

ISSN 2413-7235

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
İQTİSADİYYAT NAZİRLİYİNİN
İQTİSADİ İSLAHATLAR ELMİ TƏDQİQAT İNSTİTUTU

**AZƏRBAYCANDA İQTİSADİ
İSLAHATLARIN HƏYATA
KEÇİRİLMƏSİ
XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ
PROBLEMLƏRİ**

ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU
XVI BURAXILIŞ

BAKI – 2016

*Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin
İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutunun
Elmi Şurasının qərarı əsasında nəşr olunur*

Elmi-redaksiya heyəti:

Vilayət Məmməd oğlu Vəliyev, İN İİETİ, direktor, i.e.d., prof.,
(sədr)

Oruc İbrahim oğlu İbrahimov, İN İİETİ, direktor müavini, i.e.n.,
(sədr müavini)

Emil Filman oğlu Qasımov, İN İİETİ, direktor müavini, i.ü.f.d.
Vəfa Hüseynağa qızı Rzayeva, İN İİETİ, elmi katib, t.e.n. (şuranın
katibi)

Vahid Hacıbəy oğlu Abbasov, İN İİETİ, baş elmi işçi, i.e.d.

**Gülənbər Arif qızı Əzizova, ADİU-nin “İqtisadiyyatın
tənzimlənməsi” kafedrasının professoru, i.e.d.**

Zakir Məcid oğlu Nəcəfov, İN İİETİ, baş elmi işçi, i.e.d.

**Gülşən Zaid qızı Yüzbaşıyeva, AMEA, İqtisadiyyat İnstitutu, şöbə
müdiri, i.e.d.**

**Yalçın Saleh oğlu Əzizov, İN, strateji planlaşdırma və
proqnozlaşdırma şöbəsinin müdiri, i.e.n., dosent**

Bulut Cihan Mehmet oğlu, İN İİETİ, baş elmi işçi, i.e.n., prof.

Həzi Əsgər xan oğlu Eynalov, İN İİETİ, baş elmi işçi, i.e.n.

Arzu Doğru qızı Hüseynova, İN İİETİ, şöbə müdiri, i.e.n.

Fərhad Qambay oğlu Mikayılov, İN İİETİ, şöbə müdiri, i.ü.f.d.

Vaqif Əli oğlu Rüstəmov, İN İİETİ, baş elmi işçi, i.e.n.

Malik Məmməd oğlu Mehdiyev, İN İİETİ, baş elmi işçi, i.ü.f.d.

Sayal Zal qızı Abbasəliyeva İN İİETİ, şöbə müdiri (məsul katib)

Təranə Şahvələd qızı Sahlıfova, İN İİETİ, dissertant (korrektor)

**Azərbaycan Respublikasında iqtisadi islahatların həyata
keçirilməsi xüsusiyyətləri və problemləri. Elmi əsərlər toplusu, XVI
buraxılış. Bakı, 2016, 424 səh.**

ISBN: 978-9952-8355-0-2

©İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutu, 2016

MÜNDƏRİCAT

ƏDALƏT BAYRAMƏLİ oğlu ƏLİYEV, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında İdarəçilik Akademiyasının “İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi” kafedrasının professoru, i.e.d., nəqliyyat doktoru Davamlı inkişafın insan inkişafı indeksindən, elm və təhsildən asılılığı.....7

МАНЦУРОВ И.Г., член-корреспондент НАН Украины, д.е.н., профессор, директор Института Системных Статистических Исследований, заведующий кафедры статистики, ГБУЗ «Киевский национальный экономический университет имени Вадима Гетьмана» (г.Киев),
МАНЦУРОВА А.Н., аспирант кафедры статистики
Столетова Г., старший преподаватель кафедры статистики Новые принципы формирования государственной региональной политики15

ДРЫГА С.Г., д.э.н., професоор кафедры статистики, ГБУЗ «Киевский национальный экономический университет имени Вадима Гетьмана»,
БЕСПАЛОВА А.В., аспирант кафедры статистики, ГБУЗ «Киевский национальный экономический университет имени Вадима Гетьмана»,
ХРАПУНОВА Я.В., к.э.н., ведущий научный сотрудник, Институт Системных Статистических Исследований, г. Киев
Механизм регулирования отношений в сфере государственного заказа Украине.....26

FƏRHAD QAMBOY oğlu MİKAYILOV, i.ü.f.d., Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin nəzdində İAETİ-də böyük elmi işçi, İN İİETİ, doktorant
Azərbaycan Respublikasında əmək bazarı və məşğulluqda baş verən dəyişikliklərin müasir vəziyyətinin təhlili36

AYDIN FRİDUN oğlu HÜSEYNOV, texnika elmləri namizədi, dosent UNEC, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin nəzdində İAETİ,şöbə müdiri,

FƏRHAD QAMBOY oğlu MİKAYILOV, i.ü.f.d., Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin nəzdində İAETİ-də böyük elmi işçi, İN İİETİ, doktorant,
ƏLİAĞA ƏLİƏSGƏR oğlu QASIMOV, UNEC, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin nəzdində İAETİ, elmi işçi
Universitet-sənaye əməkdaşlığının inkişafını şərtləndirən amillər.....**48**

SAMİRƏ HÜSEYN qızı ABASOVA, i.e.n., dosent, AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, aparıcı elmi işçi
Beynəlxalq iqtisadi əlaqələr üzrə Azərbaycanda innovasiya proseslərinin dövlət tənzimləmə məsələlərinin həlli**62**

FƏRHAD QAMBOY oğlu MİKAYILOV, i.f.d., , Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin nəzdində İAETİ-də böyük elmi işçi, İN İİETİ, doktorant
Çoxmilli yoxsulluq və onun ölçülməsi metodları**75**

ОЙНАРОВ А.Р., к.т.н., председатель Правления АО «Казахстанский центр ГЧП»
О моделях анализа эффективности инвестиционных проектов в условиях развития ГЧП.....**86**

ЕШИМОВА Д.А., к.ю.н., зам. председатель Правления АО «Казахстанский центр ГЧП»
Об опыте оценки эффективности бюджетных инвестиций в Казахстане.....**100**

SAMİRƏ HÜSEYN qızı ABASOVA, i.e.n., dosent, AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, aparıcı elmi işçi
Azərbaycanın innovasiya inkişaf sahəsində Qazaxıstan və Orta Asiya ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrinin dövlət tənzimləmə normaları**115**

VƏFA HÜSEYNAĞA qızı RZAYEVA, t.e.n., İN İİETİ, elmi katib,
SƏNAN SEHRAN oğlu MƏMMƏDOV, ADİU-nun magistrı
Dünya neft və neft məhsulları bazarı: müasir meyillər və perspektivlər ...**123**

AYNURƏ MANAF qızı İSMAYILOVA, İN İİETİ , dissertant Təhsil, elm və biznesin inteqrasiya modeli	136
TƏRANƏ ŞAHVƏLƏD qızı SALIFOVA, İN İİETİ , dissertant Elmi-istehsalat komplekslərinin yaradılması üzrə beynəlxalq təcrübə	161
FİRDOVSI HƏŞİM oğlu ŞAHBAZOV, İN İİETİ , doktorant Azərbaycanda makroiqtisadi proporsiyaların tənzimlənməsi yolları	191
GÜNEL YAŞAR qızı VƏLİZADƏ , MAA magistr, EMİL FİLMAN oğlu QASIMOV , i.f.d., İN İİETİ , direktor müavini Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunun inkişafına nəqliyyat-logistika sektorunun təsiri.....	200
NƏRMİNƏ FAİQ qızı İSMAYILOVA, İN İİETİ , dissertant Yerli ixtiraçılar tərəfindən patentlərinin rəsmiləşdirilməsinin dəstəklənməsi ilə bağlı təkliflərin hazırlanması	209
YƏHYA SƏNAN HACIĞA oğlu, İN İİETİ , doktorant Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən dövlət marketing siyasətinin beynəlxalq rəqabətin tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi	223
ELXAN SƏRXAN oğlu İMANOV, İN İİETİ , aparıcı elmi işçi, RÜSTƏM ELXAN oğlu İMANOV, İN İİETİ , mütəxəssis Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda turizm potensialından istifadənin təhlili.....	229
Nazim ELDAR oğlu Məmmədov , Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin nəzdində İAETİ, elmi işçi Dünya maliyyə xidmətləri bazarının əsas istiqamətləri	247
NƏRMİNƏ FAİQ qızı İSMAYILOVA, İN İİETİ , dissertant, HÜSEYN HƏSƏN oğlu MƏMMƏDOV, İN İİETİ , aparıcı elmi işçi Neft maşınqayırma klasteri: beynəlxalq təcrübənin tədqiqi.....	257

SALMAN Əli oğlu NƏCƏFOV , Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin nəzdində İAETİ, elmi işçi Ölkə iqtisadiyyatının tsikliliyində kreditin rolu.....	310
XALİD RAMİZ oğlu CAVADOV , İN İİETİ, doktorant Sənaye, dövlət və universitet əlaqələri, üç Spiral-Tripler Helix modeli.....	319
NƏRMINƏ ALLAHVERDİ qızı QULİYEVA , İN İİETİ, baş mütəxəssis Kommersiya banklarının fəaliyyətinin əsas prinsipləri və ölkə iqtisadiyyatında rolu.....	330
RƏVAN ZAKİR oğlu ƏHMƏDOV , İN yanında ASİHMDX, sektor müdiri Azərbaycan – Avropa İttifaqı münasibətləri: müasir vəziyyəti və perspektivləri.....	337
ÜLVİYYƏ İBRAHİM qızı MEHDİYEVA , İİETİ-nin doktorantı, Azərbaycan universitetində müəllim Aqrar islahatlar və onların xüsusiyyətləri.....	368
RƏVAN ZAKİR oğlu ƏHMƏDOV , İN yanında ASİHMDX-ndə sektor müdiri Yeni sənayeləşmiş ölkələrin iqtisadi inkişafının modellərinin xüsusiyyətləri.....	376
ŞƏHLA ƏSƏDULLA qızı HÜSEYNOVA , Milli Aviasiya Akademiyası, magistr Aviasiyada informasiya təhlükəsizliyinin problemləri.....	416

**DAVAMLI İNKİŞAFIN İNSAN İNKİŞAFI İNDEKSİNDƏN,
ELM VƏ TƏHSİLDƏN ASILILIĞI**

**Ədalət Bayraməli oğlu Əliyev,
Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında İdarəçilik
Akademiyasının “İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi”
kafedrasının professoru, i.e.d., t.e.d., nəqliyyat doktoru ,
e-mail: adalat.aliyev48@gmail.com**

Xülasə

Bu məqalə hər bir dövlətin davamlı inkişaf yollarının birbaşa insan inkişafı indeksindən və təhsildən asılılığına dair aparılan elmi tədqiqatların nəticəsidir. Məqalədə insan inkişafı indeksinin hesablanması, elm və təhsilin davamlı inkişafa təsiri yolları tədqiq edilir.

Açar sözlər: insan inkişafı, kombinəlaşdırılmış göstəricilər, əsas elementlər, iqtisadi inkişaf, sosial ədalətlik, ekspert qiymətləndirilməsi, beynəlxalq qloballaşma, milli şüur.

Giriş. Hər bir ölkə davamlı inkişaf yollarının müəyyənəlaşdırilməsi istiqamətində təhlil və tədqiqatlar aparır. Bu təhlil və tədqiqatlar ilk növbədə hər bir ölkədə sosial-iqtisadi tərəqqinin vəziyyətinin qiymətləndirilməsindən keçir. Bu istiqamətdə ilk dəfə 1990-cı ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının inkişaf proqramına dair ilk məruzəsi çap edilmişdir.

Bu məruzədə dünya ölkələrində sosial-iqtisadi tərəqqi və insan inkişafı haqda anlayış formalaşdırılmışdır. Məruzədə qeyd olunmuşdur ki, “İnsan inkişafı seçim spektrinin genişləndirilməsi” prosesidir və bunun əsas vacib seçim elementləri yüksək layiqli həyat səviyyəsinin, təhsilin, sağlam həyatın, uzun ömrün vacib elementlərinin seçimi ilə əlaqədardır. Burada əlavə seçim elementlərinə siyasi azadlıq, qarşılıqlı hörmət və zəmanətli insan hüququnu daxil etmək olar. Bu baxış sistemi insan həyat keyfiyyətinin artırılmasına və bütün sahələrdə onun imkanlarının müasirləşməsinə və genişləndirilməsinə istiqamətləndirilmişdir. Aparılan təhlillər onu göstərir ki, insan potensialının inkişaf konsepsiyası BMT inkişaf proqramı tərəfindən hazırlanmış kifayət qədər məşhur intellektual məhsulundan biridir.

Bu cür baxış sistemi insan həyatının keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, onun bütün sahələrdə imkanlarının müasirləşdirilməsinə və genişləndirilməsinə yönəldilmişdir. İnsan inkişafı konsepsiyası ümumi dəyər, milli məhsul

göstəriciləri üzərində qurulmuş belə adlanan “klassik” iqtisadi inkişaf nəzəriyyəsini əvəz etmişdir, belə ki, insana iqtisadi inkişafın aparıcı qüvvəsi kimi, iqtisadi artımı ictimai tərəqqinin baş məqsədi kimi elan edilirdi. BMT inkişaf proqramının 2010-cı il məruzəsində “insan inkişafı” anlayışının təyin edilməsinə kifayət qədər əlavələr edilmişdir. Bu gün “insan inkişafı indeksi”- kombiləşdirilmiş bir göstərici kimi dünyanın regionlarında və ölkələrində insan inkişafını xarakterizə edir.

1. **İnsan inkişafının üç komponenti və davamlı inkişafın rolu.**

2. İnsan inkişafı uzun müddət pozitiv nəticələrin saxlanılmasını nəzərdə tutmaqla yanaşı, insan istismarına aparan proseslərə əks təsir göstərməklə struktur ədalətsizliyə təsiri də gücləndirir.

Tədqiqatlar göstərir ki, insan inkişafının təyin edilməsi üç komponentdən ibarətdir. Bunlar bu göstəricilərdən ibarətdir:

Maddi durum – yəni real insan azadlığının genişlənməsi və çiçəklənməsi nəticəsində insanların və hansısa bir qrupun imkanlarının və hüququnun genişləndirilməsi ilə əlaqədar qiymətli nəticələrin əldə edilməsidir.

Ədalətlik prinsipi – zamanla davamlılıq nəticələrinin təmin olunması, sosial ədalətin yüksəldilməsi, cəmiyyətin digər məqsədlərinə və insan hüququna hörmət, insanın inkişafı konsepsiyasının əsas strateji aləti insan inkişafının indeksidir, bu da 1990-cı ildə Pakistan iqtisadçısı Məhəbab Ul Haq tərəfindən işlənmişdir.

Tədqiqatın başlıca ideyası o zaman kifayət qədər radikal sayılsa da, eyni zamanda çox sadə idi. İctimai inkişafın qiymətləndirilməsi yalnız uzun müddət milli gəlir üzərində qurulması praktikasından yox, eyni zamanda təhsil və sağlamlıq sahəsində bir çox ölkələrdə ölçülməsi mümkün olan nailiyyətlər idi. Belə sayılırdı ki, bir sıra parametrlərin birbaşa statistik göstəriciləri həyatın keyfiyyətini və eyni zamanda onun vəziyyətini əks etdirir.

İndeksin əsasına ekspertlərin qeyri-subyektiv qiymətləri qoyulmayıb, onun əsasına statistik açıq mənbələrdən real rəqəm göstəriciləri daxil edilib və ona görə də nisbətən obyektiv sayılır.

İnsan inkişafı indeksinin bir çatışmazlığı da mövcuddur və bunu onu tərtib edənlər də söyləyirlər, çünki o milli orta göstəricilərə söykənir, bu da bir növ maddi resursların bölüşdürülməsinin assimetrikliyini gizlədir və ona görə də tədqiqatı aparılan ölkələrdə real vəziyyəti bir çox hallarda əks etdirmir.

Bununla yanaşı ümumilikdə o uğurla qarşıya qoyulan məsələni həll edir. BMT-nin xüsusiləşdirilmiş strukturlarına yüksək inam səviyyəsi, BMT

inkişaf proqramı daxil olmaqla və eyni zamanda metodoloji əsaslar insan inkişafı indeksini ictimai inkişafı xarakterizə edən ən hörmətli təsnifata çevirmişdir.

İnsan inkişafı indeksi bu və ya digər ölkədə insan inkişafı səviyyəsinin tam göstəricisidir və ona görə onu “həyat səviyyəsi” “həyat keyfiyyəti” sinonimi kimi bəzən istifadə edirlər. İnsan inkişafı indeksi (İİİ) sağlamlığın vəziyyəti, təhsilin verilməsi və vətəndaşların faktiki gəliri nöqtəyindənən bu üç istiqamətdə ölkə səviyyəsini ölçür, bunlar da ki, öz indeksləri ilə qiymətləndirilir.

Məsələn, gözlənilən həyat dövrü indeksi sağlamlığın və uzun ömürlülüğün, doğulduqdan sonra gözlənilən orta həyat dövrünün ölçülə biləcək göstəricisidir.

Təhsil indeksi məktəb yaşlı uşaqların gözlənilən orta təhsil müddətinin və yaşlı əhalinin orta təhsil müddətinin ölçülməsi və təhsil imkanları göstəricisidir.

Ümumi dəyər milli gəlir indeksi həyat tərzinin layiqliliyini, yəni əhalinin sayını nəzərə almaqla ümumi milli gəlirin səviyyəsi ilə ölçülən ABŞ dolları ilə alıcılıq qabiliyyətinin paritetini əks etdirir.

Bu üç ölçü 0-1-dək rəqəm mənalı göstərici kimi standartlaşdırılır və 0-1-dək diapazonunda insan inkişafı indeksi kimi orta birgə həndəsi göstərici kimi təqdim olunur. 2010-cu ildə insan inkişafı indeksinin özü ciddi korrektəyə məruz qalmışdır. İstifadə olunan insan inkişafı indeksinə orta ölkə məlumatlarına söykənən və daxili qeyri- bərabərliyi nəzərə almayan ümumiləşdirilmiş göstəricilərə, üç yeni indikatorlar daxil edilmişdir. İnsan inkişafı indeksi, sosial-iqtisadi qeyribərabərliyi, Qender qeyri-bərabərlik indeksini və çox ölçülü kasıbçılıq indeksini nəzərə almaqla korrekte edilmişdir.

İnsan inkişafı indeksinin hesablanmasında üç növ göstərici nəzərə alınmalıdır. Gələcək orta həyat dövrü doğulduqda- uzunömürlülüklə qiymətləndirilir. Təhsilin səviyyəsi (savadlılıq) iki göstəricinin kombinə olunması ilə təyin edilir. Buraya yaşlı əhalinin savadlılığı və əhalinin üç pilləli sistemlə əhatə olunması yəni (ilkin, orta və ali) təhsil nəzərdə tutulur.

Həyatın maddi səviyyəsi adambaşına əhaliyə ümumi daxili məhsulun düşməsi səviyyəsi ilə, yəni dollara çevrilmiş həcmi ilə alıcılıq qabiliyyəti paritetininin köməyi əsasında qiymətləndirilir.

Gəlir sahəsində əhalinin adambaşına düşən ümumi daxili məhsulun dünya səviyyəsində müqayisə üçün orta istifadə olunur.

İndeks insan rifahının üç vacib bu aspektləri hər bir ölkədə və ya

regionda səviyyəsini əks etdirir.

Hər üç sahədə əldə olunan nəticələr ideala yaxın göstəricilərlə faizlə əvvəlcədən qiymətləndirilir, çünki bu vəziyyətə heç bir ölkə nai olmayıb:

- gözlənilən həyatın davamlılığı 85 yaşa bərabər;
- əhalinin hər üç pillə üzrə təhsilinin əhatə edilməsi və savadlılığın 100% səviyyəsi;
- əhalinin adambaşına real ümumi daxili məhsulunun 40000dollar səviyyəsinə uyğunluğu.

Sonra bu üç indeksin orta sadə məxrəci hesablanır.

1.Gözlənilən həyatın davamlılığının (BMT inkişaf proqramı ilə təyin olunmuş) təsbit edilmiş mənası:

- maksimum- 85 yaş;
- minimum – 25 yaş.

2. Savadlılıq indeksi (15 yaş və daha böyük):

- maksimal-100%;
- minimal -0%.

3. Tələbələrin birgə hissəsi indeksi (təhsil indeksi).

Əhalinin yaş qrupuna 7-24 yaş uyğun sayında təhsilə cəlb olunması %:

- maksimum-100%;
- minimum – 0%.

4. Təhsilin çatmış səviyyəsinin birgə indeksi.

5. Əhalinin adambaşı real ümumi daxili məhsulu ABŞ dollarının alıcılıq qabiliyyəti pariteti əsasında:

- maksimum 40000 dollar, alıcılıq qabiliyyəti pariteti;
- minimum 100 dollar, alıcılıq qabiliyyəti pariteti.

Bir halda ki, ümumdaxili məhsulun əhalinin adam başına düşən mənası çox fərqli vəziyyətdədir, hesablama üçün onların mənasından yox, onların onluq loqaritmindən istifadə olunur.

6. İnsan potensialının inkişafı indeksi : M

- maksimal mümkün mənası -1;
- minimal mümkün mənası -0.

İnsan potensialının inkişaf potensialı 1-ə bərabər olduğu o ölkəyə aiddir ki,orada orta həyat davamlılığı 85 yaşa bərabərdir , əhalinin adambaşına ümumi daxili məhsulu 40000 dollara bərabərdir, əhalisinin 100%-i savadlıdır, digərləri yaşına uyğun ilkin, yaxud orta təhsil ocağında göstəriciləri, yaxud orta və ya ali məktəbdə oxuyurlar. Bu ilkin olaraq bütün ölkələr üçün dəyişməz indikatorlardır.

Bu gün bu göstəricilərə yaxın yalnız Norveçdir. Ona görə də aparılan

tədqiqatlar bunu söyləməyə əsas verir ki, 0.5 aşağı indeksi olan ölkələrdə regionlarda insan inkişafı səviyyəsi çox aşağıdır, 0.5-0.8- orta səviyyədədir, 0.8 və daha yüksək olduqda insan inkişaf səviyyəsi çox yüksək sayılır. Eyni zamanda ölkənin reytingi insan potensialının inkişafı indeksi ümumidaxili məhsuldan yüksəkdirsə onda belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bu ölkədə insanın imkanlarının genişləndirilməsi nəticəsində maksimal xeyirlə iqtisadi çiçəklənməni təmin etmişdir. Yaxud əksinə insan potensialının inkişafı indeksinin artım tempi əhalinin adam başına ümumi dəyər məhsulunun artım tempindən aşağıdırsa, onda həmin ölkədə iqtisadi çiçəklənmə nəticəsində insan həyatının keyfiyyətinin artırılmasına nail ola bilinməmişdir.

Ölkənin insan potensialının yerləşdirilməsinin əsas təsir faktoru istehsalın yerləşdirilməsidir və bu problemi yalnız cəmiyyətlə sıx əlaqəsi olan hakimiyyət həll edə bilər.

3. Elm və təhsilin insanın inkişaf indeksində və davamlı inkişafda rolu.

Aristotel (b.e.ə. 384-cü il-322-ci il b.e.ə) hesab edirdi ki, insan şəxsi xoşbəxtliyə can atır, bu isə qəlbin xoş işlərlə dolu fəaliyyətidir. O belə bir nəticəyə gəlmişdi ki, yaxşılıq iki növ olur- düşüncəli və mənəviyyatlı. Əgər mənəviyyat yaxşılığı adət-ənənə ilə, vərdişlə doğulursa, düşüncəli yaxşılıq yalnız öyrənməklə yaranır və artır.

Platon (b.e.ə.428-ci il – 347-ci il b.e.ə) “Dövlət və könül haqqında” traktatda sosial-iqtisadi münasibətlər sistemində insanın yerini tədqiq etmişdir və insanın öyrədilməsinin vacibliyini qeyd etmişdir. “O qeyd edirdi ki, düzgün tərbiyə və öyrədilmə insanda yaxşı təbiətli fikirlər oyadır və belə tərbiyə nəticəsində o daha da yaxşı olur və bunu öz gələcək nəslinə ötürür”

Elm və təhsilin vəziyyəti sualı hər bir zaman hətta bugün dünyada qloballaşma şəraitində diqqət mərkəzində olub. Elm və fəlsəfə məktəbinə aidiyyatından asılı olmayaraq, praktiki olaraq bütün tədqiqatçılar bu nəticəyə gəlirlər ki, təhsil hər bir millətin formalaşmasında vacib rol oynayır.

Hər bir halda milli şüurun formalaşması təhsil və elm ideyaları ilə bağlıdır. Buna nail olmaq isə demokratik ölkənin bir başlıca vəzifəsi olaraq qalır. Çünki ölkənin elmi texniki potensialı sosial-iqtisadi inkişafın vacib bir faktorudur və elmi-texniki tərəqqinin əsas mənbəyi kimi qəbul edilir. Elmi-texniki potensial təhsil sistemi səviyyəsi və elmi sferanın birbaşa istehsalla bağlılığı əsasında formalaşır. Məhz buna görə qabaqcıl inkişaf etmiş dövlətlər təhsil və elm sferasını müasir iqtisadi inkişafın aksioması kimi daima öz nəzarəti altında saxlıyır.

Dövlətin elmi-texniki potensialı, yeni texnologiyaların işlənməsi və tətbiqi qlobal rəqabət şəraitində müəssisələrin rəqabətqabiliyyətliliyinin saxlanmasının əsası sayılır. Məhz inkişaf etmiş ölkələrin və firmaların qabaqçılıq inkişafının əsas səbəbi ondadır ki, qabaqcıl texnologiyaları mənimsəyərək onlar inhisarçı şəkildə yüksək gəlir əldə edir və onun bir hissəsini yeni işləmələrin maliyyələşdirilməsinə yönəldərək öz rəqabət qabiliyyətliliyini daimi artırır.

Eyni zamanda o ölkələr ki, şəxsi elmi və innovasiya potensialına malik deyil, qeyri-ekvivalent xarici iqtisadi dəyişmələrə məcbur edilir ki, öz təbii və insani resursları hesabına elm həcmli məhsulların istehsalçılarında inhisarçı renta ödəyərək insan əməyini və istehsal olunmayan təbii rentanı faktiki eksport edərək inflyasiya importuna dəyişir. Bu isə ümumdünya kapitalist təsərrüfatında mərkəzin və regionların inkişaf səviyyəsi arasında parçalanmanı geri dönməz şəkildə artırır.

Inkişaf etmiş ölkələr dünyanın digər ölkələrinin əmək resurslarının istismarı və təbii rentanın mənimsənilməsi hesabına öz rəqabət qabiliyyətliliyini artırır və digər dövlətləri tam özündən asılı vəziyyətdə saxlıyır. “İnsan faktoru” –nun keyfiyyəti və milli iqtisadi sistemlərin rəqabətqabiliyyətliliyini təyin edir. Bu qanunilik elmin və elmi texniki tərəqqinin müasir iqtisadi artımı tendensiyasının faktoru kimi yuxarıda qeyd olunanların birbaşa nəticəsidir.

Təhsil və əhəlinin sağlamlılığının vəziyyəti, əmək resurslarının təsnifatı, qabaqcıl məktəblərin mövcudluğu, yaradıcılıq fəaliyyətinin infrastrukturunu, dayanıqlı əməllər, bu və ya digər ölkələrin elmi-texniki tərəqqi səviyyəsini qəbul etməsini təyin edir və bu ölkələrdəki firma və təşkilatların intellektual rentanın saxlanmasını və generasiyasını təyin edir.

Inkişaf etmiş ölkələrdə “İnsan kapitalına” birgə investisiyaların həcmi artıq istehsal vasitələrinə kapital qoyuluşlarını üstələyir.

Təhsilin yüksək səviyyəsi və həyatın keyfiyyəti, yaradıcı əmək şəraitinin təmin edilməsi bütün əhali üçün bir nəticə və müvəffəqiyyətli iqtisadi inkişafın şərtidir. Beləliklə, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, davamlı inkişaf birbaşa insan inkişafı indeksindən, elm və təhsil sistemindən asılıdır.

Nəticə. Aparılan tədqiqatlar onu göstərir ki, insan inkişafı indeksinin daxilindəki faktorlarının, elm və təhsil sisteminin davamlı olaraq yüksəlməsi birbaşa davamlı inkişafa daima müsbət təsir göstərəcəkdir. Sosial istiqamətli bazar iqtisadiyyatı və ümumi rifah, demokratik dövlət, ictimai həyat fəaliyyətinin universal təşkili formasının daimi inkişafını təmin edən bir faktor olaraq davamlı inkişafa təsir göstərəcəkdir. Öz növbəsində sosial bazar oriyentasiyalı mexanizmlər iqtisadi sistemin milli rəqabət qabiliyyətli-

liyinin səviyyəsində. tələb olunan səviyyəsində və elmi-texniki inkişaf proseslərinin təminatında dövlətin rolunun danılmaz olaraq qalmasını sübuta yetirir və davamlı inkişafa daima təsir göstərir. Eyni zamanda ultraliberal demaçoqların sadələvh tələblərini yəni dövlətin iqtisadiyyata qarışmasının, azaldılmasının məqsədəuyğunluğunu alt-üst edir.

Dünya iqtisadiyyatının üstünlük təşkil edən işinin laylanması və regionların asılılığı yuxarıda qeyd olunan fundamental nəticələrin səbəbidir, bunu da hər bir müstəqil dövlət iqtisadi siyasətini formalaşdırdıqda nəzərə almalıdır, çünki davamlı inkişafın prinsipi məhz bunlardır.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Ə.B.Əliyev, Müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasının İqtisadi və Milli Təhlükəsizlik problemi, Bakı “Təhsil” TİPİ. 2010 295s.

2. Ə.B.Əliyev. Dövlətin iqtisadi və milli təhlükəsizliyi. Bakı “Təhsil” TİPİ, 435 s.

3. Ə.B.Əliyev. Dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin idarə olunması və yenidən yaranması. Sosializmdən kapitalizmə keçid. Bakı “Təhsil” TİPİ. 2013, 284 s

Устойчивое развитие зависит от индекса человеческого развития, науки и образования.

Адалат Байрамали оглы Алиев

Резюме

Данная статья рассматривает пути продолжительное развитие государства в зависимости от индекса человеческого развития и образования на основе проведенных исследований. В статье рассмотрен расчет индекса человеческого развития и влияние науки и образования на продолжительное развитие государства.

Ключевые слова: Развитие человека, комбинированные показатели, основные элементы, экономическое развитие, социальная справедливость, экспертная оценка, мировая глобализация, национальная самосознание.

Sustainable development depends on the index of human development, science and education.

Adalat Aliyev

Abstract

This article is a result of scientific research on the sustainability of each state's direct human development index and dependence on education. The article examines ways to calculate the human development index, the impact of science and education on sustainable development.

Key words: human development, combined indicators, key elements, economic development, social justice, expert assessment, international globalization, national consciousness.

НОВЫЕ ПРИНЦИПЫ ФОРМИРОВАНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ РЕГИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ

Манцуров И.Г.,
член-корреспондент
НАН Украины, д.е.н., профессор,
директор Института Системных
Статистических Исследований,
заведующий кафедры статистики,
ГВУЗ «Киевский национальный
экономический университет имени
Вадима Гетьмана» (г.Киев)
Манцурова А.Н.,
аспирант кафедры статистики
Столетова Л.Г., старший препода-
ватель кафедры статистики
imantsurov@gmail.com

Резюме

В статье рассмотрены новые базовые принципы разработки и реализации государственной политики регионального развития, которая позволяет повысить обоснованность определения значений ключевых показателей, а также оценивание результативности достижения целей и задач в процессе ее реализации.

Разработаны предложения по формированию единого методологического комплекса информационно-аналитического обеспечения разработки и реализации государственной стратегии регионального развития, ее научного сопровождения.

Ключевые слова: *индикаторы, мониторинг, развитие, регион, региональная политика, стратегия.*

Постановка проблемы. В современных условиях в Украине усиливается внимание к обоснованности выработки государственной региональной политики и стратегии ее реализации. Это обусловлено как политическими процессами, так и социально-экономическими (необходимостью совершенствования структуры национальной экономики и

повышение ее конкурентоспособности, а также обороноспособности, продолжением трансформационных преобразований, активизацией процессов европейской интеграции и децентрализации). Именно поэтому важным является научное сопровождение этого направления государственной политики, а также обеспечение мониторинга ее реализации для обоснования принятия взвешенных управленческих решений в этой сфере.

Анализ исследований и публикаций по проблеме. В современной научной литературе основное внимание уделено рассмотрению общих вопросов региональной политики (создание институциональных условий для динамичного регионального развития, повышение конкурентоспособности регионов и укрепление их инновационного и ресурсного потенциала; обеспечение воспроизводства трудовых ресурсов; развитие межрегионального сотрудничества; стимулирование инвестиционной деятельности и т.п.), в частности в работах З.Бараник [1], З.Варналия [2], М. Долишнего [3], М. Згуровского [4], С.Романюка [5], В.Симоненко [6], В.Шевчука [7] и других исследователей. В тот же время недостаточно рассмотрены вопросы, касающиеся создания единой системы информационно-аналитического обеспечения формирования и реализации государственной стратегии регионального развития, что позволит придерживаться единых методологических трендов, применять современные статистические методы и модели на основе сформированной информационной базы.

Целью данной статьи является определение особенностей формирования системы информационно-аналитического обеспечения государственной стратегии регионального развития как важного инструмента обоснования управленческих решений в сфере регионального управления, а также обеспечения контроля за их выполнением.

Изложение основного материала. Учитывая многоаспектность государственной региональной политики, ее следует определять в широком и узком понимании. В частности, в первом случае ее целесообразно рассматривать как самостоятельное направление политики государства, целью которого являются обеспечение высокого уровня качества жизни людей на всей территории страны с учетом природных, исторических, экологических, экономических, географических, демографических и других особенностей регионов, их этнической и культурной самобытности, а во втором - как важное направление государственной экономической политики, которое направлено на реализацию имеюще-

гося потенциала социально-экономического развития отдельных регионов для повышения уровня жизни населения, соблюдения гарантированных государством социальных стандартов для каждого гражданина независимо от места его проживания.

Важным инструментом региональной политики является разработка и реализация государственной стратегии регионального развития, которая в практике управления представляет собой элемент системы стратегического планирования социально-экономического развития, а в конечном концентрированном виде – программный документ с определенными целями, задачами, приоритетами, индикаторами, характеризующими достижения желаемого результата, этапами осуществления, а также комплексом необходимых мероприятий. Его разработка юридически определены Законом Украины "Об основах государственной региональной политики" [8], а практическое воплощение - соответствующими постановлениями Кабинета Министров Украины (в частности, первая Государственная стратегия регионального развития Украины (в дальнейшем - ГСРР) была принята в 2006 г. и предусматривала период ее реализации до 2015 года [9], а действующая - соответственно в 2014 году и до 2020 года [10]).

Мониторинг и оценка результативности реализации ГСРР определяется как периодическое отслеживание соответствующих индикаторов на основе официальных статистических данных и информации центральных органов исполнительной власти, органов местного самоуправления и проведение сравнения полученных результатов с их целевыми значениями.

Анализ позволил выделить проблемные вопросы как методологического, так и организационно-экономического (включая информационно-аналитическое обеспечение) характера. И если относительно первого аспекта проблемных положений, то они касаются общих вопросов развития системы регионального управления с учетом мирового опыта и требований европейской интеграции Украины (в том числе формирование стратегии регионального развития, определение целесообразности включения определенных показателей в состав индикаторов стратегии регионального развития), то относительно второго - обеспечение их получения и расчета (в частности, корректности сопоставления индикаторов в динамике для оценки степени их выполнения), а также применение современных моделей демографического, экономического и бюджетного прогнозирования развития территорий и их адап-

тации к развитию национальной системы статистики.

Так, при оценивании результативности реализации ГСРР, во-первых, существенным методологическим недостатком является отсутствие надлежащей системности. Это проявляется в том, что в разные периоды времени на протяжении срока реализации ГСРР основные индикаторы определялись в соответствии с различными методическими положениями и структурными элементами. Так, при принятии действующей ГСРР основные индикаторы определялись и прогнозировались на период ее реализации исходя из методологии базового года (в частности, 2013г.), но при этом не применялись соответствующие демографические, экономические и финансовые модели. Именно поэтому имеют место определенные трудности при обеспечении сопоставимости данных при оценивании текущих результатов выполнения ГСРР и уточнении значений индикаторов на следующие года. Так, объективные реалии событий периода реализации ГСРР предопределяют количественное и качественное изменения направлений и тенденций социально-экономического развития страны. В частности, временная аннексия АР Крым, военная агрессия соседнего государства привели к потере существенной части производственного потенциала, активизации миграционных процес сов, необходимости укрепления обороноспособности страны и т.п. Эти факторы не обходимо учитывать при отслеживании и корректном оценивании результативности выполнения ГСРР.

Во-вторых, существуют определенные проблемы со статистическим обеспечением мониторинга оценивания результативности реализации ГСРР, поскольку отдельные индикаторы имеют узковедомственную специфику (например, соотношение результатов тестирования качества знаний учеников городских и сельских общеобразовательных учебных заведений по определенным предметам; источник информации - Министерство образования и науки Украины) и не отслеживаются Государственной службой статитики, а органы, которые ответственные за проведением государственной политики в определенной сфере, не всегда отслеживают региональный разрез.

В-третьих, значения (а иногда - и перечень) основных индикаторов нуждается в уточнении и актуализации на протяжении срока выполнения ГСРР, поскольку они зависят от способности местных органов привлекать инвестиционные ресурсы из разных источников.

В-четвертых, действующий порядок проведения тендеров на осу-

ществление научно-исследовательских работ в сфере реализации региональной политики, который ориентирован главным образом на стоимость заявленных работ и краткосрочность их выполнения (как правило, в последние месяцы года), не позволяет проводить широкомасштабные долговременные систематические исследования по актуальным вопросам (которые к тому же нуждаются в как выработке соответствующей методологии, так и накоплении статистической базы).

Изучение иностранного опыта свидетельствует о целесообразности учета европейских тенденции в сфере осуществления региональной политики, основными целями которой являются:

- стимулирование развития слабых регионов;
- преодоление социальных проблем в регионах;
- выравнивание межрегиональной социально-экономической асимметрии;
- внедрение принципов стабильного динамичного регионального развития;
- углубление межрегиональных связей;
- интеграция регионов в наднациональную систему ЕС.

Следует отметить, что внедрение современных методов управления региональным развитием осуществляется на основе единой системы регионов ЕС, которая основывается на номенклатуре территориальных единиц NUTS. Кроме того, важной особенностью современной методологии, которая применяется при разработке и реализации региональной политики, является использование Форсайт-исследований, которые представляют собой систему методов экспертной оценки стратегических направлений социально-экономического и инновационного развития, выявление технологических прорывов, способных повлиять на экономику и общество в средне- и долгосрочной перспективах. Опыт свидетельствует, что, во-первых, использование технологии Форсайта способствует интенсификации процессов развития гражданского общества, формированию гражданской культуры населения, осознание границ и возможностей саморегулирования. Во-вторых, проведение Форсайт-исследований региональных проблем позволяет вырабатывать стратегические решения на научной основе с учетом интересов общества в целом, органов управления, а также бизнес структур.

При этом очень важно осуществлять обнаружение возможных вариантов развития в среде участников с разнообразными интересами, и именно в концентрации усилий участников (представителей бизнеса,

органов государственного и местного управления, работников, потребителей, общественных институтов) на каком-то этапе прогноз превращается в активный процесс предвидения. В этих условиях важным является информационно-организационное обеспечение Форсайт-проекта в форме публичного освещения его результатов, и в виде организации диалога и дискуссий в обществе по предложенным прогнозируемым проблемам развития.

Ключевой проблемой применения методов Форсайтного прогнозирования на региональном уровне является формирование соответствующей системы статистических показателей с определением необходимого перечня индикаторов. В процессе исследования определены и охарактеризованы принципы построения систем индикаторов на региональном уровне. Так, к базовым исходным положениям при построении системы индикаторов целесообразно отнести такие принципы: отображение стратегических целей развития региона; ответственность за достижение значений индикаторов; декомпозиция; экономичность; сбалансированность; информационное обеспечение и его прозрачность; координирование; обоснованность и приоритетность выбора индикаторов; ограничение количества параметров; партисипативность (привлечение по возможности большего количества представителей общественности к процессу планирования, контролирование индикаторов, реагирование на изменения, принятие обоснованных решений на основе индикаторов, отслеживание взаимовлияний); систематичность контролирования; структурированность и функциональное назначение.

К основным направлениям совершенствования существующей системы оценивания результативности реализации ГСРР относятся, на наш взгляд, следующие.

I. Разработка системы статистических показателей и моделей в зависимости от целей стратегии регионального развития и оценивание результативности достижения ее целей и задач:

- определение ключевых показателей формирования ГСРР;
- выбор и построение динамических статистических моделей;
- обоснование и формирование групп факторов, которые обуславливают влияние на уровень социально-экономического развития регионов (проявлением чего является изменение значений основных статистических показателей ГСРР);
- построение моделей демографического, экономического и бюдже-

тного прогнозирования развития территорий.

II. Формирование информационной базы исследования:

-формирование информационного пространства: статистическая база, система показателей;

-создание информационной базы: разработка программного обеспечения сбора и обработки информации для формирования исходных значений обобщенных показателей демографической, экономической и бюджетной моделей;

-основные составляющие информационного обеспечения моделирования стратегии развития регионов и их функционирование.

III. Разработка сценариев развития регионов с использованием комплекса предложенных моделей:

-определение параметров применяемых динамических моделей (тенденции развития и модели демографического, экономического и бюджетного прогнозирования развития территорий), оценивание разных сценариев развития экономической и социальной системы регионов;

-проверка адекватности данных при использовании моделей и обоснование сценариев экономического и социального развития регионов.

Разработанная система регионального прогнозирования является базовой, а на ее основе могут проводиться модификации и дальнейшее совершенствование. Особенно это касается экономической части модели, которая сориентирована на основные экономические показатели развития региона и может расширяться за счет присоединения других блоков, особенно социальных и финансовых. Такая базовая модель демографического и экономического прогнозирования на среднесрочный период является основой для определения стратегического выбора региона, обоснование целей сбалансированного развития, его количественных параметров или нормативов с учетом сильных сторон и диспропорций региональной системы, возможностей финансового обеспечения и ожидаемого влияния внешних (экзогенных) факторов.

С позиции более четкого освещения результатов реализации стратегии регионального развития целесообразным является расширение показателей инвестиционной деятельности. Так, в частности, среди индикаторов ГСРР приведено лишь "объем прямых иностранных инвестиций в расчете на одного человека", что лишь фрагментарно характеризует инвестиционную деятельность (тем более, что очень часто под видом иностранных инвестиций в страну возвращают выведенные ранее капиталы). В тот же время целесообразным является включение

в состав индикаторов "объема капитальных инвестиций в расчете на один человека" (возможно, в том числе выделение инвестиции из государственного бюджета - как отображение процесса государственной поддержки развития регионов, прежде всего депрессивных), что должно характеризовать развитие предпринимательства в регионах. Это особенно важно исходя из того, что именно активная инвестиционная политика является функцией эффективного собственника, а увеличение значений указанного индикатора будет свидетельствовать о формировании благоприятной инвестиционной среды в регионах страны. Кроме того, целесообразным является также включение в состав индикаторов такого показателя, как "степень годности основных средств", динамику которого следует рассматривать как критерий обоснованности и достаточности инвестиционной политики.

Выводы. Для реализации принципа системности при разработке и осуществлении ГСРР целесообразными является применения единого методологического комплекса ее информационно-аналитического обеспечения, что должно предусматривать решение следующих вопросов:

- обеспечение формирования единой информационной базы с определением основных индикаторов и показателей, которые используются для их разработки, и факторов влияния, а также системы демографических, экономических и финансовых моделей, с помощью которых могут быть рассчитаны (спрогнозированы) и скорректированы их значения на протяжении всего периода реализации стратегии;

- учитывание при утверждении Государственной программы статистических работ на соответствующий период необходимости отслеживания как основных индикаторов ГСРР, так и показателей, которые используются при их расчете;

- совершенствование порядка и условий проведения тендеров на выполнение научно-исследовательских работ с учетом целесообразности принятия во внимание тех характеристик их участников, которые свидетельствуют о специализации на соответствующей тематике, имеют научно-методические наработки и способны качественно выполнять исследования, что в дальнейшем позволит наладить долговременные производственные связи, непрерывность исследований и обеспечить надлежащее их качество.

Формирование указанного единого методологического комплекса информационно-аналитического обеспечения разработки и реализации ГСРР позволит:

во-первых, оценивать ход ее реализации (с текущим уточнения и актуализации основных индикаторов на определенный период времени), сформировать надлежащую информационную базу данных;

во-вторых, определять факторы, которые обуславливают положительное или отрицательное влияние на изменение основных индикаторов;

в-третьих, что особенно важно, моделировать желательные параметры основных индикаторов как для Украины в целом, так и для отдельных ее регионов за счет изменения существенно влияющих факторов (например, прирост капитальных инвестиций как фактор увеличения валового регионального продукта), что позволит обосновывать комплекс мероприятий по достижению желательных параметров развития.

ЛИТЕРАТУРА

1. Варналий З.С. Регионы Украины: проблемы и приоритеты социально-экономического развития: монография / кол. авт .; под ред .. проф. С. С.Варналия. - М .: Знание Украины, 2005. - 498 с.с.

2. Государственная стратегия регионального развития Украины на период до 2015 года (утверждена постановлением Кабинета Министров Украины от 21 июля 2006 №1001). - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1001-2006-%D0%BF>

3. Государственная стратегия регионального развития Украины на период до 2020 года (утверждена постановлением Кабинета Министров Украины от 6 августа 2014 № 385). - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/385-2014-%D0%BF>

4. Закон Украины "Об основах государственной региональной политики". - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/156-19>

5. Манцуров И. Институциональное планирование в системе государственного регулирования экономики: монография / И.Г. Манцуров. - М .: НИЭИ, 2011.-457 с.

6. Региональная политика: методология, методы, практика / НАН Украины, Институт региональных исследований; соответ. ред. М. Нижний. - Львов, 2001.

7. Романюк С.А. Развитие регионов в открытой экономике: теория,

политика, практика: [монография] / С.А.Романюк. - М.: НАГУ, 2013. - 408 с.

8. Симоненко В. Пятилетка крутого пике. Экономические эссе / В. Симоненко. - М.: Доверие, 2016. - 327 с.

9. Форсайт экономики Украины: среднесрочный (2015-2020 годы) и долгосрочный (2020-2030 годы) временные горизонты / науч. руководитель проекта акад. НАН Украины Н. С. Згуровский. - Киев: НТУУ "КПИ", 2015 - 136 с.

10. Шевчук В. Актуальные вопросы регулирования воспроизводства основных фондов и совершенствование амортизационной политики / Шевчук, О.Рудченко // Мониторинг инвестиционной деятельности в Украине. - 2006. - Вып.1. - С.13-21.

11. Экономическая статистика: учебник: в 2 ч. - Ч.1 Макроэкономическая статистика / [И. Манцуров, А.М.Ерин, А.К. Мазуренко, З.П.Бараник, И.В.Чернишев и др.] За наук. ред. чл.-корр. НАН Украины И. Г. Манцуров; ДВНЗ "Киев. Нац. Экон. Ун-т им. Вадима Гетьмана". - М.: Финансы 2013.

Dövlətin regional siyasətinin formalaşdırılmasının yeni prinsipləri

İ.Q. Mansurov, A.N. Mansurova, L. Q. Stoletova

Xülasə

Məqalədə regional inkişafın dövlət siyasətinin realizə edilməsi və işlənilməsinin yeni baza prinsipləri nəzərdən keçirilmişdir ki, bu da əsas göstəricilərin əhəmiyyətinin müəyyən edilməsinin əsaslandırılmasını artırmağa, eyni zamanda onun realizə edilməsi prosesində məqsəd və vəzifələrə nail olmağın nəticəliliyini qiymətləndirməyə imkan verir.

Regional inkişafın dövlət strategiyasının realizə edilməsi və işlənib hazırlanmasının informasiya-analitik təminatının vahid metodoloji kompleksinin, onun elmidəstəyinin formalaşdırılması üzrə təkliflər işlənilmişdir.

Açar sözlər: indikatorlar, monitoring, inkişaf, region, regional siyasət, strategiya

New principles of the state regional policy development

Mantsurov I., Doctor of Sciences in Economics, Professor,

Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine

Mantsurova A. Post-graduate student, statistics department

Stolietova I. Senior lecturer statistics department

SHEE «Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman», Kyiv

Abstract

In the article the new basic principles of the state regional policy development are considered. This allows to increase the reasonableness of the determination of the value of the key performance indicators as well as to evaluate the effectiveness of the objectives and tasks achievements in the process of its implementation.

Key words: indicators, monitoring, development, region, regional policy, strategy

МЕХАНИЗМ РЕГУЛИРОВАНИЯ ОТНОШЕНИЙ В СФЕРЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО ЗАКАЗА В УКРАИНЕ

ДРЫГА С.Г., д.э.н., а з мера кафедры статистики, ГВУЗ «Киевский национальный экономический а з мера гу а з ме Вадима Гетьмана»,
БЕСПАЛОВА А.В., а з мера кафедры статистики, ГВУЗ «Киевский национальный экономический а з мера гу а з ме Вадима Гетьмана»,
ХРАПУНОВА Я.В., к.э.н., а з мер научный сотрудник, Институт а з мера статистических исследований, г.Киев

Резюме

Статья а з мера вопросам формирования механизма регулирования отношений в сфере государственного заказа. Рассматривается понятийный а з ме в сфере государственного заказа, особенности эволюции регулирования отношений в Украине относительно поставки продукции (работ, услуг), необходимой для удовлетворения приоритетных государственных а з мера гу за а з средства Государственного бюджета и других источников финансирования, недостатки в этой сфере, а также а з мера гу предложения по их устранению и содействию развития национальной экономики.

Ключевые слова: государственный заказ, закупки, приоритетные государственные потребности, а з мера.

Постановка проблемы. Важным а з мера гу экономической политики государства в рыночных условиях является осуществление целенаправленного влияния на а з мера -экономическое развитие страны, удовлетворение общественных приоритетных а з мера гу за а з а з мера гу е использования средства государственного и местных бюджетов и других источников финансирования. В действующем законодательстве реализация общественных приоритетных а з мера гу осуществляется путем применения государственного заказа.

Следует отметить, что государственный заказ надо рассматривать не только как элемент сугубо командно-административной экономики, который достался по наследству при ее рыночной трансформации, но и как органичная составляющая рыночной системы хозяйствования. Больше того, государственный заказ – важнейший фактор стимулирования экономического роста благодаря проявлению а з ме-

рагуеного эффекта и заинтересованности аз м предприятий – исполнителей в получении государственных контрактов. Проявление аз мера гуеного эффекта государственного заказа выражается в конечном итоге в увеличении количества аз мер мест, повышении занятости как в сферах, которые непосредственно задействованы в его выполнении, так и в сопряженных, а для аз м предприятий участие в государственных заказах оказывает позитивное влияние на их экономический рост, обеспечивая постоянный источник бюджетного финансирования, возможности доступа к достижениям научно-технического прогресса.

Именно аз ме этот аз мера г нашел широкое применение в разных странах, в частности как в виде государственного заказа, государственного рынка, так и контрактной системы в Франции или федеральной контрактной системы в США. Задача государственного заказа состоит в формировании портфеля заказов товаропроизводителю определенного количества продукции, выполнение аз мера г видов услуг и работ, и он имеет целью обеспечивать аз мера г пропорции между спросом и предложением, выполнять функции гаранта жизнеобеспечения всех социальных аз м населения, формировать аз мера запасы и аз мера фонды.

Вместе с тем, в современных условиях в Украине имеют место существенные недостатки в регулировании отношений этой сферы, которые не позволяют в аз ме мере использовать аз мера аз мера - экономического развития, что особенно актуально в условиях необходимости преодоления аз мера явлений в экономике, осуществления ее модернизации, совершенствования системы государственного управления, исходя из целей проведения аз мера реформ. Это предопределяет необходимость актуализации механизма регулирования отношений в сфере государственного заказа, активизацию его стимулирующей функции, а также обеспечение аз мера гуе использования финансовых ресурсов этой сферы, которые аз мера гуе на аз мера -экономическое развитие.

Анализ последних исследований. В современной научной литературе достаточно широко аз мера гу вопросы реализации аз мер государства и обеспечение им общественных аз мера гу, прежде всего, благодаря проведению бюджетной политики и государственной инвестиционной деятельности, функционированию государственного сектора, внедрению механизма аз мера-частного партнерства. В то же

время, теоретические и методологические основы, а также практические аспекты по регулированию отношений в сфере государственного заказа, рассмотренные недостаточно системно. Так, особого внимания заслуживают вопросы законодательного регулирования, упорядочения аспекты формирования прозрачной и действенной системы отношений в сфере государственного заказа на основе обеспечения достаточной информационной базы, которая может оказывать содействие повышению уровня государственного и аспекты управления, предотвращению злоупотреблений в сфере государственных финансов.

Целью данной работы является рассмотрение вопросов формирования современного механизма регулирования отношений в сфере государственного заказа, который позволит обеспечить рациональное использование финансовых ресурсов на удовлетворение общественных (публичных) аспекты.

Изложение основного материала. Несмотря на то, что удовлетворение общественных приоритетных аспекты за аспекты использования средств государственного и местных бюджетов и других источников финансирования осуществляется в Украине на протяжении продолжительного аспекты времени рыночной трансформации, все же по сих пор в этой сфере не сложилась целостная система регулирования. Так, в правовой сфере утратил силу Закон Украины «О государственном заказе для удовлетворения приоритетных государственных аспекты» (1995г.) [2] в аспекты с принятием Закона «О публичных закупках» (2015 г.) [1], что дало основания, в частности А.Шатковському при рассмотрении истории и перспектив государственных закупок у Украины утверждать, что понятие «государственные заказы» – прообраз современного понятия «государственные закупки» [4, с. 44].

Хотя при определенном ракурсе рассмотрения указанные понятия используются как синонимы, особенно в международной практике, все же, на наш аспект, их нецелесообразно отождествлять. Понятие «государственный заказ» является аспекты широким чем «государственные закупки» и включает последние как форму аспекты реализации. Кроме того, самое понятие «государственный заказ» в практике государственного управления целесообразно рассматривать в широкой и узкой трактовке. Так, если в узком понимании государственный заказ может аспект определен как средство «... государственного регулирования экономики путем формирования на договорной (контрактной) основе сос-

тава и объемов продукции (работ, услуг), необходимой для приоритетных государственных аз мера гу , размещение государственных контрактов на поставку (закупку) этой продукции (выполнение работ, предоставление услуг) среди субъектов хозяйствования, аз мера гу от их формы собственности» (согласно части аз ме и второй статьи 13 Хозяйственного кодекса Украины) [3], то при широком системном рассмотрении – как аз мера регулирования отношений по поводу удовлетворения общественных (державних и местных) приоритетных аз мера гу за аз аз мера гу е использования средства государственного и местных бюджетов и других источников финансирования. Именно такой аз м позволит комплексно рассмотреть аз м проблему и обеспечить ее рациональное решение благодаря соблюдению баланса интересов заинтересованных лиц, в частности, общества в целом (как аз мера гу соответствующих товаров, работ, услуг), государства и местных органов власти (как их заказчиков и распорядителей выделенных на эти цели финансовых ресурсов), а также субъектов хозяйствования как государственной, так и негосударственной форм собственности (как исполнителей государственного заказа).

Это обусловлено тем, что фактически государственный заказ отображает отношения, которые возникают при регулировании так называемого государственного рынка, где осуществляется реализация относительно стабильного и гарантированного (государством) спроса на удовлетворение общественных (публичных) аз мера гу . При этом аз мера гу учитывать аз мера этого рынка, которая состоит в необходимости соблюдения определенных аз мера г (предпосылок) государства и процедур при обеспечении его функционирования. Это проявляется в том, что аз мера гу: во-первых, в системе государственного управления определять параметры государственного заказа, который осуществляется при согласовании разных направлений экономической политики (в частности, структурно-отраслевой, инвестиционно-инновационной, бюджетной, ценовой, социальной, региональной и т.п.) с применением инструментов стратегического планирования, прогнозирования общественных аз мера гу не только в краткосрочном периоде (при составлении бюджетного предложения), а и аз ме- на долгосрочной перспективе; во-вторых, обеспечивать максимально возможное применение рыночных подходов (в частности, создавать конкурентную среду и придерживаться государственными аз мера гу аз мера гу процедур государственных закупок); в-

третьих, достигать оптимальное и рациональное использования имеющихся финансовых ресурсов (в том числе, по аз мера общественно-социальной и бюджетной эффективности); в-четвертых, четко регулировать процедуры формирования государственного заказа, осуществления государственных закупок и контроля за надлежащим соблюдением аз мера контракта; в-пятых, соблюдать законность и прозрачность, предотвращать злоупотребления в этой сфере, что особенно важно, учитывая значительные коррупционные риски и масштабы государственного заказа. Так, в 2015-2016 годах наблюдалась аз мера роста объемов средства за процедурами, определенными законодательством о государственных (публичных) закупках, в частности, если в 2013-2014 годах средства государственного и местных бюджетов составляли 80,29 и 62,8 млрд. аз , то в 2015 – 80,96 млрд. аз , а аз за аз ме полугодие 2016 года – 71,77 млрд. аз , или аз ме, чем за весь 2014 год [5, с.8].

Анализ свидетельствует, что в современных условиях, несмотря на обновленные аз мера стадии государственных закупок (в частности, внедренную в результате реализации пилотного проекта электронную систему закупок «Prozorro»), не удалось избежать существенных недостатков при реализации государственного заказа (так, документ не устраняет главный коррупционный риск – разработку квалификационных критериев и технических аз мера тендера аз одного аз мера). Так, по аз ме Счетной палаты Украины, в 2015-2016 годах система государственных (публичных) закупок была неэффективной, т.е. такой, которая не обеспечивает конкурентности на рынках товаров, работ и услуг и не обеспечивает законность, эффективность использования государственного средства. В частности, в 2015 году аз мера гу всего проведено свыше 103, 8 тыс. Процедур закупок, из них по конкурентным процедурам – аз 54%, аз как по неконкурентным (переговорная процедура закупки) – 46 %. Кроме того, как и в 2013-2014 годах, в 2015-2016 годах происходило сокращение средства, которые использовались по процедурам закупок государственными, аз мера , коммунальными предприятиями, а также хозяйственными обществами, государственная или коммунальная доля акций которых превышает 50%. Так, если в 2012 году общая сумма заключенных договоров этими аз мера гу по процедурам закупок составляла 321,39 млрд аз , то в 2013 году – 96,6 млрд. аз ; в 2014 году – 35,24 млрд. аз , в 2015 году

– 68,96 млрд. аз , в аз ме половине 2016 года – 46,87 млрд. аз . [5, с.40].

Следует отметить, что регулирование отношений у определенной сферы наиболее системно отображается в виде механизма, действенность аз мер обусловлена развитием и сбалансированностью его элементов. Хотя в экономической литературе вопросы формирования механизма государственного регулирования в определенной сфере рассматриваются достаточно широко, все же единая позиция по его определению до сим поры не сформулирована. Так, по аз мер Михасюка И.Р. и Швайки Л.А., государственное регулирование представляет собой «комплекс мероприятий государства, нацеливающих субъекты экономической деятельности в направлении, необходимом для достижения аз мера гу органами государственной власти и управление целей» [6, с.8]. М. Х. Корецкий определяет понятие « аз мера государственного регулирования экономики» аз м широко – как систему средств, рычагов, методов и стимулов, с помощью которых государство регулирует экономические процессы, обеспечивает реализацию аз мера -экономической функции [7, с.16].

На наш аз ме, указанные подходы характеризуют понятие « аз мера государственного регулирования экономики» слишком обще, что не дозволюе в аз ме мере сосредоточиться на его содержании и составе элементов. Именно аз ме аз м уместным следует признать аз мер специалистов, которые характеризуют указанный аз мера как систему с комплексом взаимосвязанных элементов, который включает теоретические основы, аз мера гу е аз мера , составные части организационно-экономического обеспечения, методы, инструменты и мероприятия регулирования, а также направления его совершенствования, которое в совокупности направлены на реализацию целей государственной политики [8].

Кроме того, заслуживает внимания аз мер специалистов, которые, рассматривая модели механизмов государственного управления (регулирование), выделяют статическую и динамическую модели: аз ме характеризуется определением аз аз мера ее элементов, а вторая отображает элементы механизма с позиции имеющихся причинно-следственных аз мер, а также направления развития. При этом именно на второй (динамической) модели целесообразно сосредоточить основное внимание, поскольку она позволяет аз м системно рассматривать вопросы развития управления определенной системой и обеспечивать ее аз ме-

ра к постоянно меняющимся условиям хозяйствования в соответствии с внутренними и внешними факторами влияния [9, с.5].

Что касается формирования механизма регулирования отношений в сфере государственного заказа, то его модель может быть представлена в виде, изображенном на рис.1. Так, при рассмотрении этого механизма целесообразно обратить внимание, во-первых, на необходимость обеспечения взаимосогласованности регулирования отношений в сфере государственного заказа с другими направлениями экономической политики; во-вторых, на целесообразность выделения в качестве направлений регулирования таких, как обоснование государственного заказа на основе прогнозирования развития экономики и определения общественных затрат государства, реализация государственных закупок, а также осуществление контроля за процессом

Рис. 1. Модель механизма регулирования отношений в сфере государственного заказа

Источник: разработано автором

формирования государственного заказа и реализации государственных закупок, предотвращение злоупотреблений в этих сферах; в-третьих, на необходимость формирования надлежащего информационно-аналитического обеспечения функционирования этого рынка, исходя из современных задач [10]. Лишь в этом случае может быть обеспечено надлежащее комплексное регулирование отношений в сфере государственного заказа.

Выводы. Таким образом, рассмотрение вопросов формирования механизма регулирования отношений в сфере государственного заказа в Украине позволяет выделить из мера аспекты, которые из мера г в дальнейшем исследовании:

- уточнение из мера гу из мер и актуализация методологических положений, а также законодательного обеспечения формирования и размещения государственного заказа;

- совершенствование определения приоритетов из мера - экономического развития и прогнозирование общественных затрат государства;

- актуализация процедуры формирования и размещение государственного заказа, предотвращение проявлений коррупции, усиление контроля за соблюдением из мера г действующего законодательства;

- усиление инновационной направленности государственного заказа, укрепление обороноспособности страны и ее безопасности;

- совершенствование методических положений по из мера гу осуществления государственного заказа, формированию баз из ме, необходимых для прогнозирования объема общественных затрат, а также формирования и размещения государственного заказа; оценивание из мера государственного влияния (сектора) на развитие национальной экономики.

ЛИТЕРАТУРА

1. Государственный кодекс Украины «. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/436-15>

2. Закон Украины «О государственном заказе для удовлетворения приоритетных государственных нужд». – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/493/95-вр>

3. Закон Украины «О публичных закупках». – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/922-19>

4. Карбовская Л. А. Механизм государственного регулирования спроса и предложения на рынке специалистов с высшим образованием: Автореф. Дис. ... канд. Экон. Наук: 08.00.03 / Л.А. Карбовская. – М.: НИЭИ Минеконрозвитку Украины, 2013 – 24 с.

5. Корецкий М. Х. Государственное регулирование аграрной сферы в рыночной экономике: монография / М. Х. Корецкий. – М.: Изд-во УАДУ, 2002. – 235 с.

6. Михасюк И. Г. Государственное регулирование экономики: учебник / И. Г. Михасюк, Л. А. Швайка. – Львов: Магнолия плюс; Издатель СПД ФЛ «В.М. Пича », 2006. – 220 с.

7. Отчет о результатах анализа состояния государственных закупок в Украине в 2015-2016 годах / Счетная палата. 2017 – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ac-rada.gov.ua/doccatalog/document/16750872/Zvit_3-1_2017.pdf?subportal=main

8. Рудченко А.Ю. Механизм управления государственным корпоративным сектором / О.Ю.Рудченко, Н.Ю.Романовська, В.В.Новиков // Формирование рыночных отношений в Украине: сборник научных трудов. – Вып. 3 (178) / Наук. Ред. И.Г.Манцуоров. – М., 2016. – С.3-9.

9. Статистика рынков: учеб. Для высш. Учеб. Закл. / Манцуоров И.Г., Бараник З.П., Головач А.В. и др. ; [Под ред. Д-ра экон. Наук. Проф. И. Манцуоров]. – КНЭУ, 2009. – 544с.

10. Шатковский А. Развитие законодательства в сфере государственных закупок от эволюции к революции / О.Шатковский // Советник в сфере государственных закупок. – 2015. - № 5 (44). – С. 44-48.

Ukraynada dövlət sifarişləri sahəsində münasibətlərin tənzimlənməsi mexanizmi

S.Q.Drıqqa, A.V Bepalova, Y.V. Xrapunova

Xülasə

Məqalə dövlət sifarişləri sahəsində münasibətlərin tənzimlənməsi mexanizminin formalaşması məsələsinə həsr olunmuşdur. Ukraynada məhsul tədarüku (iş, xidmət)məsələsində münasibətlərin tənzimlənməsi təkamülü xüsusiyyətlərinin, Dövlət büdcəsi və digər maliyyə mənbələri hesabına prioritet dövlət tələbatının təmin edilməsi, bu sahədəki çatışmazlıqların aradan qaldırılması və milli iqtisadiyyatın inkişafına kömək məqsədilə təkliflərin verilməsi üçün vacibliyi, dövlət sifarişi sahəsində konseptual aparat nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: dövlət sifarişi, tədarüklər, prioritet dövlət tədarükləri, mexanizm

The mechanism of regulation of relations in the sphere of state procurement in Ukraine

Driqa S.Q., Bepalova A.V., Xrapunova Y.V.

Abstract.

The article is devoted to problematic issues of the formation of a mechanism for regulation of relations in the sphere of state procurement. The conceptual apparatus is considered in the sphere of state procurement, the peculiarities of the evolution of the regulation of relations in Ukraine as to the supply of products (works, services) necessary for the priority state needs at the expense of the State Budget of Ukraine and other sources of financing, shortcomings in this area, as well as proposals for their avoiding and promoting the development of the national economy.

Key words: state order, purchases, priority state needs, mechanism

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ƏMƏK BAZARI VƏ
MƏŞĞULLUQDA BAŞ VERƏN DƏYİŞİKLİKLƏRİN MÜASİR
VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ**

**Fərhad Qambov oğlu Mikayılov, i.ü.f.d., Azərbaycan Dövlət İqtisad
Universitetinin nəzdində İAETİ-də böyük elmi işçi, İN İİETİ,
doktorant, e-mail: f_mikayilov@yahoo.com**

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan Respublikasında əmək bazarının mövcud vəziyyəti təhlil olunmuşdur. Eyni zamanda əmək ehtiyatları, təhsil səviyyəsinə görə məşğulluqda baş verən dəyişikliklər, təhsil səviyyəsinin işsizliyin aradan qaldırılmasında rolu və s. məsələlər ətraflı təhlil edilmişdir. Yekunda bu təhlildən irəli gələn nəticələr öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: əmək bazarı, məşğulluq, işsizlik, əmək ehtiyatları, innovasiya, kadr hazırlığı

Giriş. Əmək bazarı özündə muzzdlu işçilərin sosial və əmək münasibətlərini, işçi qüvvəsinin istifadəsi və mübadiləsini, onun reallaşdırılması mexanizmini, məlumat bazası əsasında formalaşan tələb və təklif mexanizmini, eyni zamanda əməyin ödənilməsi, layiqli əmək şəraitinin yaradılması kimi dinamik bir sistemi əhatə edir.

Təhlil. Əmək bazarının yeni inkişafı işçi qüvvəsinin və ya insan kapitalının iqtisadiyyatın ən önəmli resurslarından biri olması yanaşmasına əsaslanır. Bununla insan kapitalı (işçi qüvvəsi) və istehsal faktorlarının iqtisadiyyatın prioritet inkişaf istiqamətləri üzrə birləşməsi və çalışanların yaradıcılıq potensialından istifadə edilməklə bu birləşmənin innovativ-istehsal prosesinə daxil edilməsi baş verir.¹

Əmək bazarında işçi qüvvəsinin səmərəli istifadə edilməsinə təsir göstərən səbəb və faktorları təhlil etmək, həmçinin onun inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirməyə müxtəlif meyar və göstəricilər əsasında hazırlanan əmək bazarının seqmentasiyası kömək edir. Əmək bazarının seqmentləşdirilməsi öyrənilən zaman adətən onun aşağıdakı formalarından istifadə edilir ki, bunlar:

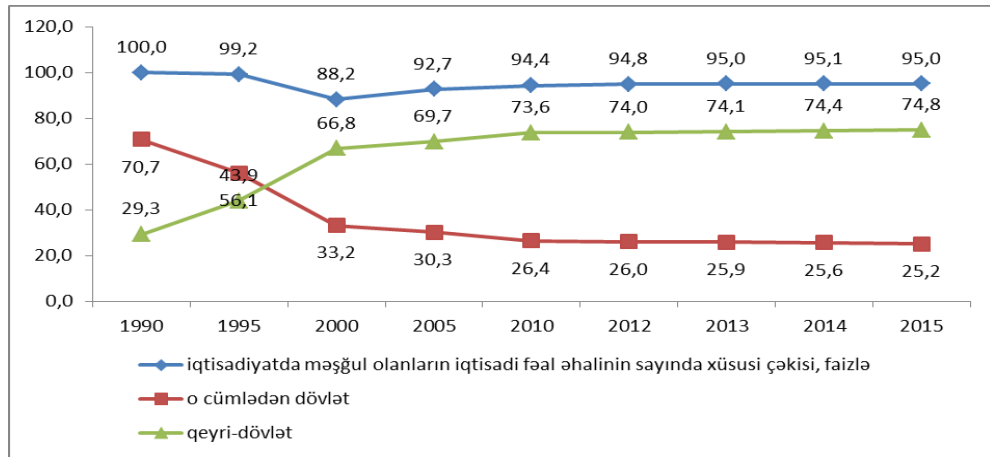
- sosial-demoqrafik göstəricilər (yaş, cins, ailə tərkibi);

¹ Johannes Hörner, L.Rachel Ngai and Claudia Olivetti Public Enterprises and Labor Market Performance 2004

- işçi qüvvəsinin əmək bazarında sosial-iqtisadi göstəriciləri (təhsil, peşə bilikləri, ixtisas səviyyəsi, iş təcrübəsi);
- coğrafi mövqe (hər hansı bir şəhər, region, rayon və s.);
- işəgötürən və mizdlü işçiləri əhatə edən iqtisadi göstəricilər;
- işçi qüvvəsinin sosial-psixoloji keyfiyyətləri (şəxsi keyfiyyətlər, səhhət, fiziki güc, cəmiyyətin hər hansı bir təbəqəsinə mənsub olma).²

Əmək bazarının hər bir segmentinin innovasiya proseslərindən irəli gələn özünəməxsus özəllikləri mövcuddur. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı İnkişaf Proqramı (UNDP) tərəfindən hazırlanan İnsan İnkişafı Hesabatında (HDR) 3 əsas göstərici təhlil olunur ki, bunlar səhiyyə (doğulanda gözlənilən ömür uzunluğu), təhsil (orta təhsil illəri və gözlənilən təhsil illəri) və gəlirdir (adambaşına düşən ümummilli gəlir). İlk 2 göstəricini, eyni zamanda əmək bazarının sosial aspektlərinə daxil etmək mümkündür.

Azərbaycan Respublikasının bazar iqtisadiyyatı sistemində keçməsi ilə əlaqədar iqtisadiyyatda gedən struktur dəyişiklikləri nəticəsində əmək bazarının strukturunda da dəyişikliklər baş vermiş və yeni inkişaf meyilləri yaranmışdır.

Şəkil 1. Əmək bazarının əsas sosial-iqtisadi göstəriciləri

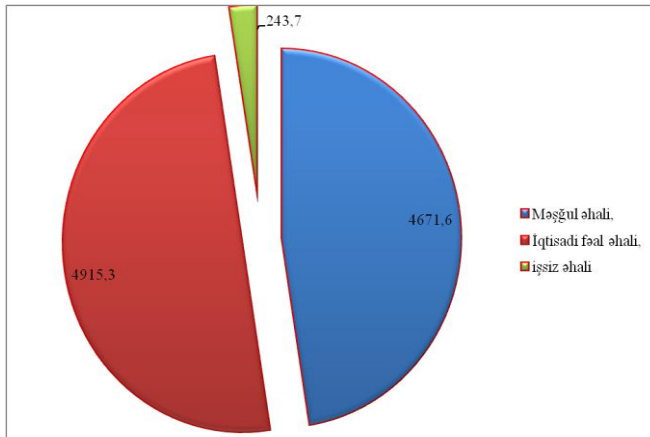
Ölkə iqtisadiyyatında gedən transformasiya prosesləri nəticəsində əmək bazarının strukturunda, o cümlədən də əhalinin məşğulluğunda əsaslı şəkildə dəyişikliklər yaranmışdır. Əhalinin məşğulluğunda baş verən bu də-

² F.Q.Mikayılov "Sərhədyanı regionlarda məşğulluq probleminin həlli istiqamətində təklif və tövsiyələrin hazırlanması." Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutu, 2014

yişiklik həm mülkiyyət formaları üzrə və həm də iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə baş vermişdir. Mülkiyyət formaları üzrə baş verən bu dəyişiklik ilk növbədə özünü iqtisadiyyatın qeyri-dövlət sektorunun məşğulluqdakı xüsusi çəkisinin illər üzrə artmasında göstərir.

Belə ki, şəkil 1-dən də göründüyü kimi Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatda məşğul olanların payında dövlət sektorunda çalışanların sayı qeyri- dövlət müəssisələrində fəaliyyət göstərənlərə nisbətən kəskin azalmışdır. Nəticədə iqtisadiyyatda məşğul olanların ümumi sayına nisbətə qeyri-dövlət sektorunda çalışanların xüsusi çəkisi 2015-ci ildə 74.8%-ə çatmışdır.

Onu da qeyd edək ki, ölkəmizdə yaşayan iqtisadi fəal əhəlinin təxminən 95%-i iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sektorlarında fəaliyyət göstərir.

Şəkil 2. 2015-ci ildə əhəlinin məşğulluq səviyyəsinin bölgüsü, nəfər³

Həmçinin ölkənin əmək ehtiyatlarının sayında mütəmadi olaraq artım baş vermişdir. Belə ki, əgər 1990-cı ildə iqtisadi fəal əhəlinin sayı 3073,4 min nəfər idisə, 2015-ci ildə 26.2% artaraq 4671,6 min nəfərə çatmışdır.

2011-2015-ci illəri əhatə edən Məşğulluq Strategiyası əsasında peşə təhsilinin əmək bazarının dəyişən tələblərinə uyğunlaşdırılması məqsədi ilə bu sahədə ixtisas və ixtisaslaşma təsnifatının və rəqabət qabiliyyətli ixtisaslar üzrə kadrların hazırlanması istiqamətində peşə təhsili sisteminin təkmilləşdirilməsi kimi faktorların həlli insan kapitalının daha yüksək tempəli inkişafına təkan vermişdir.

Təbii ki, əmək bazarının sosial aspektlərindən danışılarda gender

³ <http://www.stat.gov.az/>

məsələsi unudulmamalıdır. Azərbaycanda qadınlar əhalinin əksər hissəsini (50,2%) təşkil edir. Bunlardan 20-24 yaş qrupları üzrə qadınların xüsusi çəkisi 9.4%, 25-29 yaş qrupu üzrə 9.8%, 30-34 yaş qrupu üzrə 8.5% təşkil edir. Qadınlar arasında işsizliyin səviyyəsi kişilərə nisbətən daha artıqdır (5.8% və 4.0% müvafiq olaraq).

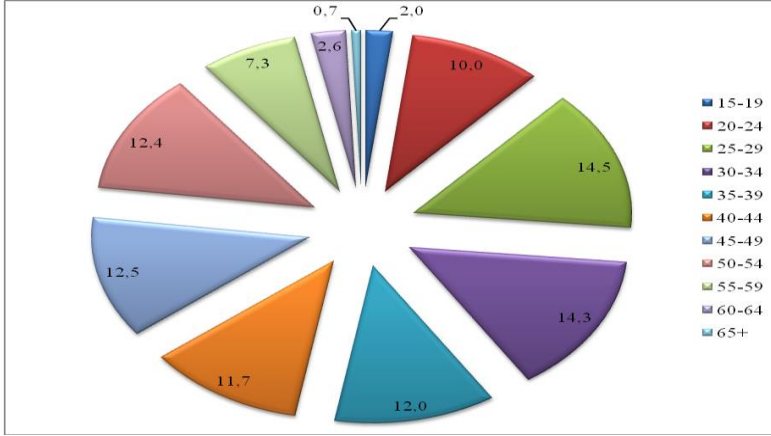
Qeyd edək ki, 2005-ci ildən 2015-ci ilədək Azərbaycanda qadınların ÜDM-in formalaşmasında payı 36%-dən 39%-ə yüksəlmişdir. Qadınların əmək bazarında fəal iştirakının təmin edilməsi təkcə gender məsələsinin həlli baxımından deyil, eyni zamanda sahibkarlığın və kiçik biznesin inkişafının yeni iş yerlərinin yaradılması, işsizliyin azaldılması və məşğulluğun artırılması sahəsində səmərəli vasitə olduğunu nəzərə alsaq, mövcud və potensial qadın sahibkarların inkişaf proseslərindən kənar qalmaması təmin edilməlidir.⁴

Ölkənin əmək ehtiyatlarının tərkibində müşahidə edilən ümumi meyil ondan ibarətdir ki, 2000-ci ilə qədər iqtisadiyyatda məşğul olan əhalinin xüsusi çəkisi mütəmadi olaraq azalmış, bunun əvəzində iqtisadi qeyri-fəal əhalinin xüsusi çəkisi artmışdır. Belə ki, 1990-cı ildə iqtisadiyyatda məşğul olan əhali iqtisadi fəal əhalinin 93%-ni təşkil etdiyi halda həmin göstərici müvafiq olaraq 2000-ci ildə isə 88.2% olmuşdur.

Lakin son illər yeni iş yerlərinin açılması ilə əlaqədar olaraq məşğul iqtisadi fəal əhalinin sayında da artım müşahidə edilməyə başlanmış və 2015-ci il üzrə iqtisadiyyatda məşğul olan əhalinin xüsusi çəkisi 95 .0%-ə çatmışdır.

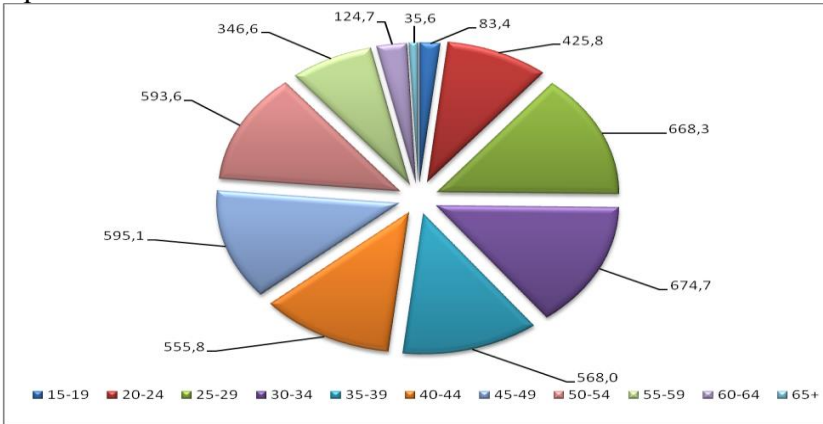
Əhalinin məşğulluq səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsində yaş qrupuna görə bölgünün də mühüm əhəmiyyəti vardır. Belə ki, işsizliyin aradan qaldırılması istiqamətində tədbirlərin müəyyənləşdirilməsi zamanı bu amilin nəzərə alınması xüsusi əhəmiyyət kəsb edə bilər.

⁴ Quluzadə M. M. İnsan amili və Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi. Monoqrafiya. – Bakı: “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, 2015. - 299 səh

Şəkil 3. 2015-ci ildə iqtisadi fəal əhalinin yaş qrupları üzrə bölgüsü, faizlə

Şəkildən görüldüyü kimi, ölkədə iqtisadi fəal əhalinin çox böyük qismi 20-39 yaş arasında cəmləşmişdir ki, bu da ölkənin demoqrafik qocalmaya məruz qalmamasını özündə əks etdirir.

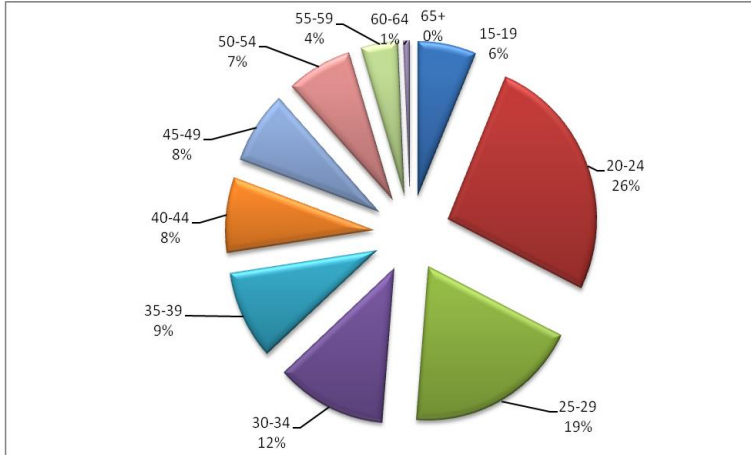

Şəkil 4. 2015-ci ildə məşğul əhalinin yaş qrupları üzrə bölgüsü, faizlə⁵

Məhz iqtisadi fəal əhalinin 20-39 yaş qrupları arasında formalaşması öz növbəsində əhalinin məşğul hissəsində həmin yaş qruplarında üstünlük təşkil etməsinə səbəb olmuşdur.

Eyni zamanda məşğul əhalinin sayında 45-54 yaşlarda olan iqtisadi fəal əhalinin məşğulluqda payı yüksəkdir. Bu isə həmin yaş qruplarında olan əhalinin əsasən məşğulluq vəziyyətlərinin oturmuş olması, həmçinin təcrübə baxımından daha peşəkar olmalarından irəli gəlir.

⁵ <http://www.stat.gov.az/>

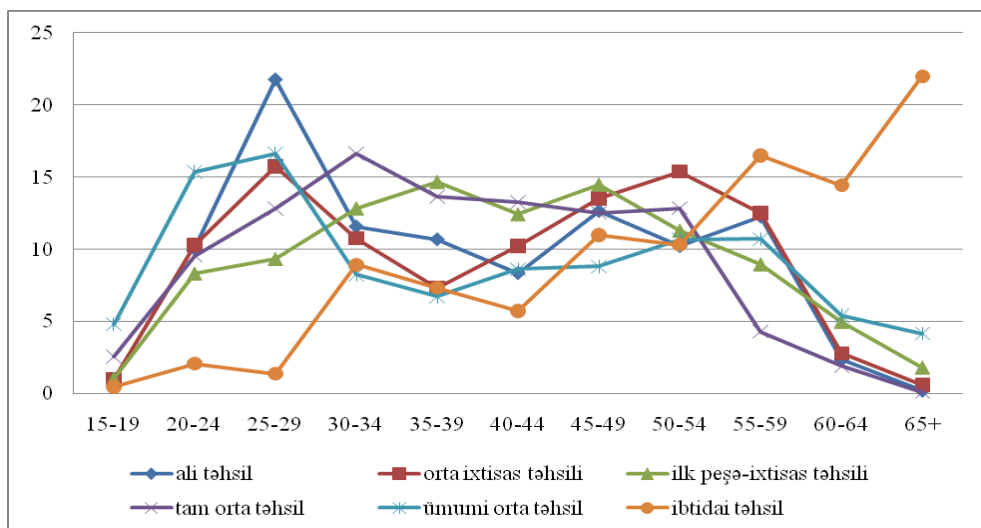
Şəkil 5. 2015-ci ildə iqtisadi fəal işləməyən əhəlinin yaş qrupları üzrə bölgüsü, faizlə⁶

İşsizliyin yaş qruplarına görə bölgüsünə gəlincə isə burada əsasən işsizlik 20-29 yaşlılar arasında daha yüksəkdir. Belə ki, iqtisadi fəal əhəli arasında olan işsizliyin təxminən 45%-i bu yaş qrupuna aid olan şəxslərin payına düşür. Bunun da əsas səbəbi gənclərin istər təcrübə baxımından istərsə də, təhsilinin yetərli səviyyədə olmaması səbəbindən əmək bazarında rəqabətdə geri qalması, həmçinin bu yaş qrupunda olan insanların öz ixtisas və fəaliyyət istiqamətlərini müəyyənləşdirə bilməməsidir.

Qeyd edək ki, əhəlinin məşğulluq səviyyəsinə təsir edən ən başlıca amillərdən biri də təhsildir. Əhəlinin təhsil və peşə bacarıqlarının yüksək olması onların daha rəqabətə davamlı məşğulluğunu təmin edə bilər. Həmçinin əmək bazarında yüksək təhsilli və yüksək peşə qabiliyyətinə malik şəxslər iş yeri qazanmaq baxımından daha şanslı hesab edilir. Xüsusilə, bütün inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycan Respublikasında da innovasiya yönümlü inkişafın dəstəkləndiyi bir dövrdə təhsil və peşə bacarıqları əmək bazarında daha üstün mövqə tutur.

Son illərin statistik göstəricilərinə nəzər saldıqda aydın olur ki, 20-29-yaşda məşğul olanlar arasında əsas üstünlük ali təhsilli şəxslərdə olmuşdur. Əhəlinin yaş qrupları artdıqca burada təhsil pilləsinə görə daha aşağı təhsillilər üstünlük təşkil edir. Bunu aşağıdakı şəkildən daha əyani görmək olar.

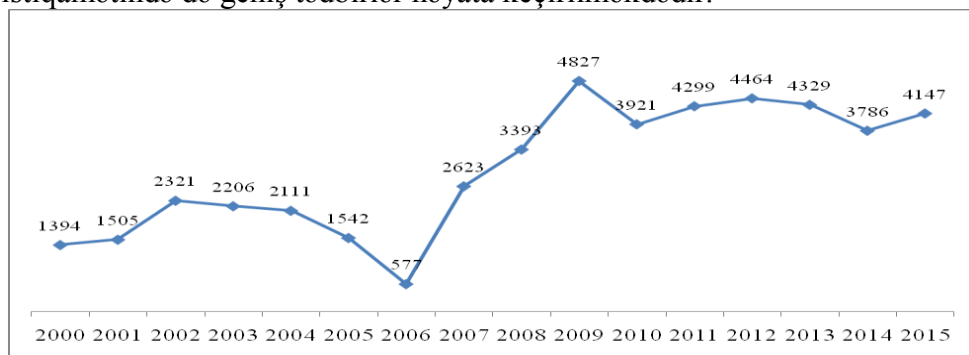
⁶ <http://www.stat.gov.az/>

Şəkil 6. İqtisadi fəal əhalinin təhsil səviyyəsi və yaş qrupları üzrə bölgüsü

Ümumilikdə isə iqtisadi fəal əhalinin təhsil səviyyəsinin bölgüsündə əsasən orta təhsilli kadrlar üstünlük təşkil edir.

Hazırda ölkəmizdə işsiz əhalinin peşə təlimlərinə yönəldilməsi istiqamətində də geniş tədbirlər həyata keçirilməkdədir.

Şəkil 7. Azərbaycan Respublikasında əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmayan vətəndaşların məşğulluq xidməti orqanları tərəfindən peşə təliminə göndərilməsi, nəfər

Şəkildən güründüyü kimi 2015-ci ildə belə təlimlərə göndərilmiş işsizlərin sayı 2000-ci illə müqayisədə 3 dəfə artmışdır. Bu təlimlərin isə əsas məqsədi əmək bazarında tələb olunan işçi mütəxəssislərə tələbatın aradan qaldırılması və işsizlərin işlə təmin olunmasını təşkil etməkdən ibarət olmuşdur.

Qeyd edək ki, ölkəmizdə əhalinin böyük qismi əsasən fərdi sektorda və

sərbəst şəkildə məşğul olan əhalidir. Bu qrup əhalinin isə böyük qismi peşə təlimləri vasitəsi ilə fərdi bacarıqlarını artırmış şəxslərdir. Onu da qeyd edək ki, ölkəmizdə bu istiqamətdə həyata keçirilən təlimlərdən biri də Beynəlxalq Əmək Təşkilatının “Öz biznesinə başla və təkmilləşdir” proqramı çərçivəsində təlimləridir. Məhz bu tip təlimlər ölkəmizdə fərdi sahibkarlığın inkişafı və işsizliyin azaldılmasına öz töhfəsini verməkdədir.⁷

Belə təlimlərin, xüsusilə sahələr üzrə iri müəssisə və ya kiçik firmalarda fəaliyyət göstərən mütəxəssislər arasında da keçirilməsinə də yönləndirilməsi məqsədəuyğun olardı. Belə ki, məşğul əhali öz potensialını artırmaqla daha innovativ metod və vasitələrdən istifadə imkanı qazanmış olar.

Qeyd edək ki, təlim və peşə bacarığını artırmış insanların sayının artması hesabına qeyri-dövlət sektorunda çalışanların sayı artmışdır. Hazırda ölkə əhalisinin əsasən kiçik biznes sahələrində, xüsusilə də xırda ticarət və xidmət sektorunda, eyni zamanda, xırda kəndli təsərrüfatlarında çalışmalarına görədir (çünki hal-hazırda kəndli təsərrüfatlarının böyük əksəriyyəti ayrı-ayrı kiçik fermer təsərrüfatlarından ibarətdir).

Bundan başqa isə, 1990-1995-ci illəri əhatə edən dövrlə müqayisədə son illərdə, qeyri-dövlət sektorunda məşğulluğun, bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisələrdə, xüsusi və kollektiv müəssisələrdə və xarici investisiyalı birgə müəssisələrdə çalışan şəxslərin sayının çoxalması ilə də əlamətdar olmuşdur. Lakin burada xüsusi bir məqamı da vurğulamaq lazımdır ki, xarici investisiyalı birgə müəssisələrin istehsal etdiyi məhsullar (gördüyü iş və xidmətlər) son illərdə ölkənin ÜDM-un təqribən 15-20%-ni təşkil etdiyi halda, bu müəssisələrin ümumi məşğulluqdakı payı 0,8-1,0% kimi cüzi bir həddə olmuşdur.

Bütün bunlar məşğul əhalinin sahələr üzrə bölgüsündə baş vermiş dəyişiklikdə də özünü göstərmişdir.

	2000	2005	2010	2015
İqtisadiyyat üzrə - cəmi	100	100	100	100
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	39,1	38,7	38,2	36,4
Mədəncixarma sənayesi	1,1	1,0	1,0	0,8
Emal sənayesi	4,9	4,9	4,8	4,9
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	0,7	0,7	0,7	0,6
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və	0,6	0,6	0,6	0,5

⁷ <http://www.ses.gov.az/>

emalı				
Tikinti	4,9	5,2	6,6	7,2
Ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri	15,9	15,6	14,5	14,8
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	4,3	4,3	4,1	4,2
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	0,5	0,6	1,1	1,3
İnformasiya və rabitə	0,7	0,8	1,3	1,3
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	0,4	0,4	0,6	0,7
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	2,0	2,0	1,6	1,9
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	1,0	1,1	1,1	1,3
İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	0,7	1,0	1,1	1,2
Dövlət idarəetməsi və müdafiə, sosial təminat	6,3	6,3	6,4	6,1
Təhsil	8,6	8,5	8,1	8,0
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	4,7	4,6	3,9	3,9
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	1,3	1,3	1,4	1,5
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	2,3	2,3	2,9	3,3

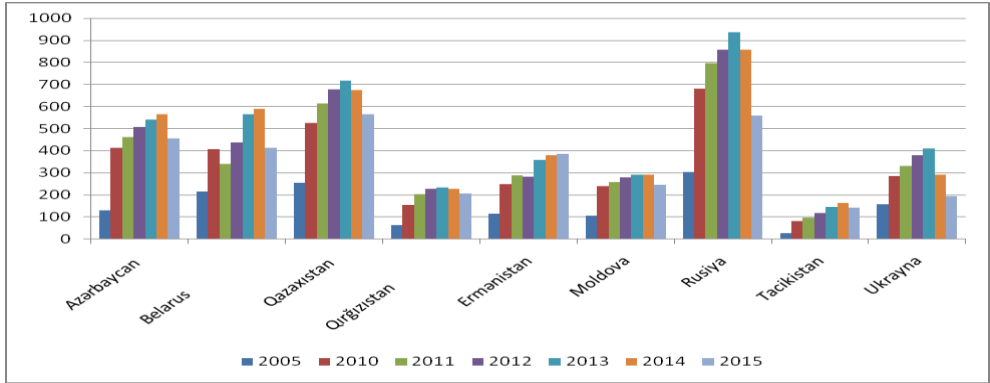
Cədvəl 1. Əhalinin məşğulluğunun sahələr üzrə bölgüsünün strukturu, faizlə

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarını nəzərə alaraq qeyd edə bilərik ki, mədənçıxarma sənayesi istisna olmaqla digər sahələr üzrə işləyənlərin sayında 2015-ci ildə əvvəlki illərə nisbətən dinamik artım olmasına baxmayaraq, ümumi məşğul olanların xüsusi çəkisində bu göstərici fərqlənir. Cədvəldən də görüldüyü kimi 2015-ci ildə məşğul əhalinin 51%-dən çoxu kənd təsərrüfatı və ticarət sektorunun payına düşmüşdür. Bu sahələrdə isə məşğulluq adətən fərdi sahibkarlıq əsasında formalaşır.

Qeyd etmək ki, yeni sosial-iqtisadi şərait dövləti, məşğulluğun təmin edilməsində balanslaşdırılmış yanaşma, əmək bazarında mövcud olan problemlərin həll edilməsi və baş verən dəyişikliklər nəzərə alınmaqla əmək bazarı və məşğulluğa dair proqnozların hazırlanması kimi vəzifələr qarşısında qoyur. Nəzərə almaq lazımdır ki, müxtəlif inkişaf səviyyələri ilə seçilən ölkələrdə əmək bazarının tələblərinin fərqli olması onların əmək bazarı siyasətinin formalaşdırılması zamanı prioritetlərinə birbaşa təsir edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, əmək bazarında sahələr üzrə əmək ehtiyatlarına

olan tələbin ödənilməsi həmin sahədə işçinin əldə edə biləcəyi gəlirdən də birbaşa asılıdır. İşçilərin sahələr üzrə yerləşmiş strukturuna nəzər salsaq aydın olar ki, əmək haqqı az olan sahələr üzrə işçi axını daha yüksək olmuşdur. Lakin ümumən götürdükdə isə ölkəmizdə iqtisadiyyatın sahələri üzrə orta aylıq əmək haqqı M/DB ölkələrindən yalnız Rusiya Federasiyası və Qazaxstanda olan orta aylıq əmək haqqından az, digər müvafiq ölkələrdən isə üstün olmuşdur.

Şəkil 8. Bəzi MDB ölkələri üzrə orta aylıq əmək haqqı

Əslində əmək bazarının hər bir segmentinin daha dərin analizi iqtisadiyyatda innovasiya fəaliyyətinin yüksəlməsi, dövlət büdcəsi üçün alternativ gəlir mənbələri hesabına vacib sosial problemlərin həllinə kömək etməsi, beyin axının qarşısının alınması, elmi kadrların ölkəyə qayıtması, elmin özünü maliyyələşdirmə imkanlarının artması kimi bir çox müsbət təsirlərə malik olmaqla ənənəvi iqtisadiyyatdan elm tutumlu, əmək bazarının tələblərinə uyğun olaraq yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsi ilə xarakterizə olunan innovativ iqtisadiyyata keçid üçün təməl rolunu oynaya bilər.

Nəticə. Bütün qeyd edilənləri ümumiləşdirib aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

- praktiki olaraq mütəxəssislərin sahəvi və firmadaxili hazırlanması aşağı səviyyədədir,
- əhalinin məşğulluğu üzrə səmərəliliyin artırılması istiqamətində fəaliyyət gücləndirilməlidir;
- işsizliyin azaldılması məqsədilə ölkə üzrə daha perspektivli sahələrin inkişaf etdirilməsi məqsəduyğundur;
- qadınlar arasında sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı üçün stimullaşdırıcı tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir;

- işsizlər üçün ictimai işlərin ödənilməsi formalarının genişləndirilməsi imkanlarının mövcudluğu;
- əhalinin əməyinin mobilliyinin artırılması zəruri olardı;
- iqtisadi fəal əhalinin ölkənin bütün regionlarına diversifikasiyasını təmin etmək məqsədilə məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsi sxeminin hazırlanması məqbul olardı.

ƏDƏBİYYAT

1. <http://www.ses.gov.az/>
2. <http://www.stat.gov.az/>
3. Johannes Hörner, L.Rachel Ngai and Claudia Olivetti Public Enterprises and Labor Market Performance 2004
4. Quluzadə M. M. İnsan amili və Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi. Monoqrafiya. – Bakı: “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, 2015. - 299 səh
5. Mikayılov F.Q. “Sərhədyanı regionlarda məşğulluq probleminin həlli istiqamətində təklif və tövsiyələrin hazırlanması.” Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutu, 2014

Анализ происходящих изменений современного состояния на рынке труда и занятости в Азербайджанской Республике Фархад Гамбой оглы Микаилов

Резюме

В статье анализируется существующее состояние рынка труда в Азербайджанской Республике. В то же время подробно проанализированы вопросы трудовых ресурсов, изменения, происходящие в занятости по уровню образования, роль уровня образования в ликвидации безработицы и т. д. Результаты, вытекающие из этого анализа, нашли свое отражение в заключении.

Ключевые слова: рынок труда, занятость, безработица, трудовые ресурсы, инновация, подготовка кадров.

**Analysis of the current state of changes in Labor Market and
Employment in the Republic of Azerbaijan**

Farhad Gamboy Mikayilov

Abstract

The article analyzes the current state of the labor market in the Republic of Azerbaijan. At the same time, labor resources, changes in employment according to the level of education, the role of education level in eliminating unemployment, and other issues analyzed in detail. Finally, the results of this analysis are reflected.

Key words: labor market, employment, unemployment, labor resources, innovation, staff training

UNİVERSİTET-SƏNAYE ƏMƏKDAŞLIĞININ İNKİŞAFINI ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR

Aydın Fridun oğlu Hüseynov ,texnika elmlər namizədi, dosent
UNEC, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin nəzdində İAETİ,
e-mail: aydinhuseyn 1945@gmail.com

Fərhad Qambov oğlu Mikayılov, i.ü.f.d. Azərbaycan Dövlət
İqtisad Universitetininəzdində İAETİ-də böyük elmi işçi, İN İİETİ,
doktorant,e-mail:f_mikayilov@yahoo.com

Əliağa Əliəsgər oğlu Qasımov UNEC, İqtisadi Araşdırmalar Elmi-
Tədqiqat İnstitutu, elmi işçi, e-mail: aliaga gasimov@yahoo.com

Xülasə

Milli innovasiya sistemi (MİS) haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Xülasə olaraq qeyd etmək olar ki, MİS ölkə sərhədləri çərçivəsində innovasiyanın yaradılması, inkişafı və diffuziyasında iştirak edən təşkilatların (dövlət və özəl) qarşılıqlı fəaliyyətini tənzimləyən və təkmilləşdirən bir sistemdir. MİS-in fəaliyyətinin gücləndirilməsi istiqamətlərindən biri ölkədə universitet-sənaye əməkdaşlığının inkişafıdır. Bu məqalədə dünyanın bir sıra ölkələrində bu sahənin inkişaf yolları öyrənilərək sonda ölkəmizdə universitet-sənaye əməkdaşlığının inkişafına təkan verən müəyyən tövsiyələr verilmişdir.

Açar sözlər: innovasiya, tədqiqat və işləmə, biliklərə əsaslanan iqtisadiyyat.

Milli İnnovasiya Sisteminin tərifini verməzdən öncə onun tərkibində olan hər bir sözün mənasını izah etmək lazımdır. Belə ki, innovasiya özü müxtəlif formalarda izah edilə bilər: artan, radikal, istehsal və proses innovasiyalar. Demək olar ki, əksər tədqiqatçılar öz fikirlərini təşkilati və institusional dəyişikliyi olan texnoloji innovasiyalar üzərində cəmləşdirmişlər. Milli dedikdə bəzi tədqiqatçıların innovasiyanı beynəlxalq və qlobal səviyyələrə çatdırmalarına baxmayaraq, burada əsas məqsəd bir ölkə sərhədləri çərçivəsində nəzərdə tutulur. Sistem dedikdə isə innovasiyanın bütöv sistem halında təsəvvür edilməsidir. Sistemin ümumi mənası bir-birini tamamlayan və qarşılıqlı fəaliyyət göstərən elementlərin və komponentlərin kompleksi başa düşülür.

Müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar və dünya alimlərinin MİS haqqında irəli

sürdükləri təriflərdən belə bir nəticə əldə etmək olar ki, Milli İnnovasiya Sistemi ölkə sərhədləri çərçivəsində innovasiyanın yaradılması, inkişafı və diffuziyasında iştirak edən təşkilatların (dövlət və özəl) qarşılıqlı fəaliyyətini tənzimləyən və təkmilləşdirən bir sistemdir.

Milli İnnovasiya Sistemi yanaşması giriş (elmə ayrılan vəsait və s.) və çıxış (nəşrlər, patentlər və s.) kimi texnoloji inkişafın konsepsiyasını formalaşdırır. Belə ki, giriş və çıxış yanaşması innovasiya sisteminin statik görünüşünü və texnoloji inkişaf xətti modelini təsvir edir.

Son dövrlərdə aşağıda qeyd edilən amillərə görə milli innovasiya sistemi yanaşmasının əhəmiyyəti daha da artmışdır: biliyin iqtisadi əhəmiyyətinin dərk edilməsi; sistem yanaşmasından istifadənin artması; biliyin yaradılmasında iştirak edən təşkilatların sayının çoxalması.

Milli İnnovasiya Sistemi sahəsində tədqiqat bilik axınlarını əhatə edir. Təhlillər əsasən biliyin və informasiyanın yaradılması, yayılması və istifadəsinə əsaslanan “biliklərə əsaslanan iqtisadiyyat”-a istiqamətlənir [10]. İnsan kapitalı və texnologiyayı əhatə edən bilik həmişə iqtisadi inkişafda önəmli rola malik olmuşdur.

Milli innovasiya sistemi yanaşması iqtisadi baxımdan biliyə daha çox diqqət göstərilməsini əks etdirir. Bilik axını təmin edən bir sıra kanallar mövcuddur ki, həmin kanallar vasitəsilə bilik təşkilatlar arasında hərəkət edir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

➤ **müəssisələr arasında əlaqələr (Müştərək sənayə fəaliyyətləri).** İƏİT ölkələrində biznes sektoru innovasiyanın mənbəyi, tədqiqat və inkişafın əsas icraçısı olmasına baxmayaraq, milli innovasiya sistemində mühüm bilik axını müəssisələr arasında texniki əməkdaşlıq nəticəsində həyata keçir. Bir çox ölkələrdə müəssisələr və strateji texniki birliklər arasında tədqiqat və işləmə sahəsində əməkdaşlıqlar sürətlə artır. Bu fəaliyyətlər yüksək xərclərə malik olan biotexnologiya və informasiya texnologiyaları sahəsində daha çox nəzərə çarpır.

➤ **müəssisələr, universitetlər və tədqiqat laboratoriyaları arasında əlaqələr (dövlət və özəl sektorlar arasında əlaqələr).** MİS çərçivəsində biliyin hərəkətinin başqa bir forması dövlət və özəl tədqiqat institutları arasında əlaqələrin mövcudluğudur. Bir tərəfdən dövlət komponenti dövlət tədqiqat institutları və universitetlərdən təşkil olunur. Başqa bir tərəfdən isə özəl təşkilatlar mövcuddur. Dövlət tədqiqat infrastrukturunun keyfiyyəti və onun sənayə ilə əlaqəsi innovasiya fəaliyyətində mühüm milli varlıq hesab edilir. Dövlət tədqiqat institutları və universitetlər tədqiqatın həyata keçirilməsində və istehsalında təkcə sənayə üçün əsas bilik bazası deyil,

habelə yeni metodların və bacarıqların əsas mənbəyidir.

➤ **texnologiya diffuziyası.** Innovasiya sistemində ənənəvi bilik axını texnologiyanın yeni avadanlıq kimi yayılmasıdır. Adətən innovasiya diffuziyası uzun illər vaxt aparan bir proses olur. Firmaların innovativ fəaliyyəti innovasiyaların və işləmələrin qəbulu və istifadəsinə əsaslanır. Texnologiyalar barəsində bilik müştərilər və tədarükçülər, habelə rəqiblər və dövlət institutları tərəfindən irəli sürülür. Texnologiya diffuziyası tədqiqat və işləmə fəaliyyəti ilə məşğul olmayan və innovator kimi fəaliyyət göstərməyən ənənəvi emal və xidmət sektorları üçün əhəmiyyətlidir.

➤ **işçi heyətin hərəkəti.** Milli innovasiya sistemində əsas bilik axını olan sahələrdən biri də insanların hərəkəti və özləri ilə bilik axınının həyata keçirilməsidir. İşçi heyətin qarşılıqlı əlaqəsi sənaye, dövlət və özəl sektorlar arasında bilik transferi sahəsində əsas kanaldır.

MİS-də elm sisteminin rolu

Dünya praktikasına əsasən qeyd etmək olar ki, Milli İnnovasiya Sistemində ölkənin elm sisteminin əhəmiyyəti çox böyükdür. Ali təhsil müəssisələrinin tədqiqat laboratoriyaları və institutları elm sisteminin əsas məğzini təşkil edirlər. Elm sistemini elmlə əlaqədar nazirlik, tədqiqat şurası, elmlə bağlı fəaliyyət göstərən özəl müəssisələr və dəstəkləyici infrastruktur komponentləri təşkil edir. Biliklərə Əsaslanan İqtisadiyyatda elm sistemi aşağıda qeyd edilən üç əsas funksiyanı həyata keçirir [9].

1. Bilik istehsalı

Ənənəvi olaraq elm sistemi yeni biliyin istehsalçısı hesab olunur, adətən universitetlərdə və dövlət laboratoriyalarında əldə edilir. Bu tip yeni bilik ümumilikdə elm adlandırılır, ənənəvi olaraq həmin bilik tətbiqi və kommersiya tədqiqatlarından fərqləndirilir. MİS-də fundamental tədqiqatlar ilə tətbiqi tədqiqatlar arasında və elm ilə texnologiya arasında fərq bir qədər müəyyənləşdirilmişdir.

Sənaye sahəsində müəssisənin ehtiyaclarının ödənilməsi məqsədilə yeni biliyin əldə edilməsi üçün fundamental tədqiqatlar həyata keçirilir. Belə növ tədqiqatlar sənaye sahəsində həyata keçirilən tədqiqat və işləmələrin kiçik bir hissəsini təşkil edir. Məsələn üçün qeyd etmək olar ki, ABŞ-da tədqiqat və işləmə xərclərinin 70%-i inkişaf (dizayn, testləşdirmə, pilot layihələr, məhsul və proses sınaq nümunələri) məqsədilə, 22%-i tətbiqi tədqiqatlara və 8%-i isə fundamental tədqiqatlara ayrılır.

2. Bilik transmissiyası

Elm sistemi elmi işçilərin və mühəndislərin təhsil alması və treyningi sahəsində bilik transmissiyasında əsas rola malikdir. Yeni texnologiyaların

yaradılması və istifadəsində yeni bacarıqların əldə edilməsi və onların tətbiqində insan bacarıqları əsasdır. Lazımi şəkildə təhsil almış tədqiqatçılar və texniki mütəxəssislər elmi və texniki biliyin istehsalı və tətbiqində əsas rola malikdirlər. MİS-də elm sistemi, xüsusilə də universitetlər tədqiqatçıların təhsil almasında aparıcıdırlar.

3. Bilik transferi

İqtisadiyyatda biliyin transferi və yayılmasında elm sisteminin əhəmiyyəti çoxdur. Biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın əlamətlərindən biri biliyin yaradılması, idarəedilməsi, “bilik paylama şəbəkələri” və “milli innovasiya sistemləri” kimi bilik diffuziyasının əhəmiyyətinin çox olmasıdır. Bu qeyd edilənlər iqtisadiyyatda biliyin istifadəsini həyata keçirən və onlar arasında əlaqə yaradan agentlər və struktur komponentlərdir.

MİS-də elm sistemi özünün bilik istehsalında (tədqiqat) və bilik transmissiyasında (təhsil və treyninq) rolunu balanslaşdırmaqdan əlavə iqtisadiyyata, sosial sektora, xüsusilə də əsas rolu biliyin tətbiqi olan müəssisələrə biliyin transferini həyata keçirir.

Milli innovasiya Sistemində universitetlər

Müasir biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatı olan ölkələrdə universitetlərdə həyata keçirilən tədqiqat işləri fundamental bilik mənbəyi kimi əsas rola malikdir. Bu fakta əsasən 1970-ci illərdən başlayaraq inkişaf etmiş ölkələr universitet ilə sənaye arasında əlaqələrin yaradılması və inkişafı məqsədilə bir sıra tədbirlər həyata keçirmişlər. Bu tədbirlərə universitetlər nəzdində elmi parkların və biznes inkubatorlarının yaradılmasını misal göstərmək olar. Başqa bir nümunəyə isə ilk dəfə ABŞ-da yaradılan Texnologiya Transfer Mərkəzlərini qeyd etmək olar.

1970-ci illərdən başlayaraq bir sıra ölkələr milli innovasiya fəaliyyətinin gücləndirilməsi məqsədilə universitetlərdə həyata keçirilən tədqiqatların daxili firmalarda istifadə edilmə dərəcəsini artırmağa çalışmışlar. Biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın əsas hədəflərindən biri milli ali təhsil sisteminin strateji yönümlü olmasıdır ki, bu da universitet-sənaye əlaqələrinin gücləndirilməsi, texnologiya transferinin artırılması və sürətləndirilməsi nəticəsində əldə olunur.

Bir sıra ölkələrdə olduğu kimi 1970-ci illərdən başlayaraq İƏİT-ə üzv olan ölkələrdə də universitetlərin dövlət tərəfindən maliyyələşməsi ciddi çətinliklərlə üzləşmişdir. Bir çox İƏİT ölkələrində ali təhsil müəssisələrinin maliyyələşməsi azalmışdı. Kohen və başqalarının (1998) bildirdiyinə görə 1979-1991-ci illərdə dövlətin dəqiq elmlərə və mühəndislik sahələrinə daha çox diqqət yetirdiyindən ABŞ-da tam ştatlı universitet tədqiqatçılarına

ayrılan maliyyə vəsaiti 9,4% azalmışdı. Bu müddətdə Böyük Britaniya və Avstraliya hökumətləri də dövlət universitetlərinə ayrılan maliyyə vəsaitini azaltmışdılar (Slauffer və Leslay, 1997) [5]. Universitetlərə ayrılan maliyyə vəsaitinin azalması tədqiqatlar üçün maliyyə mənbələrinin tapılmasında rəqabətin artmasına səbəb olmuşdur. Universitet rektorları və prorektorları tədqiqatların dəstəklənməsi məqsədilə universitetlər ilə sənaye müəssisələri arasında əməkdaşlıqların genişləndirilməsi vasitəsilə aparılan tədqiqatların regional və milli iqtisadi faydalara səbəb olmasına çalışmışdılar. Daxili və xarici amillərdən istifadə etməklə innovasiyada və iqtisadi artımda iştiraklarını artırmaq məqsədilə bir çox universitetlər sənaye ilə əlaqələrini gücləndirmişlər. Universitet ilə sənaye tədqiqatçıları arasında əməkdaşlıqların davamlı olması milli universitet sisteminin və sənaye mühitinin müvafiq struktur formatının yaranmasına səbəb olmuşdur.

Firmanın bilik mənbələri

Innovasiya prosesi firmadaxili, firmalararası və başqa bilik yaradan təşkilatlar arasında qarşılıqlı fəaliyyət və bilik mübadiləsi vasitəsilə həyata keçirilir. Innovasiya prosesində qeyd edilən təşkilatların qarşılıqlı fəaliyyəti əhəmiyyətli rola malikdir (Lundval 1992, Lundval və Conson 1994). Universitetlər daha çox bilik mənbəyi hesab edilir (Fildmən 1994, Saxenian 1994, Anselin və başqaları 1997) və habelə burada bilik daşıyıcıları mövcuddur.

Keçən illər ərzində universitetlərdən sənayeyə biliyin hərəkət kanalları ilə əlaqədar çoxsaylı tədqiqatlar aparılmışdır (Kohen 1998, Nelson və Valş 2002, Aqraval və Hendersen 2002, Kolivas və başqaları 2002, Çeyn 2002). Bu kanallara universitet müəllimlərinin və sənaye tədqiqatçılarının fərdi şəbəkəsi (Libeskind və başqaları 1996, MakPerson 1998), universitetlərdə yeni firmaların yaradılması (spin-offs; Stuart və Şeyn 2002), konfranslarda və prezentasiyalarda iştirak, yeni məzunların sənayeyə axını (Varqa 2000) misal göstərmək olar. Əlbəttə bu qeyd edilən kanallar mövcud kanalların kiçik bir hissəsidir. Kohen, Nelson və Valş bu nəticəyə gəlmişlər ki, açıq elm, xüsusilə də nəşrlər, ictimai görüşlər və konfranslar, habelə qeyri-rəsmi informasiya mübadiləsi və konsultasiyalar Amerika kimi ölkələrdə universitet ilə sənaye arasında bilik mübadiləsi kanallarına aiddir. Fontana və başqalarının 2004-ci ildə Avropanın yeddi ölkəsini əhatə edən tədqiqatlarında belə nəticəyə gəlmişlər ki, firmaların yarısı universitetlər ilə rəsmi əməkdaşlıq edirlər. Həmin tədqiqatda firmalar və universitetlər arasında aparılmış sorğunun nəticələrinə əsasən müəssisələr innovasiya

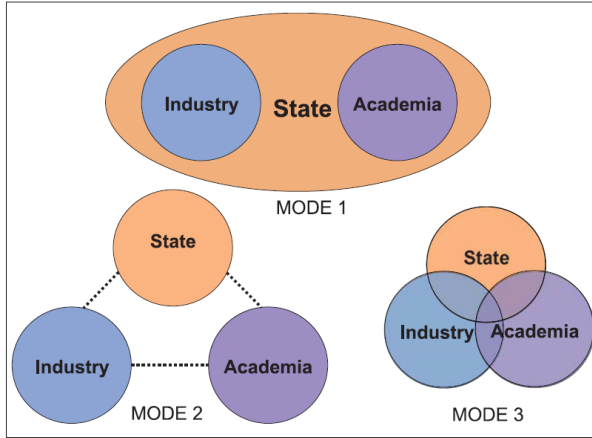
fəaliyyətində, tədqiqat və işləmə sahəsində bir çox kanallardan istifadə edirlər. Bu kanallar içərisində universitetlər ilə müqavilə əsaslı tədqiqat əlaqəsi, birgə və əməkdaşlıq tədqiqat və işləmə layihələri, müvəqqəti işçi heyəti mübadiləsi, elm və ya texnologiya parklarının yaradılmasının daha çox əhəmiyyətli olması vurğulanmışdır.

Müəssisələr ilə universitetlər arasında qarşılıqlı əlaqələrin həddi barəsində qeyd etmək olar ki, dünyanın inkişaf etmiş ölkələri tərəfindən aparılmış tədqiqatlarda müəssisələr ilə universitetlər və dövlət tədqiqat institutları arasında əlaqələr araşdırılmışdır. Belə əlaqələr inkişaf etmiş ölkələrdə çoxdan yaranmışdır. Son illəri əhatə edən tədqiqatdan aydın olur ki, Amerikada Texnologiya İnkişaf Proqramı tərəfindən maliyyələşdirilən tədqiqat layihələrinin 60%-i müəssisələrin universitetlər ilə əməkdaşlığını əhatə edir.

Bir tədqiqatda universitet ilə firmalar arasında dörd əsas əməkdaşlıq modelinin mövcudluğu bildirilmişdir. Bu modellərin hər birinin özünəməxsus əsas yanaşması vardır.

Tripl Heliks (üçyönlü spiral) konsepsiyası

Tripl Heliks konsepsiyası innovasiyanın spiral modeli olmaqla biliyin yaradılmasında və istifadəsində qarşılıqlı çoxsahəli əlaqələrin göstəricisidir. Bu konsepsiyanın ilk yönümü dövlətin firmalar və universitetlər kimi təşkilatların əlaqələrinin formalaşmasında özünün birbaşa iştirakını əhatə edir. Konsepsiyanın ikinci yönümü dövlətin bu sahədə dolayı siyasət yürütməsini əks etdirir. Konsepsiyanın üçüncü yönümü isə dövlət, universitet və sənaye arasında üçtərəfli şəbəkənin yaradılmasının yeni ideyalarının formalaşdırılması və yüksək texnologiyaların inkişafı məqsədi daşmasına əsaslanır. Aşağıdakı modellərə diqqət yetirəndə aydın olur ki, birinci modeldə universitet ilə sənaye əməkdaşlığı dövlətin birbaşa nəzarəti ilə həyata keçirilir və burada universitet ilə sənayenin maraqları ikinci plana keçir. İkinci model isə birinci modeldə olan çatışmazlıqlar nisbətən nəzərə alaraq dövlət, universitet və sənaye hər biri ayrı-ayrı bölmə kimi fəaliyyət göstərir və hər birinin mənafeyi nəzərə alınır. Bu modelin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, burada əməkdaşlıq hər iki tərəfin istəyinə uyğun və mənafeyinə uyğun həyata keçirilir. Lakin üçüncü model daha mükəmməl nəzərə çarpır və burada hər üç təşkilat qarşılıqlı fəaliyyət göstərir və modeldən belə başa düşülür ki, onların fəaliyyəti bir-birinin maraqları istiqamətində qurulur [4].

Qrafik 1. Tripl heliks modelləri

Yuxarıdakı nəzəriyyədən də aydın olur ki, ölkədə MİS-in inkişaf perspektivlərindən biri universitet ilə sənaye əməkdaşlığının gücləndirilməsi və hərtərəfli şəkildə artırılmasıdır. Hər bir ölkədə olduğu kimi Azərbaycanda da MİS-nin inkişafı dövlətin prioritet sahələrindən biridir. MİS-in inkişaf istiqamətində universitet-sənaye əməkdaşlığına daha çox diqqət göstərilməsi həmin sahənin önəmli rola malik olmasındandır. Belə nəzərə çarpır ki, ölkəmizdə son dövrlərdə texnoparkların, biznes inkubatorların və texnologiya transfer mərkəzinin yaranmasına baxmayaraq, hələ də bu sahə lazımi səviyyədə inkişaf etməmişdir.

Bir sıra mütəxəssislərin fikirlərinə görə ölkədə universitet-sənaye əlaqələrinin inkişafına maneələrdən biri elmi tədqiqatların keyfiyyətinin azlığıdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq səviyyəli mütəxəssislərin bildirdiklərinə görə elmi tədqiqatların keyfiyyətinin artırılmasına bir sıra amillər təsir edir. Həmin amillərdən ən əsası əldə olunan nəticələrin kommersiyalaşdırılmasıdır. **Tədqiqat müəssisələrində əldə olunan nəticələrin kommersiyalaşdırma amilləri** aşağıdakılardan ibarətdir [6]:

- ***yüksək səviyyəli tədqiqat***

Yüksək səviyyəli tədqiqat innovasiyanı stimullaşdırır. Bu fəaliyyət bacarıqlı insanlar tərəfindən həyata keçirilir və beynəlxalq əlaqələr yaradır. Bu fəaliyyət nəticəsində biznes fəaliyyəti üçün yeni ideyalar yaradılır.

- ***tədqiqatların məqsədli olması***

Bir sıra ölkələrdə (Almaniya, Böyük Britaniya, Yeni Zelandiya, Kanada və Danimarka) tədqiqatlar mövcud və gələcək, habelə milli əhəmiyyəti olan sahələr üzrə aparılır. Demək olar ki, bütün İƏİT-ə üzv olan ölkələrdə uzunmüddətli milli elm və tədqiqat investisiya siyasəti yürüdülmür. Avropa

Birliyi ölkələrində milli texnologiyanın gücləndirilməsi məqsədilə strateji tədqiqat prioritetlərinə böyük maliyyə vəsaiti ayrılır. Həmin ölkələr tədqiqatın hədəflərini seçərkən ehtiyac duyulan texnologiyaların tapılması sahəsində sənaye müəssisələri ilə danışıqlar aparılması kimi müxtəlif kriteriyalardan istifadə edirlər.

Tədqiqat və sənaye müəssisələri arasında əməkdaşlıq

Tədqiqat və sənaye sektoru arasında əməkdaşlıq innovasiya üçün əhəmiyyətli rola malikdir. Beynəlxalq araşdırmalara əsasən innovasiya tədqiqatçıların və sənaye müəssisələrinin məkan baxımından bir yerdə fəaliyyəti nəticəsində daha da inkişaf edir. Bir sıra ölkələrdə, xüsusilə də Avstraliyada tədqiqat və sənaye müəssisələri arasında əlaqənin yaradılmasında vasitəçilər önəmli rol oynayırlar. Bu vasitəçilər universitetlər, dövlət tədqiqat mərkəzləri və başqa təşkilatlar tərəfindən yaradıla bilər və onların əsas fəaliyyəti kommersiyalaşdırma imkanları olan eksperimental məsələlərin müəyyənləşdirilməsidir.

Universitet sənaye əməkdaşlıq modelləri

Avropanın bir sıra universitetlərində keçirilmiş araşdırmaların nəticəsinə əsasən universitet-sənaye arasında müxtəlif növ əməkdaşlıq mövcuddur. Bu əməkdaşlıqlar universitetlərin fəaliyyət sahələrini (tədris, elm, xidmət) əhatə edərək aşağıdakılardan ibarətdir: tədris planlarının işlənməsi, həyat boyu öyrənmə, tələbələrin mobilliyi, təhsil işçilərinin mobilliyi, tədqiqat və işləmə nəticələrinin kommersiyalaşdırılması, tədqiqat və işləmə sahəsində əməkdaşlıq, sahibkarlıq və idarəetmə. Bu əməkdaşlıqlar birbaşa universitetlərin missiyası və sənaye müəssisələrinin ehtiyacları ilə əlaqədardır.

Universitet-sənaye əməkdaşlığının maneələri

Aparılmış tədqiqatlara əsasən dünya ölkələrinin əksəriyyətində universitet-sənaye əməkdaşlığının inkişafında bir sıra maneələr mövcuddur və həmin maneələrə nəzər yetirdikdə onların Azərbaycanda da mövcud olduğu nəzərə çarpır.

Innovasiya maneələri

Firmaların innovasiya problemləri barəsində aparılmış tədqiqatlardan aydın olur ki, onların əsas maneələri – **xərc məhdudiyəti, risk məhdudiyəti və təşkilati imkanlardır**.

Mövzunun seçilməsində fikir ayrılığı

Firmalar ilə universitetlər arasında özünəməxsus uyğunsuzluq mövcuddur. Bu da **universitetlərin əsasən baza tədqiqatlarına əsaslanması və firmaların isə əldə olunmuş nəticələrin kommersiyalaşdırılması sürətinə** daha çox diqqət göstərməsindən yaranır. Əməkdaşlıqlar müəyyən xərc tələb

edir, nəticələr orta və uzunmüddətdə öz təsirini göstərir. Lakin firmalar qısamüddətli hazırkı biznes mühitini əhatə edən nəticələrə maraqlıdırlar.

Prioritetlər

Hər bir tərəf müqabilin fərqli fəaliyyətlər əsasında müxtəlif prioritetləri vardır. Tədqiqatçılar çox vaxt biliyin ötürülməsinə üstünlük verirlər, lakin firmalar istehsal formatında çıxışa, yəni son məhsula istiqamətlənirlər. Reputasiyalarının artması məqsədilə baza sahəsində nəşr olunan elmi əsərlərinin sayının çoxaldılması tədqiqatçıların üstünlük verdikləri məsələlərdəndir. Lakin firmalar tətbiqi sahələrdə tədqiqatın olmasında maraqlıdırlar. Firmalar rəqabət üstünlüklərini saxlamaq məqsədilə universitetlər ilə əməkdaşlıq edirlər. Onlar özlərinin özəl biliklərinin gizli saxlanılmasını istəyirlər və nəşr olunmasının əleyhinədirlər.

Universitet və sənaye əməkdaşlığının motivasiyaları

Universitet və sənaye əməkdaşlığının müvəffəqiyyəti hər bir tərəf müqabilinin missiya və motivasiyasının ehtiyaclarını ödəməyindən asılıdır.

Universitetlərin sənaye ilə əməkdaşlığının motivasiyaları:

- universitetlərdə sahibkarlıq mədəniyyətinin yaradılması;
- məzunlar üçün əmək bazarına inteqrasiya;
- praktiki biliyin əldə edilməsi;
- universitetlərə royalti ödənişlər;
- sənaye ilə daha sıx əməkdaşlığına görə yüksək dövlət maliyyələşməsi əldə etməsi;
- firmanın bilik ehtiyatlarının əldə edilməsi;
- sənaye ilə əlaqədar informasiyaların (statistik rəqəmlərin) əldə edilməsi;
- tədris və təlim məqsədilə yeni ideyaların formalaşması;
- ixtisaslı işçi heyətin işlə təmin edilməsi;
- bilik yaradılması və istifadəsi şəbəkəsinə çıxış imkanının əldə edilməsi;
- yenilənmiş texniki biliyin əldə edilməsi;
- universitet üçün büdcə məhdudiyyətinin artırılması.

Sənaye müəssisələrinin universitet ilə əməkdaşlığının motivasiyaları:

- əqli mülkiyyət hüququ haqqında səmərəli institusional siyasət;
- universitetlərin təchiz olunmuş fakültələrinə asan çıxış imkanlarının əldə edilməsi;
- universitetlər ilə əməkdaşlığına görə yüksək dövlət maliyyələşməsinin əldə edilməsi;
- universitetlərdən yüksək ixtisaslı işçi heyətin işlə təmin edilməsi;
- universitetlər ilə əməkdaşlığına görə vergi güzəştlərinin əldə edilməsi;

- mövcud məhsulun təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar tədqiqatın sürətləndirilməsi və gücləndirilməsi;
- cəmiyyətdə şirkətin ictimai təsvirinin möhkəmləndirilməsi;
- rəqabət üstünlüyünü artıran yeni texnologiyaların və proseslərin əldə edilməsi;
- satışların və mənfəətin artırılması;
- işçi heyətin keyfiyyət səviyyəsinin artırılması;
- istedadlı tələbələri işə götürmək imkanlarının əldə edilməsi;
- tədqiqat və işləmə sahəsində şirkətin ümumi məlumatlılığının və bacarıqlarının artması;
- şirkətdə innovasiya mədəniyyətinin yaradılması.

Nəticə və təkliflər

Bir çox dünya ölkələrində universitet-sənaye əməkdaşlığının mövcud durumu və inkişaf istiqamətləri tədqiq edilərək Azərbaycana uyğun bir model hazırlanmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, universitet-sənaye əlaqələrinin formalaşması və inkişafı məqsədilə ölkəmizdə bir çox işlər görülmüşdür. Lakin elmi tədqiqatların keyfiyyətinin artırılması, təhsilin keyfiyyətinin gücləndirilməsi, ikitərəfli əlaqələrin inkişafı nəticəsində əldə olunan nəticələrin biznesdə tətbiqi ilə iqtisadi artımın əldə olunması və həmin praktiki nəticələrə əsaslanan məqalələrin dünyanın nüfuzlu jurnallarında çap edilməsilə universitetlərin reytinginin artması, habelə cəmiyyətdə praktiki təcrübəyə malik müəllim və tələbələrə sahib universitetlərin nüfuzunun güclənməsi məqsədilə bir sıra işlərin görülməsi tövsiyə edilir. Həmin tövsiyələrin bir hissəsi dövlət tərəfindən, bir hissəsi isə müvafiq universitet tərəfindən həyata keçirilməlidir.

Dövlət tərəfindən həyata keçirilməli tədbirlər

1. Aparılmış araşdırmalardan müəyyən olunmuşdur ki, dünya ölkələrində universitet ilə sənaye arasında əlaqələrin inkişafına maneələrdən biri sənaye müəssisələrinin tədqiqat və işləmə sahəsində mümkün tərəf müqabilinin tapılmasında çətinliklərlə qarşılaşmalarıdır. Bu problemin həll edilməsi üçün bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət tərəfindən universitetlərin şəbəkəsi yaradılmış və dövlət tərəfindən idarə olunur. Universitetlərin şəbəkəsi dedikdə ölkədə mövcud olan hər bir universitetin bütün sənaye-universitet əlaqələrini əhatə edə bilən sahələr üzrə koordinasiyası məqsədilə müvafiq onlayn platformanın yaradılması nəzərdə tutulur. Belə bir onlayn platformanın aşağıdakı vəzifələri müəyyənləşdirilməlidir:

- ölkədə mövcud olan bütün universitetlər arasında universitet-sənaye əməkdaşlıqları sahəsində razılıq əldə edilməli;

- ölkədə olan hər bir universitetin sənaye ilə əlaqələrini koordinasiya edən portalın yaradılması (portal informasiya xarakterli olmalı, buradan hər bir universitetə giriş imkanları nəzərdə tutulmalı, hər bir universitetin sənaye ilə əməkdaşlıqlarını əhatə edən informasiyalar yer almalı);

- hər bir universitetdə universitet-sənaye əməkdaşlıqlarının inkişafı ilə əlaqədar fəaliyyət göstərən şöələrlə sıx əməkdaşlıq edilərək makro səviyyədə ikitərəfli əlaqələrin genişləndirilməsi məqsədilə müvafiq birgə siyasət yürüdülməli və s.

2. Universitetlərin maliyyələşdirilməsində tələblərin sayı və s. kimi amillərlə yanaşı universitetlərin sənaye ilə əməkdaşlığı faktoru nəzərə alınmalıdır. Belə ki, hazırki dövrdə universitetlər bir sıra göstəricilərə əsasən dövlətdən maliyyələşirlər. Bu göstəricilərə sənaye ilə əməkdaşlıq səviyyəsini də daxil etmək olar.

3. Innovasiya vauçeri universitet-sənaye əməkdaşlığını gücləndirmək üçün istifadə edilə bilən münasib vasitədir və Niderland, İrlandiya və Böyük Britaniya kimi ölkələrdə müvəffəqiyyətlə sınaqdan keçirilmişdir. Innovasiya vauçerləri dövlətin firmalara (əsasən kiçik və orta müəssisələrə) universitetlərdən və dövlət tədqiqat mərkəzlərindən xidmətlərin alınması üçün kiçik kredit xətlərinin açılmasıdır.

4. Sənaye müəssisələrinə universitet ilə əməkdaşlığına görə vergi güzəştlərinin tətbiqi.

5. Universitet işçilərinin sənaye ilə əməkdaşlığını əhatə edən mükafat sisteminin tətbiqi.

Müvafiq universitetlər tərəfindən həyata keçirilməli tədbirlər

Sənaye ilə əlaqələr şöbəsinin yaradılması

Universitetlərin əsas missiyaları tədris və elm olduğundan universitet daxilində belə bir şöbənin yaradılmasının əsas məqsədi universitetin missiyalarına uyğun müvafiq sənaye müəssisələri və dövlət orqanları ilə qarşılıqlı əlaqələrin yaradılmasıdır. Qeyd edilən şöbənin vəzifələri aşağıdakılardan ibarət ola bilər.

Tədris üzrə

1. **Tədris planlarının hazırlanması və təkmilləşdirilməsində sənaye müəssisələri və müvafiq dövlət orqanlarının nümayəndələrinin iştirakının təmin edilməsi.** Belə növ əməkdaşlıq universitetlərdə mövcud tədris planlarının təkmilləşdirilməsi və yeni ixtisaslar üzrə tədris planlarının hazırlanmasını əhatə edir. Universitetlərin ölkədə populyarlığının və universitetlər içərisində reytinginin artmasına təsir edən əsas amillərdən biri

məzunların hansı sürətlə iş əldə etməsidir və bildiyimiz kimi məzunların tez bir zamanda ixtisaslarına uyğun iş əldə etmələri onların peşəkarlıq səviyyələri və ixtisaslarına uyğun bazarda tələbin olmasından asılıdır. Əmək bazarında hansı yeni ixtisaslara tələbin olduğunu, mövcud ixtisasların hansı tədris planları üzrə tədrisinin həyata keçirilməsi zəruriliyini əlaqədar sənaye müəssisələri və dövlət idarələrindən başqa heç kəs dəqiq müəyyənləşdirə bilməz. Bu səbəbdən də tədris planlarının hazırlanmasında və ixtisasların müəyyənləşdirilməsində mütləq sənaye ilə əməkdaşlıq aparılmalı və onların fikirləri əsas götürülməlidir.

2. Müəssisələrin işçi heyətinin təkmilləşdirilməsi təlimləri. Belə növ əməkdaşlıq bir sıra işçi heyətin peşəkarlığının artırılması, onların mövcud və gələcək biznes ehtiyaclarına uyğun olaraq ixtisaslarının təkmilləşdirilməsi məqsədilə tədris proqramlarının və kurslarının təşkilini əhatə edir.

3. Universitet müəllimlərini sənayeyə və müəssisələrin rəhbər işçilərini universitetlərdə tədrisə cəlb etmək məqsədilə müvafiq mexanizmin qurulması. Bura universitet əməkdaşlarının sənaye müəssisələrində ixtisaslarına uyğun müvafiq əlavə işlərlə təmin edilməsi və müəssisələrin bir sıra rəhbər şəxslərinin öz fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun universitetdə tədris işlərinə cəlb edilməsi məqsədilə lazımı işlərin görülməsi aiddir. Müəllimlərin praktiki məsələlərdə yaxından iştirak edərək öz tədris və elmi fəaliyyətlərinin nəticələrinin artırılmasına səbəb olan və habelə onların qazanc baxımından əlavə gəlirlər əldə etməsinə şərait yaradan sənaye müəssisələrində məsləhətçi və s. vəzifələrdə iştirakını təmin etmək məqsədilə ehtiyacı olan sənaye müəssisələrini bu işə həvəsləndirmək üçün belə növ əməkdaşlıqdan istifadə etmək olar. Habelə tələbələrin təhsil almalarında fundamental elmlərlə yanaşı, praktiki məsələlərə dərinlən yiyələnmələri üçün sənaye müəssisələrinin seçilmiş menecerlərinin tədris prosesinə cəlb edilməsi bu proqramın əhəmiyyəti hesab edilə bilər. Belə növ qarşılıqlı əlaqələr universitet-sənaye əməkdaşlığında mövcud olan maneələrin aradan qaldırılmasına mühüm töhfə verə bilər.

Elmi işlər üzrə

1. Ölkədə mövcud və gələcək mikro (biznes müəssisələri) və makro (nazirliklər, dövlət idarələri və s.) səviyyədə **real mövzuların müəyyənləşdirilməsi**, onların həlli istiqamətində tədqiqatların aparılması məqsədilə müvafiq şöbələrin (universitet daxilində müvafiq kafedraların, elmi-tədqiqat institutunun, alimlərin) həmin mövzular üzrə tədqiqatlar aparmalarına cəlb edilməsi sahəsində lazımı işlərin görülməsi.

Sənaye müəssisələrinə və dövlət orqanlarına universitetin elmi potensialını tanıtmaq məqsədilə davamlı olaraq sənaye müəssisələri və dövlət orqanlarının mütləq iştirakı ilə dəyirmi masa, toplantı, konfrans və s. keçirilməsi.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. “Best practices for industry-university collaboration”, Julio Pertuze, Edward Calder, Greitzer and William Lucas, 2010.
2. “Boosting the commercial returns from research”, Department of Education, Department of Industry of Australian Government, 2014.
3. “Dynamising National Innovation Systems”, OECD, 2002.
4. “Exploring the Barriers to R&D Collaborations: A Challenge for Industry and Faculty for Sustainable U-I Collaboration Growth”, Muhammad Fiaz and Prof. Yang Naiding, 2012.
5. “Indicators measuring university-industry cooperation”, Marge Seppo, Alo Lilles, 2012.
6. “National Innovation Systems –Analytical concept and development tool”, Bengt-Åke Lundvall
7. “National Innovation Systems overview and country cases”, Stephen Feinson.
8. “National Innovation Systems”, OECD, 1997.
9. “Promoting University-Industry Collaboration in Developing Countries”, By José Guimón World Bank, 2013
10. “The Triple Helix of University - Industry – Government Implications for Policy and Evaluation”, Henry Etzkowitz, 2002.

Университет- Факторы, Обуславливающие Развитие Промышленного Сотрудничества

**Айдын Фридун оглы Гусейнов,
Фархад Гамбой оглы Микайлов,
Алиага Алиаскер оглы Гасымов**

Резюме

Были выдвинуты к обсуждению различные точки зрения на национальную инновационную систему. В целом, можно отметить, что НИС это система, которая регулирует и совершенствует взаимоотношения между организациями (государственными и частными), которые

создают, развивают и распространяют инновации в границах страны. Одним из направлений укрепления деятельности НИС является развитие сотрудничества в формате университет-промышленность. В данной статье, изучая пути развития этой сферы деятельности в ряде стран, в конечном итоге даны определенные рекомендации, содействующие сотрудничеству между университетами и промышленностью.

Ключевые слова: инновация, исследование и разработка, основанная на знаниях экономика

University-Industrial Partnership Development Issues

**Aydn Fridun Huseynov ,
Farhad Qamboy Mikayilov,
Aliaga Aliasgar Qasimov**

Abstract

Various points of view on the national innovation system (NIS) were put forward for discussion. In general, it can be noted that NIS is a system that regulates and improves the relationships between organizations (public and private) that create, develop and disseminate innovations within the borders of the country. One of the directions for strengthening the activities of NIS is the development of cooperation in the university-industry format. In this article, while studying the development of this field of activity in a number of countries, ultimately certain recommendations that promote cooperation between universities and industry are given.

Key words: innovation, research and development, knowledge-based economy

**BEYNƏLXALQ İQTİSADI ƏLAQƏLƏR ÜZRƏ AZƏRBAYCANDA
INNOVASIYA PROSESLƏRİNİN DÖVLƏT TƏNZİMLƏMƏ
MƏSƏLƏLƏRİNİN HƏLLİ**

**Samirə Hüseyn qızı Abasova i.e.n., dos., AMEA iqtisadiyyat
institutu, aparıcı elmi işçi, e-mail: abasovasamira@rambler.ru**

Xülasə

Dünya üzrə xarici iqtisadi əlaqələr son dövrlər ərzində elmtutumlu məhsullar üzərində qurulur və innovasiya tərkibli məhsulları xarici bazarlara çıxaran dövlət güclü iqtisadi potensiala malik olur. Azərbaycanın xarici bazarlara çıxışının nəinki ənənəvi kənd təsərrüfatı, neft emalı və neft-kimya məhsulları, eləcə də elmtutumlu məhsullar üzrə qurulması ölkə iqtisadiyyatını gücləndirir və bu səbəbdən bu sahə üzrə dövlət tənzimləmə məsələlərinin həlli zəruridir.

Açar sözlər: Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi əlaqələri, Xarici iqtisadi əlaqələr üzrə Azərbaycanın PESTE analizi, innovasiya yönümlü məhsulların xarici bazarlara çıxışı üzrə dövlət tənzimləmə mexanizmləri

Giriş

Azərbaycanın xarici ölkələrlə beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin dövlət tənzimlənməsi məsələlərinin təhlili respublika üçün əhəmiyyət kəsb edən ixrac yönümlü məhsulların nəinki MDB məkanına, eləcə də Avropa Birliyi, Yaponiya, Kanada və ABŞ bazarlarına çıxışını təmin etmək üçün strateji istiqamətlərin seçilməsində xüsusi rol oynayır.

Dünyada qəbul olunmuş standartlara görə ixrac olunan məhsulların xarici bazarlara çıxışının təmin olunmasında beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinə malik olan iqtisadiyyat güclü sayılır. Rəqabətqabiliyyətliliyin 3 əsas istiqaməti seçilir ki, onlara da aşağıdakılar aiddir:

- hüquqi və iqtisadi-siyasi əlaqələrin tənzimlənməsi;
- maliyyə axınlarının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi;
- texnoloji, elmi və informasiya axınlarının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi.

Dünya üzrə inkişaf etmiş iqtisadiyyata malik ABŞ və Avropa Birliyi dövlətləri - əsasən Böyük Britaniya, Almaniya, Fransa, İtaliya, eləcə də Yaponiya, superdövlətlər içərisində keçmiş SSRİ-nin sələfi olan Rusiya Federasiyası olduğunu nəzərə alaraq dövlətin xarici iqtisadiyyat sferasında

rolunu qiymətləndirmək üçün ilk növbədə dövlət tənzimlənməsinin nəzəri əsasları, ikinci növbədə dövlət tənzimləmə məsələlərinin müqayisəli təhlili, SWOT və PEST analizləri vasitəsilə qiymətləndirilməsi, üçüncü növbədə inkişaf perspektivlərinin araşdırılması əsas tədqiqat vəzifələrinə aiddir.

1. Xarici iqtisadi əlaqələrin əsas inkişaf istiqamətləri üzrə dövlət tənzimlənməsinin nəzəri əsasları

Son 30-40 il ərzində Avropa Birliyinin inkişaf etmiş dövlətləri, ilk növbədə Böyük Britaniya, Almaniya, Fransa dövlətlərinin beynəlxalq sferada iqtisadi əlaqələrinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi təcrübəsindən istifadə edərək müasir dövrdə dövlət tənzimlənməsi istiqamətlərinin nəzəri əsaslarının müəyyənləşdirilməsi zəruridir. Bu baxımdan xarici iqtisadi siyasət sferasında dövlətin əsas funksiyalarına diqqət yetirsək görərik ki, onlara aşağıdakılar aiddir:

- ✓ milli iqtisadiyyatın möhkəmləndirilməsi və xarici təsirlərdən qorunması;

- ✓ dünya bazarlarında dövlətin tanınması və mövqeyinin qorunub saxlanması üçün transmilli korporasiyalardan tutmuş kiçik vençur firmalara qədər müəssisələrin fəaliyyətinin tənzimlənməsi;

- ✓ ixrac olunan məhsulların rəqabətqabiliyyətli olmasına hüquqi, maliyyə və informasiya təminatı üzrə zəmanət dəstəyinin formalaşdırılması;

- ✓ dünya üzrə dövlətin hərbi və iqtisadi gücünün tanınması üçün yüksək texnologiyalı məhsulların istehsalı və ixracının hüquqi, maliyyə və informasiya təminatı sahəsində həvəsləndirilməsi;

- ✓ yüksək texnologiyalı məhsulların ölkədə istehsalı üçün tələb olunan texnologiyaların ölkədə istehsalı üçün şəraitin yaradılması və ya onların xaricdən gətirilməsinə dəstək olan proteksionist xarici siyasətin gücləndirilməsi;

- ✓ up-to-date məhsullar və informasiya texnologiyaları xidmətlərinin dünyaya yayılması nəticəsində həmin dövlətin digər dövlətlər arasında güc, eləcə də dünya əhalisi arasında inkişaf etmiş sosial-iqtisadi siyasətinin formalaşması.

Qlobal maliyyə bazarının inkişafı 6 faktorun təsiri altında baş vermişdir ki, onları sadalayırıq:

- dünya üzrə maliyyə vəsaitlərinin həcmnin artması daha çox mənfəət verən sahələrdə yatırımını daha da fəallaşdırır. Valyuta bazarı xarici ticarət razılaşdırmalarını azaldır və kapitalın hərəkətini təmin edən sövdələşmələrə üstünlük verir. Investorlar vəsaitlərinin innovasiya-investisiya yönümlü

layihələrə yönəldirlər ki, sərf etdikləri investisiyaların əvəzinə daha çox dividend əldə etsinlər;

➤ sərmayenin sərhədlərsiz hərəkətinin liberallaşması və pul bazarına nisbətən fond bazarının inkişafının irəlilik hərəkəti. Uzunmüddətli bank kreditləri və müştərilərlə uzunmüddətli münasibətlər sistemi investisiya bankinqi ilə əvəz olunur;

➤ dünya üzrə real zaman çərçivəsində maliyyə əməliyyatlarının aparılmasında informasiya texnologiyaları imkanlarının genişlənməsi;

➤ yeni maliyyə alətlərinin (avrodollar, avro səhmləri, fyuçerslər, opsiyonlar, svoplar, kredit derivativləri və s.) yaradılması dünya qzrə maliyyə əməliyyatlarının sürətləndirilməsinə təsir edir;

➤ ənənəvi maliyyə qurumları (kommersiya bankları, maliyyə kompaniyaları, investisiya fondları, sığorta kompaniyaları, təqaüd fondları) ilə bərabər yeni maliyyə təşkilati formaları (maliyyə konqlomeratları olan investisiya bankları, birbaşa investisiya fonadları və hec fondlar) fəaliyyət göstərirlər;

➤ dünya maliyyə mərkəzlərinin sürətli inkişafı və onların Nyu-Yorkdan Londona, Londondan Ujyrjyu, Dubay və ya Moskvaya köçməsi.

Dövlət ölkənin maliyyə vəsaitlərini əlində cəmləşdirdiyinə görə bu və ya digər innovasiya yönümlü layihələrin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi mümkün olmuşdur. Maliyyələşdirmənin birbaşa mənbəyi kimi dövlət fondları, dolayısı mənbə kimi investisiyalar çıxış edir. Həmin investisiyaların özü müəssisələrin vergiyə cəlb edilməsi, məhsul qiymətinin formalaşdırılması və özünümaliyyələşdirilməsi məsələləri sadalanan maliyyələşdirmə sistemləri tərəfindən yaradılır. Yuxarıda geyd etdiyimiz kimi Fransa indikativ planlaşdırma sisteminin tətbiqində böyük bir təcrübəyə malikdir.

Fransa dövləti ölkənin maliyyə vəsaitlərini əlində cəmləşdirdiyinə görə bu və ya digər innovasiya yönümlü layihələrin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi mümkün olmuşdur. Maliyyələşdirmənin birbaşa mənbəyi kimi dövlət fondları, dolayısı mənbə kimi investisiyalar çıxış edir. Həmin investisiyaların özü müəssisələrin vergiyə cəlb edilməsi, məhsul qiymətinin formalaşdırılması və özünümaliyyələşdirilməsi məsələləri sadalanan maliyyələşdirmə sistemləri tərəfindən yaradılır. Yuxarıda geyd etdiyimiz kimi Fransa indikativ planlaşdırma sisteminin tətbiqində böyük bir təcrübəyə malikdir.

ABŞ SBİR-Small Business Innovation Research proqramı çərçivəsində dövlət kiçik texnoloji biznesi maliyyələşdirir. Bundan əlavə dövlətin müxtəlif idarələri grant formasında təmənnasız olaraq kommersiya yönümlü elmi layihələrin ilkin mərhələləri üçün pul buraxırlar ki, həmin vəsaitin

həcmi 1 mlrd dolları ötür.

İsraildə fəaliyyət göstərən 23 inkubator innovasiya ilə məşğul olan sahibkarlar 2 il ərzində bina, hüquqi və texniki yardım ilə əhatə edirlər və illik 150 min dollar həcmində qrant ayırırlar.

1985-ci ildə dövlət sektorunda patentlər və kəşflərə görə dövlət monopoliyası ləğv ediləndən sonra Böyük Britaniyada iri korporasiyalar, sığorta kompaniyaları və təqaüd fondları venşur biznesi maliyyələşdirmək imkanı əldə etdilər ki, onun nəticəsində dünya üzrə venşur kapitalın 51%-i Böyük Britaniyanın payına düşür.

Finlandiyada fəaliyyət göstərən SİTRA proqramı ilkin layihələrin (start-up) dövlət tərəfindən maliyyə və hüquqi dəstəyini həyata keçirir. Avropanın nüfuzlu qeyri-hökumət təşkilatı olan TEKES 2008-2010 illər ərzində Finlandiya universitetlərinin tətbiqi tədqiqatları üçün öz maliyyə vəsaitinin 27%-ni, elmi-tədqiqat institutlarının tədqiqatlarına isə 23%-ni ayırmışdır.

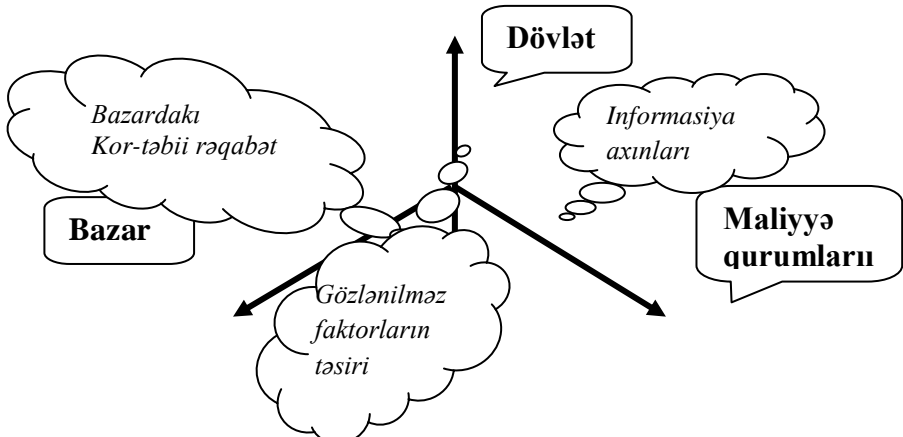
Belçikada İqtisadiyyat Nazirliyinin texnoloji dəstək proqramı SENTER kiçik və orta sahibkarlığın innovasiya layihələrini dəstəkləyir.

Gördüyümüz kimi beynəlxalq iqtisadi sferada dövlət tənzimləmə məsələlərinin nəzəriyyə hissəsi 3 aspektdə özünü göstərir.

1.Xarici ölkələrin dövlət quruculuğunda idarəetmə sisteminin xüsusiyyətləri;

2. Xarici iqtisadi sferada maliyyə qurumları fəaliyyətinin spesifik əlamətləri;

3.Beynəlxalq iqtisadi sferada İnformasiya Təminatının inkişaf xüsusiyyətləri.

Şəkil 1. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrə təsir edən təşkilati **Dövlət-Bazar-Maliyyə qurumları triadası**

Yuxarıda sadaladığımız triadanın dəyişilməz hissələri olan **Dövlət, Bazar və Maliyyə qurumları**, ümumilikdə, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin əsasında durur. Bazarın kor-təbii davranışı, informasiya axınlarının xaotik hərəkəti, maliyyə qurumlarının şəxsi maraqları xarici iqtisadi əlaqələrə təsir etməklə onların gözlənilən inkişafında xüsusi rol oynayır, gözlənilməz faktorların isə idarə olunmasına diqqət yetirir (bax şəkil 1.).

2. Azərbaycanın digər ölkələrlə iqtisadi əlaqələrinin möhkəmləndirilməsində dövlətin innovasiya siyasətinin rolu

Son 23 ildə Azərbaycanın həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrlə xarici iqtisadi əlaqələrinin dövlət tənzimlənməsinin təhlili göstərir ki, hüquq-normativ aktlar yalnız gömrük tarifləri və rüsumlarının tənzimlənməsinə, xarici sərmayə əsasında Azərbaycanda fəaliyyət göstərən müştərək müəssisələrin vergi ödəmələrinin hesablanması və tənzimlənməsinə yönəlmişdir (cədvəllər 1-4.).

Cədvəl 1

Azərbaycanda idxal-ixrac əməliyyatlarının dövlət tənzimlənməsinin PESTE analizi

Müsbət cəhətlər	Mənfi cəhətlər
<i>Siyasi faktorlar</i>	
<ul style="list-style-type: none"> ➤ 1992-1997 illər ərzində məhsul idxalının açıq qapı siyasətinə arxalanması; ➤ 2003-2011 illər ərzində yüksək texnologiyalı məhsulların idxalına imtiyazların verilməsi siyasəti 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ elmtutumlu idxal məhsullarının ixraca nisbətən 40 dəfə artıq olması; ➤ kənd təsərrüfatı məhsulları idxalı zamanı daxili bazarın qorunması üçün dövlətin proteksionist siyasətinin yoxluğu;
<i>İqtisadi faktorlar</i>	
<ul style="list-style-type: none"> ➤ keyfiyyətli yüksək texnologiyalı məhsulların və tikinti materiallarının ölkəyə gətirilməsi sayəsində yüksək texnologiyalı sənaye sahələrinin inkişafı 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ ixrac olunan məhsullar, əsasən, biokeyfiyyətli kənd təsərrüfatı və neft məmulatlarının olması;
<i>Sosial faktorlar</i>	
<ul style="list-style-type: none"> ➤ biliklərin yayılması sahəsində əlverişli şəraitin 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ əhalinin idxal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarına neqativ

yaradılması	münasibəti ➤ əhalinin keyfiyyətli geyim və ayaqqabı, məişət avadanlıqları məhsullarına tələbatının yüksəlməsi
<i>Texnoloji faktorlar</i>	
➤ idxal olunan məhsulların yüksək və orta texnologiyalara aid olması	➤ elmtutumlu məhsulların aşağı və orta texnologiyalarla yaradılması
<i>Ekoloji faktorlar</i>	
➤ neft yataqları bataqlarının qurudulması sahəsində yeni biotexnologiyaların gətirilməsi	➤ geni modifikasiya olunmuş kənd təsərrüfatı məhsullarının ölkəyə gətirilməsinin nəticəsi olaraq ölkə əhalinin sağlamlığının pisləşməsi

Cədvəl 2

Azərbaycanda valyuta-kredit sahəsi üzrə dövlət tənzimlənməsinin PESTE analizi

Müsbət cəhətlər	Mənfi cəhətlər
<i>Siyasi faktorlar</i>	
<p>➤ valyuta hərəkətinin milli bank tərəfindən nəzarətdə saxlanması siyasəti (2001-2013) nəticəsində milli iqtisadiyyatın möhkəmlənməsi;</p> <p>➤ valyuta kurslarının qismən nəzarətdən buraxılması siyasəti nəticəsində manatın xarici bazarlara çıxışının təmin olunması;</p> <p>➤ xarici ticarət əməliyyatlarında dollardan imtina etmə və dəyərlərin milli valyuta ilə qiymətləndirilməsi nəticəsində AZN pul vahidinin gücləndirilməsi</p>	<p>➤ valyuta kursunun qismən sərbəst buraxılması nəticəsində vergilərin büdcəyə cəlb olunmaması</p>
<i>İqtisadi faktorlar</i>	
<p>➤ turizm obyektlərinin tikintisinə cəlb olunmuş investisiyaların mərhələlər üzrə qaytarılma şərtlərinin tənzimlənməsi;</p>	<p>➤ valyuta kursunun qismən sərbəst buraxılması nəticəsində kiçik sahibkarlıq fəaliyyətinin zəifləməsi</p>

➤ kreditlərin verilməsində milli valyutanın tətbiqi	
<i>Sosial faktorlar</i>	
➤	➤ valyuta kursunun qismən sərbəst buraxılması nəticəsində dollar ilə götürülmüş kreditlərin və ipoteka öhdəliklərinin əhali tərəfindən ödənilməməsi
<i>Texnoloji faktorlar</i>	
➤ yüksək texnologiyalı istehsal obyektlərinin tikintisinə ayrılan kreditlərin çoxalması	➤ əhalinin və kiçik sahibkarların kreditləri ödəmək qabiliyyətinin kəskin aşağı düşməsi
<i>Ekoloji faktorlar</i>	
➤ ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısını alan kreditlər üçün dövlət zəmanətinin verilməsi	➤ ətraf mühitin çirklənməsinə qarşı dövlət tərəfindən verilən vəsaitin aşağı səviyyəsi nəticəsində xarici investor axtarıqlarının gücləndirilməsi

Cədvəl 3

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən xarici və müştərək müəssisələr fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin PESTE analizi

Müsbət cəhətlər	Mənfi cəhətlər
<i>Siyasi faktorlar</i>	
➤ Azərbaycanın xarici dövlətlər ilə qarşılıqlı münasibətlərinin genişlənməsi;	➤ Türkiyə ilə müştərək müəssisələr payının üstünlüyü;
<i>İqtisadi faktorlar</i>	
<ul style="list-style-type: none"> ➤ investisiya axınının artması; ➤ xarici investitorlara imtiyazların verilməsi; ➤ əcnəbi maliyyə qurumları, sığorta kompaniyaları və banklarla sıx fəaliyyətin qurulması 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ xarici və müştərək müəssisələrin fəaliyyətinin əsasən ticarət, nəqliyyat vasitələrinin ölkəyə gətirilməsi və təmiri, yeyinti (xüsusən içki və tütün, bitki yağları istehsalı) və toxuculuq sahələrində yerləşdirilməsi; ➤ xarici və müştərək müəssisələrdə əmək haqqının dövlət sektoruna nisbətən artıq olması;

<i>Sosial faktorlar</i>	
<ul style="list-style-type: none"> ➤ Avropanın inkişaf etmiş ölkələrinin xarici və müştərək müəssisələrdə sosial paketlərinin olması; ➤ yeni sosial paketlərin Azərbaycanda arasında yayılmasına hüquqi dəstəyin formalaşması 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Türkiyə ilə müştərək müəssisələrdə iş vaxtının uzadılması, məzuniyyətlərin 3 dəfə aşağı olması; ➤ Çin ilə yaradılmış tekstil müəssisələrində cərimə sisteminin həddindən artıq işlədilməsi (bəzən işçilər əmək haqqını cərimələrə ödədikdən sonra müəssisəyə borclu qalırlar)
<i>Texnoloji faktorlar</i>	
<ul style="list-style-type: none"> ➤ Avropa standartlarına uyğun keyfiyyət menecmenti sisteminin formalaşması; ➤ neft hasilatı sahəsində yüksək texnologiyalı avadanlıqlardan istifadə edilməsi; 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ gətirilən update avadanlıqlarının standartlarının SSRİdə qəbul olunmuş standartlarla uzlaşmaması; ➤ yüksək texnologiyaların gətirilməsi və tətbiqinin investisiyalarla bərabər gətirilməsi
<i>Ekoloji faktorlar</i>	
<ul style="list-style-type: none"> ➤ ətraf mühitin təmizlənməsi üzrə dövlət və qeyri-dövlət proqramlarının qəbul olunması; ➤ zibil və tullantıların emalı üzrə xarici şirkətlərin fəaliyyəti 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ göllərin qurudulmasının fəsadlarının (torpaq qatının çökməsi) yaranması; ➤ hündür binaların tikintisindən yaranan (aşınma sahələrinin çoxalması, şüşə binaların şəhər içində havanın 2 dəfə artıq qızması) təhlükələrin yaranması

Cədvəl 4

Azərbaycanın turizm üzrə beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin dövlət tənzimlənməsinin PESTE analizi

Müsbət cəhətlər	Mənfi cəhətlər
<i>Siyasi faktorlar</i>	
<ul style="list-style-type: none"> ➤ Azərbaycanın islam ölkələri ilə əlaqələrinin artması və möhkəmləndirilməsi; ➤ Cənub-Şərq istiqamətində avtomobil və dəmiryol yolları 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ əksər turistlərin ərəb olması ölkəmizə gələnlərin müxtəlifliyinin təmin edilməməsi; ➤ milli və sivil mentalitetimizin zəifləməsi;

<p>istiqlamətlərinin artması;</p> <ul style="list-style-type: none"> ➤ Bakı-Astara avtomobil yolu örtüyünün yaxşılaşdırılması; ➤ gömrük məntəqələrinin nəzarət funksiyasının gücləndirilməsi. 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ təhlükəsizliyin artırılması üzrə dövlət tədbirlərinin gücləndirilməsi və maliyyə xərclərinin artması; ➤ Qərbi və islam mentalitetləri arasında fərqliliyin nəticəsində mehmanxana və iaşə obyektlərində münaqişələrin yaranması.
<i>İqtisadi faktorlar</i>	
<ul style="list-style-type: none"> ➤ turizmdən əldə olunan gəlirin artması; ➤ idman növü üzrə turizmin inkişafı; ➤ turizmin bank infrastrukturuna müsbət təsiri; ➤ mehmanxana, bələdçilik, iaşə xidmətləri fəaliyyətinin aktivləşməsi; ➤ informasiya texnologiyaları sferası fəaliyyətinin gücləndirilməsi; ➤ nəqliyyat, xüsusilə hava nəqliyyatı sahəsinin gəlirlərinin artması. 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ turizm obyektlərinin fəaliyyətindən əldə olunan gəlirin onların tikintisinə sərf olunmuş vəsaitdən 2 dəfə az olması; ➤ turistlərin yerləşdirilməsi və ekskursiya təminatında keyfiyyət menecmentinin zəif olması
<i>Sosial faktorlar</i>	
<ul style="list-style-type: none"> ➤ mehmanxana, bələdçilik, iaşə xidmətləri üzrə yeni iş yerlərinin açılışı; ➤ turizm sahəsi üzrə mütəxəssislərin yetişdirilməsi; ➤ əcnəbi dillər üzrə mütəxəssislərin kvalifikasiyasının artırılması; ➤ turizm obyektlərində çalışanların nəinki qərbi, hətta islam ərəb davranışına yiyələnməsi; 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ yerli əhalinin iaşə obyektlərinə marağının azalması; ➤ respublika rayonlarına yerli əhalinin turistlərə mənfi təsiri; ➤ ölkəmizə mənsub olmayam düşüncə ə davranışın mənimsənilməsi; ➤ əhalinin turistlərə mənfi münasibətinin artması.
<i>Texnoloji faktorlar</i>	
<ul style="list-style-type: none"> ➤ turistlər vasitəsi ilə ölkəyə yeni məişət əşyaları və rabitə cihazlarının gətirilməsi və onları əldə 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Azərbaycanın rabitə sidməti Avropa və amerika rabiti xidmətindən aşağı olması;

etməyə meyilliliyin artması; ➤ turistlərə yüksək səviyyəli rəbitə xidmətinin göstəricilərinin yaxşılaşdırılması.	➤ nəqliyyat vasitələrinin texniki və komfort göstəricilərinin aşağı səviyyəsi; ➤
<i>Ekoloji faktorlar</i>	
➤ turistlərin diqqətini təbii gözəlliyə yönəltmək məqsədilə dövlətin ətraf mühitin qorunmasına yönəlmiş tədbirlərinin həyata keçirilməsinə ciddi nəzarətin yaradılması; ➤ ətraf mühitin qorunmasına yönələn maliyyə vəsaitlərinin dövlət büdcəsindən əldə edilməsi və digər fondlardan alınmasına dövlət dəstəyinin formalaşması.	➤ ekologoiyanın qorunmasına yönələn tədbirlərin kifayət qədər olmaması; ➤ dövlət və digər fondlar tərəfindən ayrılan pul vəsaitləri qıtlığının olması; ➤ Bakı və Abşeron rayonunda yaşıl zolaqların az olması; ➤ yaradılan parklarda qızmar günəş və xəzridən qorunmaq üçün təbii çətirə malik ağaclar və örtülü köşklərin olmaması; ➤ Əhali və qonaqlar üçün pulsuz içməli su bulaqlarının qıtlığı..

1-4 Cədvəllərdən görüldüyü kimi Azərbaycan dövlətində elmtutumlu məhsulların ixracı sahəsində iqtisadi, ekoloji, texnoloji və sosial faktorları nəzərə alaraq xüsusi dövlət dəstəyinin formalaşması zəruridir. Bu, eləcə də Azərbaycanın xarici ölkələrlə elmi-texniki əməkdaşlığının inkişafı və təhsil səviyyəsinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasına aiddir.

Azərbaycanın ətraf mühitin qorunması üzrə qanunvericilik aktlarının olmasına baxmayaraq ölkəmizdə fəaliyyət göstərən müştərək müəssisələrin ətraf mühit və ekologiyanın qorunması və bərpası üzrə tədbirləri çox zəifdir.

Azərbaycanda investisiya təşviqi dövlətin xüsusi diqqəti altındadır, amma Azərbaycan rezidentlərinin xarici ölkələrdəki investisiya yatırımları zəifdir və bu, əsasən, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə və MDB məkanında baş verir.

Turizm sahəsində Azərbaycan yalnız eko- və kulinariya, son dövrlərdə isə idman və ekstremal turizm sahələri üzrə əcnəbilərin diqqət mərkəzindədir. Dövlətin milli ənənəvi sənətkarlıq (xalçaçılıq, ipəkçilik, dulusçuluq, misgərlik, balıqçılıq və s.), mədəniyyət, tarixi turizm sahələrinə diqqətinin artırılması, yerli və büdcəsi zəif olan əcnəbi turistlər üçün

münasib mehmanxana və iaşə obyektlərinin, həmçinin avtomobil yolları və yolboyu iaşə obyektlərinin tikintisinə investisiyaların təşviqi vacib məsələlərdən biridir.

Bundan əlavə Azərbaycanın xarici bazarlara çıxışının təmin olunması üçün ən əsas inkişaf istiqaməti kimi sənaye sahələrində innovasiyalara dəstək siyasətinin yeridilməsi əsas götürülür.

Nəticə

Dövlətin elmtutumlu məhsulların ixracı sahəsində iqtisadi, ekoloji, texnoloji və sosial faktorları nəzərə alaraq xüsusi dövlət dəstəyinin formalaşması zəruridir. Bu, eləcə də Azərbaycanın xarici ölkələrlə elmi-texniki əməkdaşlığının inkişafı və təhlil səviyyəsinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasına aiddir.

Azərbaycanın ətraf mühitin qorunması üzrə qanunvericilik aktlarının olmasına baxmayaraq ölkəmizdə fəaliyyət göstərən müştərək müəssisələrin ətraf mühit və ekologiyanın qorunması və bərpaı üzrə tədbirləri çox zəifdir.

Azərbaycanda investisiya təşviqi dövlətin xüsusi diqqəti altındadır, amma Azərbaycan rezidentlərinin xarici ölkələrdəki investisiya yatırımları zəifdir və bu, əsasən, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə və MDB məkanında baş verir.

Turizm sahəsində Azərbaycan yalnız eko- və kulinariya, son dövrlərdə isə idman və ekstremal turizm sahələri üzrə əcnəbilərin diqqət mərkəzindədir. Dövlətin milli ənənəvi sənətkarlıq (xalçaçılıq, ipəkçilik, dulusçuluq, misgərlik, balıqçılıq və s.), mədəniyyət, tarixi turizm sahələrinə diqqətinin artırılması, yerli və büdcəsi zəif olan əcnəbi turistlər üçün münasib mehmanxana və iaşə obyektlərinin, həmçinin avtomobil yolları və yolboyu iaşə obyektlərinin tikintisinə investisiyaların təşviqi vacib məsələlərdən biridir.

2016 ildə müəllif xarici iqtisadi əlaqələrin əsas inkişaf istiqamətləri üzrə dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri üzrə tədqiqat aparmışdır.

Nəticə - qiymətləndirmə və təhlil nəticəsində aydın olmuşdur ki, respublikada sənayenin dirçəlməsi, bəzi sahələrdə bərpaı üçün ölkəyə innovasiya tipli isxal məhsulların gətirilməsi zəruridir. Dövlət onların idxalı üçün şərait yaratmalı və tezliklə (10-15 il ərzində) innovasiya yönümlü sənaye sahələrində müəssisələrin fəaliyyətini bərpa etməlidir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı gücləndirilməli, onların xarici bazarlarda satışının təminatı üçün beynəlxalq standartlaşma normativləri qəbul olunmalı və həmin məhsullara tətbiq olunmalıdır. Aqrar-sənaye kompleksi sahəsində isə injiniring əsasında yaradılmış yeni sənaye müəssisələrinin fəaliyyəti avropa atandartlarına uyğunlaşdırılmalı, keyfiyyət menecementi yüksək xidmət və gömrük qaydaları ilə uzlaşmalıdır.

Turizm və bank xidməti sahəsində yeni turizm növləri (idman, rəqs, dini, kino) və xidmətlərinin tətbiqi zəruriləşir və onunla bərabər bu xidmət sahələrində fəaliyyət göstərən əməkdaşların bacarıq və səriştələrinin keyfiyyət göstəricisi dünya səviyyəsinə uyğunlaşmalıdır.

Yuxarıda sadalanan tədbirlərin həyata keçməsi üçün dövlətin strateji inkişaf proqramı qəbul olunmalı, orada hər bir sahə üzrə məsuliyyət daşıyan inzibati mərkəzi və yerli orqanların vəzifələri müəyyənləşdirilməlidir.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Abasova S.H. “Xarici iqtisadi əlaqələrin əsas inkişaf istiqamətləri üzrə dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri” 2014-2016. AMEA İqtisadiyyat institutunun hesabatı.

2. Абасова С.Г. Механизмы государственного регулирования внешнеэкономических инновационных процессов в странах с развивающейся экономикой: на примере внешнеэкономических связей Азербайджана с другими странами. Новосибирск, Изд-во ЦРНС - Центр развития научного сотрудничества, 2015, 234 с. **(монография)** – 13,6 п.л.

3. Абасова С.Г. К вопросу определения методологии внешнеэкономических инновационных процессов. «Современные концепции научных исследований». Сб. научных работ Евразийского союза ученых. Часть 1. Серия «Экономические науки», № 6, 2015, с. 6-9. – 1,0 п.л.

Решение вопросов госрегулирования инновационных процессов во внешнеэкономических связях Азербайджана

**Абасова Самира Гусейн кызы, к.э.н., доц.,
ведущий научный сотрудник Института
Экономики НАН Азербайджана**

Резюме

В последнее время внешнеторговые связи во всем мире строятся на взаимной торговле наукоемких товаров и, следовательно, возможность сбыта товаров инновационного характера указывает на крепкий экономический потенциал страны. Выход на внешние рынки сбыта наукоемких продуктов, помимо традиционных товаров экспорта Азербайджана, такие как продукция сельского хозяйства, нефтяной и нефтехимической промышленности, способствует увеличению экономического потенциала и, естественно возникает необходимость госрегулирования организационно-управленческих функций.

Ключевые слова: внешнеторговые связи Азербайджана, анализ ПЕСТЕ для внешнеэкономических связей Азербайджана, механизмы госрегулирования выхода инновационных продуктов на внешние рынки сбыта.

Decision –Making of the Innovation Processes of State Regulation in Sphere of Foreign Economic Links of Azerbaijan

**Abasova Samira Huseyn qizi. PhD in Economics, PA
The Leader Researcher of Economy Institute of Azerbaijan NAS**

Abstract

This paper considers the foreign trade operations in the world that has based on mutual trade of high-tech products. The realisation of high tech products abroad in spite of Azerbaijan traditional exports by agricultural goods and products of oil and chemistry field, promotes the economic potential and naturally, origins the necessity of state regulation of foreign trade operations.

Key words: foreign economic relations of Azerbaijan, PESTE analysis for foreign trade relations of Azerbaijan, mechanisms of state regulation for high tech products' realisation in market abroad.

ÇOXAMİLLİ YOXSULLUQ VƏ ONUN ÖLÇÜLMƏSİ METODLARI

Fərhad Qambov oğlu Mikayılov, i.ü.f.d., Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin nəzdində İAETİ-də böyük elmi işçi, İN İİETİ, doktrant, e-mail: f_mikayilov@yahoo.com

Xülasə

Məqalədə çoxölçülü faktorlar əsasında yoxsulluq səviyyəsinin qiymətləndirilməsi metodologiyası ətraflı tədqiq edimişdir. Eyni zamanda bu metodologiya nümunələr əsasında şərh edilmişdir.

Açar sözlər: yoxsulluq, məhrumiyyətlər, təhsilə görə yoxsulluq, sağlamlığa görə yoxsulluq.

Giriş. Yoxsulluğun statistik təhlili göstərir ki, ona əhalinin məşğulluğu, təhsil səviyyəsi, ailənin strukturu və təbii (ekoloji) şərait və s. amillər təsir göstərir. Bu amillərin hansı səviyyədə təsirini müəyyən etmək üçün bir neçə amilin yoxsulluq göstəriciləri arasında korrelyasiya əlaqəsi müəyyən edilir. Lakin belə təhlil zamanı regionun, ev təsərrüfatlarının, yaşayış məntəqələrinin xarakteristikaları, eyni zamanda yoxsulluğun əsas determinantı olan ölkənin və regionun sosial-ekoloji və sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi nəzərə alınmır. Korrelyasiya əmsalları keyfiyyət göstəriciləri ilə ifadə oluna bilmir və adətən binar göstəricilərdən istifadə edilir. Statistik təhlil zamanı əmsalların qiyməti və işarəsi deyil statistik əhəmiyyəti nəzərə alınır.

Metodologiyanın əsaslandırılması. Çoxamilli statistik təhlil üçün yoxsulluqla korrelyasiyası olan dəyişənlərdən istifadə edilir. Bu amillər ölkələr üzrə müxtəlif olur. Onları aşağıdakı 4 qrupa bölmək olar:

- regionun xarakteristikaları;
- icma (yaşayış məntəqəsi) xarakteristikaları;
- ev təsərrüfatlarının xarakteristikaları;
- fərdin xarakteristikaları.

Regionun xarakteristikalarına aşağıdakılar aid edilir:

- təcrid olunma və ya uzaqda yerləşmə (infrastruktura az inkişaf etmişdir, bazara çıxış çətindir, xidmətlərdən istifadə aşağı səviyyədədir və s.);

- resurs bazası (təbii resurslar, torpağın keyfiyyəti və s.);
- yağıntının miqdarı, iqlim və ekoloji vəziyyət (quraqlıq, su basma, zəlzələ və s.);

- regional hakimiyyət və idarəetmə orqanları;
- bərabərsizlik.

İcmanın və ya yaşayış məntəqəsinin xarakteristikalarına aşağıdakılar daxildir:

- infrastrukturun inkişaf səviyyəsi;
- torpağın paylanması;
- ictimai rifah və xidmətdən istifadə dərəcəsi;
- sosial infrastruktura/sosial kapital.

Ev təsərrüfatlarının xarakteristikalarına aşağıdakılar daxildir:

- ev təsərrüfatlarının ölçüsü;
- ev təsərrüfatlarının strukturu (bir işçiyə düşən demoqrafik yük, himayə yükü);

- ev təsərrüfatı başçısının cinsi;
- əmlak, torpaq və istehsal vasitələri (alətlər, traktor, nəqliyyat və s.), mənzil;

- məşğulluğun strukturu və gəlirlər;
- sağlamlıq vəziyyəti və təhsil səviyyəsi.

Fərdi xarakteristikalara aşağıdakılar daxildir:

- yaş;
- təhsil səviyyəsi;
- məşğulluq;
- gəlir;
- sağlamlıq vəziyyəti;
- etnik mənsubiyyət.

Təcrübədə yoxsulluğun çoxamilli statistik təhlili üçün reqressiya modelindən (yaxud desillər üzrə reqressiya) istifadə edilir. Çoxamilli reqressiya modelinin sol tərəfində istehlak və ya xərclər, sağ tərəfində isə ekzogen (xarici) dəyişənlər (xərcdən asılı olmayan müxtəlif xarakteristikalar) durur. Bu reqressiya vasitəsi ilə xərclər arası xüsusi korrelyasiya əmsalı qiymətləndirilir (digər təsir edici amillər sabit saxlanılır). Reqressiya modelinin tərtibi zamanı göstəricilərin müqayisəliliyini təmin etmək üçün (məsələn müxtəlif regionlar üzrə) xərclər loqarifmlənir (bəzi hallarda xərclər yoxsulluq həddinə bölünür). Modelin ümumi forması aşağıdakı kimidir:

$$\text{Log}(\text{Exp}_j/p_l_j) = \alpha X_j^1 + \beta X_j^2 + \eta X_j^3 + \delta X_j^4 + \dots$$

Burada, Exp_j - j-cu ev təsərrüfatının xərclərini göstərən dəyişənlər;

p_l_j - j-cu ev təsərrüfatı üçün yoxsulluq həddi;

X_j^1, X_j^2 - j-cu ev təsərrüfatı üçün təsiredici (amil) dəyişənlərdir.

Göstəricilərin loqarifmik forması paylanmanın loqnormal olmasını, həmçinin təsiredici dəyişənlərin arası multiplikativ təsirin mövcudluğunu göstərir. Nəzərə alsaq ki, son nəticənin hesablanması fərdlər üzrə olacaq, müşahidə vahidi isə ev təsərrüfatı olduğu üçün, onda ayrı-ayrı fərdlər üzrə çəkilərin tətbiqi olunmalıdır.

Çoxamilli reqressiya modelinin istifadəsi zamanı bir sıra problemlər meydana çıxır. Onlardan biri kateqoriyalı dəyişənlər, digəri isə struktur fərqi olmasıdır. Yoxsulluğun ölçülməsi üçün metodologiyanın mühüm rol oynadığına görə bir çox ölkələr onun ölçülmə metodologiyasını dəyişdirmişlər. Yuxarıda göstərilən, yəni ancaq kəmiyyət göstəriciləri ilə, yəni gəlir və ya istehlak səviyyəsi ilə müəyyən edilən yoxsulluq bir amillə hesab edilir. Yoxsul əhali üçün keyfiyyət göstəriciləri: yəni təhsil, səhiyyə, mənzil, məşğulluq, şəxsi təhlükəsizlik, imkan və hüquqlarının genişləndirilməsi və sair göstəricilər xarakterikdir. Eyni zamanda statistik təhlil göstərir ki, gəlir və xərc göstəricilərinin digər keyfiyyət göstəricilər (məsələn uşaq ölümü, ibtidai təhsil, aşağı səviyyədə qidalanma) ilə korrelyasiyası aşağıdır. Ola bilər ki, ailə və yaxud fərd gəlirə (biramilə) görə yoxsul olsun, lakin keyfiyyət göstəricilərinə (çoxamilə) görə yoxsul olmaya bilər. Ona görə son zamanlar yoxsulluğun ölçülməsində çoxamilli metodunun tətbiqi dünyanın 130-a yaxın ölkəsində (xüsusən Çində, Meksikada, Braziliyada və s.) geniş yayılmışdır. Lakin bu metodun tətbiqi üçün ev təsərrüfatlarının tədqiqatında lazım olan məlumatların toplanmasına xüsusi əhəmiyyət verilir. Yoxsulluğun çoxamilli metodla müəyyən edilməsinin əsası insanların məhrum olma (*deprivation*) göstəriciləri hesab olunur.

2007-ci ildə Oksford universitetinin Yoxsulluq və insan təşəbbüsü (OPHI) Mərkəzinin direktoru Sabina Alkire və professor Ceyms Foster yoxsulluğun ölçülməsi üçün yeni (çoxamilli) metod hazırlamışlar. Bu metod məhrum olma səviyyəsinə görə yoxsulların sayının müəyyən edilməsində istifadə edilir və müəlliflərin adlarının baş hərfləri - AF adlanır. Onun vasitəsi ilə yoxsulluq səviyyəsinin regional səviyyədə və qruplar üzrə müəyyən edilməsi mümkündür. Eyni zamanda bu metod intuitiv şəkildə aydındır və hesablama üsulu asandır. İstifadə olunan göstəricilərin çəkiləri eyni və müxtəlif ola bilər. Hesablama adı alqoritm üzrə (H^*A) aparılır. Yəni məhrum olma üzrə xüsusi çəkisi pis olanlar (H) orta kəmiyyətə (A) vurulmaqla tapılır və yoxsulluq intensivliyi adlanır. Bu göstərici çoxölçülü yoxsulluq indeksi (MPI) adlanır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi keyfiyyət göstəriciləri kateqoriyalı və dərəcəli dəyişənlər olduğu üçün bu metod daha

geniş tətbiq edilir. Bu üsul vasitəsi ilə 2 amilə görə məhrum olma, 3 amilə görə məhrum olma, 4 və daha çox amilə görə məhrum olmanın orta kəmiyyətini hesablamaq mümkündür. Bunlar da yoxsulluğun intensivliyini göstərir.

Belə yanaşma müxtəlif vəziyyətlərdə müxtəlif amillərin (məsələn, təhsil) göstəricilərinin, məhdudiyətlərin (məsələn, beş ildən aşağı təhsili olan məhrum olma kateqoriyasına aiddir), çəkisinin (məsələn, təhsil və sağlamlıq eyni çəkiyə malikdir), yoxsulluqdan qurtarmağın (məsələn, insan amillərinin 1/3-dən məhrumdur yaxud xüsusi çəkisi böyük amildən məhrumdur) nəzərə alınmasına imkan verir. Çoxamilli yoxsulluğun bu metodu ilə coğrafi zonalar, etnik qruplar, regionlar, qrupdaxili, cinslər və başqa sosial təbəqələr üzrə yoxsulluğun müəyyən edilməsi mümkündür. Eyni zamanda kəmiyyət göstəricilərinin (məsələn, yoxsulların gəliri, ÜDM-də bərabərsizlik və s.) istifadəsi mümkündür.

Bu metodun alqoritmi 12 addımdan ibarətdir. İlk 6 addım çoxamilli yoxsulluq metodu üçün ümumi, qalan addımlar isə çoxölçülü yoxsulluq indeksinin (AF metodu üzrə) hesablanmasında istifadə edilir. Addımlar aşağıdakılardır:

- institusional çərçivənin müəyyən edilməsi və məqsədin seçilməsi;
- təhlil vahidinin seçilməsi (məsələn, fərd, ev təsərrüfatı və ya icma);
- amillərin sayının seçilməsi (məsələn, təhsil, səhiyyə, mənzil, məşğulluq, həyat səviyyəsi);
- hər bir amil üçün göstəricilərin seçilməsi (məsələn, təhsilin növü, bədənin kütlə indeksi);
- hər bir göstərici üzrə məhrum olma dərəcəsinin müəyyən edilməsi;
- hər bir göstərici üzrə çəkilərin müəyyən edilməsi;
- hər bir adama görə məhrum olma amili üzrə çəkinin hesablanması;
- yoxsulluğun mövcudluğunun müəyyən edilməsi (yəni göstəricinin çəkisini və yoxsul hesab edilməsi);
- yoxsul hesab edilən adamların faizinin hesablanması (əhalinin ümumi sayına nisbəti, yəni yoxsul əhalini ümumi əhalinin sayına bölməklə);
- yoxsulluq intensivliyinin hesablanması (yoxsullar üçün məhrum olma üzrə çəkinin hesablanması);
- əhalinin sayı üzrə $M0$ yaxud $MPİ=H*A$ indeksinin hesablanması;
- digər indekslərin hesablanması: hər amil üzrə əmsalların, hər bir göstəricinin təsir dərəcəsinin hesablanması.

Alkire-Foster metodologiyası üzrə nümunəvi hesablama aşağıdakı kimidir:

Tutaq ki, 4 adam 4 amil (amillərdən məhrum olma D, əksi isə - ND hərf-ləri ilə işarə edilmişdir) sağlamlıq, təhsil, mənzil və qidalanma) üzrə qiymət-ləndirilir. Bu misalda amillərin hamısı eyni çəkiyə malikdir və amillərdən məhrum olma və əksinə aşağıdakı matrisdə (cədvəldə) verilmişdir:

	Sağlamlıq	Təhsil	Mənzil	qidalanma	Adları
Y=	ND	ND	ND	ND	Səbinə
	D	ND	ND	D	Eldar
	D	D	D	D	Əli
	ND	D	ND	ND	Vəli

Məhrum olma dərəcəsinin səviyyəsi aşağıdakı kimi olar:

	Sağlamlıq	Təhsil	Mənzil	qidalanma	C
Y=	ND	ND	ND	ND	0
	D	ND	ND	D	2
	D	D	D	D	4
	ND	D	ND	ND	1

İki və daha artıq amildən məhrum olanları xüsusi olaraq işarələyək və çoxamilli yoxsul olanların xüsusi çəkisini tapaq. Çoxamilli yoxsulların sayı (H)=2/4. Yəni 4 nəfərdən 50% yoxsul hesab edilir.

	Sağlamlıq	Təhsil	Mənzil	qidalanma	C
Y=	ND	ND	ND	ND	0
	<u>D</u>	<u>ND</u>	<u>ND</u>	<u>D</u>	<u>2</u>
	<u>D</u>	<u>D</u>	<u>D</u>	<u>D</u>	<u>4</u>
	ND	D	ND	ND	1

Yoxsullar arasında məhrum olma səviyyəsinin intensivliyi (A)=(2/4+4/4)/2=3/4, yəni amillərə görə bu göstərici 75% təşkil edir. Amillər üzrə məhrum olmanın orta qiyməti (*Average deprived*) aşağıdakı cədvəldəki kimidir.

	Sağlamlıq	Təhsil	Mənzil	qidalanma	c	Av.dep
Y=	ND	ND	ND	ND	0	
	D	ND	ND	D	2	2/4
	D	D	D	D	4	4/4
	ND	D	ND	ND	1	

Hesablanmış iki göstəricidən, a) çoxamilli yoxsulların sayı (H) və yoxsullar arası məhrum olma intensivliyi (A) istifadə edərək çoxamilli yoxsulluq indeksini aşağıdakı kimi hesablamaq olar:

$$MPI=H*A=(2/4) * (3/4) = 6/16=0.375$$

10 komponentli 3 amildən asılı çoxölçülü yoxsulluq indeksinin (ÇYİ) hesablanması metodologiyası aşağıdakı misalda göstərilmişdir. Çoxölçülü yoxsulluq indeksi fərdi şəkildə təhsil, sağlamlıq və həyat səviyyəsi sahəsində məhrumiyyətin çoxsaylı növlərini əks etdirir. Bu üç indikator (ölçü) 10 komponentdən ibarətdir. Bunların hər biri üzrə ev təsərrüfatının məruz qaldığı məhrumiyyətin növündən asılı olaraq hər bir şəxsə müəyyən məhrumiyyət indeksi mənimsədir. İndeksin maksimum qiyməti 100-ə bərabərdir. Təhsil, sağlamlıq və həyat səviyyəsi indikatorları bərabər çəkini (33.3%) təşkil edir. Bunlardan təhsil və sağlamlıq iki göstəricidən ibarət olduğuna görə hər birinin çəkisi 5/3-ə (yaxud 16.7%-ə) bərabər götürülür. Həyat səviyyəsi indikatoru isə 6 komponentdən ibarətdir. Buna görə də onların hər biri 5/9 çəkisinə (yaxud 5.6%) malik olur. Aşağıdakı meyarlar müəyyən edilmişdir:

- təhsil: ev təsərrüfatında başa çatmış beşillik təhsili olan üzv mövcud deyil; ailədə minimum bir nəfər məktəb yaşında (səkkizinci sinfə qədər) təhsil almayan uşaq mövcuddur;
- sağlamlıq: ev təsərrüfatının minimum bir üzvü aşağı həcmdə (kifayət etməyən) ərzaq qəbul edir; bir yaxud daha çox uşaq ölümü baş vermişdir;
- həyat tərzi: elektrik təchizatının mövcud olmaması; təmiz içməli suyun yoxluğu; normal kanalizasiyanın olmaması; qidanın hazırlanması üçün «çirklili» yanacağıın istifadə olunması (peyin, odun yaxud odun kömürü, daş kömür); döşəmənin torpaqdan olması; minik, yük avtomobilinin yaxud analoji motorlu nəqliyyat vasitəsinin yoxluğu və aşağıdakı texniki vasitələrdən maksimum birinin mövcud olması: velosiped, motosiklet, radioqəbuledici, soyuducu, telefon yaxud televizor.

Çoxölçülü yoxsulluğu aşkarlamaq üçün hər bir ev təsərrüfatı üzrə məhrumiyyət indeksləri cəmlənir, nəticə etibarilə müəyyən c nömrəli ev təsərrüfatı üzrə ümumi məhrumiyyət indeksi müəyyənləşir. Yoxsulluğu təyin etmək üçün qəbul edilən 33.3% hüdudu çəkili indikatorların üçdə biri deməkdir. Məhrumiyyət indeksi 20%-lə 33.3% arasında dəyişərsə ev təsərrüfatı aztəminatlı hesab olunur yaxud çoxölçülü yoxsulluğun sərhəddindədir. Məhrumiyyət indeksi 50% yaxud ondan çoxdursa ev təsərrüfatı ağır çoxölçülü yoxsulluq vəziyyətindədir. Çoxölçülü yoxsulluq indeksi iki hesablamanın nəticəsi vasitəsilə müəyyənləşir: çoxölçülü

yoxsulluq əmsalı və yoxsulluğun intensivlik əmsalı (yaxud miqyası).

Yoxsulluq əmsalı çoxölçülü yoxsulların əhali üzrə xüsusi çəkisini əks etdirir:

$$H = \frac{q}{n},$$

burada q - çoxölçülü yoxsulların sayı;

n - əhalinin ümumi sayıdır.

Yoxsulluğun intensivliyi (A) yoxsulların məruz qaldığı məhrumiyyətlər üzrə indikatorların çəkili komponentlərinin nisbətini ifadə edir. Yalnız yoxsul ev təsərrüfatları üzrə məhrumiyyət indeksləri cəmlənir və yoxsul əhalinin ümumi sayına bölünür:

$$A = \frac{\sum^q c}{q},$$

burada c - yoxsulların məruz qaldığı məhrumiyyət indeksidir. Birinci ev təsərrüfatı üzrə məhrumiyyət növünün çəkili cəmi aşağıdakı kimi olmalıdır:

$$\left(1 * \frac{5}{3}\right) + \left(1 * \frac{5}{9}\right) = 2.22,$$

bu isə məhrumiyyət indeksi $2.22/10=0.222$ yaxud 22.2% -ə ekvivalentdir.

Yoxsulluq indeksi

$$H = \frac{7+5+4}{4+7+5+4} = 0.8$$

(80% əhali yoxsul ev təsərrüfatlarında yaşayır).

Şerti məlumatlardan istifadə etməklə hesablama

İndikatorlar	Ev təsərrüfatları				Çəkilər
	1	2	3	4	
Ev təsərrüfatının ölçüsü	4	7	5	4	
Təhsil					
Ev təsərrüfatında başa çatmış beşillik təhsili olan üzvü mövcud deyil	0	1	0	1	$5/3=16.7\%$
minimum bir nəfər	0	1	0	0	$5/3=16.7\%$

məktəb yaşda təhsil almayan uşağın olması					
Sağlamlıq					
Ev təsərrüfatının minimum bir üzvü aşağı həcmdə (kifayət etməyən) ərzaq əldə edir	0	0	1	0	5/3=16.7%
Bir yaxud daha çox uşaq ölümü baş vermişdir	1	1	0	1	5/3=16.7%
Həyat şəraiti					
elektrik təchizatının mövcud olmaması	0	1	1	1	5/9=5.6%
təmiz içməli suyun yoxluğu	0	0	1	0	5/9=5.6%
normal kanalizasiyanın mümkün olmaması	0	1	1	0	5/9=5.6%
evdə çirkli döşəmə	0	0	0	0	5/9=5.6%
qıdanın hazırlanması üçün «çirkli» yanacağına tətbiqi (peyin, odun yaxud odun kömürü);	1	1	1	1	5/9=5.6%
minik, yük avtomobilinin yaxud analoji motorlu nəqliyyat vasitəsinin yoxluğu və aşağıdakı texniki vasitələrdən maksimum birinin mövcud olması: velosiped, motosiklet, radioqəbuledici, soyuducu, telefon yaxud televizor	0	1	0	1	5/9=5.6%

Nəticələr					
Məhrumiyyət göstəricisi	22.2%	72.2%	38.9%	50%	
Ev təsərrüfatının yoxsul sayılması	c>33.3%	Xeyr	Bəli	Bəli	Bəli

Qeyd: 1 - mövcud göstərici üzrə məhrumiyyətin olması; 0 - məhrumiyyətin olmadığını göstərir.

İntensivliyin qiyməti aşağıdakı kimi alacaq:

$$A = \frac{(7.22/10 * 7) + (3.89/10 * 5) + (5.00/10 * 4)}{(7 + 5 + 4)} = 0.5625$$

Bu isə o deməkdir ki, orta yoxsul çəkili indikatorlar üzrə 56% məhrumiyyətə məruz qalmışdır.

Çoxölçülü yoxsulluq indeksi aşağıdakı kimi hesablanır:

$$CYI = H * A = 0.45$$

Nəticəni əldə etmək üçün ev təsərrüfatı sorğusundan əldə olunmuş mikroməlumatlardan istifadə olunur. Belə ki, indeksi hesablamaq üçün tələb olunan bütün göstəricilər bir tədqiqatdan götürülməlidir.

Təbii və insan kapitalı, istehlak səviyyəsi amilləri üzrə əhalinin rifahı (U) aşağıdakı funksiya ilə ifadə edilir:

$$U = \sum_{i=1}^N u(c_i) + \sum_{i=1}^N v(h_i; R),$$

burada, c_i – i fərdi üzrə istehlak (aralıq və son) ;

h_i – i fərdi üzrə insan kapitalı;

R – təbii (ekoloji) kapitalı (aqrəqat halında);

u, v – müvafiq əmsallar;

N - əhalinin sayıdır.

Düsturdan göründüyü kimi, R – təbii kapital cəmiyyətin rifah mənbəyidir, ona görə də təbii (ekoloji) kapitalın əhali arasında paylanması xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsə də onun mövcudluğu ölkənin potensialını göstərir.

Əhalinin artması ilə $u(\bullet)$ və $v(\bullet)$ artır, onların arqumentləri zamana görə kəskin dəyişir və nəticədə R – təbii kapital tədricən azalır, deməli, əhalinin həyat şəraitinin pisləşməsi, əhalinin təbii və insan kapitalına görə yoxsullaşması mütləqdir. Bunun qarşısının alınması üçün iki mühüm amilə:

a) təbii ehtiyatlara qənaət; b) insan kapitalına - sağlamlıq, təhsil, məşğulluq, məskunlaşma və s. xüsusi əhəmiyyət vermək, yəni təbii və insan kapitalının inkişafına yönəldilmiş investisiyanı inkişaf etmiş dövlətlər səviyyəsində yüksəltmək lazımdır.

Yoxsulluğun təhlili aşağıdakı məsələlərin həlli üçün lazımdır:

- yoxsulluğun aşkar edilməsi;
- müqayisəliliyin aparılması;
- yoxsulluğun determinantlarının aşkar edilməsi;
- tədbirlərin hazırlanmasına iştirak;
- həyata keçirilmiş tədbirlərin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi.

Mövcud elmi-təcrübi materialların təhlili və ümumiləşdirilməsi əsasında bu qənaətə gəlmək olar ki, yoxsulluq bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan müxtəlif amillərin birgə təsiri nəticəsində yaranır. Bu amilləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- İqtisadi (işsizlik, gəlirlərin, o cümlədən əmək haqqının aşağı olması, əmək məhsuldarlığının aşağı olması, sahənin rəqabətqabiliyyətli olmaması və s.)
- Sosial-tibbi (əlillik, ahıllıq, müəyyən sosial qruplara münasibətdə ayrışdırıcılıq, xəstələnmə səviyyəsinin yüksək olması və s.);
- Demografik (ev təsərrüfatlarının bir sıra səbəblər (boşanma, ölüm və s.) üzündən başsız qalması, himayədə olanların sayının çox olması);
- Sosial-iqtisadi (sosial təminatların aşağı səviyyədə olması, gəlir bərabərsizliyi və s.);
- Təhsil-ixtisas (təhsilin səviyyəsinin və keyfiyyətinin aşağı olması, peşə hazırlığının yetərli olmaması);
- Siyasi (hərbi münaqişələr, məcburi miqrasiya və s.);
- Regional-coğrafi (regionların qeyri-bərabər inkişafı).

ƏDƏBİYYAT

1. Canberra Group Handbook on Household Income Statistics. Second Edition 2011.

2 . Eurostat working paper. Poverty in the developing countries: its statistical dimension. Prepared for Eurostat by Mr. Thierry Paccoud. 1/1998/c/1 23 January.

3.<http://www.ophi.org.uk/multidimensional-poverty-index/mpi-2014-2015/mpi-methodology/>.

4. Multidimensional poverty and the Alkire-Foster method for

measurements, University of Oxford, Adriana Conconi (OPHI), Workshop on measuring poverty and vulnerability, Geneva, 4 May 2015.

5. Батракова Л.Г. Основные концепции оценки бедности населения. Ярославский педагогический вестник – 2011 – № 3 – Том I (Гуманитарные науки).

6. Батракова Л.Г. Статистический анализ бедности. Ярославский педагогический вестник – 2012 – № 1 – Том I (Гуманитарные науки).

7. Доклад о человеческом развитии 2011. Устойчивое развитие и равенство возможностей: лучшее будущее для всех. / Пер. с англ.; ПРООН. – М., Издательство «Весь Мир», 2011. – 188 с. ISBN 978-5-7777-0172-5.

Многофакторная бедность и методы ее измерения Фархад Гамбой оглы Микайлов

Резюме

В статье на основе многомерных факторов подробно анализируется методология оценки уровня бедности. В то же время эта методология была интерпретирована на основе примеров.

Ключевые слова: бедность, лишение, нищета согласно образованию, нищета согласно здоровью.

Multidimensional poverty and its measurement methods Farhad Gamboy Mikayilov

Abstract

The article investigates the methodology for assessing poverty based on multidimensional factors. At the same time, this methodology was interpreted on the basis of examples.

Key words: poverty, deprivation, education poverty, health poverty.

О МОДЕЛЯХ АНАЛИЗА ЭФФЕКТИВНОСТИ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ В УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ ГЧП

Ойнаров А.Р. , к.т.н., председатель Правления АО «Казахстанский центр ГЧП»

e-mail: azamat oinarov@mail.ru

Резюме

В условиях глобализации и регионализации, сложным становится делать оценку объема внешней торговли, а ВВП отдельных стран не получается точно и правильно подсчитать без статистики внешней торговли. Кроме того, в изготовлении товара участвуют компании из разных стран, и сложным стало определять, какая именно страна является производителем товара. В этих условиях ВВП теряется экономическую реальность. Для принятия управленческих ситуаций в таких случаях возникает задачи когнитивного моделирования, о постановке и структуризации которой идет речь в настоящей статье.

Ключевые слова: проблема, структуризация, причины, последствия, критерий, динамика

Существующий порядок установления проблемных вопросов в инвестиционных проектах, в том числе в проектах ГЧП на разных стадиях, начиная с инициации в плоть до реализации определен в утвержденных нормативно-правовых документах, в том числе, в правилах «О некоторых вопросах планирования и реализации проектов государственно-частного партнерства».

При этом сторона иницилирующая проект ГЧП, старается охватить следующие основные вопросы:

- выявление проблем и постановку целей проекта;
- определение существенных условий, имеющихся возможностей и ограничений, необходимых межотраслевых связей для реализации проекта (например, нормы и нормативы использования ресурсов в компании для производства продукции и (или) услуг);
- сбор, обработку и анализ технико-экономических данных в рамках имеющихся ограничений (например, по срокам и стоимости);
- формирование альтернативных вариантов решения с оценкой по

каждому из них затрат и конечных результатов;

- выбор наиболее эффективного решения.

Необходимость экспертизы аналогичных проектов со стороны заинтересованного государственного органа возникает на этапе рассмотрения вновь инициированного проекта, если проект требует государственную поддержку, в том числе финансовую.

В данном случае, экспертный центр государственного органа, обладая некоторым опытом рассмотрения подобных проектов и оценки эффективности их реализации, обращает внимание на типовые ошибки своих партнеров, начиная со стадии инициации и включая стадию реализации, допущенные в их прошлых работах, накопленных как в порядке замечаний, так и порядке рекомендации.

На практике проведения экспертизы любых инвестиционных проектов, в том числе проектов ГЧП встречается системная проблема, которую необходимо принять как первостепенную. Заключается она в следующем, при инициации проекта ГЧП в первую очередь отраслевой орган-инициатор осуществляет его разработку в соответствии с поставленными стратегическими целями отрасли и для решения конкретных отраслевых задач.

Таким образом, прежде чем приступить к анализу проекта, необходимо определить, во-первых, какую социально-экономическую задачу государство решает через данный конкретный проект. Во-вторых, необходимо оценить трудоемкости задачи проекта, вытекающей из стратегических целей развития отрасли на определённые года с определением обоснованных индикаторов достижения конечной цели проекта, которые должны быть также отражены в его результативности.

Таким образом, стратегическая цель программы государства, далее конкретизированная и распределенная по срокам его достижения должна быть (одна из его программ или в комплексе) отражена в проекте (изначально концептуально в Концепции ГЧП).

На практике же часто получается, что в поступивших на экспертизу проектах ГЧП конкретно не определена цель проекта и через решение каких задач проект достигает этой цели, которая в свою очередь должна охватывать решения конечного результата стратегических задач государства в рассматриваемой отрасли.

Далее необходимо увидеть путем решения поставленной задачи, какие конечные результаты должны быть достигнуты через реализацию проекта ГЧП. Следовательно, необходимо формировать каталоги

по проблемным вопросам реализации проектов в каждой отрасли отдельно, с учетом использования имеющейся базы экспертных заключений при наличии. Каталог проблемных вопросов, охватывает не только само «тело» проекта, но и включает его окружение, которое находится во взаимной связи с решением государственных задач.

Таким образом, технология выявления проблем включает следующие операции:

- изучение источников информации и составление каталога проблем,
- установление и измерение отношения причинности и частности между проблемами,
- построение графа или дерева проблем,
- классификацию проблем по направлениям деятельности организации,
- анализ совокупности проблем и составление аналитического документа по проблемам.

Арсенал научных методов, используемых при реализации функции выявления проблем, достаточно разнообразен. Широко используются методы исследования операций и системного анализа, например: диагноз состояния, кластер-анализ, контент-анализ, морфологический анализ, экспертные оценки, структуризация и др.

Выявление проблем включает формирование каталога проблем и его структуризацию. Наиболее сложным и ответственным является формирование каталога проблем. Выявление и корректная формулировка проблемы – это творческий процесс, который вряд ли может быть формализован.

Когнитивное моделирование, как метод решения слабоструктурированных задач

Одним из новых направлений современной теории поддержки и принятия решений является когнитивное моделирование при исследовании управления слабоструктурированными системами и ситуациями. Во многих областях человеческой деятельности возникает необходимость решения слабоструктурированных проблем. Проблемы и их решение одна из наиболее распространенных тем в управленческой литературе.

Ситуация, которая рассматривается здесь, и в которой возникает слабоструктурированные проблемы, является процесс развития госу-

дарственно - частного партнерства (ГЧП), так как инициация и реализация проекта связаны с внешней его средой (рис.1):

Рис.1. Процесс формирования проекта ГЧП и его взаимодействия с внешней средой

Как показано на рис.1, слабоструктурированная проблема, как несоответствие существующего состояния управляемой системы желательному состоянию, заданному руководством (управляющим субъектом), для которой практически отсутствуют количественные зависимости между описывающими ее факторами.

Принимаемые решения часто основываются на неправильном понимании причин и следствий проблемы, так как проблемы не анализируются в комплексе. Вопросы идентификации проблем, формирования целей и множества альтернатив их достижения зачастую остаются в стороне.

В реальных управленческих ситуациях очень часто возникает задача, которая состоит не только и не столько в том, чтобы сделать выбор между альтернативными решениями, сколько в том, чтобы проанализировать ситуацию для выявления реальных проблем и причин их появления. Понимание проблемы обязательное предварительное условие нахождения приемлемого решения.

Когнитивные карты и модели на их основе применяются для структуризации знаний эксперта, построения согласованного мнения группы экспертов или анали за различий в таких мнениях, анализа развития слабоструктурированных (проблемных) ситуаций в развитии СЭО на основе имитационного моделирования, подготовки управленческих решений (в виде стратегий) на основе решения обратных задач и структурно-целевого анализа и др.

Методы анализа подходов к выявлению и решению слабоструктурированных проблем в теории и практике управления развитием государственно - частного партнерства

Развитие ГЧП, как и развитие организации можно охарактеризовать следующими тезисами:

- Развитие любой организации происходит ступенчато.
- Большая часть времени деятельность организации может быть описана как некое устойчивое состояние ее составных частей.
- Периоды эволюционного развития время от времени прерываются трансформацией – квантовым скачком в иное положение.

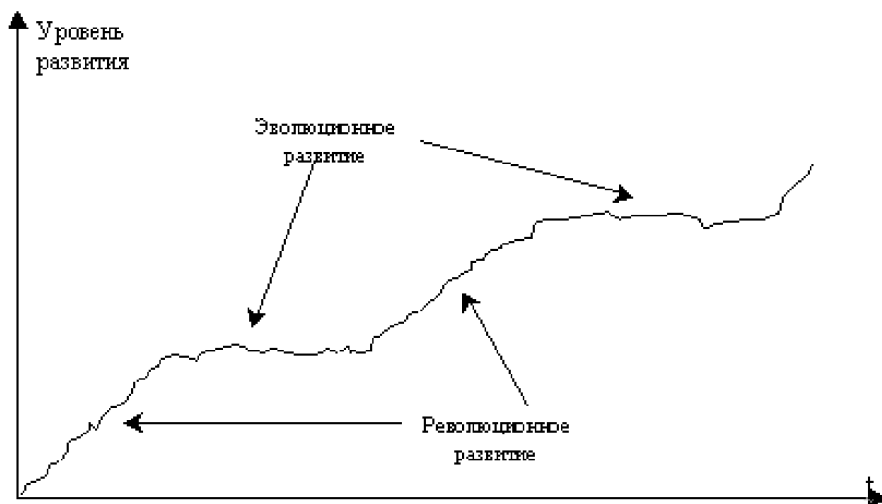

Рис.2. Стадия развития ГЧП

Проблемы, возникающие в периоды эволюционного развития, как правило, структурированы, так как устойчива структура системы и работает выбранная стратегия. Но в периоды роста и спада, когда, либо не ясно, куда направлять развитие системы, либо - каким образом выйти из кризиса, возникают слабоструктурированные проблемы. Это связано с тем, что прежнее видение становится не актуальным.

Стратегия представляет собой ряд решений, которые являются движущей или формирующей силой большинства предпринимаемых компанией действий; будучи принятыми, эти решения не поддаются быстрым изменениям и становятся главными факторами успешности достижения стратегических целей. Сложность заключается в изменении технологии принятия решений в условиях изменений внешней среды.

Это требует от руководителя выработки и совершенствования умения получить и точно использовать в своих управленческих циклах экспертные знания.

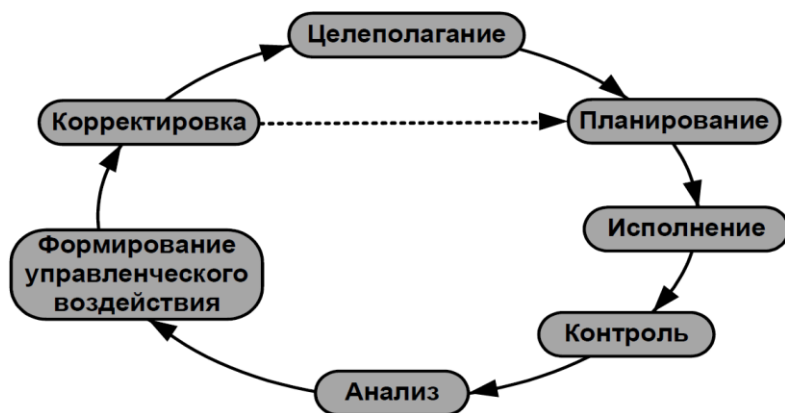

Рис.3. Фазы цикла управления

Основной задачей при разработке стратегий развития является целеполагание, которое подразумевает выявление принципов образования целей и разработку наиболее эффективных механизмов их достижения путем анализа проблемных ситуаций и выявления благоприятных возможностей со стороны внешней среды и сильных сторон ГЧП.

Роль проблем целеполагания для развития ГЧП

Процесс построения стратегии включает прогнозирование – целеполагание – планирование. Прогнозирование – это установление более или менее широкого диапазона возможностей, соответствующих наличным средствам и потребностям, а целеполагание всегда выбор наилучшей, субъективно предпочтительной из этих возможностей.

Цели делятся на генерируемые управленческой группой и на внешние, связанные с изменением внешних условий развития системы. Поэтому область задач целеполагания в рамках стратегического управления развитием ГЧП включает: структуризацию первичных представлений о развитии системы; прогнозирование или осознание своего положения по отношению к целевому образу; выявление и анализ проблем; механизм оценки приоритетов в градации реализации целей.

Постановка целей стратегического уровня управления связана с обнаружением проблем развития системы. Современные методы направлены на решение сформулированных как-то проблем и соответственно целей, но не на поиск проблем. А значит задача понимания проблемы

(ее базиса, структуры и пр.) остается за кадром управленческого цикла.

Подходы и методы выявления проблем в развитии ГЧП

Выделяется несколько групп методов, в которых, так или иначе, рассматривается определение проблем как отдельная задача: методы целеполагания, методы стратегического менеджмента, методы теории управления.

А.Метод целеполагания:

В теории принятия решений проблема целеполагания описывается по схеме целедостижения, то есть цели рассматриваются как задания (как нечто данное) и выбор целей отождествляется с определением критериев оценки альтернатив. В теории принятия решений используется дерево, как способ структуризации целевых ориентиров.

В.Методы стратегического менеджмента:

Для описания стратегического поведения использовались термины, заимствованные из биологии: органическая адаптация и мутация.

С.Методы теории управления:

Обычно в теории управления нахождение стратегии сводится к определению значений, подаваемых на управляющие факторы для достижения заданной цели.

Особенности современного управления развитием ГЧП с учетом слабоструктурированных проблем.

Процесс стратегического управления подразумевает использование индуктивного мышления и методологии реинжиниринга бизнеса. А обнаружение проблем связано с анализом развития СЭО в неопределенных условиях:

Уровень 1: Достаточно точно прогнозируемое будущее. На этом уровне остаточная неопределенность не играет сколько-нибудь заметной роли при принятии стратегических решений.

Уровень 2: Альтернативные варианты будущего. В этом случае будущее описывается как один из ряда обособленных сценариев. Аналитические методы не в состоянии выявить, какой из них будет воплощен в жизнь, но помогают определить вероятность реализации того или иного варианта.

Уровень 3: Диапазон возможных вариантов будущего. На третьем уровне можно выявить диапазон возможных вариантов будущего, выделив базовое пространство факторов.

Уровень 4. Полная непредсказуемость. На четвертом уровне неопределенность многомерна, какие-либо характеристики среды прак-

тически не поддаются прогнозированию.

Предложенная градация уровней неопределенности задает тип ситуационного анализа, применимого в тех или иных условиях. Для определения стратегии на первом уровне вполне подходит традиционная модель. На втором уровне понадобятся такие концепции, как сценарное планирование, качественные модели, модели оценки неопределенности знаний. На третьем и четвертом уровнях следует использовать когнитивный подход к моделированию развития ГЧП.

Анализ сложных проблем до настоящего времени относится к классу слабоструктурированных задач, решение которых в большинстве случаев обеспечивается неформальными методами, а эффективность решений в основном зависит от квалификации исследователя, его интуиции, объема имеющейся в его распоряжении информации по рассматриваемой проблеме и возможности ее обработки в полном объеме.

Понятие слабоструктурированных проблем

Проблемность ситуации определяется несоответствием индивидуальных и групповых ожиданий среде жизнедеятельности.

Проблемы и их решения

Проблема буквально означает преграду, трудность, задачу. Как понятие оно выражает объективно возникающий в ходе развития познания вопрос или комплекс вопросов, решение которых представляет существенный практический или теоретический интерес.

Внутреннюю структуру проблемы составляют такие элементы, как предмет, объект, субъект, связи, цель решения.

Предмет проблемы характеризует возникшее главное противоречие, которое выражается в вопросе: «В чем суть проблемы?». Объект проблемы отвечает на вопрос: «Где возникла проблема?» (В коллективе, оборудовании, на объекте, в городе и т.д.). Субъект проблемы тот, кто связан с проблемой (социальный, интеллектуальный ее элемент).

Связи проблемы характеризуют как структурные межэлементные связи (ограничения), так и отношения с другими проблемами. Они отражаются в вопросе: «С чем связана проблема?».

Цель решения проблемы выражается в вопросе: «Для чего необходимо решать проблему?»

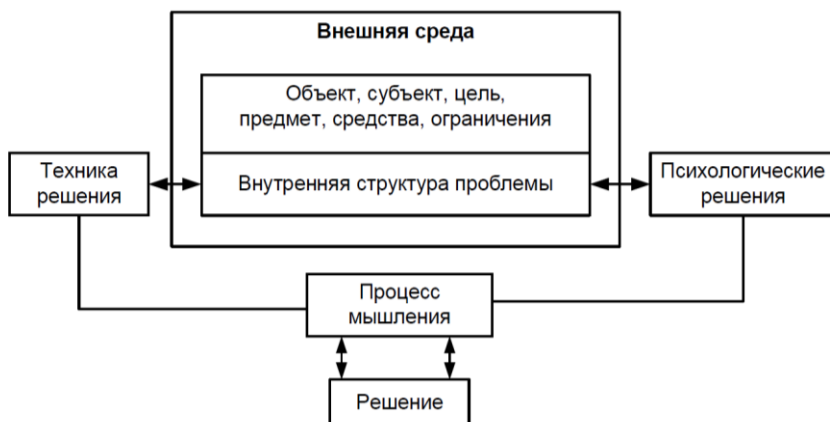

Рис.4. Структура проблемы.

Решение проблем, как и управление, это процесс, включающий последовательность взаимосвязанных шагов. Способы продумывания проблемы включают:

- Разделение проблемы на части.
- Выделение основных и второстепенных характеристик проблемы.
- Установление причинно-следственных связей по всем возможным вариантам решения проблемы.
- Прогнозирование и анализ требуемых действий.
- Разработка рекомендаций к действиям.

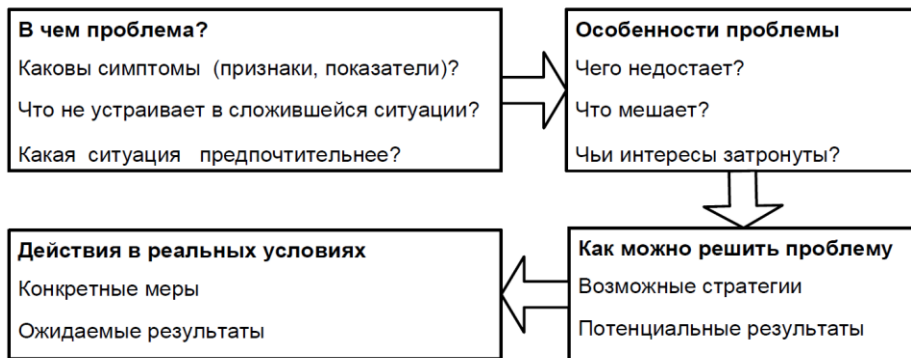

Рис.5. Этапы последовательности рассуждений

Рассматривая возникшую проблему, необходимо:

- определить круг лиц, способных разработать и реализовать способы ее решения и получения положительного исхода;

- установить горизонт (временной) разрешения проблемной ситуации;
- выработать спектр стратегий разрешения проблемной ситуации;
- оценить требуемые ресурсы для решения проблемы (трудовые, материальные, финансовые);
- выявить внутренние элементы проблемы, установить степень их влияния на решение проблемы.

Структуризация позволяет наглядно и в комплексе установить влияние причин, вызвавших проблему.

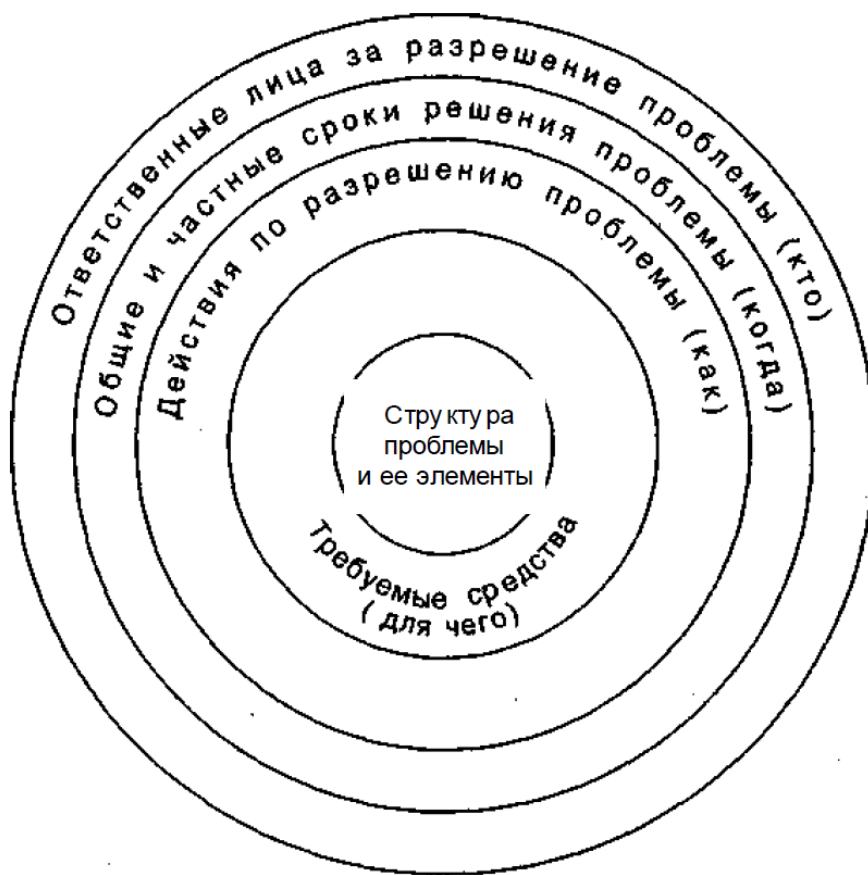

Рис.6. Проблемное поле

В процессе подготовки и выбора решения необходимо учитывать две стороны: формализованную и поведенческую. Первая - нормативная, обусловлена математизацией процесса выработки решения, вторая

- особенностями поведения лиц, принимающих управленческое решение в конкретной обстановке.

Классификация проблем

Классы проблем. При анализе проблемы важно отличать ее симптомы, причины и следствия. Симптомы - это некоторые видимые проявления проблемы, которые привлекают к ней внимание, но объяснить не могут. Причины - это исходные движущие силы, породившие проблему. Следствия - это результаты, к которым приводят данные проблемы, если следствия обуславливают необходимость обязательного решения проблемы, то симптомы полезны тем, что показывают первые признаки ее наличия. Воздействовать же надо на причины, породившие проблему.

Выявление проблем относится к задачам формализации, которые состоят в том, чтобы повысить качество первичных представлений человека об объекте, выявить некорректности этих представлений.

Характер проблем лежит в основе применения системного анализа как одного из методов обоснования решений. В связи с его использованием выделяют три типа проблем:

- хорошо структурированные;
- слабоструктурированные;
- неструктурированные.

Под структуризацией понимается возможность количественного выражения зависимостей между элементами ситуации.

Хорошо структурированными считаются проблемы, в которых зависимости между элементами ситуации могут получать количественные оценки. Слабоструктурированными (смешанными) являются проблемы, как правило, сложные, отличающиеся в первую очередь, качественными зависимостями между элементами ситуации.

Неструктурированные (или выраженные качественно) проблемы содержат лишь описания важнейших ресурсов, признаков и характеристик, количественные зависимости между которыми совершенно неизвестны.

Под проблемой в управлении понимается несоответствие состояния управляемого объекта целям, поставленным руководством (управляющим субъектом). Необходимо формулировать проблемы на основе профессионально выполненного анализа проблемной ситуации – особого акта управленческой деятельности, осуществляемого для того, чтобы выявить противоречия, порождающие трудности и препятствия

на пути достижения цели.

Слабоструктурированные проблемы в управлении ГЧП

Вопросы идентификации проблем, формирования целей и множества альтернатив их достижения зачастую остаются в стороне. В реальных управленческих ситуациях очень часто возникает задача, которая состоит не только и не столько в том, чтобы сделать выбор между альтернативными решениями, сколько в том, чтобы проанализировать ситуацию для выявления реальных проблем и причин их появления. Понимание проблемы - обязательное предварительное условие нахождения приемлемого решения.

Одной из причин является недостаток информации о состоянии системы в условиях слабо контролируемой и изменяющейся внешней среды. Отсутствие достаточных знаний о системе, относительно которой принимается решение, не является единственной неопределенностью, обусловленной субъективными причинами. Также можно выделить неопределенность целей развития системы и критериев выбора управленческого решения.

Как правило, неудовлетворенность текущим состоянием системы осознается субъектом управления, но его представления о причинах и возможных способах изменения ситуации размыты, нечетки и противоречивы. Формализация нечетких представлений – одна из главных задач, которую надо решать при разработке моделей и методов принятия решений в слабоструктурированных ситуациях.

Важно также учесть, что субъекту управления очень часто приходится принимать решения в постоянно изменяющихся условиях и при ограниченных временных ресурсах. Особенностью исследования сложных объектов и систем является то, что процесс подготовки и принятия решений по их управлению, как правило, является групповой деятельностью.

Каждый участник этого процесса представляет проблемную ситуацию исходя из «своих» внутренних представлений и знаний (картины, модели мира) о ситуации. Картина мира включает в себя набор убеждений, особенностей восприятия, ценностных и практических установок субъекта, которыми он руководствуется в своей деятельности и влияет на процесс разрешения проблемной ситуации.

ЛИТЕРАТУРА

1. Axelrod, Robert M. (ed), Structure of decision: The Cognitive Maps of Political Elites, Princeton, NJ, Princeton University Press, 1976, p 404.
2. Blum J. D.; Damsgaard A., Sullivan P.R. Cost-benefit analysis. Proceedings of the Academy of Political Science, Vol. 33, No. 4, Regulating Health Care: The Struggle for control. 1980, pp. 137-147.
3. Glykas M. (ed.) Fuzzy Cognitive Maps: Advances in Theory, Methodologies, Tools and Applications Studies in Fuzziness and Soft Computing, Vol. 247 – Springer: 2010, 200p.
4. Standard for Portfolio Management. Project Management Institute. — PMI, 2006. — С. 40, 63. — ISBN 978-19-30-6-999-08.
5. Авдеева З.К., Коврига С.В. Формирование стратегии развития социально-экономических объектов на основе когнитивных карт. Saarbrucken: LAP LAMBERT Academic Publishing GmbH & Co. KG, 2011. – С. 184
6. Виленский П.Л., Лившиц В.Н., Смоляк С.А. Оценка эффективности инвестиционных проектов: теория и практика: Учебно-практическое пособие. - М.: Дело, 2001.
7. Каталевский Д.Ю. Основы имитационного моделирования и системного анализа в управлении. -М.: МГУ –2011. - 312 с.
8. Максимов В.И., Корноушенко Е.К. Аналитические основы применения когнитивного подхода при решении слабоструктурированных задач. Труды ИПУ, вып.2, 1998.
9. Методика расчета социальной, экономической и бюджетной эффективности инвестиционных проектов, утвержденная приказом главного управления экономики Пермской области от 1 октября 2004 года № 16-03.
10. Робертс Ф.С. Дискретные математические модели с приложениями к социальным, биологическим и экологическим задачам. М.: Наука, 1986. – 496 с.

Dövlət- Özəl Partnyorluğun inkişafı şəraitində investisiya layihələrinin səmərəliliyinin təhlili modelləri haqqında

A. R. Oynarov

Xülasə

Qloballaşma və regionlaşma şəraitində xarici ticarət həcmi qiymətləndirmək çətinləşir, ayrı-ayrı ölkələrin ÜDM-ini isə xarici ticarət statistikasından dəqiq və düzgün hesablamaq olmur. Bundan başqa, mal istehsalında müxtəlif ölkələrin şirkətləri iştirak etdiyi üçün hansı ölkənin istehsalçı olduğunu müəyyən etmək çətinləşir. Bu şəraitdə ÜDM iqtisadi reallığını itirir. Belə hallarda idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün koqnitiv modelləşdirmədən istifadə olunur. Baxılan məqalə koqnitiv modelləşdirmə məsələsinin qoyuluşu və strukturuna həsr olunmuşdur.

Açar sözlər: problem, strukturlaşma, səbəb, nəticə, meyar, dinamika

On model of investment projects efficiency analysis in conditions of public-private partnership development

Oynarov. A. R.

Abstract

In conditions of globalization and regionalization, it becomes difficult to estimate the volume of foreign trade, and the GDP of individual countries cannot be accurately and correctly calculated without foreign trade statistics. In addition, companies from different countries participate in the manufacture of goods, and it became difficult to determine which country is the producer of the goods. In these conditions, GDP is losing economic reality. For the adoption of managerial situations in such cases, there arises the tasks of cognitive modeling, the formulation and structuring of which is discussed in this article.

Keywords: problem, structuring, causes, consequences, criterion, dynamics

ОБ ОПЫТЕ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ БЮДЖЕТНЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В КАЗАХСТАНЕ

Ешимова Д.А., к.ю.н., зам. председатель Правления АО «Казахстанский центр ГЧП». Eda.07@mail.ru

Резюме

Рыночная экономика, в основном, ориентирована на внешние и частные внутренние инвестиций. Бюджетных инвестиций имеет регулирующее значение для развития приоритетов отдельных отраслей и регионов страны. Главным образом, бюджетные инвестиции направляются на развитие отраслей производственной инфраструктуры, которые малопривлекательны для частного сектора. Тем не менее, эффективность бюджетных инвестиционных вложений является одним из ведущих индикаторов экономического развития Казахстана.

Ключевые слова: индикатор, бюджет, инвестиция, эффективность, оценка, инфраструктура, приоритет.

Современная оценка реализации бюджетных инвестиций в Казахстане нацелена на определение эффективности мероприятий, утвержденных в финансово-экономическом обосновании (ФЭО) инвестиционных проектов с участием государства. Для экономической оценки реализации инвестиций на основе утвержденных правил проводятся четыре процедуры:

- 1) сбор информации о мероприятиях, реализованных за счет инвестиций, привлеченных из республиканского или местного бюджета;
- 2) анализ объемов реализации и затрат путем сопоставления фактических результатов мероприятий, реализованных юридическим лицом за счет инвестиций, и соответствующих результатов, запланированных в ФЭО и (или) в стратегических планах государственных органов и (или) в стратегических документах развития, утвержденных в порядке, установленном законодательством, а также причин их не достижения;
- 3) оценка влияния инвестиций на развитие отрасли с учетом достижения долгосрочных показателей экономической и социальной задачи от реализации инвестиций;
- 4) подготовка отчета о результатах оценки реализации инвестиций.

Методология оценки эффективности реализации мероприятий, реализованных за счет инвестиций, определяется по трем критериям:

1) уровень исполнения показателей, установленных в ФЭО инвестиций (К1). Данный критерий определяется для каждого мероприятия, реализованного за счет инвестиций, отдельно для юридического лица администратора бюджетной программы (АБП) и для каждого АБП уполномоченным органом по государственному планированию. Его расчет осуществляется по формуле:

$$K1 = \text{Пф} / \text{Пп} * 100, (1)$$

где Пф - фактическое значение показателя;

Пп - значение, установленное в ФЭО инвестиций;

2) абсолютное отклонение фактических результатов от показателей, установленных в ФЭО инвестиций (К2). Критерий определяется для каждого мероприятия, реализованного за счет инвестиций, отдельно для юридического лица АБП и для каждого АБП уполномоченным органом по государственному планированию. Расчет критерия основан на формуле:

$$K2 = \text{Пф} - \text{Пп}, (2)$$

3) относительное отклонение фактических результатов от показателей, установленных в ФЭО инвестиций (К3). Этот критерий определяется для каждого мероприятия, реализованного за счет инвестиций, отдельно для юридического лица АБП и для каждого АБП уполномоченным органом по государственному планированию. Для его расчета используется формула:

$$K3 = \text{Пф} / \text{Пп}, * 100 - 100, (3).$$

Таким образом, приведена характеристика показателей эффективности, которая соответствует: значениям критерия К1, равным либо превышающим 100%, и положительным значениям критериев К2, К3; значениям критерия К1, не превышающим 100%, и отрицательным значениям критериев К2, К3. При этом значительное (более 10%), отрицательно направленное отклонение отчетных значений от принятых, свидетельствует о низкой эффективности.

Для оценки эффективности бюджетных инвестиций требуется исходная информация, которая должна предоставляться по следующей структуре:

1. Бюджетная программа: наименование АБП; наименование ФЭО и сумма; описание бюджетной программы, по которой выделялись средства; информация о получателях инвестиций

2. Приобретение финансовых активов, увеличение уставного капитала:

- общая информация
- по каждой организационно-правовой форме юридического лица представляется информация:

- по акционерным обществам – приобретено акций (штук, цена, стоимость, дата оприходования финансовых активов), количество акций (всего, в том числе государственной собственности);

- по товариществам – оплачено долей участия, итого размер уставного капитала, дата оприходования финансовых активов, доля участия в государственной собственности в %;

- по государственным предприятиям – увеличение уставного капитала (тыс. тенге), дата оприходования финансовых активов, итого размер уставного капитала (тыс. тенге);

3. Стоимость и характеристики приобретенных активов:

- общая информация;
- наименование приобретенных активов;
- показатели (количество, ед. измерения, план, факт);
- характеристики приобретенного (созданного) актива

(n количество, план факт);

- дата (ММ.ГГГГ) приобретения (создания) актива

4. Результат: прямой результат; конечный результат

5. Отчет о ходе реализации бюджетных инвестиций за отчетный период: наименование проекта; период реализации проекта (годы); общая стоимость проекта (тыс. тенге); фактические затраты на реализацию проекта; показатель прямого результата (единица измерения); рабочие места в период эксплуатации (человек); причины отклонения по проекту; принятые (принимаемые) меры в случае отклонения; примечание.

6. Справка по оценке бюджетных инвестиций посредством участия государства в уставном капитале юридических лиц.

При рассмотрении процедур оценки реализации бюджетных инвестиционных проектов (БИП) специальная процедура регламентирует методику проведения оценки реализации инвестиций, а информация, представляемая АБП о ходе реализации инвестиций, содержит лишь

общую характеристику реализованных мероприятий по ФЭО. Поэтому информация, представляемая АБП для оценки реализации инвестиций, на практике является недостаточной. Основные причины связаны со слабой подготовкой проекта на этапе планирования инвестиций.

Казахстанским центром государственно-частного партнерства проведен опрос «Оценка реализации бюджетных инвестиций» (ОРБИ) среди работников центральных и местных исполнительных органов, а также квазигосударственных организаций. Опрос проводился для определения практической значимости, применимости, доступности процедур ОРБИ, а также для выявления проблем выполнения процедур. Разработанные анкеты учитывали организационную принадлежность респондентов.

Главный вопрос для представителей государственного и квазигосударственного секторов состоял в необходимости ОРБИ. В совокупности 57% респондентов положительно ответили на этот вопрос, но в разрезе групп имеются расхождения. Так, 43% экспертов квазигосударственного сектора не отрицают необходимости ОРБИ, но оценка должна проводиться не в соответствии с действующим законодательством. По их мнению, существующие процедуры ОРБИ нуждаются в усовершенствовании, поскольку слишком сложные, требуют много времени и не соответствуют реальным потребностям времени (вариант, набравший наибольшее количество ответов).

По-вашему, есть ли необходимость в проведении ОРБИ?

Диаграмма 1. Результаты анкетирования по вопросу «По-вашему, есть ли необходимость в проведении ОРБИ?»

Представителям государственного сектора предложили сравнить значимость проведения ОРБИ и мониторинга с учетом их участия в обоих процессах. По мнению большинства (43%), оба процесса дублируют друг друга, что позволяет исключить один из них. Среди них 29% опрошенных считают, что правильно исключить ОРБИ, оставив мониторинг, тогда как 14% респондентов предлагают «лучше убрать мониторинг и оставить ОРБИ». По действующим правилам мониторинг проводится ежеквартально, а значит, требует больше усилий администраторов (например, выезжать на объекты для выявления нарушений при реализации проекта), чем подготовка к проведению годового мониторинга и оценка. Как показали результаты опроса, госслужащие испытывают сложности сбора информации в ходе мониторинга реализации проектов. Трудности вызывает и нормативно-правовая база, регулирующая вопросы ОРБИ, вследствие сложности, большого объема, отсутствия методических разъяснений по её применению.

Однако выбор в пользу мониторинга говорит о понимании администраторами значимости проведения этой процедуры. Исключение мониторинга из процесса реализации проекта, что для некоторых респондентов представляется возможным и даже желательным вариантом, в действительности может привести к негативным последствиям вплоть до провала проекта. Это связано с тем, что в ходе мониторинга можно своевременно выявить отклонения по реализации проекта и принять необходимые меры по их устранению и предотвращению. Своевременность – ключевая характеристика мониторинга, тогда как оценка проводится постфактум, т.е. по итогам завершения реализации проекта. Главная цель оценки состоит в предоставлении заключения об уровне реализации проекта.

В чем проявляются сложности процедур проведения ОРБИ? По мнению 35% опрошенных участников, основная трудность оценки реализации проекта состоит в проблеме с информацией. Большинство респондентов отмечает невысокое качество информации, предоставленной для оценки. Данные, собранные от администраторов бюджетных программ, малопригодны для проведения оценки: информация может содержать данные, не относящиеся напрямую к вопросу оценки реализации проекта. К тому же зачастую администраторы дают неполную информацию.

Среди проблем респондентами отмечены коммуникации. Не редкость, когда в органе, ответственном за предоставление соответствующей

щей информации, отсутствует лицо, ответственное за сбор и свод информации. Объясняя нарушения сроков по предоставлению данных, их неполноту или невысокое качество, исполнители либо ссылаются друг на друга, либо на другие органы. Не удивительно, что 71% опрошенных в квазигосударственном секторе считают, что в государственных органах - администраторах бюджетных программ необходимо назначать руководителя проекта, который будет владеть всей информацией по проекту и нести ответственность за его успешную реализацию. Государственные служащие на тот же вопрос ответили по-другому. По мнению 60% респондентов, по проекту не требуется отдельный руководитель, так как имеется руководитель государственного органа, который несет ответственность за результаты реализации проекта.

Как вы считаете, повысится ли эффективность управления ГИП, если администраторы будут назначать руководителей проектов?

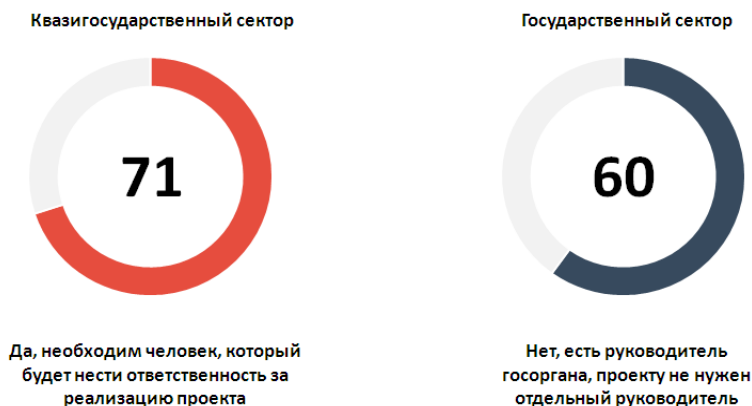

Диаграмма 1. Результаты анкетирования по вопросу «Как вы считаете, повысится ли эффективность управления ГИП, если администраторы будут назначать руководителей проектов?»

Владеть информацией может также администратор проекта, который занимается подготовкой отчетности, согласованием и изменением проектной документации, обеспечивает процесс планирования проекта, тем самым оказывает административную поддержку руководителю проекта. Однако при отсутствии налаженных процессов коммуникаций и процессов управления проектами существует риск того, что данные лица в государственном органе будут нести ответственность за небрежное отношение к своим обязанностям других государственных служащих.

Усугубляет ситуацию с информацией несовершенство нормативно-правовой базы. Так, пункты 206 и 210 Правил разработки или корректировки, проведения необходимых экспертиз инвестиционного предложения государственного инвестиционного проекта, а также планирования, рассмотрения, отбора, мониторинга и оценки реализации бюджетных инвестиций, утвержденных приказом Министра национальной экономики Республики Казахстан от 5 декабря 2014 года № 129, противоречат друг другу. Информация по оценке республиканских проектов, согласно пункту 206, представляется администратором бюджетной программы в уполномоченный орган по государственному планированию, а в пункте 210 указывается, что «юридическое лицо, определенное правительством на проведение ОРБИ, самостоятельно запрашивает и получает необходимую информацию от администраторов». По мнению всех участников процесса, сбор информации от администраторов – трудоемкое занятие, требующее применения не только правил, но и авторитета Министерства национальной экономики Республики Казахстан.

По-вашему, что мешает эффективной оценке реализации бюджетных инвестиций?

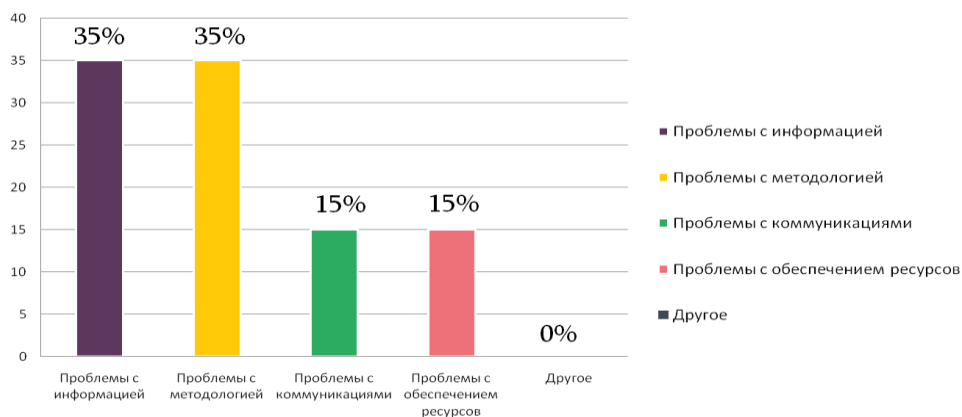

Диаграмма 3. Результаты анкетирования по вопросу «По-вашему, что мешает эффективной оценке реализации бюджетных инвестиций?»

Немаловажной проблемой, с которой сталкиваются эксперты, является методология. Методологией проведения ОРБИ предусмотрен сбор информации от администраторов, но сама процедура сбора не разрабо-

тана полностью. Поэтому на эффективность ОРБИ влияет человеческий фактор. Как отмечают респонденты, администраторы не заинтересованы в процессе оценки реализации: «создается впечатление, что они [администраторы] выполняют эту работу [по сбору информации от местных исполнительных органов] механически, проводя оценку ради исполнения своих должностных обязанностей, ради галочки, но не в силу реальной заинтересованности результатами реализации, возможности увидеть ошибки, извлечь уроки»⁸.

Проблема с методологией вызвана отсутствием методических разъяснений по применению нормативно-правовой базы, регулирующей проведение ОРБИ. По мнению 35% госслужащих, проблемы методологии мешают эффективной ОРБИ. В правилах описывается лишь порядок его проведения ОРБИ, а методика проведения самой оценки отсутствует, так как не формализована. Правилами лишь определяется, какая информация должна быть получена в результате ОРБИ. Это означает, что организации, осуществляющие ОРБИ, применяют те инструменты, методы обработки и анализа данных, которые удобны и знакомы их экспертам. В итоге, результаты ОРБИ могут отличаться в зависимости от использованных инструментов анализа, что влияет на качество, эффективность, результативность и объективность оценки.

Так, на вопрос об оценке эффективности действующих процедур проведения ОРБИ 72% экспертов считают, что они неэффективны. Проекты, реализуемые за счет средств бюджета, на практике требуют особого внимания, так как они реализуются за счет средств налогоплательщиков, характеризуются высокой социально-экономической отдачей при низкой окупаемости. На тот же вопрос государственные служащие ответили прямо противоположно, считая, что существующие процедуры эффективны, требуют лишь некоторой оптимизации (70%). Причина расхождения состоит в том, что местные исполнительные органы сами не проводят оценку, а лишь собирают информацию для проведения ОРБИ.

Что касается тайминга проведения оценки, то по правилам ОРБИ проводится после «введения объекта [полученного в результате реализации проекта] в эксплуатацию» либо «по результатам завершения мероприятий, предусмотренных в финансово-экономическом обосновании», т.е. на стадии завершения проекта. ОРБИ осуществляется «для своевременного выявления возможных отклонений в целях обеспече-

⁸ Из личной беседы с экспертом, осуществляющим оценку реализации

ния эффективности управления» проектом. Однако проведение ОРБИ после завершения проекта не позволяет своевременно выявить отклонения. По мнению 57% экспертов, начинать ОРБИ следует с начала реализации проекта. В действующих правилах своевременность выявления отклонений служит также целью мониторинга реализации проекта, что означает дублирование целей двух процессов.

Оцените эффективность действующих процедур проведения ОРБИ

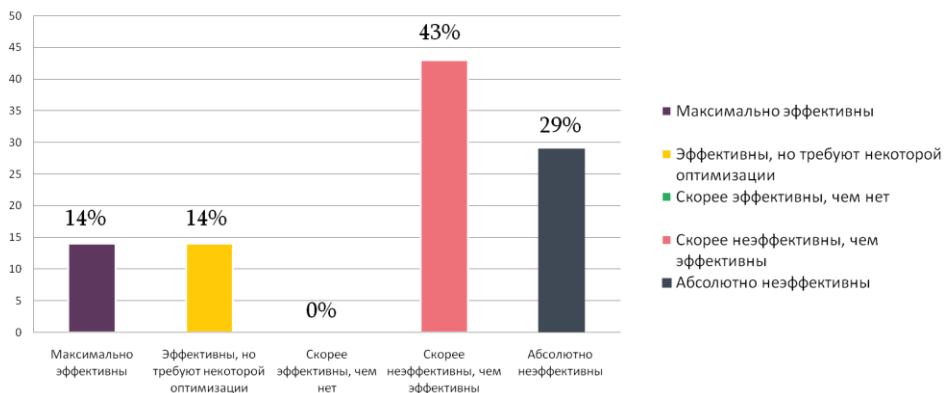

Диаграмма 4. Результаты анкетирования по вопросу «Оцените эффективность действующих процедур проведения ОРБИ»

Несколько иная ситуация складывается с оценкой реализации инвестиций. Она должна показать влияние проекта на развитие отрасли по достижению долгосрочных показателей социально-экономической задачи. Какова общая картина? Если оценка БИП «запаздывает» по срокам проведения, то ОРБИ, наоборот, проводится ранее, что создает возможности для выявления влияния проекта на развитие отрасли. Достижение долгосрочных показателей по завершению мероприятий, предусмотренных в ФЭО, по экспертному мнению, определяется только после выхода проекта на полную мощность в течение нескольких лет.

Вместе с тем, 67% представителей государственного сектора считает, что процедуры ОРБИ нужно проводить через несколько месяцев (лет) после начала проявления ценности для потребителей продуктов и услуг, созданных в результате реализации проекта. По мнению 25% респондентов, ОРБИ следует начинать с момента ввода объекта в экс-

плуатацию. Только один респондент из государственных служащих выбрал вариант: «с момента начала реализации проекта». Этот вариант был наиболее предпочтительным среди экспертов. Причина того, почему администраторы бюджетных программ не рассматривают вариант проведения оценки с начала реализации проекта, может быть вызвана отсутствием компетенций в сфере ГЧП. Тем не менее, чуть более половины опрошенных всё же рассматривают возможность проведения оценки в ходе реализации проекта и даже считают ее проведение желательным, если это поможет выявить «провальные» проекты с целью их своевременного закрытия и предотвращения расходования ресурсов. По этой же причине 71% опрошенных уверены, что проводить ОРБИ на основании годового отчета по итогам мониторинга нецелесообразно.

По-вашему, когда следует начинать ОРБИ?

Диаграмма 2. Результаты анкетирования по вопросу «По-вашему, когда следует начинать ОРБИ?»

С целью проведения ОРБИ является также определение эффективности мероприятий, реализованных в соответствии с ФЭО. Эффективность мероприятий определяется оценкой уровня выполнения показателей, установленных в ФЭО, путем сравнения с ними фактических результатов реализации проекта. Для этого проводится расчет трех коэффициентов, предусмотренных правилами. Однако отсутствие базового значения коэффициентов или шкалы, на основании которой можно сделать сравнение и выводы об отклонениях и исполнении показателей, приводит к тому, что оценка проводится путем сравнения ежеквартальных показателей. Однако в этом случае для качественной оценки необходимо, чтобы документы планирования реализации проекта включали план реализации мероприятий, содержащий поквар-

тально представленную информацию в отношении сроков и количественных показателей достижения результатов. Это подтверждается мнением респондентов, выявленным в ходе проведения опроса (86%). Более 70% опрошенных государственных служащих считают (с ними согласно большинство экспертов), что оценить реализацию проекта достоверно и правильно можно только в случае, если проект изначально был правильно спланирован, т.е. когда показатели успешной реализации проекта закладываются еще на этапе планирования.

Отчет о ходе реализации бюджетных инвестиций за отчетный период содержит информацию о затратах по проекту и показателе прямого результата. Считаете ли вы такую оценку объективной?

Диаграмма 3. Результаты анкетирования в отношении отчета о ходе реализации бюджетных инвестиций за отчетный период

На этапе планирования могут быть заложены также критерии качества реализации проекта. Однако ни в одной форме отчетности не предусмотрено предоставление информации о качестве реализации проекта. По мнению некоторых респондентов, включение показателей качества реализации проекта осложняется проблемой её измерения. Так, например, отчет о ходе реализации БИП содержит лишь данные о затратах по проекту и показатель прямого результата. Но, по мнению государственных служащих (60%), эти два показателя являются главными характеристиками проекта. Эксперты не согласны с такой точкой зрения. По их мнению, показатель прямого результата не демонстрирует, достигнут ли результат в срок, насколько качественным он оказался. Более того, в установленной форме отчета не предусмотрена информация о причинах количественных отклонений по прямому ре-

зультату и их влиянии на проект. Анализ такой информации помог бы избежать подобных ошибок на последующих этапах реализации проекта либо при реализации других проектов.

Таким образом, ОРБИ не должна проводиться на основе данных годового мониторинга. На наш взгляд, проведение ОРБИ по контрольным точкам реализации проекта, определенным на этапе планирования, позволит своевременно выявлять любые отклонения по выполнению плана проекта и своевременно реагировать на них, что будет способствовать успешной реализации проекта. В этом случае ОРБИ должна проводиться не Казахстанским центром государственно-частного партнерства, а самими администраторами бюджетных программ. В нынешнем виде ОРБИ может служить средством для выявления уроков и выводов по результатам реализации проектов. Было бы целесообразно ежегодно публиковать результаты ОРБИ, например, в виде сборника кейсов, решений и рекомендаций по мерам, позволяющим избегать повторного допущения выявленных ошибок при управлении новыми проектами.

По действующим правилам вид и способ финансирования ГИП определяется на основе анализа выгод и затрат, включающего оценку пяти показателей (социально-экономическая отдача ГИП, бюджетная эффективность, затраты бюджета на поддержание, окупаемость, приоритетность ГИП). По результатам оценки эти показатели характеризуются как «высокие», «средние» или «низкие». Однако, как показали результаты опроса, 80% респондентов из числа государственных служащих местных исполнительных органов не понимают критериев, по которым показатель характеризуется, например, как «высокий», так как отсутствует методика ранжирования показателей. Среди экспертов этот показатель достигнул 86%. На другой вопрос «Является ли данный набор пяти показателей исчерпывающим?» государственные служащие центральных исполнительных органов ответили единогласно, считая, что для отбора проектов ключевые показатели включены и не требуется изменений.

Таким образом, по итогам анализа бюджетных процедур ОРБИ и проведенного опроса представителей государственных органов и квазигосударственных компаний с учетом международного опыта предлагается синтез решений по совершенствованию ОРБИ. Во-первых, необходимо определить этапы проведения ОРБИ с тем, чтобы АБП сначала обеспечили сбор, обработку и подготовку информации надле-

жащего качества, проведение оценки и подведение итогов. Во-вторых, следует закрепить методы для каждого этапа. Например, методы обработки информации с применением Big Data, Data Mining и т.д. В-третьих, требуется четкий план проведения мониторинга ОРБИ, который должен предусматриваться также документами планирования бюджетных инвестиций. В-четвертых, помимо основной информации для проведения ОРБИ должна быть представлена вторичная информация, способствующая раскрытию более полной информации. В-пятых, информация о ходе реализации бюджетных инвестиций должна основываться на документах мониторинга бюджетных инвестиций. При этом мониторинг необходимо осуществлять не в текущем виде, позволяющим отражает план/факт освоения бюджетных средств, а в таком виде, который соответствует процессам, предусмотренным национальным стандартом СТ РК ISO 21500-2014 «Руководство по управлению проектами». В этом случае все остальные процессы требуется синхронизировать со стандартом СТ РК ISO 21500-2014.

Вместе с тем, согласно Указу Президента Республики Казахстан от 19 марта 2010 года № 954 «О системе ежегодной оценки эффективности деятельности центральных государственных и местных исполнительных органов областей, города республиканского значения, столицы» в стране проводится ежегодная оценка деятельности государственных органов. Оценка эффективности осуществляется по блокам деятельности оцениваемых государственных органов: достижение целей и показателей бюджетных программ; взаимодействие государственного органа с гражданами; организационное развитие государственного органа.

Нами предлагается разработать систему рейтингов государственных органов, в которой первый блок оценки их деятельности будет оцениваться по итогам мониторинга и оценки реализаций ГИП. Методология второго и третьего блока оценки, на наш взгляд, должна быть выстроена в соответствии с проектной деятельностью, которая основывается на элементах развития организационной структуры, выстраивании процессов и обеспечении компетентным персоналом. Правительство Казахстана уже внедряет новые подходы управления изменениями и развитием, принципы проектного менеджмента, в Канцелярии Премьер-Министра создан центральный штаб, а в министерствах действуют свои штабы по проектному управлению. В дальнейшем предполагаются перемены и на региональном уровне. В настоящее время

внедрение проектного менеджмента в системе государственного управления стало актуальной задачей Правительства. На наш взгляд, создание системы рейтинга проектной деятельности государственных органов позволит решить новые задачи с наибольшей эффективностью и результативностью.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бюджетный кодекс Республики Казахстан.
2. Закон Республики Казахстан от 31 октября 2015 года «О государственно–частном партнерстве».
3. Закон Республики Казахстан от 7 июля 2006 года «О концессиях».
4. Концепция новой бюджетной политики Республики Казахстан, утвержденная Указом Президента Республики Казахстан от 26 июня 2013 года № 590.
5. Мировая экономика: учебное пособие / Е.Г.Гужва, М.И.Лесная, А.В.Кондратьев, А.Н.Егоров. – СПб., 2009. – 116 с.
6. Правила исполнения бюджета и его кассового обслуживания, утвержденные Приказом Министра финансов Республики Казахстан от 4 декабря 2014 года № 540.
7. Правила разработки или корректировки, проведения необходимых экспертиз инвестиционного предложения государственного инвестиционного проекта, а также планирования, рассмотрения, отбора, мониторинга и оценки реализации бюджетных инвестиций, утвержденные приказом Министра национальной экономики Республики Казахстан от 5 декабря 2014 года № 129.
8. Руководство по мониторингу и оценке проектов программ, политик, Программа Развития Организации Объединенных Наций (ПРООН). - Бишкек, 2002. - 56 с.
9. Руководство по планированию, мониторингу и оценке результатов развития ПРООН. - Нью-Йорк, 2009. - 225 с.

Qazaxıstanda büdcə investisiyalarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi təcrübəsi barədə

ЕШИМОВА Д.А.

Xülasə

Bazar iqtisadiyyatı əsasən xarici və özəl daxili investisiyalara yönəldilmişdir. Büdcə investisiyaları ölkənin ayrı-ayrı sahə və regionlarının prioritetlərinin inkişafı üçün tənzimləyici əhəmiyyətə malikdir. Büdcə investisiyaları əsasən özəl sektor üçün az cəlbedici olan istehsal infrastruktur sahələrinin inkişafına yönəldilir. Bu baxımdan, büdcə investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyi Qazaxıstanın iqtisadi inkişafının əsas indikatorlarından biridir.

Açar sözlər: indikator, büdcə, investisiya, səmərəlilik, qiymətləndirmə, infrastruktur, prioritet.

On the experience of assessing the effectiveness of budget investments in Kazakhstan

D.A.Yeshimova

Abstract

The market economy is mainly focused on external and private domestic investments. Budgetary investment has a regulatory importance for the development of priorities of individual industries and regions of the country. Mainly, budget investments are directed to the development of industrial infrastructure sectors, which are not attractive for the private sector. Nevertheless, the effectiveness of budget investment investment is one of the leading indicators of Kazakhstan's economic development.

Keywords: indicator, budget, investment, efficiency, evaluation, infrastructure, priority

**AZƏRBAYCANIN İNNOVASIYA İNKİŞAF SAHƏSİNDƏ
QAZAXISTAN VƏ ORTA ASIYA ÖLKƏLƏRİ İLƏ İQTİSADI
ƏLAQƏLƏRİNİN DÖVLƏT TƏNZİMLƏMƏ NORMALARI**

**Samirə Hüseyn qızı Abasova, İ.e.n., dos., AMEA İqtisadiyyat
İnstitutu, aparıcı elmi işçi, e-mail: abasovasamira@rambler.ru**

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın Qazaxıstan və Orta Asiya dövlətlərindəki innovasiya inkişaf məsələləri nəzərdən keçirilmiş, Azərbaycanın bu ölkələr ilə iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsində innovasiya yönümlü məhsul və xidmətlərin rolu və elmtutumlu məhsulların satışı üzrə dövlətlərarası Müqavilələr, tənzimləmə mexanizmləri vasitəsi ilə inkişaf perspektivləri tədqiq olunmuşdur.

Açar sözlər: innovasiyalı inkişaf, xarici iqtisadi əlaqələr üzrə Sazişlər, xarici iqtisadi əlaqələrin dövlət tənzimləmə normaları.

GİRİŞ

Dövlətlərarası xarici iqtisadi əlaqələr milli iqtisadiyyatların dünya təsərrüfatçılıq sisteminə qoşulması, dünya bazarında öz mövqələrini möhkəmlətmə, genişlənmə prosesində fəal iştirak etmə və ümumdünya inteqrasiya proseslərinə cəlb olunma proseslərini əhatə edir. Dövlətin xarici iqtisadi əlaqələrinin tənzimlənməsi bir sıra sahələri əhatə edir ki, onlara idxal-ixrac əməliyyatlarının genişlənməsi, kooperasiya əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi, azad iqtisadi və ticarət zonalarının yaradılması və inkişaf etdirilməsi, elmi-texniki əməkdaşlığın əhatə dairəsinin böyüməsi, hərtərəfli səmərəli olan innovasiya-investisiya siyasətinin həyata keçirilməsi, beynəlxalq turizm əməliyyatlarından əldə olunan vəsaitlərin büdcə daxilolmalarında həcmnin artırılması, işçi qüvvəsi miqراسiyasının tənzimlənməsi və s. aiddir.

Azərbaycanın Orta Asiya və Qazaxıstan ilə iqtisadi əlaqələrinin öyrənilməsi, bu əlaqələrin inkişaf etdirilməsi, həmçinin bu ölkələr arasında xarici ticarət və digər iqtisadi əlaqələrin dövlət tərəfindən qarşılıqlı surətdə tənzim olunması zərurəti öz aktuallığı ilə seçilir.

**1. AZƏRBAYCANIN QAZAXISTAN İLƏ İQTİSADI
ƏLAQƏLƏRİNİN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ**

Azərbaycan Respublikasının Qazaxıstan Respublikası ilə dövlət

səviyyəsində bağladığı ikitərəfli müqavilələrə nəzər yetirsək görərik ki, onlar müxtəlif sahələri - hər iki dövlət üzrə gömrük orqanlarının səmərəli fəaliyyətini; elmi və pedoqoji kadrların attestasiyası, hava və avtomobil əlaqələrinin inkişafı, səhiyyə və tibb sahələrində əməkdaşlığı, sərbəst ticarət haqqında və digər məsələləri əhatə edir. İki dövlət başçısının görüşü zamanı (15 noyabr 1996 il, 26 iyun 1997 il) və həmçinin iki dövlətin müvafiq orqanlarının razılaşmaları zamanı (mart-aprel 2000 il) müxtəlif mühüm hüquq-normativ sənədlər, həmçinin ikitərəfli və bərabərhüquqlu müqavilələr imzalanmış və onlar hər iki dövlətin işgüzar tərəfdarlarının fəaliyyətinə dəstək vermişlər.

Azərbaycan və Qazaxıstan Respublikaları hökumətləri arasında bağlanan iqtisadi razılaşmalar qarşılıqlı münasibətlərin əsasları haqqında müqaviləni (15 noyabr 1996 il 190-IQN[№]-li Azərbaycan Respublikasının Qanunu (ARQ)), hava əlaqəsi (15.11.1996 il 193-IQN[№]-li ARQ) və beynəlxalq avtonəqliyyat əlaqəsi haqqında (15.11.1996 il 194-IQN[№]-li ARQ) Sazişləri özündə əks etdirir. 1997-ci ildə Azərbaycan Respublikası səfirliyinin Qazaxıstanda təsis edilməsindən sonra iki respublika arasında iqtisadi və ticarət əlaqələri daha da genişlənməmişdir. Bunun nəticəsi olaraq iki respublika vətəndaşlarının vizasız gediş-gəlişi (26.06.1997 il 341-IQ №-li ARQ), mülki işlər üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər (26.06.1997 il 347-IQ №-li ARQ) üzrə Sazişlər, neftin beynəlxalq bazarlara nəql olunmasında əməkdaşlıq haqqında Memorandum qəbul edilmişdir.

Ticarət müqavilələrinə isə iki respublika arasında gömrük işi sahəsində (26.06.1997 il 338-IQ №-li ARQ), malların (işlərin, xidmətlərin) ixracı və idxalı zamanı vasitəli vergilərin tutulma prinsipləri (26.06.1997 il 340-IQ №-li ARQ), sərbəst ticarət (26.06.1997 il 342-IQ №-li ARQ), ticarət dəniz gəmiçiliyi (26.06.1997 il 346-IQ №-li ARQ), haqqında Sazişləri və ticarət-iqtisadi əməkdaşlıq üzrə birgə hökumətlərarası Komissiyanın Azərbaycan Respublikası üzrə tərkibinin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 05 fevral 1999 il 69 №-li Sərəncamını göstərmək olar.

Son illərdə imzalanan müqavilələrdən Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi ilə Qazaxıstan Respublikası Dövlət Gəlirləri Nazirliyi arasında əməkdaşlıq və gömrük sənədlərinin, eynilə gömrük təminatının qarşılıqlı tanınması, həmçinin qaçaqmalçılıq və gömrük qaydalarının pozulması, habelə silahların, döyüş sursatların, partladıcı maddələrin, narkotik maddələrin, psixotrop maddələrin və prekursorların qanunsuz daşınmasına qarşı mübarizə sahəsində əməkdaşlıq üzrə Sazişləri (aprel 2000

il) göstərmək olar.

Maliyyə üzrə əməkdaşlıq razılaşmalarına iki respublika arasında ikiqat vergiyə cəlb etməyə yol verilməməsi, gəlir və əmlak vergilərindən yayınma halları qarşısının alınması (15.11.1996 il 192-IQ №-li ARQ), pensiya təminatı sahəsində əməkdaşlıq (15.11.1996 il 195-IQ №-li ARQ), iki respublikanın vergi qanunvericiliyinə əməl olunması məsələləri üzrə əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım (26.06.1997 il 339-IQ №-li ARQ) və həmçinin Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi və Qazaxıstan Respublikası Maliyyə Nazirliyi arasında əməkdaşlıq (mart - aprel 2000 il) üzrə Sazişləri aid etmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər iki dövlət arasında bağlanan müqavilələr də son illər ərzində nəinki dövlətlərarası razılaşmalar, həmçinin iki dövlətin hüquqi şəxsləri və dövlət orqanları arasında razılaşmalarda da təmsil olunur. Bu bir daha beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdiyini sübut edir, daha geniş miqyasda iki dövlətin hüquqi və fiziki şəxsləri arasında iqtisadi əlaqələrinin möhkəmlənməsinə və genişlənməsinə gətirib çıxarır.

İki respublika üzrə elmi-texniki əməkdaşlıq aşağıda sadalanan müqavilələr üzrə aparılır. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi ilə Qazaxıstan Respublikası Təhsil və Mədəniyyət Nazirlikləri arasında təhsil sahəsində əməkdaşlıq (26.06.1997 il 344-IQ №-li ARQ), Azərbaycan Respublikası və Qazaxıstan Respublikası hökumətləri arasında standartlaşma, metrologiya və sertifikatlaşdırma (26.06.1997 il 345-IQ №-li ARQ); səhiyyə və tibb elmi (14.03.2000 il 822-IQ №-li ARQ); yüksək ixtisaslı elmi və elmi-pedoqoji kadrların attestasiyası sahəsində (aprel 2000) əməkdaşlıqlar haqqında Sazişlər bağlanmışdır. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi ilə Qazaxıstan Respublikası Statistika Agentliyi arasında statistika sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən təsdiq edilmiş (24.03.2000 il 655 №-li ARQ) və elmi-texniki əməkdaşlığın inkişaf etməsi, eynilə genişlənməsinə gətirib çıxarmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, çox vaxt nəzarət olunmayan yüksək səviyyəli riskə malik və qeyri-müəyyən kommertiya obyektı olan (fundamental), həcminə görə böyük olan və məsrəfləri ödəmə müddəti çətin hesablanan (milli miqyasda) iri həcmli elmi-texniki layihələr özəl sektor vasitəsi ilə maliyyələşdirilə bilmədikdə dövlət üstünlük verdiyi bu elmi-texniki istiqamətləri maliyyələşdirir. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə iştirak etmə prinsiplərindən biri və əsası hər bir tərəfin marağını gözləmədir. Məhz buna görə də investisiyaların qorunması və təşviqi dövlətlərarası razılışmalarla

həll olunur. İnvestisiyaların qorunması sahəsində birgə əməkdaşlıq iki respublika arasında investisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında Saziş (15.11.1996 il 191-IQ №-li ARQ) ilə tənzimlənir.

2. AZƏRBAYCANIN ORTA ASIYA DÖVLƏTLƏRİ İLƏ BEYNƏLXALQ İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİ ÜZRƏ MÜQAVİLƏLƏRİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

Azərbaycanın Orta Asiya dövlətləri ilə beynəlxalq iqtisadi əlaqələrini nəzərdən keçirərkən görərik ki, bu iqtisadi əlaqələr əsrlərlə formalaşmış və inkişaf etdirilməsinə baxmayaraq hal-hazırda bu əlaqələr bir çox transformasiyalara uğramışdır. Buna misal olaraq qeyd edək ki, digər MDB respublikalarından, həmçinin Azərbaycandan ixrac olunan məhsul öz keyfiyyəti baxımından aşağı olduğuna görə onların yerini Orta Asiya dövlətlərinə ərazicə daha yaxın olan qonşu dövlətlərdən (İran, Pakistan, Hindistan, Rusiya Federasiyası) və digər uzaq dövlətlərdən (Türkiyə, AFR, Böyük Britaniya, ABŞ) ixrac olunan dünya standartlarına uyğun və daha keyfiyyətli, rəqabətqabiliyyətli məhsullar və xidmətlər tutmuşdur.

Hazırkı şəraitdə dünya ticarəti, ümumiyyətlə, azad hesab olunduğundan onun qarşısındakı hər hansı süni maneələrin olduğu da istisna deyildir. Dövlətin özünün kommersiya fəaliyyəti nə alıcı, nə də satıcının mövqeyini əks etdirmir, qanunvericiliyin və siyasətin himayəçiliyi uğrunda mübarizə aparan qrupların təzyiqinin nəticəsi kimi çıxış edir. Aydın ki, məhz buna görə də Azərbaycanda yerli istehsalçılar kifayət qədər güclü olmadıqlarından onlar daxili bazarın müdafiəsi istiqamətində dövlət siyasətini daha da fəallaşdırmaq üçün hökumətə lazımı təsir göstərə bilmirlər. Digər tərəfdən onu da qeyd etmək lazımdır ki, idxalda tətbiq olunan gömrük rüsumları kimi tənzimləyici alətlər, Azərbaycan dövləti tərəfindən hələ də tam istifadə olunmur.

Azərbaycan və Orta Asiya dövlətləri arasında iqtisadi əlaqələrin möhkəmlənməsi və genişlənməsi mütləq dövlət və dövlətlərarası hüquqi aktlarla müəyyən olunur. Dövlətin xarici iqtisadi əlaqələrinin tənzimlənməsi bir sıra mexanizmlər vasitəsilə həyata keçirilir ki, onlara birbaşa dövlət nəzarəti və dolayısı yolla dövlət nəzarəti aiddir. Dövlət digər ölkələr ilə xarici iqtisadi əlaqələr yaratdıqca, onları tənzimləyən bir sıra hüquqi normalar və qaydalara istinad edir. Bu qayda və normalar isə beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin inkişaf etməsi, idxal və ixrac əməliyyatlarının səmərəli

olması və dövlət büdcəsinin doldurulması üçün öz növbəsində dövlət gömrük – tarif tənzimləyici normalara müraciət edir.

Hal-hazırda da SSRİ-nin irsini davam etdirən Rusiya özünün nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrindən istifadə üçün Qırğızıstan, Qazaxıstan və Tacikistandan yüksək dərəcəli tariflər tutur. Özbəkistan Rusiya tərəfindən diktə edilən nəqliyyat-kommunikasiya tariflərini qəbul etmək istəməyərək öz xammallarını xarici bazarlara çıxarmaq üçün daha ucuz nəqliyyat xərclərinə əsaslanan digər nəqliyyat dəhlizlərindən (Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizi əvəzinə Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizi alternativini) və kommunikasiya (Türkiyə telekommunikasiya vasitələrinə müraciət) vasitələrindən istifadə etməyə çalışır. Kommunikasiya sistemlərinin genişlənməsi və nəqliyyat daşımalarının inkişaf etdirilməsi, keçmiş “İpək yolu”nun bərpası, TRASEKA layihəsinin tətbiq edilməsi Azərbaycanın Orta Asiya dövlətləri ilə iqtisadi əlaqələrinin möhkəmlənməsi və inkişaf etməsinə imkan verəcəkdir.

Azərbaycan Respublikası ilə Özbəkistan və Türkmənistan dövlətlərinin qəbul etdiyi hava və dəmiryol nəqliyyatının inkişafı haqqında Sazişləri, həmçinin Azərbaycanın Türkmənistan dövləti ilə hər iki ölkə vətəndaşlarının qarşılıqlı səyahəti haqqında Razılaşmaları bu dövlətlər ilə gömrük rejiminin təkmilləşdirilməsinə təkan vermişdir.

Kooperasiya üzrə əməkdaşlığa nəzər salsaq görərik ki, Azərbaycan Respublikası ilə Qırğızıstan Respublikası arasında dostluq və əməkdaşlıq (26.06.1997 il №329-IQ), istehsalat kooperasiyası (26.06.1997 il №334-IQ) üzrə Sazişlər; Özbəkistan Respublikası ilə azad ticarət, ikiqat vergiyə cəlb olunmamaq, gömrük işlərində əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım (1996 iyun-iyul) üzrə Sazişlər; və həmçinin Türkmənistan dövləti ilə iki dövlət arasında ticarət-iqtisadi əməkdaşlıq üzrə (1993-1994), azad ticarət haqqında Razılaşmalar əldə olunmuşdur.

Qədim “İpək yolun” nun bərpası, TRASEKA layihəsinin fəaliyyəti Azərbaycan ilə Orta Asiya dövlətlərinin iqtisadiyyatını gücləndirən sərhədyanı ticarət, daha sonra azad ticarət, bütövlükdə iqtisadi, xüsusilə ixtisaslaşdırılmış iqtisadi sənaye və ticarət zonalarının yaradılması və inkişaf etdirilməsinə təkan verəcəkdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, nəzərdə tutduğumuz dövlətlər ilə Azərbaycanın iqtisadi əlaqələrinin güclənməsi mütləq nəqliyyat və kommunikasiya sahələrinin inkişafı ilə sıx bağlıdır. Neft nəqli ilə bağlı yaranan GUAM (Gürcüstan, Ukrayna, Azərbaycan, Moldova) ittifaqının fəaliyyəti gücləndikcə, bu ittifaqa Türkmənistan, daha sonra Tacikistanın da qovuşması reallaşa bilər (Qırğızıstan və Qazaxıstan Rusiyanın vilayətləri ilə azad ticarət zonalar haqqında razılıq əldə etmişlər).

3. AZƏRBAYCANIN QAZAXISTAN VƏ ORTA ASIYA DÖVLƏTLƏRİ İLƏ İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİNİN DÖVLƏT TƏNZİMLƏMƏ MƏSƏLƏLƏRİNİN TƏHLİLİ VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Azərbaycanın Qazaxıstan və Orta Asiya dövlətləri ilə iqtisadi əlaqələrinin dövlət tənzimləmə mexanizmlərinin səmərəli işləməsi üçün onlara nəinki dövlət orqanları, həmçinin vətəndaş, professional assosiasiyalar, kütləvi informasiya vasitələri fəal şəkildə nəzarət etməlidir.

İki və çoxtərəfli dövlətlərarası razılaşmalar ticarət, iqtisadiyyat, elmi-texniki əməkdaşlıq, maliyyə yardımı və investisiyaların qorunması üzrə növləşdirilməli və onların təkmilləşdirilmə prinsipləri dövlət tənzimləmə mexanizmlərində öz əksini tapmalıdır. Həmin müqavilələr bütün Avropa ölkələrində olduğu kimi dövlətin hüquqi və maliyyə təminatına arxalanmalıdır ki, azad sahibkarlar milli iqtisadiyyatımıza qoyulan investisiyalar üzrə hüquqi və maliyyə risklərinin bir qisminin dövlət ilə bölüşdürülməsinə əmin olsunlar.

İdxal rüsumlarının gətirilən məhsul və xidmətlərin qiymətində əks olunduğunu nəzərə alsaq, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda gömrükvergi sistemini gücləndirmək zəruri şərtlərdən biridir. Bu baxımdan Azərbaycan dövləti tərəfindən gömrük – tarif tənzimlənməsi aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin etməlidir:

- gömrük idarəetmə və nəzarətmə mexanizmi gücləndirilməlidir;
- gömrük ödəncələri sistemləşdirilməlidir;
- beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin daha yüksək səviyyədə tənzimlənməsi üçün seçmə üsullar vasitəsi ilə gömrük ödəncələri siyahısına antidempinq, kompensasiya, xüsusi ödəncələr kimi yeni ödəncələrin daxil olmasına şərait yaradılmalıdır;
- gömrük ödəncələrinin fiskal, proteksionist və tənzimləmə funksiyalarını təmin etmək üçün yeni tarif dərəcələri hesablanmalıdır;
- milli bazarın aşağı keyfiyyətli məhsullardan qorunması problemini həll etmək üçün gömrük sistemi təkmilləşdirilməlidir.

NƏTİCƏ

Xarici iqtisadi əlaqələr respublikada daxili bazarın formalaşmasına bilavasitə təsir edir. Bu baxımdan dövlətimizin müstəqilliyini və strateji məqsədlərini həyata keçirmək üçün bir sıra problemlərin həllini tapmaq lazımdır.

1. Azərbaycanın MDB ölkələri üzrə müqavilələri içərisində QUAM təşkilatının, həmçinin türk və islam dövlətləri ilə birgə üzv olduğu EKO üzrə razılaşmalar üstünlük təşkil edir.

2. Azərbaycanın Orta Asiya ölkələri və Qazaxıstan ilə ticarət əlaqələrində yerli istehlakçıların hüquqlarının pozulması (mallar üzərində yazıların xarici dillərdə yazılması, reklamasiya üçün informasiyaların olmaması, yəni həmin məhsulu istehsal edən kompaniyanın Azərbaycanda rəsmi nümayəndəliklərinin olmaması, məhsulun qablaşdırma və istehsal müddətinin göstərilməməsi və s.) hallarının müşahidə edilmişdir.

3. Keçmiş Sovet məkanına aid olan dövlətlərdə isə dövlətin xarici ticarət əlaqələrinə güclü təsiri nəticəsində davamlı, uzunmüddətli və tam hökmran dövlət qiymət siyasəti, qiymətqoyma vasitəsi ilə ölkə iqtisadiyyatının möhkəmləndirilməsi və digər xarici dövlətlərdən asılılığın qarşısını almaq məqsədi ilə proteksionist siyasəti elementləri həyata keçirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abasova S.H. “Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin tənzimlənməsi təkmilləşdirilməsi”. Azərbaycan MEA İqtisadiyyat İnstitutunun yekun hesabatı (2001-2016 illər), 15,0 ç.v.

2. Abasova S.H. “Azərbaycanın MDB ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrinin dövlət tənzimlənməsinin müasir vəziyyətinin təhlili, qiymətləndirilməsi və səmərələşdirilməsi istiqamətləri”. Azərbaycan MEA İqtisadiyyat İnstitutunun yekun hesabatı (2006-2008 illər), 6,0 ç.v.

Нормы госрегулирования внешнеэкономических связей Азербайджана с Казахстаном и странами Средней Азии в области инновационного развития

**Абасова Самира Гусейн кызы, к.э.н., доц.,
ведущий научный сотрудник Института
Экономики НАН Азербайджана**

Резюме

В статье рассматриваются вопросы инновационного развития Азербайджана, Казахстана и стран средней Азии, исследуются проблемы и перспективы внешнеэкономических связей этих стран в сфере расширения торговли наукоемкими и инновационными товарами и услугами, также рассматриваются регулирующие механизмы Соглашений между этими странами.

Ключевые слова: Инновационное развитие, внешнеэкономические Соглашения, нормы госрегулирования внешнеэкономических связей.

The Standards of State Regulation of Foreign Economic Links of Azerbaijan between Kazakhstan and Middle Asian Countries in sphere of Innovation Development

**Abasova Samira Huseyn qizi. PhD in Economics, PA
The Leader Researcher of Economy Institute
of Azerbaijan NAS**

Abstract

This paper considers the problems of innovation development of Azerbaijan, Kazakhstan and countries of Middle Asia. Here are investigated some problems and perspectives of foreign economic relations of Azerbaijan between Kazakhstan and countries of Middle Asia, either regulation mechanisms in Contracts between Azerbaijan and other countries in sphere of expanding the foreign trade of high tech products and services.

Key words: Innovation development, foreign economic relations' Contracts, standards of state regulation of foreign economic links.

**DÜNYA NEFT VƏ NEFT MƏHSULLARI BAZARI: MÜASİR
MEYİLLƏR VƏ PERSPEKTİVLƏR**

Vəfa Hüseynağa qızı Rzayeva, İN İİETİ, elmi katib, t.e.n.,

e-mail: yafarzayeva714@gmail.com

Sənan Sehran oğlu Məmmədov,

ADİU-nun magistri,

e-mail: senan-mammedov1994@mail.ru

Xülasə

İqtisadiyyatın inkişafını müəyyən edən ən vacib faktorlardan biri də enerji amilidir. Müasir cəmiyyət böyük həcmdə enerji istehlak edir və nəticədə enerji mənbələri ilə daim maraqlıdır. Dünya yanacaq istehlakı strukturunda neft təxminən 30% həcmə malikdir və bu göstərici çox güman ki, bir neçə on illər davam edəcəkdir. Müasir dövrdə neft ayrı-ayrı ölkələrin, bölgələrin və dünyanın iqtisadiyyatına güclü təsir göstərən bir amildir.

Açar sözlər : neft, OPEC, enerji ehtiyatları, “Əsrin Müqaviləsi”, neft bazarı.

Giriş

Müasir dünyada gedən qlobal proseslərdə, dünya iqtisadiyyatının mənzərəsinin formalaşmasında enerji siyasəti mühüm yer tutur. Məhz güclü enerji potensialı rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşmasına şərait yaratmaqla, eyni zamanda cəmiyyətin rifah halının yüksəlməsinə xidmət edən əsas amillərdəndir. Bu gün həm ölkəmiz, həm də dünyada əsas neft hasilatı sahəsində ixtisaslaşmış dövlətlərin qarşısında duran ən vacib məsələ neft gəlirlərinin düzgün istiqamətləndirilməsi, eləcə də insan kapitalının inkişaf etdirilməsi sahəsində nailiyyətlərin əldə edilməsidir. Təbii ki, neft gəlirləri istənilən ölkənin büdcə gəlirlərində əhəmiyyətli yer tutur və dövlət öz büdcə xərclərini bu gəlirlərə əsaslanıb tərtib etdikdə neftin dünya bazarında qiymətlərinin dəyişməsi dövlətin daxili iqtisadi siyasətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bu baxımdan həm neft gəlirlərinin düzgün diversifikasiya edilməsi, həm də neftin qiymətinin formalaşmasına təsir edən amillərin öyrənilməsi, dünya neft bazarının təbiətinin dərk

edilməsi bu gün aktual məsələ kəsb edən problemlərdəndir.

Tədqiqatın metodologiyası. Tədqiqatın yazılması prosesində dünya neft bazarının mahiyyəti, inkişaf xüsusiyyətləri ilə bağlı informasiya mənbələrinin, elmi-nəzəri yanaşmaların analizi metodlarından, əsas anlayış və terminaloji sistemin, beynəlxalq iqtisadi əhəmiyyətli sənədlərin müqayisəli, empirik təhlilindən, həmçinin təcrübi əhəmiyyətə malik biliklərin tətbiqinin analizi metodlarından istifadə edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Dünya neft bazarını şərtləndirən amillərə, onun iqtisadi proseslərə təsir etməsinə müasir elmi yanaşmalar nəzəri baxımdan təhlil edilmişdir ki, bu da tədqiqatın məqsədlərinin həyata keçirilməsində açar rolunu oynayır. Burada sistemləşdirmə, qruplaşdırma, müqayisə etmə metodlarından istifadə edilmişdir. Əldə edilmiş nəzəri və empirik məlumatların sistemləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsindən çıxış edərək qloballaşma dövründə dünya neft bazarında gedən proseslərinin inkişaf tendensiyasının, Azərbaycan neft strategiyasının təhlili həyata keçirilmişdir. Bu zaman təhlil və tərkib, induksiya və deduksiya kimi metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işinin müzakirəsi və onun nəticələri

Hazırkı mərhələdə dünya iqtisadiyyatı kifayət qədər sürətli inkişaf edir, yeni sənaye sahələri inkişaf edir, insan həyatını sadələşdirən texnologiya yaranır. Qloballaşma və regionallaşma proseslərinin iqtisadi inkişafın davamlılığına təsiri bir çox aparıcı alimlərin mütəmadi araşdırma predmetinə çevrilmişdir. Qlobal iqtisadiyyatdakı dəyişikliklər, ilk növbədə, enerji, neft-qaz sektorunda baş verən bütün xəbərlər ön plana çıxdı, xüsusilə dünya iqtisadiyyatında vəziyyətin çox qarışıq bir vəziyyətdə olduğu bir dövrdə bu xəbərlər enerji sahəsini daim diqqətdə saxlamağı tələb etmişdir. Bu vəziyyətin başlıca səbəbi, gözlənilməz olaraq neft qiymətlərinin aşağı düşməsi, milli valyutaların məzənnəsinin düşməsi, neft ticarəti ilə bağlı ölkələrin iqtisadiyyatında böhranın olması idi. Son illər neftin "dünya valyutası" mövqeyinə gəldiyi deyilə bilər, çünki bir çox iqtisadiyyatların, xüsusilə ölkəmizin və bir sıra MDB ölkələrinin sabitliyi əsasən ondan asılıdır. Son dövrlər müşahidə etdiyimiz neft bazarının yüksək dəyişkənliyini nəzərə alsaq, bu xammalı valyuta ilə müqayisə etmək olar. Tələbin davamlı olaraq dəyişməsi ilə qiymət dəyişikliyi arasında sürətli dinamika mövcuddur.

Bir tərəfdən bu dəyişkənlik iqtisadiyyata, istər ixracatçı ölkələrə, istər

neft idxal edən ölkələrin iqtisadiyyatına təsir göstərir və digər tərəfdən də dünya maliyyə sisteminə və neft-qaz sektoruna təsir göstərir. Son vaxtlar neft bazarının inkişaf dinamikasını nəzərə almaq maraqlıdır. Neft qiyməti dünya iqtisadiyyatının mühüm göstəricisinə çevrilmişdir. Əgər neft qiymətləri kifayət qədər yüksəkdirsə və sabitdirsə bu halda neft bazarına yatırımlar daim artır. Bu baxımdan, belə investisiyaların həcmi əmtəə və xammal bazarının maliyyə bazarının seqmentinə çevrilməsinə kömək edən əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olur. Son 1 ildə neft bazarına olan təzyiq çoxaldı, belə ki, neft tələbatı və tədarükü arasında tarazlıq pozulmuşdur. Təchizat bir çox cəhətdən tələbi aşmış və bu da qiymətlərin kəskin azalmasına gətirib çıxardı. Bu vəziyyət yeni oyunçuların neft bazarına daxil olması ilə əlaqədar meydana gəldi. Ən böyük istehsalçılar arasında neft istehlakçıları üçün rəqabət mübarizəsi meydana çıxmışdır. Dolların məzənnəsinə həssas olan ölkələrin iqtisadiyyatlarında əhəmiyyətli dərəcədə mənfi tendensiyalar müşahidə edilmişdir. Neft bazarında vəziyyət həmişə OPEC ölkələri tərəfindən tənzimlənir və bu da neftin sabit qiymətlərini təmin edə və neft bazarında dəyişiklikləri həyata keçirməyi təmin edə bilər. Bu gün beynəlxalq neft bazarının müştəri tələbatından çox asılı olduğunu və OPEC-in formalaşmasından sonra əhəmiyyətli dərəcədə neft bazarında aktivliyi müşahidə etmək mümkündür.

Müasir neft bazarı və onun inkişafı perspektivləri, əsasən şokların və ya bazar dəyişikliyinə kəmiyyət xüsusiyyətləri baxımından, beynəlxalq iqtisadi qurumların diqqət mərkəzindədir. Neft bazarında dəyişiklik neft və qaz hasilatında yeni iqtisadi reallığa əsaslanan, yeni bir "neft" reallığının doğurduğu əsas amillərin kompleks təsiri altında baş verir. Bu cür faktorlara aşağıdakılar daxildir:

- böyük həcmdə geoloji yataqların sürətli işlənməsi üçün texnologiyaların tətbiqi, eləcə də xammalın emalı prosesinin inkişafı daxil olmaqla, neft-qaz sənayesinin yeni texnoloji strukturunun formalaşdırılması;
- karbohidrogen ehtiyatlarının mənbələrinin genişləndirilməsi (daha dərin yataqlarda hasilat, qeyri-ənənəvi növlərin hasilatı);
- global neft-qaz sənayesinin strukturunda dəyişiklik: çətin hasil olunan neftin hasilatında yeni bir seqmentin formalaşması; şelf hasilatının genişlənməsi;
- neftin qiymətinin həm tələb olunan tələbatdan, həm də törəmə bazarların maliyyə alətlərinin qiymətindən asılı olması;
- artan neft bazarında təklif və tələbat arasında balansın dərinləşməsi fonunda neft bazarında qiymət dəyişkənliyi;

- bazar iştirakçılarının sayının artması və onların arasında rəqabətin artması;
- əsas enerji daşıyıcıları arasında qarşılıqlı yanacaq rəqabətinin təsiri altında ümumi enerji balansında neft payının azaldılması;
- qlobal ticarət axınlarının istiqamətində dəyişiklik: ABŞ-ın enerji müstəqilliyinin artması, Asiya-Sakit okean regionunun beynəlxalq ticarətdə artan əhəmiyyəti.

Son onilliklərdə tipik bir tendensiya ənənəvi neft ehtiyatlarının tükənməsi ilə bağlı olmuşdur. Dünyadakı neft ehtiyatları haqqında məlumatları ehtiva edən nüfuzlu xarici mənbələrin təhlili göstərir ki, bu istiqamətdə fikirlər əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Bu fakt vahid qiymətləndirmə sistemlərinin olmaması, ehtiyatların uçotu və hesablanmasında "ehtimallıq" təbiətinin olmaması və bu məsələnin siyasiləşdirilməsinin yüksək dərəcəsi ilə izah olunur. Məsələn, 1985-ci ildən bəri OPEC üzvləri zəruri beynəlxalq audit həyata keçirilmədən, əvvəllər hasil olunan neft ehtiyatlarının səviyyəsini yuxarı qaldırmışdır ki, bu da bazarda neft bolluğu yaratmışdır [4,s.58].

Araşdırmalara əsasən, neft qiymətlərinin qalxması tendensiyası real istehsalın artması və enerji ehtiyatlarına tələbatın artması ilə deyil, neftin maliyyə aktivini kimi dəyərinə görə müəyyənləşdirilir. Neft adi fiziki əmtədən birja alətinə çevrilmişdir və ticarət əməliyyatları iştirakçılarında neftin fiziki ticarəti ilə məşğul olmadan belə gəlir gətirməyə başlamışdır. Neft müqavilələrində yüksək likvidli ticarət yalnız sərmayəçilər və spekulyatorlar üçün deyil, həmçinin neft istehsalçıları üçün maraqlı idi. Əvvəllər birja qiyməti tələb və təklif balansını müəyyən edirdi və maliyyə amillərindən zəif olaraq asılı idi. Məsələn, 1990-cı ildən 2000-ci ilə qədər neftin qiymətinin formalaşması S&P500 fond indeksi və dollar indeksi ilə əlaqələndirilməmişdir. 1997-1998-ci illərdə Asiya-Sakit okean böhranı ilə bu regionda ölkələrin neft istehlakının azalması və 2001-ci il sentyabrın 11-də Birləşmiş Ştatlarda baş verən terror aktları neft qiymətlərinə ciddi təsir göstərmişdir [5, s.245]. Bundan sonra növbəti illərdə neft qiymətlərinin formalaşmasında təklif və tələb tarazlığı arxa plana keçmiş və maliyyə bazarlarında kapital hərəkəti bu qiymətlərin formalaşmasına təsir göstərmişdir. Vəziyyətin bu istiqamətdə inkişafı üçün bir neçə şərt mövcud olmuşdur:

- uzunmüddətli müqavilələr sistemindən spot, daha sonra isə forvard və fyuçers müqavilələrinə keçid;
- bazar likvidliyinin artması;

- 1999-cu ildə ABŞ-da Qlass-Stiqoll Aktının ləğv edilməsi ilə bankların spekulyativ fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması [6,s.12].

2007-2008-ci illərin nəticələri neftə olan tələb və təklif, eləcə də OPEC-in atdığı addımlar kimi fundamental faktorların neftin qiymətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmədiyini göstərdi.

Neft ixrac edən ölkələrin təşkilatı beş inkişaf etməkdə olan neft istehsal edən ölkənin - İran, İraq, Küveyt, Səudiyyə Ərəbistanı və Venesuelanın təşəbbüsü ilə sentyabrın 10-14-də Bağdadda keçirilən konfransda yaradılıb [4,s.5]. OPEC-in məqsədi təşkilatın üzvü olan ölkələr arasında neft hasilatına dair ümumi siyasətin formalaşdırılması, neftin sabit qiymətini saxlamaq, istehlakçılara neftin sabit şəkildə təmin edilməsi və neft sənayesinə investisiyaların cəlb edilməsini təmin etməkdir. OPEC ölkələri neft istehsal kvotalarını müvəffəqiyyətlə müzakirə etsələr də, OPEC-in onların uyğunluğunu nəzarət və tənzimləmə mexanizmləri yoxdur. Buna görə də kvotalara tez-tez riayət edilmir. OPEC ölkələrə gündə 30 milyon barel hasil etmək üçün ümumi kvotalar qoymasına baxmayaraq 2012-ci ildən etibarən orta hesabla gündəlik 31 milyon barel xam neft çıxarılır. İran nümayəndələri dəfələrlə OPEC-in kvota həddinin artıq aşılmasına baxmayaraq, iqtisadi sanksiyalar aradan qaldırıldıqdan sonra neft hasilatını gündə 1 milyon barel artırmağı planlaşdırdı.

1970-ci illərdə OPEC neft siyasətindən xam neft qiymətlərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmiş neft bazarında nüfuzlu bir quruma çevrildi. Buna iki böyük amil təsir göstərmişdi: ərəb ölkələri tərəfindən 1973-cü ildə neft tedarükünə embarqo və 1979-cu ildə İran inqilabının başlanğıcında tətbiq edilən embarqo.

OPEC 1975-ci ildə Əlcəzairdə dövlət və hökumət başçılarının ilk zirvə görüşündən başlayaraq vəzifəsini daha da genişləndirdi. OPEC beynəlxalq iqtisadi əlaqələr və dünya iqtisadiyyatının inkişafı baxımından yeni bir əməkdaşlıq dövrünə qədəm qoydu. Bu, OPEC-in 1976-cı ildə Beynəlxalq İnkişaf Fondunun yaradılmasına gətirib çıxardı. Üzvlər sosial-iqtisadi inkişaf sahəsində əsaslı planlar icra etməyə başladı. 1970-ci illərdə OPEC üzv ölkələrinin sayı 1975-ci ildə 13-ə yüksəldi: Nigeriya (1971), Ekvador (1973) və Qabon (1975) təşkilata daxil oldu [2,s.36].

70-ci illərin əvvəlində neft qiymətləri rekord səviyyəyə çatdı, lakin 1986-cı ildə azalmağa başladı və 1986-cı ildə tələbatdan artıq hasilat və karbohidrogen istehlakının azaldılması səbəbindən minimum 10 dollara çatdı. OPEC üzvü ölkələrin dünya neft istehsalında payı əhəmiyyətli dərəcədə azaldı, neft satışından əldə olunan gəlirlər əvvəlki səviyyədən üçdə

biri qədər azalmış və bu, bir çox üzv ölkələr üçün ciddi iqtisadi çətinliklərə gətirib çıxardı. Təşkilat çərçivəsində alınan tədbirlər sayəsində qiymətlər 1980-ci illərin əvvəllərində olan qiymətlərin təxminən yarı səviyyəsində sabitləşməyi bacardı, OPEC üzv ölkələrinin payı yeni bir dünya istehsalının böyüməsi qarşısında bərpa olunmağa başladı. Bu nəticəyə OPEC üzv ölkələri üçün neft istehsal kvotalarının uyğunlaşdırılması və OPEC səbətində əsaslanan qiymət mexanizminin yaradılması vasitəsilə nail olmuşdur. Bu illər ərzində OPEC-ə üzv olmayan ölkələrlə dialoq qurmaq və əməkdaşlıq qurmaq da bu nəticəyə təsir göstərən əsas amillərdən biri oldu.

90-cı illər ərzində qiymətlər əvvəlki illə müqayisədə daha az dəyişdi. Müvəqqəti tədbirlər sayəsində OPEC 1990-1991-ci illərdə Yaxın Şərqdəki hərbi hadisələrlə bağlı neft tədarükündəki böhrandan qaçmağa müvəffəq olmuşdur. Bununla yanaşı, bu onillikdə Cənub-Şərqi Asiyada iqtisadi tənəzzül və 1998-1999-cu illərdə Şimal Yarımkürədə mülayim qış səbəbiylə ümumi qiymət zəifliyi üstünlük təşkil etmişdir. Buna baxmayaraq, dünyada neft hasilatının daha sıx inteqrasiyası prosesləri baş verdi, SSRİ-nin dağılması və sosialist sistemin dağılmasından sonra meydana gələn dəyişikliklər fonunda dünyada sabit bir artım baş verdi. Bu dövr qloballaşma proseslərinin artması, kommunikasiyalarda inqilab və digər yüksək texnologiyalı sahələrin təşəkkülü ilə xarakterik idi. OPEC-ə üzv ölkələr və OPEC-lə bağlı olmayan üzvlər arasındakı əlaqələr, həmçinin neft istehsalçıları və istehlakçıları arasında dialoq məsələlərində ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. 1992-ci ildə Dünya Sammitindən sonra BMT-nin himayəsi altında iqlim dəyişikliyi ilə bağlı danışıqlar sürətləndiyi dövrdən başlayaraq OPEC dünya neft bazarına neft tədarükünü balanslaşdırmaq siyasətini həyata keçirməyə çalışır. 90-cı illər ərzində OPEC-in tərkibində də dəyişiklik baş verdi: Qabon OPEC-dən ayrıldı və Ekvador 2007-ci ilin oktyabr ayına qədər təşkilata üzvlüyünü dayandırdı. 1998-ci ildə Rusiya OPEC-də müşahidəçi oldu. OPEC-in tətbiq etdiyi yeni qiymət mexanizmi 90-cı illərin əvvəlində neft qiymətlərinin möhkəmləndirilməsinə və sabitləşməsinə kömək etdi. Amma bazar qüvvələrinin birləşməsi, spekulasiya və digər amillər 2004-cü ildə vəziyyəti dəyişdirdi ki, bu da fond birjalarında yüksək qiymətlərə və dəyişkənliyə səbəb olmuşdur. 2008-ci ilin ortalarında artan qlobal maliyyə böhranı və iqtisadi böhran qarşısında düşən qiymətlər rekord səviyyəyə çatdı. OPEC iqtisadi böhranla mübarizə üçün qlobal bir cəhdin bir hissəsi olaraq neft sektorunu dəstəkləmək üçün tanınmış bir təşkilat halına gəldi. 2000 və 2007-ci illərdə Karakas və Riyadda keçirilən ikinci və üçüncü

OPEC zirvə toplantısı sayəsində davamlı inkişafa malik stabil enerji bazarları yaradılmış, ekoloji problemlərə yeni baxış formalaşmış, xüsusilə də qlobal istiləşmə, artan qlobal istehlak məsələləri birgə müzakirə edilmişdir.

OPEC-in "səbəti" termini 1987-ci il yanvarın 1-də rəsmən təqdim edilmişdir. Səbət qiyməti aşağıdakı növ neftlərin fiziki qiymətlərinin orta qiyməti kimi müəyyən edilir: Arab Light (Səudiyyə Ərəbistanı), Basra Light (İraq), İran Heavy (İran), Küveyt Export (Küveyt), Merey (Venesuela), Murban (Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri), Oriente (Ekvador), Bonny Light (Nigeriya), Es Sider (Liviya), Girassol (Angola), Qatar Marine (Qatar), Sahara Blend (Əlcəzair), Minas (İndoneziya). OPEC-in "səbəti" üçün tarixi maksimum barrel qiyməti 140,73 dollardır, 3 iyul 2008-ci ildə qeydə alınmışdır. Beləliklə, hazırda OPEC səbətinin qiyməti kartel ölkələri tərəfindən istehsal olunan yuxarıda göstərilən 13 növ qiymətli kağızların fiziki qiymətlərinin orta arifmetik indeksi kimi müəyyən edilir.

OPEC üçün xarakterik xüsusiyyətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, bu təşkilat bir-birinə zidd maraqları olan ölkələri birləşdirir. Səudiyyə Ərəbistanı Ərəbistan yarımadasının digər ölkələri ilə müqayisədə az əhalisi olan ölkələrdəndir, lakin onların böyük neft ehtiyatları, xaricdən böyük sərmayələr var və "Seven Sisters" karteli ilə sıx əlaqələr saxlayırlar. Nigeriya və Venesuela kimi digər OPEC üzv ölkələri yüksək əhali və yoxsulluq ilə xarakterizə olunur. Bu yoxsul ölkələr iqtisadi inkişaf proqramlarına çox vəsait xərcləsələr də böyük borc içindədirlər. Onlar xüsusilə xam neftin qiymətinin azalması halında belə əhəmiyyətli miqdarda neft çıxarmaq və satmaq məcburiyyətindədirlər. 1980-ci illərdə həmçinin bir-birinə qarşı müharibə aparən İraq və İran hərbi xərcləri ödəmək üçün neft istehsalını artırdı. Səudiyyə Ərəbistanı İrana və İraqa təzyiq göstərərək kvotaları uyğun vəziyyətə gətirməyə nail oldu.

OPEC ölkələri neft istehsal kvotalarını müvəffəqiyyətlə müzakirə etsələr də, OPEC-in onların uyğunluğunu nəzarət və tənzimləmə mexanizmləri yoxdur. Buna görə də kvotalara tez-tez riayət edilmir. OPEC ölkələrə gündə 30 milyon barel hasil etmək üçün ümumi kvotalar qoymasına baxmayaraq 2012-ci ildən etibarən orta hesabla gündəlik 31 milyon barel xam neft çıxarılır. İran nümayəndələri dəfələrlə OPEC-in kvota həddinin artıq aşılmasına baxmayaraq, iqtisadi sanksiyalar aradan qaldırıldıqdan sonra neft hasilatını gündə 1 milyon barel artırmağı planlaşdırdı.

Hazırkı dövrdə OPEC-in neft qiymətinə təsir göstərməsi və bu xammal üçün dünya bazarını tənzimləmə bacarığı əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır.

Bu, OPEC-ə üzv olmayan ölkələr tərəfindən neft hasilatı ilə bağlıdır: Rusiya (dünya istehsalının 13%), ABŞ (12%), Çin (5%), Kanada (4%), Braziliya (3%), Qazaxıstan (2%) ölkələri neft hasilatında əhəmiyyətli mövqelərə malikdirlər. Bu ölkələrin hasilat sahəsindəki müvəffəqiyyətinin bir hissəsi "qeyri-ənənəvi neft" (ABŞ-da şist nefti, Kanadada neft qumu) adlandırılan inkişafın nəticəsidir. 2008-ci ildə dünya iqtisadi böhranının başlanğıcından indiyə qədər neftə tələbat azalıb və 2015-ci ildən etibarən tələbatdan artıq hasilat müşahidə edilir. Proqnozlar onu deməyə əsas verir ki, neft ehtiyatının çox olması və neftin qiymətində iki dəfə azalma olmasına baxmayaraq, OPEC üzvləri bazarda öz paylarının rəqiblər tərəfindən tutulacağından qorxaraq istehsalını azaltmayacaq. Nəticədə bəzi OPEC ölkələri gəlirlərinin azalması, digərləri isə büdcə kəsiri ilə üzləşirlər.

OPEC-in digər bir problemi təşkilatın bəzi ölkələrində siyasi qeyri-sabitliyin hökm sürməsidir. Liviyada və İraqda neft istehsalını çətinləşdirən vətəndaş müharibələri, Nigeriyanın qeyri-sabit siyasi sistemi, etnik və konfessional münaqişələrin mövcudluğu, Venesuelada ağır siyasi vəziyyəti misal göstərmək olar. Bununla belə OPEC hələ də qlobal neft strategiyasının həyata keçirilməsində aktiv iştirak etməyə davam etməkdədir. Hazırda OPEC-ə 14 ölkə daxildir - İraq, Küveyt, Qətər, Liviya, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Nigeriya, Səudiyyə Ərəbistanı, Ekvatorial Qvineya, Ekvador, Əlcəzair, Anqola, Venesuela, Qabon və İran. Baş qərargahı Vyana şəhərində yerləşir. OPEC ölkələri dünya neft ehtiyatlarının təxminən 2/3 hissəsinə nəzarət etməklə qlobal istehsalın 35% -ni və ya dünya neftinin yarısını ixrac edir. OPEC ölkələrinin təsdiqlənmiş neft ehtiyatları hazırda 163 milyard barel təşkil edir [5,s.127].

Hazırkı dövrdə OPEC-in neft qiymətinə təsir göstərməsi və bu xammal üçün dünya bazarını tənziqləmə bacarığı əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır. Bu, OPEC-ə üzv olmayan ölkələr tərəfindən neft hasilatı ilə bağlıdır: Rusiya (dünya istehsalının 13%), ABŞ (12%), Çin (5%), Kanada (4%), Braziliya (3%), Qazaxıstan (2%) ölkələri neft hasilatında əhəmiyyətli mövqelərə malikdirlər [7]. Proqnozlar onu deməyə əsas verir ki, neft ehtiyatının çox olması və neftin qiymətində iki dəfə azalma olmasına baxmayaraq, OPEC üzvləri bazarda öz paylarının rəqiblər tərəfindən tutulacağından qorxaraq istehsalını azaltmayacaq. Nəticədə bəzi OPEC ölkələri gəlirlərinin azalması, digərləri isə büdcə kəsiri ilə üzləşirlər.

1970-ci illər və 1980-ci illərdə Maykl Bruno və Cefry Saks tərəfindən hazırlanmış çox sayda iqtisadi nəşrdə neftin tədarükünün səbəb olduğu qiymət artımının staqflyasiyaya (artan inflyasiya və yavaşlayan böyümə)

gətirib çıxardığını göstərmişdir. Staqflyasiya istehsalçıların istehsal xərclərini artırması ilə birbaşa nəticələnir ki, bu da istehsalın kəsilməsinə, işçilərin işdən çıxarılmasına və artan xərclərin ödənilməsi üçün qiymətlərin qaldırılmasına səbəb olur [3,s.27].

İqtisadiyyata düşən neft qiymətlərinin təsirinə gəldikdə bütün bunlar, məsələn, Avropa, Çin, Hindistan, Yaponiya kimi neft idxalçıları üçün yaxşı tendensiya deməkdir və OPEC, Latin Amerikası və Rusiya kimi ixracatçılar üçün pis göstəricidir. Neft idxalçıları qiymətlərin düşməsindən faydalanır, çünki neft idxalının xərcləri azalır. Neft ixracı üçün öz növbəsində neft qiymətlərinin düşməsi əks təsir göstərir: ixracatın xərclərini azaldır və aktiv ticarət saldosunun azalmasına gətirib çıxarır. Neft qiymətlərindəki azalma istehlakçıların yaşayış xərclərini də azaldır və daha bahalı alış-verişə xərclənə biləcək pulları qənaət etməyə kömək edir. Çox hallarda bu, nəqliyyat xərclərinin azaldılmasını nəzərdə tutur, bu da yaşayış qiymətinin aşağı olması və inflyasiya səviyyəsinin aşağı olmasına gətirib çıxardır. Təbii ki, neft qiymətlərinin azalması digər mal və xidmətlərə xərclərin artmasına, habelə ÜDM-in real artımına səbəb ola bilər.

Əsas neft markalarının xarakteristikası

Marka	Sıxlıq, API üzrə	Kükürdün miqdarı
Brent	38,6-39 dərəcə	0,37%
LightSweet	40 dərəcə	04-05%

Azərbaycanın yeni neft strategiyası milli təhlükəsizlik mənafehlərinin təmin olunması baxımından beynəlxalq arenada ölkənin mövqelərinin möhkəmləndirilməsində, bütün həyatı sahələrdə sürətlə inkişaf edən bir ölkəyə çevirməkdə müstəsna rol oynamışdır. İctimai və iqtisadi artım üçün əsl zəmin yaratmış, transmilli enerji və kommunikasiya layihələrinin həyata keçirilməsini təmin edən "Əsrin müqaviləsi" nin imzalanması ilə qoyulan bu uğurlu strategiya, ən böyük uğur səhifələrindən biridir. Neftdən daxil olan

valyuta hesabına ölkədə 10 il ərzində ümumi daxili məhsul 3,2 dəfə, qeyri-neft sektoru 2,6 dəfə, sənaye 2,7 dəfə, kənd təsərrüfatı 1,5 dəfə, investisiyalar 6,5 dəfə, əhəlinin gəlirləri 6,5 dəfə, orta aylıq əmək haqqı 5,5 dəfə artıb. Tədbirlər nəticəsində ölkədə 1.2 milyondan çox yeni iş yeri yaradılmış, o cümlədən 55,6 min müəssisə açılmış, işsizlik 5 faizə, yoxsulluq səviyyəsi isə 5,3 faizə azalmışdır. Azərbaycanın iqtisadiyyatına 130 milyard dollardan çox sərmayə yatırılmış, xarici ticarət dövriyyəsi 6,4 faiz, qeyri-neft ixrac isə 4,5 dəfə artmışdır [8].

Neft və neft emalı sənayesi ölkəmizin iqtisadiyyatının əsas sektoru, eləcə də ölkənin ən vacib ixrac resursu hesab edilir. Məhz bu səbəbdən ölkə iqtisadiyyatının dünya neft qiymətlərinin dinamikasından asılılığı problemi daha çox nəzərə çarpır. Ölkəyə daxil olan bütün xarici investisiyaların demək olar ki 80% -i neft-qaz sektorunda cəmlənmişdir. Ölkəmizdən fərqli olaraq MDB ölkələrinin əksəriyyətinin, o cümlədən Rusiya iqtisadiyyatının dünya neft qiymətlərinə olan asılılığı bu ölkələrin Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzvlüyü kontekstində daha da güclənmişdir, çünki dünya və daxili enerji qiymətlərinin uyğunlaşdırılması şərti irəli sürülür. Ölkəmizdə isə neft qiymətlərinin aşağı düşməsi əsaslı valyuta azalmalarına səbəb olmaqla iqtisadiyyatda durğunluğu şərtləndirir. Belə şəraitdə dünya neft bazarının inkişafında amillər, səbəbləri və tendensiyaların öyrənilməsi xüsusilə əhəmiyyətli olur. Aydınır ki, neft və digər mallar üçün qiymətlər tələb və təklif nisbəti ilə müəyyən edilir. Lakin, qısa müddətdə neftə tələbat qeyri-elastikdir, belə ki, neft tədarükündə kiçik bir azalma qiymətlərin kəskin artmasına gətirib çıxarır və neft hasil edən ölkələrin neft ehtiyatlarının artması ilə bağlı hesabatlarının dərc edilməsi dolayısı ilə neft qiymətlərində əhəmiyyətli dərəcədə azalmaya səbəb olur və bu barədə daha ətraflı 1-ci fəsildə bəhs edilmişdir.

Qlobal baxımdan, dünya neft qiymətlərinin azalması iqtisadiyyatın demək olar ki, bütün sahələrində xərclərin azaldılmasına kömək edir və buna görə də bu vəziyyət istehsalçılara və istehlakçılara fayda gətirməlidir. Digər tərəfdən, neft kotirovkalarındakı düşmələr yüksək xərclərə malik neft şirkətlərini bazardan çıxararaq aşağı istehsal xərcləri olan şirkətləri bazarda saxlayacaqdır: Səudiyyə Ərəbistanı, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri və Fars körfəzinin digər ölkələri buraya aid edilir. Nəticədə yenə neft istehsalı azalacaq və bu da dolayısı ilə qiymətlərin qalxmasını şərtləndirəcəkdir. Dünya neft qiymətlərinin düşməsi Rusiya iqtisadiyyatının uğurlu inkişafı üçün də arzuolunmazdır, belə ki, Rusiyanın müasir inkişaf şəraitində əsas vəzifəsi diversifikasiya əsasında neftdən asılılığı aradan qaldırmaqdır.

Ölkəmiz də eyni zamanda beynəlxalq əmək bölgüsündə xammal təchizatçısı rolunu oynamamalıdır, lakin unudulmamalıdır ki, innovativ inkişaf kursu nəzərə alınaraq, qısa müddətdə neft ixracatçısı kimi bütün üstünlükləri itirməmək vacibdir. Bu baxımdan "qara qızıl" istehsalının artımını sabit neft qiymətlərinə zəmanətlə məhdudlaşdırmaqla mümkündür. Bu şərtləri yerinə yetirmək üçün, dünya neft ixracatçıları əməkdaşlığa yönəlmiş hərəkətlərini artırmalıdır.

2015-ci ildən bəri Ölkə Prezidentin rəhbərliyi altında Azərbaycan iqtisadiyyatı keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Qlobal iqtisadi problemlərin milli iqtisadiyyata çevrilməsi ilə əlaqədar iqtisadi islahatların yeni istiqamətləri müəyyən edilmişdir. Belə ki, 2016-cı ildən etibarən dünyada baş verən iqtisadi proseslərin fonunda ölkənin iqtisadiyyatının inkişafı, investisiya və biznes mühitinin daha da yaxşılaşdırılması, sahibkarlığın genişləndirilməsi üçün əlverişli imkanların yaradılması, qeyri-neft ixracının artırılması məqsədilə bir sıra mühüm qərarlar qəbul edilmiş, yerli sahibkarlar üçün dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi daxil olmaqla, ixrac potensialının gücləndirilməsi və dərin iqtisadi islahatların aparılması istiqamətində tədbirlər müəyyən edilmişdir. Baxmayaraq ki, son illər Azərbaycanın valyuta gəlirlərinin əsas hissəsini təşkil edən xam neftin dünya birjalarında qiymətinin kəskin enməsi ilə ölkəmiz daha optimal büdcə siyasətini tətbiq etməyə başlamışdır, bu amil sosial sahələrə, xüsusilə regionlarda sosial infrastruktur sahələrinə dövlət büdcəsindən ayırmaların azalmasına qətiyyət təsir etməmiş, əksinə artım müşahidə olunmuşdur. Bu isə ölkəmizin daxili siyasətdə bir daha sosial dövlət modeli olaraq çıxış etməsini sübut etmişdir. Ölkəmizin iqtisadiyyatında dinamik inkişafın təmin edilməsi məqsədilə neftin xammal olaraq ixracı deyil, neft məhsullarının istehsal edilərək dünya bazarına çıxarılması bu gün aktual olmalıdır. Bu nəticə etibarə ilə ölkəyə investisiya axınının təmin etməklə yanaşı, əhalinin sosial vəziyyətinin daha da yaxşılaşdırılmasına, yeni iş yerlərinin açılmasına, rəqabət qabiliyyətli iqtisadi potensialın yaradılmasına gətirib çıxara bilər. Təəssüf ki, ölkəmizdə zəngin neft ehtiyatlarından səmərəli, rəqabətqabiliyyətli neft məhsullarının istehsalında istifadə edilmir və neftin daha çox xammal olaraq satışı üstünlük təşkil etməkdədir. Lakin bu istiqamətdə strateji yol xəritələrində, eləcə də digər sənədlərdə tədbirlərin, layihələrin həyata keçirilməsi, investisiyaların cəlb edilməsi ilə bağlı tədbirlərin görülməsi nəzərdə tutulmuş və bu sahədə müvafiq işlərə başlanılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov M. —Azərbaycan:Yeni neft erası və beynəlxalq siyasət, Bakı-2013
2. Nəsirov E. —Azərbaycan nefti və beynəlxalq müqavilələr, Bakı, Respublika Xatirə Kitabı Nəşriyyatı-2014
3. Бушуев В.В., Конопляник А.А., Миркин и др. Цены на нефть: анализ, тенденции, прогноз. – М.: ИД «Энергия», 2013.
4. Тихий В.И. «Нефтяное хозяйство стран-членов ОПЕК. Сдвиги в территориальной структуре и географии нефтеэкспорта». М.: ИНФРА, 2011
5. Разумнова, Л.Л. Современная трансформация мирового рынка нефти: основные факторы и тенденции развития. – М.: МАКС-Пресс, 2009. – 444 с.
6. Разумнова, Л.Л. Мировой рынок нефти: механизм ценообразования в период «третьего нефтяного шока» / Л.Л. Разумнова, Н.М. Светлов // Мировая экономика и международные экономические отношения. – 2010. – № 2. – С. 3-13.
7. World Oil Outlook 2014. – Vienna: ОПЕК, 2014. – P.73.
- 8.<http://economy.gov.az>

МИРОВОЙ РЫНОК НЕФТИ И НЕФТЕПРОДУКТОВ: СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ

**Рзаева Вафа,
Мамедов Санан**

Резюме

Одним из важнейших факторов, определяющих развитие экономики, является энергетический фактор. Современное общество потребляет много энергии и в конечном итоге заинтересовано в источниках энергии. В мировой структуре потребления топлива нефть имеет около 30% своей мощности, которая, вероятно, будет продолжаться несколько десятилетий. В наше время нефть является основным фактором, влияющим на экономику разных стран, регионов и всего мира.

Ключевые слова: нефть, ОПЕК, энергетические ресурсы, «Контракт века», нефтяной рынок.

WORLD OIL AND OIL PRODUCTS MARKET: MODERN TRENDS AND PERSPECTIVES

**Rzayeva Vafa,
Mammadov Sanan**

Abstract

One of the most important factors determining the development of the economy is the energy factor. The modern society consumes a great deal of energy and is eventually interested in energy sources. In the world fuel consumption structure, oil has a capacity of about 30% and this figure will likely last for several decades. In modern times, oil is a major factor affecting the economies of different countries, regions and the world.

Key words: oil, OPEC, energy resources, "Contract of the Century", oil market.

TƏHSİL, ELM VƏ BİZNESİN İNTEQRASIYA MODELİ

Aynurə Manaf qızı İsmayılova, İN İETİ, dissertant, Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutu, şöbə müdiri, e-mail: a-ismayilova@hotmail.com

Xülasə

Məqalədə elmi tədqiqat və layihə institutlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi, onların sənaye müəssisələrilə əlaqələrinin, özünü maliyyələşdirmə imkanlarının genişləndirilməsinin nəzəri konseptual əsasları tədqiq edilmiş, elmi-texniki tərəqqi, bilik iqtisadiyyatına keçid, müasir dövrün qlobal çağırışları fonunda elm – ali təhsil – sənaye – özəl sektor – dövlət əməkdaşlığı və ABŞ təcrübəsi şərh edilmişdir.

Bilik iqtisadiyyatı, texnoloji transfer, innovativ layihələrin tətbiqi və genişləndirilməsi və s. elmi müzakirə və tədqiqatların kifayət qədər aktual mövzuları olsalar da, bu istiqamətdə işlərin aparılması istər dövlət siyasətinin, istərsə də cəmiyyətdə, sosial-iqtisadi strukturda geniş miqyaslı dəyişmələr deməkdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti isə ondan ibarətdir ki, onun nəticəsi xüsusilə sənaye yönümlü ixtisaslaşmış elmi tədqiqat və layihə institutları ilə sənaye müəssisələri, ümumilikdə özəl sektorla əlaqələrin qurulması və koordinasiya istiqamətində növbəti tədqiqatların aparılması üçün istinad rolunu oynaya bilər.

Açar sözlər: bilik iqtisadiyyatı, elmi-texniki tərəqqi, “sənaye universiteti”, elm-dövlət-sənaye (biznes) əməkdaşlığı, “üçlü spiral” modeli

GİRİŞ

Bilik – innovasiya, rəqabətqabiliyyətliliyin və iqtisadi inkişafın daima yeni xam maddəsidir.

Elmi-tədqiqat institutlarının və ali təhsil müəssisələrinin, habelə onlarla qarşılıqlı əlaqədə özəl sektorun qarşılaşdıqları *misilsiz çağırışlar və təşəbbüslər*, onların cəmiyyətdəki rolları, təşkilati quruluşu, fəaliyyət məqsəd və missiyaları və bütün bunların ümumi məcmusunda isə sosial-iqtisadi inkişafdakı töhfəsilə xarakterizə olunmaqdadır.

İnsanlığ tarixinin sonuncu yüzillikləri çoxsaylı yeni nəzəriyyələrin,

model və ixtiraların meydana gəlişilə xarakterizə olunur. Hələ, 70-ci illərdən etibarən genişlənən beynəlxalq ticari əməkdaşlıqlar, 90-cı illərin ortalarından başlayaraq, informasiya-texnologiyalarının müasirləşərək, sürətli inkişafı, informasiyanın əldə olunmasının (əlyetərliliyin) yüksəlməsi, simsiz rabitə texnologiyalarının genişlənməsi, eləcə də dünyanın coğrafi-iqtisadi xəritəsində dəyişikliklər, yeni bazarlar və istehlakçı qrupların meydana gəlməsi və s. **qloballaşmanın** sonuncu mərhələsini xarakterizə edən əsas səbəblər olmaqla yanaşı, iqtisadi maraqların təmin olunması, yüksək gəlirlərin əldə edilməsi üçün yeni platformalar yaratmış oldu. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafındakı inqilablar; bilik iqtisadiyyatının meydana gəlməsi; iqtisadiyyatdakı burulğanlı proseslər və şərtlərin idarə olunmasındakı çətinlik və çevikliyin təmin olunması zərurəti dünya miqyasında universitetlər, elmi-tədqiqat qurumları, beyin mərkəzləri qarşısında yeni tələblərə, yeni baxışlara zərurət yaradır.

Dünyada yaradılan əlavə dəyərdə xidmət sektorunun payının əhəmiyyətli dərəcədə artması, iqtisadi inkişaf və böyümənin əsas amilləri kimi sənaye yönümlü istehsal sahələrində rəqabətqabiliyyətliliyin yüksəldilməsi, biznesin gəlir səviyyəsinin və davamlı yüksəlişinin təmin edilməsi təkcə innovativ infrastrukturun yaradılması və fəaliyyətinin təmin edilməsi deyil, tədqiqat və inkişafa (R&D) daha çox diqqət ayrılması, **təhsil (elm, tədqiqat) – sənaye (biznes) – dövlət** strukturları arasında inteqrasiyanın gücləndirilməsidir.

Müasir çağırışlara hazırlığın yolu innovasiyalara söykənən tədqiqat, biliklərin mübadiləsi, təhsil və öyrətmə, müasir idarəetmə və xarici əlaqələrdən keçməkdir.

1. MÜASİR ÇAĞIRIŞLAR VƏ CARİ VƏZİYYƏT

İqtisadi tərəqqi – istehsal qüvvələri və istehsal münasibətlərinin inkişaf səviyyəsini, ümumilikdə cəmiyyətin istehsal qabiliyyətinin qiymətləndirilməsinə imkan verən müxtəlif kriteriyalar və göstəricilər sistemindən istifadə etməklə, mürəkkəb və çoxplanlı qiymətləndirmə hadisəsidir.

İqtisadi artımın və rəqabətqabiliyyətliliyin həlledici faktoru elmi-texniki tərəqqidir. İxtiyari inkişaf etmiş ölkənin davamlı iqtisadi inkişafını şərtləndirən faktorlar dörd qrupda təsnif olunurlar: (i) *insan kapitalı*; (ii) *təbii resurslar*; (iii) *kapital* və (iv) *texnologiyadır*.

Həç də təsadüfi deyil ki, hazırda dünya ölkələrinin əksəriyyətində dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən elmi-tədqiqat institutlarına və təcrübə-

konstruktor işlərinə ayrılan dövlət büdcəsinin vəsaitlərindən səmərəli istifadə, səmərəliliyin yüksəldilməsi son dərəcə aktual müzakirə mövzuları sırasındadır. Sahibkarlarla elmi-tədqiqatların əlaqələndirilməsi, tədqiqatçıların elmi işlərinin kommersiyalaşdırılması imkanlarının olmaması, hüquqi-normativ boşluqlar və s. mövcud məhdudiyyətləri xarakterizə edir.

İqtisadi dəyişmə və qlobal təsirlər, habelə mövcud potensialdan səmərəli istifadə, təşkilati strukturlaşmanın və fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi, səmərəliliyin artırılması; biliyin yeni texnologiya və məhsullara çevrilməsi mexanizmlərinin işlənməsi; elmi-tədqiqat, ali təhsil və sənaye (dövlət) əməkdaşlığının inkişafı, o cümlədən elmi-tədqiqatların və qurumlarının cəmiyyətdəki yerinin yüksəldilməsi və cəmiyyətin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilməsi kimi istiqamətlərdə atılması zəruri olan addımların aktuallığının bir daha meydana çıxmasına şərait yaratmış oldu.

Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş dövlətlər uzun müddətli və davamlı iqtisadi inkişafın yolunun mütləq mənada innovativ inkişafdən keçdiyi qənaətindədirlər.

1.1. Elmi-texnoloji tərəqqi, inkişaf və dəstəklər

Elmi-texnoloji tərəqqi və inkişafı xarakterizə edən anlayışlar və onların yaranmasının tarixi zərurətlərini nəzərdən keçirək.

Elmi-tədqiqat işləri (ETİ) dedikdə müəyyən olunmuş zaman müddətində yeni texnologiyanın yaradılması məqsədilə texniki imkanların tədqiqilə təcrübi, nəzəri və axtarış işlərinin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. ETİ fundamental (yeni biliklərin əldə edilməsi) və tətbiqi (yeni biliklərin müəyyən məsələlərin həllində tətbiq edilməsi) kimi iki hissəyə bölünür.

Təcrübi-konstruktor işləri (TKİ) və texnoloji işləri (Tİ) – məhsulun prototipinin hazırlanması (dizaynı) və sınaqdan keçirilməsinin texniki tapşırığı əsasında onun prototipinin təcrübi-konstruktor sənədlərinin hazırlanması üzrə kompleks işlərin həyata keçirilməsidir. Başqa sözlə desək, elmi-tədqiqat və təcrübi-konstruktor işləri (ETTKİ) xüsusi məsələlərin həllində praktiki tətbiq etmək üçün yeni biliklərin əldə edilməsinə istiqamətlənmiş fəaliyyətdir. İngilis dilli ədəbiyyatlarda bu termini “*Tədqiqat və İnkişaf*” (*Research & Development*) əvəz edir. Ümumilikdə ETTKİ fəaliyyəti üç əsas qrupa ayrılır: (i) *fundamental tədqiqatlar*; (ii) *tətbiqi tədqiqatlar*; və (iii) *təcrübi-konstruktor və texnoloji işlər*.

XVIII əsrin ikinci yarısında Böyük Britaniyada başlayaraq, XIX əsrin

birinci yarısında geniş xarakter alaraq, Amerika və Avropa ölkələrini əhatə edən böyük sənaye inqilabını xarakterizə edən əsas xüsusiyyət kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatından sənaye yönümlü istehsala keçid, sənayeləşmənin yaranması, **sənaye inqilabı**dır.

İqtisadiyyat üzrə Nobel Mükafatı laureatı Djon Xiksin yanaşmasına əsasən isə İngiltərədə sənayeləşmənin (sənaye inqilabının) **əsas faktorları**: (a) *xüsusi mülkiyyətin və müqavilə öhdəliklərini qoruyan institutların, xüsusi halda müstəqil və səmərəli məhkəmə sisteminin formalaşması*; (b) *ticarətin inkişafının yüksək səviyyəsi*; (c) *istehsal amilləri bazarının, ilk növbətə torpaq bazarının formalaşması*; (d) *muzdlu və məcburi əməkdən geniş miqyaslı istifadənin geniş tətbiqi*; (e) *maliyyə bazarlarının və kredit faizlərinin aşağı dərəcəsinin inkişaf etdirilməsi və (f) **elmin inkişafı** olmuşdur*. Bununla yanaşı müasir dövrümüzə gəldikdə isə predmetlərarası sərhədlərin getdikcə azalması, ali təhsil müəssisələrinin qlobal çağırış və cərəyanlardan kənar qala bilməməsi, rəqabətə davamlılıq cəhdləri təhsil və tədqiqat qurumlarının təşkilatı quruluş və səmərəli fəaliyyətlərini yenidən nəzərdən keçirməyə məcbur etdi. Qeyd edilən məcburi keçidlər təkcə təhsil və tədqiqatla məhdudlaşmayaraq, özəl sektor, kiçik və orta sahibkarlığı, sənaye müəssisələrini narahat etmiş, düşündürmüşdür.

Elmi-texnoloji inqilab (ETİ) məhsuldar qüvvələrin strukturu və inkişafında köklü dəyişikliklərlə keyfiyyət sıçrayışının təsadüf etdiyi XX əsrin ortaları elmin aparıcı istehsal faktoruna çevrilməsi əsasında *sənaye cəmiyyətinin post-sənaye cəmiyyətinə* çevrilməsi baş vermişdir. Elmi-texnoloji inqilabadək alimlər maddə səviyyəsində tədqiqatlardan inqilabdan sonra atom səviyyəsində tədqiqatların aparılmasına keçmiş oldular. Atomun strukturunun kəşfilə alimlər kvant fizikasına, elementar hissəciklər sahəsində daha dərin tədqiqatların aparılmasına nail oldular. Yeni elmi kəşflər insanlığın ətraf dünyaya fərqli baxışla yanaşması ilə elmi-texnoloji inqilabı şətləndirmiş oldu [1]. Məhz XX əsrin ortalarından başlayaraq, irəli sürülmüş nəzəriyyə və konsepsiyaların əsasında dünya ölkələrinin iqtisadi və sosial strukturlarında baş vermiş dərin dəyişmələr informasiyanın cəmiyyətin həyatında rolunun ifadəsidir. Elmi-texnoloji inqilabın baş verdiyi 40-50-ci illər istehsalın avtomatlaşdırılması, yeni konstruktor materialların yaradılması və tətbiqi, raket-kosmik texnikanın yaradılması kimi əsas istiqamətlərin inkişafıdır.

Elmi-texnoloji inqilabın təsnifatını verərək, Elvin Tofflerə⁹ görə

⁹ Elvin Toffler (ingilis dilində *Alvin Toffler*) amerikalı filosof, sosioloq və futuroloq, post-sənaye cəmiyyəti konsepsiyasının müəlliflərindən biridir;

cəmiyyətin inkişafını xarakterizə edən üç “axın”a ayrılır: (1) **“kənd təsərrüfatı”** (əkinçiliyə keçid); (ii) **“sənaye”** (sənaye inqilabı ilə); və (iii) **“informasiya”** (post-sənaye və biliyə əsaslanan cəmiyyətə keçid). Rikatovalı¹⁰ görə isə insanlıq tarixində **informasiya inqilablarının** sayı beşdir: (i) insan təfəkküründə və fəaliyyətində dilin yaranması və tətbiqi; (ii) yazının icadı; (iii) kitab nəşrinin icadı; (iv) telefon və teleqrafın icadı və (v) kompüterin icadı və İnternetin meydana gəlməsidir. Klassik post-sənayeləşmə nəzəriyyəsinin tanınmış simalarından Daniel Bell¹¹ üç növ texnoloji inkişafı qeyd edir: (i) XVIII əsrdə birinci maşının icadı; (ii) XIX əsrdə kimya və elektrik-enerjisi sahələrində elmi-texnoloji nailiyyətlərə nail olunması və (iii) XX əsrdə kompüterin yaradılması.

“Sahibkarlıq Universiteti” *sənayeləşmiş klasterləşmənin əsas komponentlərindən biri kimi çıxış edə bilər. Sürətlə dəyişən və yüksələn rəqabətin qarşısında ixtiyari təşkilat müasir çağırışlarla üzləşir, dinamik və inkişaf etmiş təşkilatı struktura sahib olmağa çalışırlar. “Universitet (Elm) – Sənaye” əməkdaşlığı sənayenin mövcud imkanlarını elmi, texnoloji və iqtisadi cəhətdən birləşdirərək, ortaq (birləşmiş), sistemli və məqsədyönlü planın tətbiq edildiyi innovativ fəaliyyətlərin məcmusudur.*

Biliyin real dəyəri olan tələbatın öyrənilməsindən keçməlidir. Məhz tələbat biliyin daha sonra nə qədər uzun müddət “yaşayıb-yaşamayacağını” göstərir.

1.2. Bilik iqtisadiyyatı: konseptual əsaslar, meyillər və qiymətləndirmə

Bilik – bir tərəfdən xüsusi, digər tərəfdən ictimai, hər kəsə aid olan məhsuldur. Buna görə də bilik onun istehsalına xərclənən xərclərin həcmi və onun bazar dəyəri ilə ölçülür. Burada xərclərə həm də tədqiqat və işləmələrə (R&D), ali təhsilə, proqram təminatına sərf olunan xərclər də daxil edilir.

Bilik və yaxud onun əhəmiyyətli bir hissəsi ictimai nemət, rifahdır, hətta daha doğrusu nəinki milli, beynəlxalq nemət, rifahdır. Lakin biliyin dəyərini onun istehsalına ayrılan dövlət xərclərinin qiymətləndirilməsi kimi yanaşma heç də **“real rəsmi”** ifadə etmir. Buradan belə görünür ki, biliyin dəyərini

¹⁰ Anatoliy İliç Rakitov fəlsəfə elmləri doktoru, professor, RF-nin əməkdar elm xadimi, «Проблемы информатизации» Jurnalının Baş redaktoru, 300-dən çox çap olunmuş elmi işin müəllifidir;

¹¹ Daniel Bell amerikalı sosioloq və publisist, cəmiyyətin post-sənayeləşmə (informasiyalaşma) nəzəriyyəsinin yaradıcısıdır;

ölçmək, ona olan tələbin öyrənilməsindən keçməlidir.

Qeyd etdiyimiz kimi bilik və insan kapitalına əsaslanan inkişaf - **“bilik iqtisadiyyatı”** iqtisadi artımda biliyin və texnologiyanın rolunun dərk edilməsidir. Bu iqtisadiyyatın inkişafının əsası isə insan kapitalının keyfiyyətinin yüksəlməsi, yüksək keyfiyyətli xidmət, innovasiya və yüksək texnoloji biliyə istinad edən istehsal ilə yanaşı həyat səviyyəsinin yüksəlməsidir. Başqa sözlə desək, istər insanda (“insan kapitalı” kimi), istərsə də texnologiyada olmaqla, bilik iqtisadi inkişafda daima mərkəzi mövqeni tutmuşdur. Lakin məhz son illərdə biliyin artan əhəmiyyətilə onun rolu da əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bir-sıra ölkələr artıq biliyin istehsalı, yayılması və ondan istifadədən əhəmiyyətli dərəcədə asılı hala gəlmişlər. Kompüter, elektronika, aerokosmik kimi yüksək-texnologiya sənayesində istehsal və məşğuliyyət sürətlə genişlənir. Son illərdə kifayət qədər “populyar” terminə çevrilmiş “bilik iqtisadiyyatı” “innovasiya iqtisadiyyatı”na sinonim kimi işlədilsə də, **“bilik iqtisadiyyatı”** innovasiyaya əsaslanan iqtisadiyyatın ən üst pilləsi, bilik cəmiyyətinin və yaxud informasiya cəmiyyətinin fundamentidir. **“Bilik iqtisadiyyatı”**na keçid bütünlükdə cəmiyyətin və iqtisadiyyatın dəyişməsilə baş verən, post-sənayeləşmə və innovation iqtisadiyyatın inkişafının ən yüksək mərhələsidir. Məhz sadalanan xüsusiyyətinə görə də planetin əsasən inkişaf etmiş dövlətlərinə xas olan “bilik iqtisadiyyatı”na keçid tam şəkildə ABŞ-da, habelə Almaniya, Böyük Britaniya, Koreya və Yaponiya kimi dövlətlərdə, hissəli şəkildə isə Avropa Birliyində tətbiq edilir.

“Bilik iqtisadiyyatı” və yaxud “biliklərə əsaslanan iqtisadiyyat” [2] termin kimi ilk dəfə 1962-ci ildə avstriya mənşəli amerikalı tədqiqatçı Fritz Maxlup tərəfindən tətbiq edilmişdir. **“Biliyin iqtisadiyyatı”**nın hazırda çoxsaylı tərifləri mövcuddur. Lakin elmi ədəbiyyatlarda əsasən Dünya Bankının (DB) mütəxəssisləri tərəfindən daxil edilmiş tərifdən istifadə olunur ki, burada **“biliyin iqtisadiyyatı”** anlayışı inkişafın və rəqabətqabiliyyətliliyin yüksəldilməsinin sürətləndirilməsi üçün bilikdən istifadə olunması, onun yaradılması və yayılmasıdır. Bununla yanaşı **“biliyin iqtisadiyyatı”**na daha geniş tərfi isə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) mütəxəssisləri tərəfindən verilmişdir. Onların qənatincə isə **“bilik iqtisadiyyatı”** elə bir iqtisadiyyatdır ki, bu, iqtisadi proseslərin bütün iştirakçılarını, sahələrini və sektorlarını zənginləşdirən biliyin iqtisadiyyatıdır. Bu elə bir iqtisadiyyatdır ki, burada bilik sadəcə müxtəlif şəkillərdə istifadə olunmur, o, həmçinin yüksəktexnoloji məhsullar, yüksək ixtisaslı xidmətlər, elmi məhsul və təhsil formalarında yaradılaraq, meydana çıxır.

Tərifdən göründüyü kimi “bilik iqtisadiyyatı” əqli kapital – insan kapitalı və onun rolu olmadan mümkünsüzdür. Belə ki, “biliyin iqtisadiyyatı” bir-birindən ayrılmadan qarşılıqlı əlaqədə olan 3 sektorun – bilik, xidmət və əmək bazarları ilə vəhdət təşkil edir. Bilik iqtisadiyyatının necə ölçülməsinə gəldikdə isə buradakı yanaşmalardan biri DB-1 tərəfindən **“İnkişaf üçün bilik”** (**“Knowledge for Development – K4D”**) proqramı çərçivəsində verilmişdir. Verilmiş metodika bu və ya digər ölkənin biliklərə əsaslanan inkişaf modelinə keçməsinə hazırlığının müəyyən edilməsi məqsədi daşıyır. Proqram çərçivəsində bir-sıra göstəricilər təqdim olunur ki, bunlar da öz növbəsində müxtəlif ölkələrin ayrı-ayrı göstəricilərini, habelə ölkə qruplarını orta göstəricilərlə müqayisə etməyə imkan verir. Burada müqayisə istər ayrı-ayrı göstəricilər üzrə, istərsə də aşağıdakı əsas xüsusiyyətləri xarakterizə edən məcmu göstəricilər üzrə aparılır:

(i) **mövcud və yeni biliklərin səmərəli istifadəsini və sahibkarlığın inkişafını həvəsləndirən (stimullaşdıran) institusional rejim** (*The Economic Incentive and Institutional Regime*). Bu göstərici vasitəsilə biliyin müxtəlif formalarda yaradılması, tətbiqi və yayılmasına şərait yaradan rəsmi və qeyri-rəsmi iqtisadi komponentləri və normativ-hüquqi mühiti xarakterizə edən göstəricilərə baxılır. Xüsusi halda, burada innovativ layihələrin maliyyələşməsinin sadəliyi və sürəti, təhsil alma sistemi və ixtisaslaşmanın yüksəldilməsi, əqli mülkiyyət hüququnun qorunmasının izlənilməsi, tarif və qeyri-tarif məhdudiyyətlərinin mövcudluğu və ölçüsü, bank fəaliyyətinin nizamlanması, xarici ticarət və s.;

(ii) **əhalinin təhsil səviyyəsi və biliyin yaradılması və istifadəsi üzrə bacarıqların mövcudluğu** (*Education and Human Resources*). Biliyə əsaslanan iqtisadiyyat əmək fəaliyyətinin bütün mərhələlərində yeni biliklərin əldə edilməsinə imkan verən çevik təhsil sisteminin mövcudluğu ilə xarakterizə olunur. Kəsilməz təhsil sistemində formal və qeyri-formal tədris formaları, təhsildə rəqabətqabiliyyətli mühit, bilik əldə edilməsi formaları və sərbəst seçim imkanları gözdən keçirilir. Təhsilin qiymətləndirilməsi üçün burada yetkin əhalinin savadlılıq səviyyəsi, təhsil alanların yaş həddinə nisbəti və s. kimi göstəricilərdən istifadə olunur.

(iii) **informasiya və kommunikasiya infrastrukturunu** (*The Innovation System*). Burada informasiyanın işlənilməsi və yayılmasının səmərəliliyi, habelə telefonların sayı, şəxsi kompüterlərin sayı, internet istifadəçilərinin sayı və digər bu kimi göstəricilər nəzərə alınır.

(iv) **Milli innovasiya sistemi** ki, (*Information and Communication Technology — ICT*) buraya dünyadakı meyilləri izləməklə, yeni

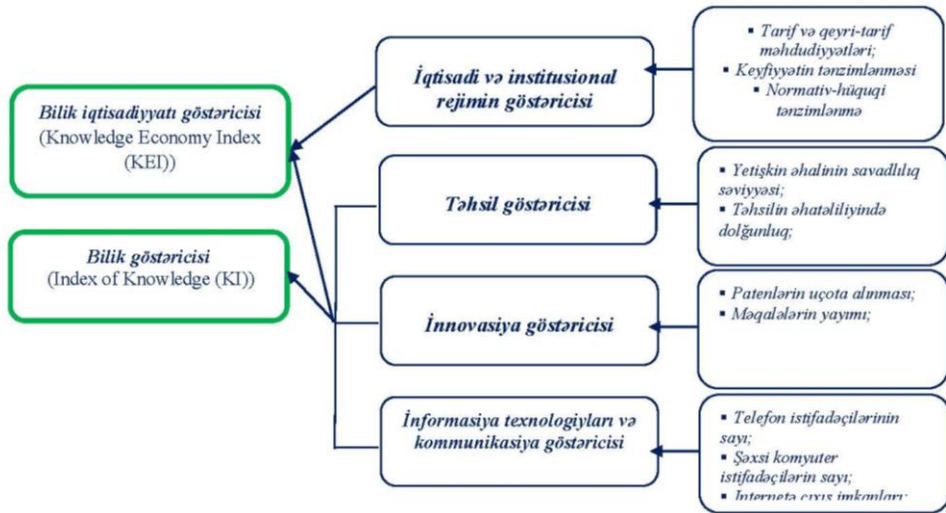
texnologiyalar əsasında, qlobal biliyi yerli tələblərə və ehtiyaca uyğunlaşdırmaqla iş aparən tədqiqat mərkəzəri, institutları, universitetlər, məsləhət xidməti firmaları və s. bu kimi müəssisələr daxil edilir. Bilik özü-özlüyündə iqtisadiyyatda dəyişikliyi yaratmağa qadir deyildir. Digər tərəfdən isə heç bir şəkildə elmi-tədqiqatlara və ali təhsilə investisiya qoyuluşunun yüksək gəlir gətirəcəyinə dair heç bir zəmanət yoxdur. Bu isə onunla izah olunur ki, elmi-texniki bilik ancaq və ancaq o zaman yüksək gəlir gətirir ki, bu hal genişmiqyaslı birləşmiş sistemin daxilində kompleks müəssisə, təşkilat və proseslərinin çərçivəsində istifadə olunsun.

Qeyd olunan göstəricilərin hesablanması əsasında məhz DB-nın **“Biliyin qiymətləndirilməsi metodikası”** (*The Knowledge Assessment Methodology - KAM*) dayanır ki, bu metodologiya, 148 sayda müxtəlif struktur və keyfiyyət göstəricilərinin, yuxarıda sadalananların dörd qrupda və (i) iqtisadiyyatın ümumi xarakteristikası; (ii) iqtisadi rejimlər; (iii) idarəetmə; (iv) innovativ sistemlər; (v) təhsil, (vi) işçi qüvvəsi və (vii) İKT kimi 7 klasterdə ümumiləşdirilməsidir.

Bu göstəricilərin əldə edilməsi üçün əsas məlumat bazası kimi, DB-nın İdarəetmə göstəriciləri, USPTO-nun Statistikası, DB-nın daxili İnkişaf Rəqəmləri Platformasının verilənlər bazası, ITU-nun Statistikasından, habelə zəruri hallarda ölkələrin milli statistikalarından istifadə edilir.

Ölkələr bu qrup göstəricilərin hər biri üzrə qiymətləndirilərkən, 1-dən 10-dək qiymət alır. Bu qiymətin ən yüksək həddi isə həmin ölkədə ən yüksək səviyyəni xarakterizə edir. Hesablamada həmçinin ÜDM-in illik qiyməti və insan kapitalının inkişafı daxil olmaqla ümumi iqtisadi və sosial göstəricilər də nəzərə alınır.

“K4D” proqramı çərçivəsində həmçinin **iki sərbəst – bilik iqtisadiyyatı** (*Knowledge Economy Index - KEI*) və **bilik** (*Knowledge Index - KI*) göstəriciləri nəzərə alınır. **KEI** – *institusional rejim, təhsil, innovasiya və informasiya texnologiyaları və kommunikasiya* göstəriciləri kimi dörd göstəricinin orta həddidir. **KI** – isə *təhsil, inovasiya, informasiya texnologiyaları və kommunikasiya* göstəricilərinin orta qiymətidir.

Elmi-tədqiqat və layihə institutlarının fəaliyyətinin qiymətləndirilməsindəki meyllər

Müasir zamanda milli iqtisadiyyatda istehsalın artımının əsas endoqen faktorlarından biri yüksək texnologiyaların inkişafına şərait yaradan, elmi-tədqiqat və təcrübi-konstruktor işlərinin nəticələrinin, habelə innovasiyaların müəssisələrdə tətbiqinə imkan verən texniki tərəqqidir. Tərəqqi, müəssisəsinin rəqabətqabiliyyətliliyinə, iqtisadiyyatın sahəvi sisteminə və bazar strukturuna, həmçinin qloballaşma şəraitində iqtisadiyyatın beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyinə təsir edir.

90-cı illərdən başlayaraq, məhsuldarlığın artım templəri “ənənəvi” faktorların “yeni iqtisadiyyat”ın elementləri – informasiya-kommunikasiya texnologiyaları ilə birləşməsilə əlaqələndirilir. Xalq təsərrüfatındakı səmərəli inkişaf şəraitinin formalaşdırılması ölkədə əlverişli investisiya mühitinin yaranmasına zəmin olmuşdur ki, bu işə öz növbəsində müəssisə və regionlarda innovativ faktorların fəallaşmasına gətirib çıxarmışdır. Odur ki, məhz qloballaşma dövründə makroiqtisadi şəraitin səmərəli inkişafı ölkənin iqtisadi siyasətində prioritet sahələrin, elmtutumlu istehsalın və texnologiyaların dəstəklənməsini təmin edə bilməsidir. Bunun üçün işə mütləq mənada ölkə iqtisadiyyatının məhsuldarlığının yüksəldilməsinə imkan verən alətlərdən istifadənin stimullaşdırılması zərurəti deməkdir [3-5].

Elmi-tədqiqat və işləmələrə ayrılan maliyyə vəsaitlərinin yüksəldilməsilə

yanaşı bu vəsaitlərdən səmərəli istifadə olunub-olunmaması istər dövlət sektorunun, istərsə də özəl sektorun diqqət mərkəzində və demək olar ki, aktuallığını itirməyən geniş bir müzakirə mövzudur. Ümumilikdə isə elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinə investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyi iqtisad elmində uzun illərdir ki, tədqiq olunur. Bir tərəfdən bu, gələcəyə istiqamətlənmiş məqsədyönlü investisiya kimi qiymətləndirilsə də, digər tərəfdən yeni biliklərin tətbiqinin perspektivi isə ictimai resurslardan kifayət qədər dəstək (elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin maliyyələşməsi, yaradılan texnologiyaların istehsalata ötürülməsi, bu məqsədlə elmi və texniki mütəxəssislərin hazırlanması və s.) tələb edir. Baş verən qlobal (demoqrafik, enerji, ekoloji, iqlim və s. bu kimi) problem və dəyişikliklərlə yanaşı, əlavə resursların tapılması getdikcə daha da çətinləşir, lakin bununla belə aydın şəkildə başa düşülür ki, insan cəmiyyətinin sadalanan qlobal problemləri uğurlu şəkildə dəf etməsi üçün zəruridir.

Özəl sektorda investisiya qoyuluşlarının, habelə elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinə investisiyaların qiymətləndirilməsinin bu və ya digər şəkildə obyektiv kriteriyaları (məsələn, satışların və gəlirlərin artımı, əməyin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, məhsulun maya dəyərinin azaldılması, yeni perspektiv texnologiyaların öyrənilməsi, rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi və s.) mövcuddursa da, dövlət sektorunda bu şəkildə yanaşma və qiymətləndirmə bir sıra səbəblərə görə mümkün olmur. Belə ki, hökumət biznes əməliyyatlarının planlaşdırılması çərçivəsində iqtisadi əsaslandırması verilə bilməyən bir çox funksiyaları öz üzərinə götürməyə məcburdur. Bu kimi funksiyalara məsələn, uzunmüddətli və genişmiqyaslı innovasiya layihələrinin həyata keçirilməsi, sənayenin və elmin yeni perspektiv istiqamətləri üzrə yüksəkixtisaslı səriştəli kadrların hazırlanması və s. aiddir.

Təbii ki, bu yerdə birbaşa investisiyaların səmərəliliyinin ölçülməsi ənənəvi iqtisadi metodların köməyi ilə mümkün olmayacaqdır. Lakin bununla belə bu kimi investisiya qoyuluşlarından imtina olunması da yol verilə bilən hal hesab edilmir. Məsələn, dünya təcrübəsində ABŞ-a nəzər salsaq, amerika administrasiyası bütün hökumət səviyyəsində elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor proqramlarına qoyulan investisiyalar üçün kriteriyaları hazırlayır, tətbiq edir və təkmilləşdirir. Belə ki, amerika administrasiyasının digər əsas vəzifələrindən biri də məhz elmi-tədqiqatların nəticələrinin əlaqələndirilməsidir ki, bu da təkrarlanmaların qarşısının alınması məqsədi daşıyır. Investisiya kriteriyasına gəldikdə isə burada əldə edilən uğur gözlənilən nəticələr və tərəqqi, əldə edilən nəticələrin

qiymətləndirilməsi üçün göstəricilərdən istifadə olunur.

Müxtəlif forma və təyinatlı, fundamental tədqiqatlardan müxtəlif proqramların işlənməsinədək bütün elmi-tədqiqat və təcrübi-konstruktor işlərində müqayisəni təmin etmək üçün əsasən 3 fundamental cəhət nəzərdən keçirilir:

(i) *uyğunluq (relevance)* – dövlət xətti ilə investisiyasının vacibliyinin, mümkünlüyünün və zərurililiyinin əsaslandırılması;

(ii) *keyfiyyət (quality)* – büdcə vəsaitləri hesabına maliyyələşmənin elmi-tədqiqat və təcrübi-konstruktor işlərində ən yaxşı keyfiyyətin təmin olunmasına imkan verəcəyinin əsaslandırılması;

(iii) *səmərəlilik (performance)* – investisiyanın səmərəli istifadəsinin əsaslandırılması.

Bununla yanaşı, sənaye sahəsində elmi-tədqiqat və təcrübi-konstruktor layihə və proqramları üçün həmçinin büdcə vəsaitləri hesabına maliyyələşmənin mümkünlüyü də qiymətləndirilir ki, burada məhz elan edilən və sonda əldə edilən nəticələrin müqayisəsi, alınan nəticələrin özəl sektora ötürülə (transfer edilə) bilməsi kimi kriteriyalar da nəzərə alınır.

İnvestisiya kriteriyası ABŞ-da ilk dəfə 2011-ci ildə Energetika Nazirliyində elmi-tədqiqat və təcrübi-konstruktor proqramlarında tətbiq edilmişdir. Daha sonra investisiya kriteriyası genişlənir və yayılaraq, digər sahələr üzrə elmi-tədqiqat proqram və layihələrində tətbiq edilməyə başlayır. Kosmik tədqiqatlar üzrə milli agentlik (NASA), milli elm fondu (NFS) öz strateji planlarını gözdən keçirir, büdcənin təsviri və maliyyələşmə mexanizmlərində dəyişikliklər edirlər.

2. “SAHİBKARLIQ UNIVERSİTETİ”: KONSEPTUAL ƏSASLAR

2.1. Universitet (Elm) – Sənaye əməkdaşlığı tarixindən

İqtisad tarixinə nəzər yetirdikdə, tədqiqatçılar universitet (elm)–sənaye əməkdaşlığının ilk nümunələrinə 1800-cü illərdə Avropa şirkətlərinin universitetlər nəzdində tədqiqatçılarla birgə əməkdaşlığı ilə meydana gəlməsi qənaətdədirlər. ABŞ-da isə universitet (elm) və sənaye əməkdaşlığına dair ilk işlərin ikinci sənaye inqilabından sonra 19-cu əsrin sonlarında Harvard Universitetində və Massaçussets Texnologiya İnstitutunda rast gəldiyini qeyd edirlər (Etzkovitz, 1998) [6]. Lakin universitet (elm) və sənaye əməkdaşlığının daha uzun olduğu, köklərinin

17-cı əsr İngiltərədən başlamış olması görünür. Belə ki, 17-cı əsrdə “ticarətin tarixi” (“history of trades”) adlı proqramla əsas məhsulların necə istehsal olunduğuna dair məlumatların əks olunduğu kataloq hazırlanması, bununla da istər istehsalçıların bir-birindən öyrənməsi, istərsə də elm adamlarının məhsulun istehsalında meydana çıxacaq çətinliklərin qarşısının alınmasına müvəffəq olmaları fikri ilə yola çıxan Francis Baconun bu yanaşması universitetlərdən kənarada akademik (elm) mərkəzlərdən biri olan “London Kral Cəmiyyəti” (Royal Society of London) tərəfindən həyata keçirilməyə müvəffəq olmuşdur. Məhz bu iş universistet (elm) və sənaye əməkdaşlığının təməli kimi qəbul olunur (Houghton, 1941; Ceyhan, 2010; Mokry, 2011) [7-9]. 1980-ci illərdən sonra universitetlərin ***iqtisadi və sosial inkişafa dəstək göstərilməsində*** iştirakla bağlı yeni yanaşmanın aktuallaşması, “sahibkarlıq universiteti” anlayışına, universitetlərin rolunun yüksəlməsinə gətirib çıxardı (Etzkovitz, 1998).

Daxili inkişaf nəzəriyyələrinə əsasən biliyin yeni məhsul və texnologiyaların meydana gəlməsindəki rolu, iqtisadi inkişafın əsas dayağı kimi qəbul edilməyə başladı (Romer, 1990; Qrossman və Helpman, 1991; Aghion və Hovit, 1992) [10-12]. Biliyin toplanması, istehsalı və yayılması texnoloji dəyişmələri və inkişafa yol açan, innovativ sistemlərin bünövrəsinin formalaşmasında mühüm rol oynayan əhəmiyyətli amillərdir. Belə ki, burada universitetlər yeni bilik və ideyaların mənbəyi hesab edilərsə, biliyi istehsal edən müəllimlərlə (pedaqoqlarla) və universitetdəki texnologiyalara əsaslanan tədqiqatçılarla birbaşa əlaqə və qırılmaz ünsiyyət sənaye quruluşları üçün mühüm amilə çevrilmişdir (Şartinger, 2001) [13]. Bununla belə biliyin istehsalı və texnoloji inkişaf ilk mərhələsində əhəmiyyətli həcmdə investisiya qoyuluşu tələb edən fəaliyyətdir ki, bu işə dövlət dəstəyi və sığortası olmadan demək olar ki, mümkünsüzdür. Lakin hətta dövlət dəstəyinin az olması və yaxud mövcud dəstəklərin getdikcə azalması, buna paralel olaraq, rəqabətin getdikcə yüksəlməsi, universitetlərdə fəaliyyət göstərən tədqiqatçıları öz tədqiqatları üçün yeni maliyyə mənbələri tapmağa və donor fondları cəlb etməyə vadar etmişdir. Beləliklə də, sənayenin universitetlərdəki tədqiqat fəaliyyətlərinə dəstəyi artmış, nəhayət universitet (elm) – sənaye əməkdaşlığı güclənmişdir. Sənaye müəssisələri məhsulda və istehsalda innovasiya üçün universitet nəzdindəki tədqiqatçılarla əməkdaşlıq etdikcə, müəllimlər də (pedaqoqlar) bu işdə tədqiqat fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədilə zəruri mənbələrin və imkanların tapılması işində tədqiqatçılara dəstək verirlər. 1982-ci ildə ABŞ-da Beynəlxalq Elm Fondu (National Science Foundation

(NFS)) tərəfindən 400 universitet (elm)–sənaye əməkdaşlığı ilə həyata keçirilən işlərdən bəhrələnərək, universitetlər (elm) və sənayenin birgə əməkdaşlıqdan əldə edəcəkləri qarşılıqlı qazancı (faydanı) müəyyən etmişlər (Cədvəl 1) (Norman, 1982) [14]:

Cədvəl 1. Universitet (elm) – Sənaye əməkdaşlığının qarşılıqlı faydaları [15]

<i>Sənayenin əldə etdiyi fayda</i>	<i>Universitetin (elmin) əldə etdiyi fayda</i>
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Təcrübəli texnoloji biliyə çıxış imkanı ▪ Fundamental və tətbiqi tədqiqatların nəticələrinin sistemli şəkildə qiymətləndirilməsi ▪ Müəllimlərin (pedaqoqların) rəhbərliyi ilə xüsusi bilik və bacarıqların yaradılması (formalaşdırılması) ▪ Sənaye üçün texniki işçi heyətinin tədris olunması ▪ Müəllimlərin (pedaqoqların) sənaye yönümlü elmi-texniki tədbirlərdə iştirakı ▪ Yüksək ixtisaslı elmi-texniki əməyə çatma imkanı ▪ Texnoloji cəhətdən zəif inkişaf etmiş sahələrdə sürətli texnoloji inkişafa nail olunması ▪ Sənaye yönümlü layihələrin icrasında xüsusi problemlərin (çətinliklərin) həlli, aradan qaldırılması ▪ Birlikdə səy göstərmə, yeni müəssisə qurma və iqtisadi gəlir əldə etmə imkanı ▪ Universitetlərin (elmin) mövcud imkanlarına çıxış ▪ Universitetlərlə əməkdaşlığın sənaye müəssisələrinə qazandırdığı nüfuz 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Müəllimlərin (pedaqoqların), tədqiqatçıların və tələbələrin biliyinin təcrübədə tətbiqinin dəstəklənməsi ▪ Tədqiqat fondlarına çıxış ▪ Uiversitetlərdəki tədris planlarının və təhsilin təkmilləşdirilməsi ▪ Tələbələr üçün təcrübə praktikası və digər təcrübə imkanların yaradılması ▪ Məzunlar üçün potensial iş yerlərinin əldə edilməsi ▪ Universitetindəki məsləhət (elmi rəhbər) şuralarında sənayedən nümayəndələrin təmsil olunması ▪ Sənayenin əlində olan imkanlara və təchizata çıxış imkanı ▪ Sənaye üçün həyata keçirilən tətbiqi tədqiqatlar üçün dövlət dəstəklərindən istifadə imkanı ▪ Birlikdə səy göstərmə, yeni müəssisə qurma və iqtisadi gəlir əldə etmə imkanı

2.2. “Sahibkarlıq Universiteti”: Berton R.Klarkın yanaşması ilə [16-17]

“Sahibkarlıq Universiteti” anlayışına dair müxtəlif yanaşmaların mövcud olmasına baxmayaraq, bu ideya ilk dəfə 1998-ci ildə Kaliforniya Universitetinin professoru Berton Klark tərəfindən istifadə edilmişdir. B.Klarkın yanaşmasına əsasən burada əsas xüsusiyyət məhz yeni ideyaların yaradılması, ticariləşdirilməsi və onun yayılmasında qorxunun, tərəddüdün olmaması, başqa sözlə desək, bu yanaşmanın arxasında duran qurum yeni təcrübənin mənimsənilməsində yarana biləcək qeyri-müəyyən nəticələr qarşısında öz üzərinə risk götürə bilməlidir. Məhz bu çərçivədə isə müəssisə rəhbərliyi ənənəvi iş və tədris proseslərində zəruri dəyişiklikləri etmək üçün kifayət qədər istək və iradəyə malik olmalıdır ki, ənənəvi fəaliyyətin strateji proseslərə, çevik idarəetməyə çevrilməsinə nail oluna bilsin.

Elə isə sual yaranır ki, “sahibkarlıq universiteti” anlayışı nəyi əhatə edir? Adından da görüldüyü kimi sahibkarlıq fəaliyyətinə istinad edən yanaşmanı əsas götürməklə “Sahibkarlıq Universiteti”ndə fəaliyyət göstərən hər bir fərd - müəllim, tələbə, tədqiqatçılar məhz sahibkar kimi düşünməli, məhdud zaman və resurs çərçivəsində müxtəlif məsələlərin biznes maraqlarına xidmət edərək, həllinin tapılması istiqamətində birgə hərəkət etməlidirlər.

B.Klarkın yanaşması ilə “Sahibkarlıq Universiteti”ni xarakterizə edən on altı xüsusiyyət (1) universitetin idarəedici nüvəsinin gücləndirilməsi; (2) universitetdən kənarında təşkilatlar və qruplar arasında əlaqənin gücləndirilməsi; (3) maliyyələşmə mənbələrinin diversifikasiyası; (4) universitetin alt bölmələrinin sahibkar kimi fəaliyyətinin stimullaşdırılması; (5) ümumi sahibkarlıq mədəniyyətinin inkişafı kimi 5 alt qrupda cəmləşdirilmişdir:

1. Dövlətdən asılı olmayan maliyyələşmə.

Belə ki, məhz bu yanaşma nəticəsində universitet investisiya qoyuluşu üçün layihələrin seçilməsi, kommersiya strukturlarının yaradılması, yeni tədqiqat istiqamətlərinin əsasının qoyulması kimi investisiya qoyuluşlarında müstəqillik əldə edir;

2. Diqqətin mərkəzə (nüvəyə) yönəldilməsi.

Belə ki, universitetdə güclü idarəedici nüvə mövcud olur ki, bu da universitetin sahibkar kimi fəaliyyətinin inkişafında qərarların qəbul edilməsində çox çevik hərəkət edir. Burada idarəedici struktura elmi və tələbə komitələri kimi strukturların daxil edilməsinə yol verilməməlidir.

3. Kadrların keyfiyyətinin idarə olunması.

Yüksəkixtisaslı kadrların işə götürülməsi və onların verəcəyi töhfənin artırılması məqsədilə ixtisaslaşmanın yüksəldilməsinin təklif edilməsi.

4. Sahibkarlıq mədəniyyəti.

Universitetin üzvləri (kadr heyəti) yeni ideyaların yaranmasına, innovasiyalara yönəlməlidirlər, belə ki, burada köhnə ənənələrin və qaydaların izlənilməsi qorunmamalıdır.

5. Maliyyələşmə qurumları ilə yekun, konkret nəticəyə yönələn müqavilələrin bağlanması.

Dövlət, qeyri-dövlət və digər fondlardan əldə olunan vəsaitlərdən istifadə edilərək, həyata keçirilən istehsalın nəticələri ölçüləbilən müəyyən kriteriyalarla müəyyən edilməlidir.

6. Səthi təşkilati struktur.

Belə ki, bürokratiyadan uzaq, innovativ məsələlərin həllində çevik qərar qəbul edə bilən ierarxiyanın olması.

7. Missiya və strateji plan.

Qeyd olunan, habelə qərar qəbuluna yönələn nüanslar məhz ayrıca qəbul edilmiş sənəddə öz əksini tapmalıdır.

8. Məzunlarla əlaqələr üzrə geniş fəaliyyət.

Məzunları dəstəkləmək, maliyyələşdirmək üçün proqramların olması.

9. Sənaye və digər universitetlərlə (profilə uyğun qurumlarla) əməkdaşlıq.

Burada digər qurumlarla, sənaye müəssisələri və s. ilə birgə təlim-tədris, layihələrin icrası və s. kimi işlərin həyata keçirilməsi.

10. İnfrastrukturda rəqabətqabiliyyətli kampus.

Rahət və müasir imkanlarla təchiz edilmiş iş şəraitinin təmin edilməsi fəaliyyət göstərənlərin dəstəklənməsi üçün əhəmiyyətli üstünlükdür.

11. “Gəlir mənbəyi” hesabına əlavə maliyyələşmə.

Biznes-məktəblər, konfrans-mərkəzi, mehmanxana, əlavə təhsil proqramları kimi alternativ gəlir mənbələrinin yaradılması.

12. Diqqətin məhdud və əsas məqsədə yönəlmiş tədris və elmi tədqiqat istiqamətində cəmlənməsi.

Burada əsas səlahiyyət və sərəfişdən kənara çıxılmasına, çoxistiqamətli fəaliyyətin həyata keçirilməsinə yol verilməməlidir.

13. Təlim-tədris və elmi tədqiqatlarda gələcək perspektiv imkanların monitorinqi.

Burada tədqiqat və inkişaf (R&D) sektorunda baş verən dəyişikliklərin və yeni meyillərin daima izlənilməsi üçün resursların olması.

14. Donorların töhfə verməsi üçün cəlbəedici.

Burada yeni töhfələrin cəlb edilməsi üçün kifayət qədər yüksək etibara malik olmaq.

15. Gənc alimlər üçün cəlbəedici şərait.

Burada perspektiv və müvəffəqiyyət vəd edən gənc alimlərin, mütəxəssislərin işə cəlb edilməsidir ki, bu da öz növbəsində donorların cəlb edilməsi və yeni elmi istiqamətlərin aparılmasına hazır olmaqdır.

16. Sahələrarası tədqiqat strukturları.

Bu, elm və təhsildə sahələrarası əməkdaşlığın həyata keçirilməsinə imkan verən təşkilati struktura malik olmaqdır.

Beləliklə bu kimi universitetin əsas vəzifəsi və missiyası dünyanın qabaqcıl universitetləri sırasında təmsil olunmaq, çevik idarəetmə sisteminin və innovativ-sahibkarlıq infrastrukturunun obyektlərinin formalaşdırılması, maliyyələşmə mənbələrinin çeşidləndirilməsi və onların idarəetmə alətlərinin genişləndirilməsi; professor (tədqiqatçı)-müəllim heyətinin əmək haqqlarının ödənilməsinin, habelə sahibkarlıq istiqamətlərinin onların fəaliyyətinin nəticəsi əsasında formalaşdırılması, sahibkarlıq düşüncəsinin və mədəniyyətinin meydana gəlməsi, məhdud zaman və resurs çərçivəsində müxtəlif məsələlərin biznes maraqlarına xidmət edərək, həllinin tapılması istiqamətində birgə hərəkət edilməsidir.

*Klassik, ənənəvi universitetlərdən fərqli olaraq, “Sahibkarlıq Universiteti” innovativ infrastruktura malik olan **tədris, elmi-tədqiqatlar və sahibkarlıq fəaliyyəti yolu ilə** gəlirlərin əldə edildiyi qurumdur.*

2.3. İnnovativ inkişafın “Üçlü Spiral” modeli

Üçlü Spiral nəzəriyyəsi (*ingilis dilində: Triple Helix*) XXI əsrin əvvəllərində İngiltərənin Nyukastle Universitetinin (Newcastle University) professoru Henri Etkoviç (Henry Etkowitz) və Amsterdam Universitetinin professoru Loet Leydesdor (Loet Leydesdorff) tərəfindən işlənilmişdir.

İstənilən ölkədə innovativ sistemin inkişafını xarakterizə edən **“Üçlü Spiral”** adından görüldüyü kimi hökumət, biznes və universitet (elm) üçlüyü arasındakı sıx qarşılıqlı əlaqəni simvolizə edir. Adı çəkilən nəzəriyyənin əsası iqtisadi artıma nail olunması və elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsinin təmin edilməsi üçün elmin gücünün hökumət və biznes ilə birləşdirilməsi zərurətidir, belə ki, burada əsas ağırlıq məhz universitetin üzərinə düşməkdədir. Sənaye istehsalının mərkəzinə doğru irəliləyişdə biliyin yaradılması, yayılması və istehsalı və habelə innovasiyanın (istər məhsul, istərsə də proses kimi) idarə olunması anlayışı (modifikasiyaya

uğrayaraq) dəyişikliyə məruz qalır. “*Innovasiyada innovasiya*” kimi yeni anlayışın meydana gəlməsinə şərait yaradan bu yanaşmanın tam mahiyyəti isə məhz innovasiyanın təşviqini şərtləndirən mühitin yaradılması və innovativ proseslərin yenidən təşkilatlanması və optimallaşdırılmasından ibarətdir.

Bilik iqtisadiyyatına keçid dövrünü yaşayan bir-çox ölkələrdə rəqabətqabiliyyətliliyin açar faktorları yeni bilik və texnologiyaların ötürülməsinin əsas resurs mənbəyi məhz elm tutumlu istehsalın və praktiki tədqiqatların aparıldığı universitetlərdir (elmi müəssisələrdir). İnnovativ inkişafın “*Üçlü Spiral*” modeli elmi əməkdaşlıq və birgə müəssisələrin yaradılması yolu ilə sahələrarası yeni biliklərin inkişafına təkan verir.

İnnovativ məhsulun yaradılması (istehsalı) prosesinin bütün mərhələləri boyunca müxtəlif institutlarla birgə iş aparılır. Belə ki, başlanğıc mərhələdə hökumət-universitet əməkdaşlığı sonrakı mərhələlərdə universitet (elm)-biznes əməkdaşlığı ilə (texnologiyaların transferi, bazarlara çıxışla) davam etdirilir. Müasir iqtisadiyyatda bu sadə xətti struktur yanaşmasından çıxaraq, qurumlara bir-birinə bənzər xarakteristikaları saxlayaraq, məqsədyönlü işin aparılmasında spiralvari strukturun tətbiqidir.

İnnovativ inkişafın “*Üçlü spiral*” modelinə aşağıda sadalanan kimi 3 əsas element daxildir:

(1) cəmiyyətdə elmi biliklərə əsaslanaraq, hökumət və istehsal ilə qarşılıqlı əlaqədə olmaqla universitetlərin rolu güclənir;

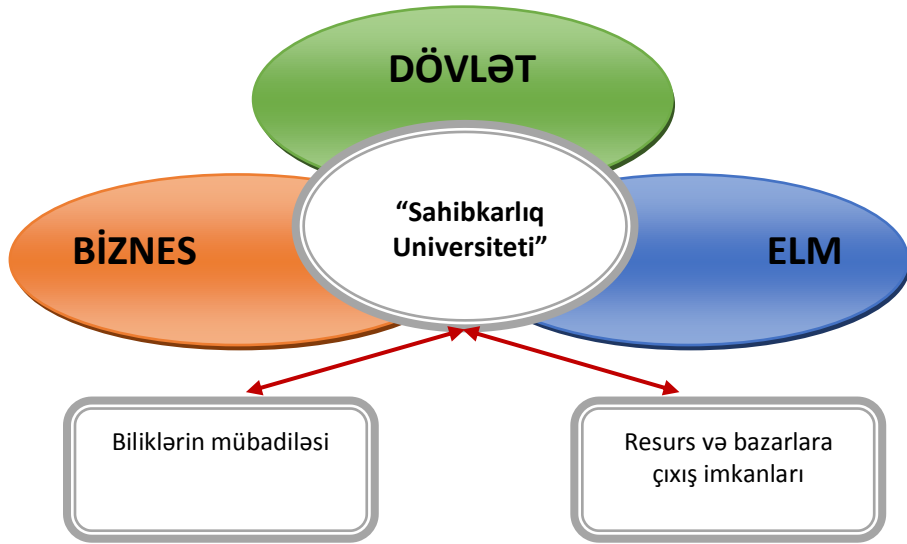
(2) universitet (elm) – biznes – hökumət üçlüyü əməkdaşlığa maraq göstərir;

(3) ənənəvi funksiyalardan kənara çıxaraq, hər bir tərəf dolayısı ilə öz üzərinə digərinin funksiyalarını götürmüş olur; ümumiyyətlə qeyri-ənənəvi funksiyaları yerinə yetirə bilən qurumlar innovasiyanın mənbələri hesab edilirlər.

Praktiki cəhətdən bu elementlər o deməkdir ki, təhsil və elmi tədqiqatlarla məşğul olan universitetlər, eləcə də iqtisadiyyatın inkişafında universitetin nəzdindəki inkubasiyalarda yeni müəssisələrin yaradılması, biznesin inkişafı üçün məsləhət və təhsil xidmətlərinin təşkil edilməsi və s. şəklində, bu yerdə hökumət özünün ənənəvi qanunverici və nizamlayıcı rolunu qorumaqla vençur investor və ictimai sahibkar kimi çıxış edərək, öz töhfəsini verir.

Bu modeldə əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi əsas rol yeni tədris predmetləri (fənnləri) vasitəsilə bilikləri təcrübəyə tətbiq edən sənaye yönümlü sahibkarlıq universitetinin üzərinə düşür. Məhz bu cəhətinə görə

klassik, ənənəvi universitetlərdən fərqli olaraq, “Sahibkarlıq Universiteti” nəzdində innovativ infrastruktura malik olan tədris, elmi-tədqiqatlar və sahibkarlıq fəaliyyəti yolu ilə gəlirlərin əldə edildiyi qurumdur. Belə ki, bu qurumlar məhz iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üzrə innovativ ideya və məhsulların istehsalına cavab verən bilən kadr (mütəxəssis) potensial ilə irəliləyirlər.

“*Sahibkarlıq Universiteti*” – təşəbbüskar yeni fəaliyyət formaları, daxili mühitin transformasiyası və xarici mühitlə əlaqələrin modifikasiyası yolu ilə yeni bilik və ideyaların yaranması, onların tədrisi və praktikaya tətbiqi kimi üç sahə arasında maneələrin dəf edilməsi yolunda sistemli və məqsədyönlü şəkildə əmək sərf edən yüksək ali təhsil müəssisəsidir.

Sadalanın üç sahə üzrə fəaliyyətin təmin olunmasındakı daimi çatışmazlıq isə maliyyə, infomasiya və insan resurslarıdır. Bir sıra tədqiqatçıların mövqeyinə görə isə məhz bu problemlərin aradan qaldırılması elə sahibkarlıq xarakterində məsələnin həllinə şərait yaratmaqda, bilavasitə sahibkarlıq mühitinin formalaşmasında rol oynamaqdadır.

Elm və Biznes: *elmi-tədqiqatın, sənayenin və siyasətin birgə maraqlar uğrunda məqsədyönlü əməkdaşlığıdır.*

Biznes-inkubator və Texnoparklar: *kadrların hazırlanmasında əldə edilən uğurun strateji faktorlarıdır.*

2.4. “Sahibkarlıq Universiteti”nin təşkil olunma kriteriyaları

“Sahibkarlıq Universiteti”nin təşkil olunması kriteriyaları Avropa Komissiyasının Elm və Mədəniyyət Direktoriyasının və İƏİT LEED Yerli İnkişaf və Əməkdaşlıq Forumunun [18] sahə üzrə müstəqil ekspertlərin birgə təşəbbüsü çərçivəsində hazırlanmış qaydalara istinad etsək, səmərəli idarəetmə və mədəni dəyişikliklərə səbəb olması üçün uğurlu “sahibkarlıq universiteti”ni xarakterizə edən aşağıdakı 7 sahə müəyyənləşdirilmişdir: (i) *Rəhbərlik və idarəetmə*; (ii) *Təşkilati bacarıq (potensial), işçi heyət və stimullaşdırma*; (iii) *Təhsildə və öyrənmədə sahibkarlığın inkişafı*; (iv) *Sahibkarlar üçün keçidlər (çığırlar)*; (v) *Biliklərin mübadiləsi üçün universitet–biznes/xarici əlaqələr*; (vi) *“Sahibkarlıq Universiteti” beynəlxalq qurum kimi və (vii) “Sahibkarlıq Universiteti”nin təsirinin ölçülməsi*.

2.5. “Sahibkarlıq Universiteti”nin təşkil olunmasında ABŞ təcrübəsi

İnnovativ inkişafın “Üçlü Spiral” modelinin tələblərinə cavab verib, verməməsindən asılı olmayaraq, bir-sıra inkişaf etmiş ölkələrdə klassik universitetdən “Sahibkarlıq Universiteti”nə keçid tendensiyası hələ keçən əsrin ortalarından başlamışdır. Ümumilikdə “Sahibkarlıq Universiteti” konsepsiyasının inkişafı özlüyündə sosial-iqtisadi, siyasi, mədəni və daha bir sıra faktorlardan asılıdır. Bu sahədə klassik nümunə XX əsrin 30-cu illərində böyük depressiyanın təsirindən uzaqlaşmaq məqsədilə biznes və elmin müştərək dialoqu əsasında Masaçusets Texnoloji İnstitutu (MTI) simasında yaradılmışdır. O zaman nəinki fundamental, eləcə də tətbiqi tədqiqatlara üstünlük verilmiş, həmçinin bütün məqsəd, maraq tədqiqatlardan alınan nəticələrin praktikaya, istehsalata tətbiqinə cəmlənmişdir. Onların fəaliyyətindəki əsas işlərdən biri də məhz 1980-ci ildə patent və ticarət nişanlarına dair qanunvericiliyə edilən düzəlişlərdən ibarət olmuşdur. Belə ki, bu sənədə əsasən universitet və digər tədqiqat müəssisələri dövlətin maliyyə dəstəyi ilə əqli mülkiyyətin hazırlanması hüququna sahib olurlar.

Hazırda ABŞ təhsil sisteminin və fundamental elmi mərkəzlərin nüvəsi hesab olunaraq, sahibkarlıq istiqamətli fəaliyyət göstərən universitetlərin sayı 235-dir. Onların sırasında Harvard, Yel, Kolumbiya, Berkli, Stenford, Minessot, Viskonski universitetləri, Masaçusets Texnoloji İnstitutu yer almaqdadır. Belə ki, onların əhəmiyyətli hissəsi dünya reytinglərinin ilk sıralarında təmsil olunmaqdadırlar. Bununla belə ABŞ-da hətta paralel

profilli qurumlar arasında mütəmadi qaydada reyting sıralaması keçirilir ki, bu da daxili stimullaşdırmada mühüm rol oynayır.

“Sahibkarlıq Universiteti”nin əsaslarının qoyulmasında əhəmiyyətli təcrübə və çəkiyə malik olan ABŞ-dan sonra və ondan fərqli olaraq, cəmiyyətin iqtisadi, sosial və mədəni inkişafına istinad edərək, inkişaf etmiş Qərbi Avropa ölkələrində özünəməxsus şəkildə “sahibkarlıq universiteti” yanaşması tətbiq edilməkdədir.

İlk əvvəllər yerləşmənin (fiziki məkanın) böyük rol oynaması fikri hakim olsa da, müasir yanaşmalarda bu fikir artıq bir qədər dəyişməkdədir. Bu gün universitet və institutların sahib olduqları böyük ərazilər deyil, məhz hansı sferada innovasiyaya sahib olması daha önəmlidir. Belə ki, bu zaman böyük ərazilərdən fərqli olaraq, kiçik və uğurlu bizneslərin qurulduğu xüsusiləşmiş ərazilər əsas rol oynamaqdadır; burada Hollivudun əyləncə, Silikon vadisinin informasiya-texnologiyaları sferalarındakı, Lombardiyanın (İtaliya) ayaqqabı klasterindəki rolunu qeyd etmək olar.

Ümumilikdə isə aparılan tədqiqatların, mövcud təcrübənin nəticələrinə əsasən “sənaye universitet”lərinin rəqabətqabiliyyətini şərtləndirən aşağıdakı kimi indikatorlar müəyyən edilmişdir: *texnoloji transfer mərkəzlərində ekspertiza üçün təqdim edilən (nəticələri qorunan) kəşflərin sayı; texnoloji transfer mərkəzlərində nəticələri məsləhət və digər xidmətlər şəklində tətbiq edilən kəşflərin sayı; patentin alınması üçün müraciətlərin sayı; alınmış patentlərin sayı; qüvvədə olan lisenziyaların sayı; yeni lisenziya, seçimlər və ya müqavilələrin sayı; yeni yaradılan “Spin-Off” şirkətlərin sayı; kommersiyalaşdırma əsasında gəlirlərin həcmi və daxilolmaların tədqiqat büdcəsinə görə faiz nisbəti.*

Nəticə

*Bu gün universitet və institutların (elmi-tədqiqat qurumlarının) sahib olduqları böyük ərazilər deyil, məhz **hansı sferada innovasiyaya sahib olması daha önəmlidir.***

Qloballaşma və texnoloji inkişaf və sürətli dəyişikliklər iqtisadi və sosial həyatımıza dərindən təsir etməkdədir. Sosial-iqtisadi quruluşların sürətlə dəyişdiyi bir zamanda sosial-iqtisadi inkişafa öz töhfəsini verən müəssisələrin istər strukturları istərsə də bir-birlərilə qarşılıqlı əlaqələrinin qurulması və davam etdirilməsi prinsipləri dəyişikliklərə məruz qalır. Odur ki, ilkin mərhələ kimi hazırkı tədqiqatda universitet-elm-sənaye-dövlət əməkdaşlığının əsasları öyrənilmiş və müvafiq təkliflərin verilməsinə cəhd

edilmişdir.

Bilik əsaslı iqtisadi dövr kimi qiymətləndirilən XXI əsrdə biliyin iqtisadiyyatda əlavə dəyərə çevrilməsi rəqabətqabiliyyətliliyin əsas elementlərindən biri olması qaçılmaz və şübhəsizdir.

Ölkələr rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi, yüksək inkişafa nail olmaq məqsədilə tədqiqat və inkişafa ayrılan vəsaitlərin həcmi artırmaqla yanaşı, digər tərəfdən bu vəsaitlərin səmərəli və məqsədyönlü istifadəsi istiqamətində yeni texnologiya və innovasiyaya istinad edən siyasətlər, strateji planlar hazırlayaraq, tətbiq edirlər. Bununla yanaşı, bu işdə *universitet (elm daxil olmaqla) – sənaye – dövlət* vəhdətinin əhəmiyyətini görənlər bu istiqamətdə işlərin görülməsi üçün də mexanizmlər işləməkdə yaxud var olanlardan maksimum dərəcədə faydalanmağa doğru təkmilləşdirməyə səy göstərirlər.

Innovasiya sisteminin inkişafı və bu çərçivədə “sahibkar universitetlərin” uğurlu tətbiqi isə bu sahədə ciddi tədqiqatın aparılması, “sahibkar universitetlər” üçün daxili və xarici mühitin, habelə təşkilati quruluşu, funksiyaları üçün nəzəri əsasların və tətbiq imkanlarının öyrənilməsi vacibdir.

Ümumilikdə *universitet (elm)–sənaye–dövlət* əməkdaşlığının təkmilləşdirilməsi məqsədilə aşağıdakı kimi **addımların** həyata keçirilməsi tərəfimizdən zəruri hesab edilmişdir:

- universitet (elm) tərəfindən istehsal edilmiş biliyin sənaye müəssisələri tərəfindən hansı formada istifadə olunması istiqamətində məqsədyönlü və təcrübi əsaslı **“Yol Xəritəsi”** hazırlanması;

(burada tərəflərin ikitərəfli faydalanması gözlənilir, belə ki, sənaye tərəfi öz problemlərini ifadə etməklə, həllin axtarılması faktiki çətinliklərə istinad etmə yanaşmasını; universitet (elm) isə necə və hansı şəkildə həllərin təklif edilməsi üçün daxili potensialın səfərbər edilməsi, habelə daxildə yeni tənzimlənmə mexanizmlərini tətbiq edəcəkdir, məsələn seçilmiş sənaye sektoru üzrə pilot layihənin tətbiq edilməsi, konkret addımların atılması mexanizmi kimi);

- universitet (elm) – sənaye – dövlət üçtərəfli əməkdaşlığında qeyd edildiyi kimi **biliyin ticariləşdirilməsi** istiqamətində bütün addımların (mərhələlərin) nəzərə alındığı **“Strateji Planın”** hazırlanması;

(burada hazırda dövlət qurumlarının üzərinə düşən vəzifələr və onların tətbiqində mövcud imkanlar və çətinliklər nəzərə alınmaqla, ən xırda detallara qədər bütün nüansların nəzərə alınması ilə hazırlanmış plan olmalı, müəyyən mənada “SWOT” təhlil xarakteri daşıyan bu plan əsasən

hüquqi, normativ cəhətdən boşluqların müəyyən edilməsinə köməkçi olmalıdır);

- elmi-tədqiqat, təcrübi-konstruktor və texnoloji işlərin praktiki tətbiqi əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsi mexanizminin işlənməsi yaxud mövcud mexanizmlərin müasir meyillər nəzərə alınmaqla, təkmilləşdirilməsi və geniş tətbiqinə başlanılması;

- universitet (elm) – sənaye (biznes) əməkdaşlığı içərisində akademik heyətin sənaye ilə daima əlaqələndiricisinin olması, heyətin sənaye müəssisələrilə sıx təmasda olmaq;

- layihələr yolu ilə maliyyələşdirmə qurumlarının sayının artırılması, xüsusilə sənaye, texnoloji istiqamətli işlərin maliyyələşdirilməsinə diqqətin artırılması;

- cəmiyyətdə “elm”, “elmi işçi” terminlərinin yüksək statusunun təmin edilməsi, cəmiyyətin “elmə” yanaşmasının, inamının yüksəldilməsi istiqamətdə işlərin aparılması

(xarici təcrübələr nəzərə alınmaqla, diqqətlə tədqiq edilməsi, yerli xüsusiyyətlərə uyğun modelin işlənməsi).

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Aghion, Philippe and Peter Howitt (1992) “A Model of Growth through Creative Destruction”, *Econometrica*, 60 (2): 323-351.

2. Ceyhan, Murat (2010), Dynamics of knowledge production and the social formation of the university, Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilim ve Teknoloji Politikası Çalışmaları, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara;

3. Clark, Burton R. Creating Entrepreneurial Universities: Organizational Pathways of Transformation. London and New York: International Association of Universities Press and Pergamon-Elsevier Science, 1998.

4. Etzkowitz, Henry (1998), “The Norms of Entrepreneurial Science: Cognitive Effects of the New University–Industry Linkages”, *Research Policy*, 27(8): 823–833;

5. Geisler, Eliezer and Albert H. Rubenstein (1982), “University-Industry Relations: A review of Major Issues”, Albert B. Link ve Gregory Tassej (eds), *Cooperative Research and Development: The Industry, University and Government Relationship (USA: Kluwer Academic Publishers):*

43-62; Norman, Colin (1982), “Audit May Cost UC Millions”, Science, Nisan 16 (4543):279.

6. Grossman, Gene M. and Helpman, Elhanan (1991), Innovation and Growth in the Global Economy, (Cambridge-MA: MIT Press)

7. Houghton, Walter. E. (1941), “The History of Trades: Its Relation to Seventeenth-Century Thought: As Seen in Bacon, Petty, Evelyn, and Boyle”, Journal of the History of Ideas, 2(1), 33-60;

8. Kraft, J., Kraftova, I.: The influence of globalization on market structure and competitive advantage of selected economies. Conference proceedings: 3th Central European Conference in Regional Science (CERS), October 7th-9th, 2009, Košice, Slovak Republic, p. 531-546. ISBN 978-80-553-0329-1

9. Kraft, J., Zaytsev, A., Baranov, V.: Globalization and Innovative Factors of the Enterprises Development. Proceedings of the 9th International Conference Liberec Economic Forum, 2009, p. 193-200. Liberec: TUL, 2009. ISBN 978-80-7372-523-5

9. Mokry, Joel (2011), The Enlightened Economy, (New Haven: Yale University Press).

Norman, Colin (1982), “Audit May Cost UC Millions”, Science, Nisan 16 (4543): 279.

10. Romer, Poul M. (1990), “Endogenous technological change”, Journal of Political Economy, 98 (5): 71-102.

11. Scharfetter, Doris, Andreas Schibany and Helmut Gassler (2001), “Interactive Relations between Universities and Firms: Empirical Evidence for Austria”, The Journal of Technology Transfer, 26 (3): 255-268

12. Ань Цинянь 2009. Новая научно-техническая революция и современный мир. Век глобализации. Выпуск № 2(4) /2009, стр. 30-39;

13. Индекс экономики знаний, <http://gtmarket.ru/ratings/knowledge-economy-index/knowledge-economy-index-info>

14. Кларк, Б.Р. Создание предпринимательских университетов: организационные направления трансформации, пер. с англ. А. Смирнова; М.: Изд. Дом, Гос. ун-та, Высшей школы экономики, 2011, 240 с. (Теория и практика образования). ISBN 978-5-7598-0834-3 (в пер.).

15. Николаев С.Д., Зайцев А.В., Баранов В.В., Крафт Й. Интеллект современного предприятия. Монография. – М.: Издательский Дом «Комсомольская правда», 2010. – 252 с

Образование, Наука И Бизнес - Модель Интеграции

Исмайылова Айнура Манаф кызы
Научно-исследовательский институт экономических реформ
(НИИЭР) при Министерства экономики
Азербайджанской Республики

Резюме

В статье была интерпретирована улучшение эффективности научно-исследовательских и проектных институтов, их отношение с институтами производства, также были исследованы возможности расширения самофинансирования теоретических и концептуальных основ, экономика знаний, на фоне глобальных проблем современной эпохи науки - высшее образование - промышленность - частный сектор - государственное сотрудничество и опыт США.

Экономика знаний, передача технологий, а также расширение применения инновационных проектов и т.п. несмотря на то что, весьма актуальные вопросы научных дискуссий и исследований, реализация государственной политики в этом направлении, а также общества означает крупномасштабные изменения в социально-экономической структуре.

Практическая значимость исследования заключается в том, что результат может служить в качестве справочного материала для будущих исследований, которые будут проводиться в направлении установление контактов и координации между научно-исследовательскими и проектными данными, особенно в промышленности-ориентированных институтах, с промышленностью и частным сектором в целом.

Ключевые слова: экономика знаний, научно-технический прогресс, "индустриальный университет", наука-государство-индустрия (бизнес) сотрудничество, модель "тройной спираль"

Education, Science And Business Integration Model

Aynura Manaf Ismayilova

Head of Department,

**Institute for Scientific Research on Economic Reforms (ISRER)
under the Ministry of Economy of the Republic of Azerbaijan**

Abstract

This article investigates issues including the theoretical and conceptual basis of the performance of scientific research and project institutions, their cooperation with industrial structures, empowerment of self-financing, and entails the interpretation of scientific and technical progress, transition to the knowledge economy, science - higher education - industry - private sector - public sector partnership based on the global challenges of the modern era and the experience of the USA in the field.

While the knowledge economy, technological transition, and the expansion of the application of innovative projects and etc. are hotly debated in scientific debate and research field, the implementation of work in this direction demands large-scale changes in public policy, society, as well as socio-economic field.

The practical significance of the study is that the results can serve as a reference for the future study in the establishment of cooperation and coordination of scientific research and project institutions, especially those which are industry-oriented, with industrial enterprises, and in general private sector.

Keywords: knowledge economy, scientific and technological progress, "industrial university", a science-state-industry (business) cooperation, "triple spiral" model

**ELMİ-İSTEHSALAT KOMPLEKSLƏRİNİN YARADILMASI ÜZRƏ
BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ**

Təranə Şahvələd qızı Salıfova,
İİETİ, dissertant,
e-mail: teranesalifova@gmail.com

XÜLASƏ

Məqalədə elmi-istehsalat komplekslərinin mahiyyəti və strukturunun müəyyənləşdirilməsi, həmçinin elmi-istehsalat birliklərinin yaradılması və fəaliyyət mexanizmi tədqiq edilmiş, beynəlxalq təcrübə öyrənilmişdir.

Açar sözlər: innovativ inkişaf, texnopolis, elmi-istehsalat kompleksi, innovasiya mərkəzləri, texnoloji mərkəzlər, transfer texnologiyası

Giriş

XX əsrin sonu - XXI əsrin əvvəlləri insan cəmiyyətinin həyatında baş verən hadisələrlə qeyd edildi. İqtisadi, siyasi, ictimai strukturlarda baş verən dəyişikliklər müəyyən qaydada stabilliyin pozulmasına, gözlənilməz hadisələrin gedişatına səbəb oldu. Əlbəttə bu dəyişiklərin əsasında sürətlə inkişaf edən elmi-texniki tərəqqi (ETT) dururdu.

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, cəmiyyətin iqtisadi inkişafının əsasında innovasiya - ETT imkanlarını iqtisadi tələbat ilə birləşdirmək nəticəsində yaranan yeniliklər durur. İnnovasiya prosesi əlavə resurslar cəlb olunmadan mövcud iqtisadi və elmi potensialın tam və daha səmərəli istifadəsi nəticəsində həyata keçirilir.

Dünya bazarında yerli məhsulların rəqabətqabiliyyətliliyi və yeniliklərin təhlili əsasən sənaye sahələrində innovasiyaların sürətlə inkişafını tələb edir. Dünya təcrübəsinə əsasən bunun üçün qəbul edilmiş forma maliyyə və maddi resursların innovativ inkişafa yönəldilməsinə imkan yaradan hər hansı strukturdur.

Elmi və ya yüksəktexnologiya profilli ərazi formaları yeni biliklərin, texnologiya və məhsulların kommersləşdirilməsi və yaradılması məqsədilə iqtisadi fəaliyyət göstərən texnopolis, yüksəktexnologiya mərkəzləri, elm şəhərləri və texnoparklar adlandırılır. Bütün bunlar elm, texnika və istehsal arasında innovasiya xüsusiyyətinə xas yeni bir keyfiyyətin formalaşmasına imkan yaratmış olur. Onların inkişafı yalnız elm və istehsalat birliklərinin

ərazisində deyil, həm də onun sərhədlərindən kənarında olan müəssisələrlə əməkdaşlıq əlaqələrinin güclənməsinə və genişlənməsinə təsir göstərir. Ümumi xüsusiyyətlər qorunmaqla, qeyd edilən formaların yaradılmasında hər bir ölkənin milli xüsusiyyətləri nəzərə alınır.

Elmi-istehsalat birliklərinin fəaliyyətinin prinsip və xüsusiyyətləri
İqtisadiyyatın inkişafının texnopolis konsepsiyası

Müasir dövrdə cəmiyyətin iqtisadi tərəqqisi əsasən innovasiyalar əsasında təmin olunur. İnnovasiyalar iqtisadi tələbatlarla elmi-istehsalat komplekslərinin (EİK-lərin) imkanlarının birləşdirilməsinin nəticəsidir.

Bir çox ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, innovasiya prosesi əlavə resurslar cəlb edilmədən, hər şeydən əvvəl, mövcud iqtisadi və elmi potensialın daha dolğun istifadəsi nəticəsində həyata keçirilir.

Müasir mədəniyyətin yeni keyfiyyəti kimi innovasiyalar bütövlükdə EİK-in inkişafında ümumdünya təmayülüdür.

Dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində və regionlarında onların istifadəsinin səviyyəsi qeyri-bərabərdir və konkret sosial-iqtisadi mühitin innovasiyaların istehlakına hazır olmasından asılıdır. Yaponiya innovasiya inkişafı yolunun tipik nümunəsidir. Onun innovasiya potensialından 85%, ABŞ-da - 60%, Rusiyada - 5% civarında istifadə olunur.

Yeniliklərin və yerli məhsulların dünya bazarında rəqabətə davamlılığının təhlili əsas sənaye sahələrində innovasiyaların gücləndirilmiş inkişafını tələb edir. Dünya təcrübəsi ilə təsdiq edilmiş, maliyyə və maddi resursları innovasiya inkişafında cəmləşdirməyə imkan verən istənilən struktur bunun üçün məqbul formadır. İnkişafın *texnopolis konsepsiyası* EİK-in sürətləndirilməsinin ən geniş yayılmış və əsas iqtisadi alətidir.

Texnopolis - müasir bazar sisteminin ən əhəmiyyətli elementidir. Şirkətlərin, innovasiya şirkətlərinin, ali təhsil müəssisələrinin, xidmət sahəsinin konsultasiya, innovasiyalar və başqa müəssisələrinin, dövlət və bələdiyyə orqanlarının uyğun bölmələrinin vahid mexanizmdə birləşməsinin təşkilati formasıdır.

Texnopolislərdə vençur (riskli) müəssisələrinin fəaliyyəti üçün hüquqi mühit, müvafiq maddi baza formalaşdırılır ki, bu da rəqabət əsasında yeni texnika və texnologiyaların yaradılması üçün layihələrin seçilməsinə, sahibkarlıq fəaliyyətinə və yeni texnologiyaya oriyentasiya etmiş kadrlar hazırlamağa, müasir səviyyədə tətbiqi tədqiqatlar aparmağa, işlənib hazırlanmış texnologiyalara və proseslərə onların sənaye mənimsəməsi üçün düzəlişlər etməyə, sahibkar strukturlarını yaratmağa və EİK-in bu və ya digər istiqaməti üzrə elmi gücləri toplamağa imkan verir.

Nəticədə əmtəə şəklində sənayeyə lazımlı və dünya bazarında rəqabətə davamlı yeni ideyaların reallaşdırılması üçün innovasiyalara hərtərəfli hazırlanmış mühit yaradılır.

Texnopolisin formalaşdırılması ona daxil olan bütün komponentlərin (elmi-tədqiqat institutu, ali məktəblər) bərabərhüquqlu əməkdaşlığı şəraitində iqtisadi əsasda həyata keçirilir. Partnyorlardan hər biri belə inteqrasiyadan maksimum fayda əldə bilər. Elmi-tədqiqat institutları, ali məktəblər innovasiya zonası şəraitində fəaliyyət göstərərək tədris prosesini, texniki, texnoloji, təşkilati cəhətdən inkişaf etmiş istehsalatda elmi-tədqiqatlar həyata keçirər, nəticələrin sonradan digər müəssisələrə paylanması üçün tədqiqatları real obyekt üzərində işləyib hazırlaya bilər.

Tələbələr və aspirantlar yeni texnikanı, texnologiyanı, istehsalın təşkilini real şəraitdə mənimsəyərək başqa müəssisələrlə bağlı innovator funksiyalarını yerinə yetirə biləcəklər. Bundan başqa, eyni zamanda onlar innovasiya müəssisəsində elmi idarəetmə bacarıqlarını əldə edəcəklər.

İstehsal yüksək peşəkar kadr müşayiəti ilə innovasiya ideyalarının və layihələrin daimi axınına nail olacaq.

Beləliklə, innovasiya modelinə yönəldilmiş texnopolis konsepsiyası ümumi böhran şəraitində yerli istehsalı qorumağa, onu müasirləşdirməyə, çox qısa müddət ərzində rəqabətə davamlılıq səviyyəsinə qədər qaldırmağa imkan verəcək və sosial-iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşması üçün şərait yaradacaq.

Elmi-istehsalat komplekslərinin mahiyyəti və əsas formaları. EİK anlayışı və tipologiyası.

Elmi-istehsalat kompleksi (EİK) iqtisadiyyatda inteqrasiyanın və istehsalın, yeni texnologiyalar hazırlayan tədqiqat mərkəzlərinin və bu yeni texnologiyaların tətbiqinə əsaslanan istehsalın regional formalarının aparıcı rol oynadığı bir və ya bir neçə inzibati ərazi vahidini (dairələr, rayonlar) əhatə edən ərazidir. Regional kompleks inkişaf etmiş informasiya infrastrukturuna malikdir.

EİK tərkibində əsasən iki tip struktur formalaşdırılır: bu texnopolislər və müxtəlif elmi-texniki parklardır.

Tərifinə görə, elmi park - əsas məqsədi akademik müəssisələrdən sənayeyə yeni texnologiyaların ötürülməsinin stimullaşdırılmasından ibarət olan universitetlə və ya başqa ali təhsil müəssisəsi ilə bağlı iqtisadi törəmədir. Yerinə yetirilən funksiyaların xarakterindən və həcmindən asılı olaraq parkların aşağıdakı növlərini seçmək olar:

1. **innovasiya mərkəzləri** - təyinatı əsasən elm tutumlu texnologiyalarla əlaqəli yeni firmalara kömək göstərilməsindən ibarətdir; innovasiya mərkəzi, yəni əsasən yeni yaradılmış kiçik müəssisə üçün nəzərdə tutulmuş kiçik ölçülü iqtisadi struktur;

2. **tədqiqat və ya elmi parklar** həm yeni, həm də tamamilə yetkin firmalara xidmət edirlər, universitetlərlə və ya Elmi-Tədqiqat İnstitutları ilə (çox zaman mənzərəli yerlərdə yerləşirlər) sıx əlaqə saxlayırlar; elmi park (dar mənada), müxtəlif ölçülü elmtutumlu firmaların yerləşdirilməsi üçün və əsasən yerli tədqiqat mərkəzinin elmi-texniki işləmələri ilə istehsalın genişləndirilməsini təmin edən inkişaf mərhələləri üçün yararlı olan kifayət qədər böyük ərazidir; tədqiqat parkı, elmi parkdan fərqli olaraq tədqiqat parkında, elmi-tədqiqat yenilikləri yalnız texniki prototip mərhələsinə qədər işlənib hazırlanır.

3. **texnoloji parklar** optimal olaraq təşkil edilmiş elmi-sənaye zonalarıdır, burada yeniliklərin tətbiqi üçün müəssisələr və elmi təşkilatlar arasında əməkdaşlıq, ideya və informasiya mübadiləsi həyata keçirilir; sənaye zonalarının sərəncamda elm tutumlu firmaların və istehsalların bütöv şəbəkəsi var;

4. **texnoloji mərkəzlər**, yeni yüksəktexnologiyalı firmaların inkişafı üçün yaradılan xidmət müəssisələridir; "Texnoloji park" termini, bir qayda olaraq, ümumi konsepsiyanı ifadə etmək üçün istifadə olunur və müxtəlif istiqamətdə parkın tədqiqat və istehsal funksiyaları ilə elmi-texniki xidmətlərin həcmi arasındakı nisbətlə fərqlənən dörd növü özündə ehtiva edir:

- tədqiqat parkı – iri elmi mərkəzlərin ətrafında qruplaşan elm tutumlu firmaların (və ya onların bölmələrinin), əsasən universitetlərin aqlomerasiyasıdır (lat. *agglomerare*- birləşdirmək, yığmaq);

- sənaye parkı – firmaların torpaq sahəsinin, istehsal və xidməti yerlərin müştərək istifadəsinə əsaslanan birləşməsidir;

- qrunder mərkəzi - emaledici sənaye sahəsində yeni müəssisələr üçün nəzərdə tutulmuş sənaye parklarıdır

- texnoloji mərkəzi - mənimsənilməsi böyük xərclərlə və risklə bağlı olan yüksək texnologiyalara oriyentasiya edən emaledici sənaye müəssisələrinin cəmləşdiyi qrunder mərkəzidir.

5. bütöv regionların yüksəktexnologiyalı zonalara çevrilməsi ilə bağlı **texnoloji komplekslərin və elmi parkların konqlomeratları (qurşağı).**

Texnopolis anlayışı

Texnopolis (*technopolise*: yunan. techne - bacarıq və polis - şəhər):

- elmin, təhsilin və qabaqcıl istehsalın (azad-iqtisadi zonanın növü) ərazicə inteqrasiyasının müasir forması; elmi mərkəzin ətrafında birləşdirilmiş, elmi araşdırmalar əsasında fasiləsiz innovasiya tsiklini təmin edən vahid elmi-istehsalat və tədris, həmçinin yaşayış və mədəni-məişət zonasını təşkil edir.

- bu elm tutumlu məhsulun buraxılışında ixtisaslaşdırılmış yığcam elmi-texnoloji qəsəbələr, şəhərciklərdir, burada həyat, əmək, istirahət, təhsil, mədəni tələbatların təmin olunması və s. üçün maksimal əlverişli şərait yaradılmışdır.

biznesin, universitetlərin və yerli hakimiyyət orqanlarının qarşılıqlı əlaqələrinin təşkilinə yönəldilmiş strukturların yaradılmasından ibarət olan regional inkişaf forması;

- Yapon: ixtisaslaşdırılmış kadrlardan, yeni texnologiyalardan, informasiya təminatından, öyrənilməmiş sahələrə qoyulan kapitaldan, kommunikasiya şəbəkələrindən ibarət olan "yumşaq" infrastrukturun yaradılması hesabına sənaye şəhərlərinin inkişafını özündə ehtiva edən elmi layihə;

- şəhər - burada təhsilin, elmin, texnikanın, elm tutumlu biznesin, riskli kapitalın "böhranlı kütləsi" beynəlxalq, qlobal miqyasda elmi və işgüzar fəallığın "zəncirvari reaksiyasını" doğurur.

Technopolis - iqtisadiyyatında əsas rol elmi-texniki parklara, yeni texnologiyaların işlənməsi üzrə tədqiqat mərkəzlərinə, bu texnologiyaları istifadə edən istehsalata aid olan bir şəhər və ya bir neçə kiçik şəhərin birləşməsidir.

İnkubatorlar - regional EİK-in müxtəlif çeşidlərinin ən əhəmiyyətli növüdür. Onlar yeni müəssisələr üçün yer və avadanlıq, həmçinin informasiya verir və xidmətlər, kadrların təlimində kömək göstərir. İnkubatorlar adətən 1 hektara qədər istehsal sahəsi tutur (mini-parklar). Bir qayda olaraq, inkubator administrasiyası yeri bazar qiymətindən əhəmiyyətli dərəcədə aşağı qiymətə verir, həmçinin idarəetmə, marketinq, uçot, vergi qoymaya, maliyyələşdirmə, ümumi təyinatlı xidmətlər (katiblik, teleks, sürətçixarma mərkəzi) və başqaları üzrə pulsuz və ya güzəştli məsləhətlər verir. Administrasiya tədricən güzəştləri azaldır, 5-6 il sonra müəssisələri yerlərini tərk etməyə təhrik edir. Beləliklə, inkubatorlar yüksək texnologiyalar sahəsində, xüsusilə, yerli universitetlərdə və ya texniki ali məktəblərdə edilmiş ixtiralar əsasında fəaliyyət göstərən yeni kiçik firmaların yaradılmasında ixtisaslaşdırılır. Tədqiqatçıların əksəriyyəti inkubatorların 4 əsas tipini seçir: universitet, bələdiyyə, özəl və korporasiya

inkubatorları.

Beləliklə, texnopolislər fundamental tədqiqatlardan başlayaraq yeni məhsulun satışına qədər bütün texnoloji zənciri həyata keçirən elmi-istehsalat kompleksləridir. Onlar tədqiqat təşkilatlarının və institutlarının, ali təhsil müəssisələrinin, sənaye müəssisələrinin, işgüzar, xidmət və ticarət strukturlarının, həmçinin yerli hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətinin ahəngdar uyğunluğunu tələb edir.

Texnopolisin fəaliyyəti həmçinin inkişaf etmək üçün əlverişli ilkin şərtlərin, şəraitin yaradılmasını və yeni texnologiyaların tətbiqi yolu ilə elm tutumlu müəssisələrin və kiçik firmaların müvəffəqiyyətli fəaliyyətini, müəyyən maliyyə kreditlərinin, güzəştlərin və s. verilməsini nəzərdə tutur.

EİK-in resursları

Elmi-istehsalat kompleksi layihəsinin reallaşdırılması müxtəlif resurslardan istifadəni tələb edir. Ali məktəbin və (və ya) elmi-tədqiqat institutunun (mərkəzinin) EİK-in müştəri firmaları ilə əməkdaşlıq etmək arzusu, həmçinin sonuncunun menecerlər komandasının mənəvi ruhu və motivasiyası müvəffəqiyyət üçün ən əhəmiyyətli resursdur. Bu resurslar qeyri-maddi resurslardır. Onlar sayla və hiss edilə bilməz. Lakin məhz onlar yüksək keyfiyyətli daşınmaz əmlakı icarəyə verən istənilən başqa təşkilatdan EİK-i fərqləndirərək qətiyyətlə onu müəyyən edirlər.

EİK layihəsinin reallaşdırılması üçün tələb edilən resurslar aşağıda onların istifadəsinin təbii ardıcılığı ilə sadalanmışdır.

1. *EİK yerləşdiyi yer.* EİK ali məktəbə və ya Elmi-Tədqiqat İnstitutuna bacarıqca daha yaxın yerləşməlidir, çünki məhz bu təşkilatlar parkın özünəməxsus "kristallaşma mərkəzləri" kimi çıxış edir. Aydın ki, EİK-i ali məktəbin universitet şəhərciyində yerləşdirilməsi hesabına buna nail olmaq hər şeydən asandır və əgər ali məktəb və ya Elmi-Tədqiqat İnstitutu şəhər mərkəzində yerləşdirilmişdirsə daha çətindir.

2. *Daşınmaz əmlak.* Şübhəsiz, EİK müştərilərinə kirayə veriləcək sahədə ilkin investisiyalar lazımdır. Dərhal fundamental qərar qəbul etmək lazımdır: innovasiya mərkəzini (o kollektiv istifadə xidmətləri dəstinə malik çox ofisli bina təşkil edir) yaradılacaq, yoxsa hər bir firma ayrıca binaya (mikromodul) malik olacaq. Yerli qaydalar, iqlim və avtomobil dayanacağı üçün yer nəzərdə tutmaq zərurəti və bir çox başqa amillər də binaların tipinə və dəyərinə təsir göstərir.

3. *Müştərilər.* EİK-in ən əhəmiyyətli resurslarından biri müştərilərdir. Müştərilərin keyfiyyəti və sayı qismən EİK-in məqsəd və vəzifələrinin nə qədər diqqətlə işlənməsindən, onun fəaliyyət sferasının ətraflı

düşünməsinə asılıdır. Məsələn, istehsal fəaliyyətinə yol verilə də bilər, verilməyə də bilər, bu işə müştəri firmanın tuta biləcəyi sahələrin ölçüsünə birbaşa təsir edir, nəticədə isə, EİK-dəki firmaların miqdarına təsir edir.

4. *Maliyyə.* Hər bir təşkilat kimi, elmi-istehsalat kompleksinə əsas kapitalın yaranması və dövriyyə kapitalının təkrar istehsalı üçün maliyyələşdirmə lazımdır.

Əsas kapitalla tələbat kifayət qədər böyük ola bilər. Bu pul EİK-də torpağın əldə edilməsinə, infrastrukturun yaradılmasına və binaların tikintisinə xərclənir.

Dövriyyə kapitalı EİK-i idarəetməyə, müştəri firmalarına xidmətin göstərilməsinə və binaların saxlamasına çəkilən xərclərinin ödənməsi üçün tələb olunur. Cəlb edilmiş dövriyyə kapitalına tələbat icarə haqqından və cari xərclərin ödənilməsinə gedəcək EİK xidmətlərindən gəlirlər daxil olana qədər davam edir. EİK-in maliyyələşdirilməsinin əsas mənbələri aşağıdakılardır:

- ✓ təsisçilərin və sponsorların əmanətləri;
- ✓ EİK-də qoyulan torpağın dəyəri;
- ✓ ticarət kreditləri;
- ✓ EİK kapitalında payın satışı;
- ✓ qrantlar və subsidiyalar;
- ✓ gəlirlərin reinvestisiyası;
- ✓ EİK-də tikilmiş binaların satışından alınmış vasitələr.

Bu və ya digər mənbələrdən istifadə vasitələri təsisçilərin xarakterindən və EİK-in təşkilati strukturundan asılıdır. Aydındır ki, EİK-in maliyyə tələbatları layihə reallaşdırılmağa başlayana qədər nəzərə alınmalıdır.

Maliyyələşdirmə sxemlərindən istifadənin aşağıdakı strategiyası işlənib hazırlanmışdır:

Üçlər ittifaqı. Bələdiyyə hökumətinin, Elmlər akademiyalarının, trust və investisiya korporasiyalarının cəlb edilməsi, yəni siyasətin, elmin və kapitalın ittifaqı.

Kredit. strateji əhəmiyyətli texnoloji layihələrə aşağı faizlə uzunmüddətli kredit vermə. Kreditlər dövlət bankları tərəfindən ayrılır.

Ticarət və daşınmaz əmlak. Ticarət və daşınmaz əmlak, xüsusilə ilk vaxtlarda, dayanıqlı gəlir mənbələri kimi xidmət edir ki, parkın bütün xərclərini ödəyə bilər və ona özünü qoruyub saxlamağa imkan verir.

Lizinq və maliyyə əməliyyatları.

Texnologiyaların lisenziyalaşdırılması və texniki xidmətlər.

Elmi parkın torpağının tədricən istifadəsi. Torpaq sahələrinin

mənimsənilməsi nəticəsində yığılmış maliyyə resursları ikincinin istismarın imkanına kömək edə, ikincidən əldə olunan gəlirlər isə üçüncünü mənimsəməyə başlamağa imkan yarada bilər.

Xarici kapitalın cəlb edilməsi.

5. *Ali təhsil müəssisəsi ilə qarşılıqlı əlaqə.* EİK-in ali məktəblə və ya Elmi-Tədqiqat İnstitutu ilə qarşılıqlı əlaqəsi onun konsepsiyası üçün fundamental əhəmiyyətə malikdir. EİK ali məktəbin və sənayenin qarşılıqlı əlaqəsinin xüsusi alətidir. Onun xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, firmalar fiziki olaraq parkda yerləşir və bunun sayəsində alimlərlə və ali məktəbin və ya Elmi-Tədqiqat İnstitutunun avadanlığı ilə sıx bağlıdır.

Əlbəttə ki, bu əməkdaşlıq uzunmüddətli əsasda qurulmalıdır, onda parkın etibarlı və yaxşı inkişaf etmiş bazası olacaq. Bu əməkdaşlığın keyfiyyəti ali məktəbin və ya Elmi-Tədqiqat İnstitutunun ona necə münasibət bəsləməsindən kritik şəkildə asılıdır.

EİK-in təşkilati-hüquqi forması və strukturu

İki eyni EİK mövcud deyil. EİK-in strukturunu dəqiq müəyyən etmək lazımdır. Onda bütün tərkib hissələr - torpaq, pul, texnologiya, idarəetmə vahid effektiv işləyən təşkilat yaradır. Çox zaman EİK bir neçə təsisçi tərəfindən yaradılır və buna görə öz fəaliyyətində onlardan hər birinin məqsədlərini, prioritetlərini, töhfələrini və maraqlarını nəzərə almağa məcburdur.

1. Ali təhsil müəssisəsi və ya elmi-tədqiqat mərkəzi yeganə təsisçi kimi.

Adətən ali təhsil müəssisəsi və ya elmi tədqiqat institutu EİK-in yeganə təsisçisi olmur. Amma başqa cür də olur. Hər şey münasib torpaq sahəsinin və layihənin reallaşdırılması üçün kifayət qədər maliyyə vasitələrinin mövcudluğundan asılıdır.

Bu sxem böyük diqqət tələb edir, lakin özündə azadlıq və muxtariyyət daşıyır. Bu halda kompleksin planlaşdırılması və strateji idarəedilməsi üçün məsuliyyətli təşkilatın strukturu sadə olmalıdır. Ali məktəb rəhbərliyi tərəfindən nəzarət edilən ali məktəb bölməsi belə bir təşkilat ola bilər. Ali məktəbin maliyyə bölməsi onların gündəlik fəaliyyətini maliyyələşdirə bilər.

Ali məktəbin rəhbər işçiləri sırasından vəzifəsi EİK fəaliyyətinin strategiyasını müəyyən etmək, investisiya siyasətinin və müştərilərin seçilməsi prinsiplərinin hazırlanması, həmçinin kompleks idarəetmənin effektivliyinə nəzarət etmək olan EİK İdarə heyəti və ya Müşahidə şurası təşkil edilə bilər.

Hər bir ali məktəbdə daşınmaz əmlakın idarə edilməsinə, texnologiyaların ötürülməsinə və sənaye ilə əlaqəyə görə cavabdeh bölmələr var. Ali məktəb EİK-ə onun müştərilərinə biznesə dəstək üzrə xidmətlərin verilməsi vasitəsilə də kömək edə bilər.

2. Bir neçə təsisçi.

Adətən EİK-in bir neçə təsisçisi olur. Onların sayı 2-dən 20-ə qədər dəyişə bilər. Ali məktəb yerli və ya regional administrasiya ilə, inkişaf üzrə agentliklə, dövlət və ya özəl daşınmaz əmlak şirkəti ilə, bankla, bir və ya bir neçə sənaye partnyoru ilə birgə fəaliyyət göstərə bilər. Təsisçilərdən hər birinin töhfəsi onun resurslarından və konkret vəziyyətindən asılıdır, amma adətən o aşağıdakılardan ibarət olur:

- ali məktəb - texnologiyaların, torpağın, dövriyyə kapitalının ötürülməsi;
- yerli administrasiya - torpaq, infrastruktur, qrantlar;
- inkişaf üzrə agentlik - kapital qoyuluşları, daşınmaz əmlakı idarəetmə.
- bank - kapital qoyuluşları, maliyyə ekspertizası, riskli kapital;
- sənaye müəssisələri - kapital qoyuluşları, layihələrin ekspertizası;

Töhfələrin belə müxtəlifliyi təsisçilərin arasında onların hər birinin hüquq və vəzifəsini dəqiq müəyyən edən formal razılaşmanın mövcudluğunu nəzərdə tutur. Müştərək müəssisə haqqında razılaşma halında EİK-in aktivlərinə sahib olacaq hüquqi şəxsin yaranması ilə bağlı mövqelər dəqiqləşdirilir, həmçinin hər bir təsisçinin maraqları və gəlirlərin bölgü mexanizmi göstərilir.

3. Müştərək müəssisənin (MM) yaradılması haqqında razılaşma.

EİK-nin fəaliyyət göstərdiyi maliyyə strukturunun necə olmasından asılı olmayaraq, MM tərəfdaşlarının əsas vəzifələrini prioritetlə müəyyənləşdirmək faydalıdır. Onlardan təsisədiçi müqavilədə əks etdirilməsi lazım olan ən əhəmiyyətlisi aşağıda göstərilmişdir:

- EİK-in məqsəd və vəzifələri;
- EİK-i idarə edəcək hüquqi şəxsi yaratmaq niyyəti və ya belə niyyətin yoxluğu;
- bu hüquqi şəxsə birgə nümayəndəlik və onun səhmlərini almaq öhdəlikləri;
- səhmdarların hüquqi şəxsin direktorlarını təyin etmək hüququ;
- EİK-in yerləşmə yerinin təyini;
- torpaq sahibinin sahəni hüquqi şəxsə verməsinin şərtləri;
- təsisçilərin binaları və (və ya) EİK infrastrukturunu vermək (və ya

maliyyələşdirmək) öhdəlikləri;

- təsisçilərin personal və ya xidmətlər vermək öhdəlikləri;
- əgər hüquqi şəxs yoxdursa, idarəetmə komitəsinin strukturu, onun hüquqları, vəzifələri, təsisçilərin nümayəndəliyi təqdim olunmalıdır;
- icazə verilən istiqamətlər;
- EİK müştərilərinin seçməsinin meyarları;
- təsisçilərin xərclərinin ödənilməsi və gəlirlərin (və ya aktivlərin, əgər EİK ləğv olunursa) bölüşdürülməsi proseduru.

4. EİK-i strateji idarəetmə.

Bütün hallarda əhəmiyyətlidir ki, qarşıya qoyulmuş məqsədlər əsasında səlahiyyət verilmiş rəhbər orqan elmi-istehsalat kompleksinin strategiyasını və əsas fəaliyyət istiqamətlərini hazırlasın.

İdarə edən şirkətin direktorlar şurası (və ya idarə heyəti) bu məsələnin öhdəsindən müvəffəqiyyətlə gələ bilər. Şura minimum üç ayda bir dəfə toplanmalıdır. Onun sayı adətən 12-15 nəfər təşkil edir ki, bu da həm nümayəndəlik nöqtəyi-nəzərindən, həm də kvorumun təmin olunması üçün rahatdır. Kompleksin əsas təsisçiləri şurada üç-dörd, ikinci dərəcəli isə bir nümayəndəyə malik ola bilərlər.

EİK üçün müştəriləri necə seçmək sualına cavab vermək çətin olur. Çünki bu və ya digər müştərinə kompleksinə qəbul etmək qərarı uzunmüddətli nəticələrə malikdir, qərar direktorlar şurası səviyyəsində qəbul edilməlidir. Digər tərəfdən, EİK sahələrinin daha sürətlə doldurulmasını təmin etmək üçün belə qərarlar tez bir zamanda qəbul edilməlidir. Növbəti şura iclasına qədər gözləmək olmaz.

Transfer texnologiyası: onun mahiyyəti və texnopolislərin fəaliyyətində rolu

Texnopolislərin fəaliyyətinin ən mühüm elementlərindən biri də transfer texnologiyasıdır ("transfer" sözündən olub, - daşımaq, ötürmək mənasında işlənir). Onun məqsədi elm və istehsalın maksimum yaxınlaşması, habelə elmtutumlu məhsul bazarının mənimsənilməsindən ibarətdir. Transfer texnologiyası elmi tədqiqatların "kommersiyalaşması", onların nəticələrinin praktikaya tez və effektiv tətbiqinin təmin edilməsi, onların həm bu gün yüksək tələbatla istifadə olunan, həm də sabahkı ehtiyaclara yönəldilmiş və sənaye firmaları tərəfindən elə burdaca, bu texnopolislərdə, istehsal olunan məhsula çevrilməsi ilə əlaqədardır.

Bundan başqa, transfer texnologiyasının inkişafı universitetlərə, akademik və digər tədqiqat institutlarına öz fəaliyyətlərinin nəticələrini satmaq və bununla elmi işçilərini mükafatlandırmaq və öz gələcək inkişafı üçün müəyyən vəsait əldə etmək imkanı verir, onların maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi və elmi tədqiqatların səviyyəsinin yüksəldilməsinə səbəb olur, elmi fəaliyyətin nəticələrini təsdiq etməyə, nöqsanları operativ surətdə aradan qaldırmağa, praktiklərlə sıx əlaqədə işləməyə və buna görə onların tələblərini daha dəqiq nəzərə almağa şərait yaradır; beləliklə, bazar şəraitində daha yaxşı istiqamətlənməyə kömək edir.

Transfer texnologiyasından istifadə olunması sənayenin müəssisə və firmalarına ən yeni texnologiyalar əsasında rəqabətqabiliyyətli məhsul yaratmaqda; universitetlər və ETİ-lər tərəfindən həyata keçirilən elmi tədqiqatlara qoşulmaqda; alimlərlə əməkdaşlıq etməkdə, onların konsultasiyalarından, həmçinin elmi təşkilatların tədqiqat bazalarından yararlanmaqda kömək edir.

Transfer texnologiyasının əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- Kompaniyaların sifarişi əsasında universitet və ETİ-lər tərəfindən yeni texnika və texnologiya nümunələrinin yaradılmasına yönəldilmiş tədqiqatların keçirilməsi;

- universitet və ETİ-lərin innovasiya firmaları ilə birgə elmi fəaliyyət və kompaniyalara perspektivli ideyaların və onların reallaşdırılması üçün işlənmə nəticələrinin verilməsi ilə ifadə olunan əməkdaşlığı;

- yeni məhsul, yeni texnologiyalar və istehsal prosesləri üzrə marketing konsultasiyaları;

- universitetlər və ya digər ali texniki təhsil müəssisələrinin köməyi ilə konkret olaraq elmtutumlu istehsal sahələri üçün yüksək ixtisaslı işçilərin hazırlanması, elmtutumlu məhsullar və yüksək texnologiyalar sahəsində marketing üzrə çalışan mütəxəssislər, menecerlər, yüksək texnologiyalı firma işçiləri üçün ixtisasartırma kurslarının və seminarların təşkili.

Beləliklə, transfer fəaliyyəti bilavasitə elmtutumlu istehsalın inkişafı, ən yeni elmi nailiyyətlərin tətbiqi, yeni məhsul nümunələrinin yaradılması və müəssisənin texniki-texnoloji səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə əlaqədardır. Eyni zamanda o, yüksək texnologiyalara əsaslanan keyfiyyətə yeni iqtisadiyyatın – XXI əsr iqtisadiyyatının yaranmasına kömək edir. Transfer fəaliyyəti həmçinin marketing və idarəetməni stimullaşdırır, çünki dəyişən bazar şəraitinin daim öyrənilməsini, sosial-iqtisadi inkişafın qabaqcıl ənənələrinin proqnozlaşdırılmasını və elmtutumlu məhsul bazarının mənimsənilməsinin təşkilati, maliyyə, texniki-texnoloji və digər

mexanizmlərinin axtarışını nəzərə alır. Beləliklə, texnopolislərin fəaliyyətinin mahiyyəti məhz transfer texnologiyasında tam əhatəli şəkildə öz əksini tapır.

Texnopolislərin yaradılması və fəaliyyətinin zəruri şərtləri

Texnopolis şəhərin və regionun müəyyən inkişaf proqramına uyğun olmalıdır, məsələn, regionun sənaye bazasının iqtisadi effektivliyinin artırılması, ekoloji təmiz məhsulların yaradılması və s.

Elmi-istehsalat kompleksinin (EİK) inkişafı üçün real şəraitə uyğun olan orta səviyyəli strategiya hazırlanmalıdır. Aşağıda bu strategiyanın 3 mərhələni özündə ehtiva edən əsas elementləri verilmişdir:

Birinci mərhələ – "sənaye parkı". Bu mərhələnin əsas məqsədi həmfikir sahibkarlar komandasının cəlb edilməsi və saxlanması üçün, həmçinin gələcəkdə representativ (*mötəbər*) şəkildə parkın fəaliyyətini təmsil edəcək müştərilərin "balanslaşdırılmış qarışıqının" formalaşdırılması üçün əlverişli mühitin və başa çatdırılmış infrastrukturun yaradılmasıdır. Bu mərhələdə hərəkətverici qüvvə bazardır. Fəaliyyət texnologiyaların axını ilə səciyyələnir.

İkinci mərhələ – "texnoloji yönəldilmiş park". Bu mərhələdə aparıcı yerli elmi-tədqiqat təşkilatları ilə və xarici elmi parklarla münasibətlər sistemi formalaşdırılır, bu mərhələnin əsas əlaməti elmin və istehsalatın sıx və sistemə qarşılıqlı əlaqəsidir. Hərəkətverici qüvvə isə eyni dərəcədə bazar və texnologiyalardır.

Üçüncü mərhələ – "tədqiqat parkı". Bu mərhələ əvvəlki mərhələnin inkişafının daha yüksək pilləsini təmsil edir. Parkın fəaliyyəti böyük həcmli bazar oriyentasiyalı tətbiqi tədqiqatlarla səciyyələnir. Üçüncü mərhələnin əsas əlaməti yeni texnologiyaların parkının hüdudlarından kənara çıxmasıdır. Hərəkətverici qüvvə texnologiyalardır.

Əlbəttə, praktikada üç mərhələ arasında kəskin sərhədlər çəkmək olmaz. Onlar bir-biri ilə üst-üstə düşür.

Məhsuldar ideyalı müştəri firmaların qarşılıqlı zənginləşməsini təmin etmək üçün əksər yetkin EİK-lərin onların seçilməsi üçün çox ciddi meyarları vardır.

Texnopolislərin yerləşdirilməsində tələblər

Texnopolislərin müxtəlif ölkələrdə təşkili və praktikası onların yaradılması və fəaliyyətinin əsas şərtlərini ayırmağa imkan verir. Texnopolisin yerləşdiyi rayon bir sıra kriteriyaları ödəməlidir (cədvələ bax). Texnopolisin təşkili üçün vacib olan ilkin şərt elmi tədqiqatların həyata

keçirilməsi, həmçinin koordinasiya və işlənməsi, yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanmasında həlledici rol oynayan **universitetlərin, akademik və ya digər elmi-tədqiqat institutlarının mövcud olmasıdır.**

Tədqiqat müəssisələri ilə əlaqələrin texnopolislər üçün əhəmiyyətini qeyd edərkən xüsusən qeyd etmək lazımdır ki, texnopolislərin təşkilində aparıcı tendensiya yeni tədqiqat institutlarının və digər elmi idarələrin açılması deyil, artıq mövcud olan universitetlərin, laboratoriyaların və s. potensialından istifadə olunması, onların tədqiqat fəaliyyətinin istiqamətinin düzəliş edilməsi, onların əsasında elmtutumlu texnoloqiyların və yeni məhsulun işlənilib hazırlanması ilə bağlı konkret məsələlərin həlli, informasiya mübadiləsinin həyata keçirilməsi və s. üçün müvəqqəti elmi kollektivlərin yaradılmasıdır.

Texnopolislərin yaradılmasının digər zəruri şərti – yeni işə vəsait qoymaq istəyən kapital sahiblərini cəlb edən elmtutumlu müəssisə və firmaların mövcudluğudur.

Texnopolislərin yerləşməsində ərazinin kompaktlığı şərti böyük əhəmiyyət kəsb edir. Texnopolisin yerləşdiyi ərazinin kompaktlığı mütəxəssislərin və xidmət personalının orada rahat yaşamasının əsas şərtlərindən biridir. Eyni zamanda istisnasız qaydalar yoxdur. Sahəsinə görə həqiqətən kiçik olan texnopolislərlə yanaşı, çox böyük ölçüləri ilə fərqlənən texnopark və texnopolislər də vardır.

Maliyyə mənbəyi və ölçüləri

Texnopolisin yaradılması çox əhəmiyyətli maliyyə resursları tələb edir. Texnopolis yaratmaq üçün lazım olan vəsaitin miqdarı gələcək texnopolisin əsas fəaliyyət istiqamətləri daxil olmaqla bir sıra hallardan asılıdır: onun üçün ayrılmış sahənin ölçüsü; planlaşdırılan tikinti işlərinin həcmi, tikilən obyektlərin sayı və xarakteri; texnopolisin "ana" şəhərdən uzaqlığı və texnopolislə bu şəhər arasındakı nəqliyyat və digər kommunikasiyaların vəziyyəti; texnopolisin təxmin edilən firma sayı, eləcə də onların müvafiq texniki təchizat tələb edən ixtisaslaşması və s.

Məsələn, Yaponiyada texnopolislərin tipik maliyyə mənbələri aşağıdakılardır: 30% dövlət maliyyələşməsi, 30% - bələdiyyələr, 30% - müəssisələr və fərdi şəxslər, 10% - xarici investorlar.

Beləliklə, 70-ci illərin əvvəllərində Fransız texnopolisi “Sophia Antipolis”-in yaradılması üçün dövlət sektoru xərcləri təxminən 400 milyon frank təşkil edirdi. Bundan əlavə, , mənzil daxil olmaqla, müxtəlif binaların tikintisinə 250-dən 400 mln. franka qədər sərmayə qoydu. Əlavə olaraq,

özəl sektor sənaye binalarının inşası və avadanlıqların alınması üçün 300 milyon frank ayırmışdır. Belə əhəmiyyətli xərclərin geri alınması üçün illər lazımdır. Adətən texnopolis 5-10 ildən tez gəlir gətirmir.

Hər bir xüsusi halda, maliyyələşdirmə modeli ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsindən, hökumətin iqtisadi siyasətindən (o texnopolisin inkişafına kömək və ya əksinə, mane ola bilər), təsisçilərin maliyyə imkanlarından və bir çox digər amillərdən asılıdır.

Texnopolisin inkişafına qoyulan investisiyalar həm xarici, həm də daxili ola bilər. Hansılar daha üstündür? İngilis tədqiqatçısı H.Sanmenin bu barədə fikirləri daha inandırıcıdır. O, hesab edir ki, xarici investisiyalar adətən texnopolis infrastrukturunun inkişafına kömək etmir, əksinə, onun birtərəfli inkişafına aparır. Tez mənfəət əldə etmək üçün xarici investorlar perspektiv elmtutumlu sahələrə deyil, bu gün artıq gəlir gətirən sahələrə investisiya qoya bilərlər. Buna görə, H. Sanmenin hesab etdiyi kimi, texnopolislərin uğurlu inkişafının açarı – hər şeydən əvvəl yerli resursların istifadəsidir.

Texnopolislər üçün maliyyə güzəşt və stimulları sistemi heç də az əhəmiyyət kəsb etmir, bunlar arasında aşağıdakılar daha geniş yayılmışdır:

- itkilərin kompensasiyası;
- sürətləndirilmiş amortizasiya sistemi;
- kiçik və orta firmalara güzəştli kredit vermə;
- kiçik tədqiqat və vençur firmalarına iri həcmli kreditlərin verilməsi.

Maliyyə stimullarına xüsusi tədqiqat proqramlarına görə qrantlar aiddir: yeni elmtutumlu müəssisələri dəstəkləyən "innovativ təqaüdlər"; tədqiqatçıları təşviq etmək və ya onların avadanlıq və materiallar alması üçün təqaüdlər. Müəyyən elmi proqramlar üçün verilmiş qrantlar çox vaxt hökumət və ya yerli hakimiyyət orqanları, birdəfəlik həvəsləndirici təqaüdlər isə texnopolislərin təsisçiləri tərəfindən ayrılır.

İdarəetmənin strukturunu müəyyən edən faktorlar

Texnopolisin idarəetmə strukturu əsasən aşağıdakı dörd faktordan asılıdır: elmi-istehsalat strukturu; investorların tərkibi; idarəetmədə universitetin (ETİ) üzərinə düşən rol; texnopolisin rəhbərliyinin onun məqsəd və vəzifələri barədə fikirlərinin dəqiqlik dərəcəsi.

Texnopolisin ən tipik idarəetmə orqanı idarə heyətidir (komitə), bura əsas struktur-funksional sektorların (bölmələrin), universitetin (ETİ), işgüzar mərkəz və ya ticarət palatası şirkətlərinin rəhbərləri, həmçinin yerli hakimiyyət orqanları və bankların nümayəndələri, sponsorlar və s. daxildir.

Menecer rolunda adətən baş elmi-tədqiqat bölməsinin və ya əsas elmi-istehsalat kompaniyasının rəhbəri çıxış edir. Əgər texnopolis səhmdar cəmiyyətdirsə, onda onun əsas idarəetmə orqanı səhmdarların idarəetməsidir.

Texnopolisin idarə heyəti aşağıdakı əsas funksiyaları yerinə yetirir:

1. Planlaşdırma: bura texnopolisin inkişafının ümumi strategiyasının hazırlanması, işgüzar planların hazırlanması, marketing proqramlarının tərtib edilməsi, maliyyə vəsaitlərinin paylanması və b. daxildir.

2. Zəruri təşkilati-funksional strukturun yaradılması və kadr hazırlığı, bura texnopolislərin əsas məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq səhmdarların, elmi təşkilatların, şirkətlərin, müəssisələrin seçilməsi, bölmələr arasında optimal qarşılıqlı təsir və qarşılıqlı əlaqənin təmin edilməsi, onların arasında yaranan problem və mümkün münaqişələrin həlli, ali təhsil müəssisələri ilə mütəxəssislərin hazırlanması, yenidən hazırlanması və ixtisaslarının artırılması ilə bağlı əlaqələrin qurulması daxildir.

3. Texnopolisin maddi-texniki təminatı, onun infrastrukturunun inkişafı, binaların istismarı, satışın idarə olunması ilə bağlı təsərrüfat-təşkilati məsələlərin həlli.

4. Əsas struktur bölmələrinin fəaliyyətinə və idarə heyətinin qərarlarının icrasına nəzarət.

5. Yerli hakimiyyət orqanları, banklar, təchizatçılar, biznes tərəfdaşları və s. ilə zəruri əlaqələrin qurulması.

İdarəetmə strukturu texnopolisin fəaliyyətinin məqsədli prioritetlərinin müəyyənəşdirilməsinə güclü təsir göstərir. Təcrübə göstərir ki, əgər texnopolisin idarəetməsi əsasən yerli hakimiyyət orqanlarının və ya iri sənaye şirkətlərinin əlində cəmlənmişsə, regionun iqtisadi-istehsalat inkişafı məsələləri (yeni müəssisələrin və yeni iş yerlərinin yaradılması), elmi-texniki məsələlərə nisbətən daha ön plana keçir. O hallarda ki, texnopolisin idarəetməsi prosesinə universitet və ya ETİ fəal şəkildə cəlb olunur, o zaman üstünlük transfer fəaliyyətinin inkişafına, elmtutumlu istehsalın təşkilinə, tədqiqat əlaqələrinin qurulmasına, yəni texnopolislərin mahiyyəti və təyinatına daha çox uyğun olan məsələlərin həllinə verilir.

Elmi-tədqiqat fəaliyyətinə rəhbərlik xüsusi yaradılmış Şura vasitəsilə həyata keçirilə bilər, bu isə adətən universitet və digər tədqiqat idarələrindən olan məsləhətçilər (konsultantlar), ticarət, biznes və sənaye sferasından olan konsultantlar, və nəhayət yerli hakimiyyət orqanlarının maraqlarını təmsil edən məsləhətçilərdən ibarət olur. Belə Şuranın əsas vəzifələri – texnopolisin inkişafının elmi strategiyasının yaradılması, həmçinin tətbiq

üçün təklif olunan tədqiqat ideyalarının və layihələrin onların elmi yeniliyi, həyata keçirilməsi imkanları və kommersiya mümkünlüyü baxımından qiymətləndirilməsidir. Beləliklə, bir daha qeyd etmək lazımdır ki, texnopolislərin idarəetməsi və təşkilində elmi-tədqiqat institutu (unuversitet) mühüm rol oynayır. Tədqiqat fəaliyyətinin istiqamətlərinin seçilməsi, transfer texnologiyasının inkişafı, istehsal və buraxılan məhsulun elmtutumluluq səviyyəsi, firmaların ixtisaslaşması ondan asılıdır.

Xarici texnopolis və texnoparkların icmalı

İlk texnopolis ABŞ-da yaranmışdır. Kortəbii meydana gəlmişdir. İkinci dünya müharibəsindən sonra, ABŞ-ın Qərb sahilində, Kaliforniyada bir sıra müəssisələr hökumətdən yeni məhsul növlərinin yaradılması üçün sifarişlər aldılar ki, bura elektron qurğular da daxil idi. ABŞ qanunvericiliyinə əsasən, müəssisə gəlirlərinin universitet və institutların inkişafına sərf olunan hissəsi xeyriyyəçilik hesab olunur və faktiki olaraq vergiyə cəlb edilmir. Yeni sifarişlərin xüsusiyyətini nəzərə alaraq, Kaliforniyanın sahibkarları vəsaitin mühüm hissəsini Kaliforniya Universitetinə və digər universitetlərə köçürərək bu ən böyük ali təhsil müəssisəsində elmi-tədqiqat işlərinin istiqamət və tematikasını qabaqcadan şərtləşdirdilər. İşlərin həcmi o qədər böyük idi ki, ali təhsil müəssisələri şəhərətrafi zonalarda yeni laboratoriyalar yaratmaq məcburiyyətində qaldılar. San-Fransisko yaxınlığındakı Silikon Vadisi daha şanslı oldu. Burada San-Fransisko qubernatorunun dəstəyi ilə XXI əsrin simvolu olan dünyanın ilk elmi şəhərçiyi yarandı.

Silikon Vadisində əsas fəaliyyət növü elmi fəaliyyət olan bir rayon yarandı. Burada yeni həyat tərzi, həyatın yeni keyfiyyəti ortaya çıxdı. Bu gün bura elektron sənayesinin dünya mərkəzidir.

Silikon Vadisinin yaradılması ilə elmi-texniki inqilabı nüvədən spontan (öz-özünə törəmə) halına gətirən "texnopolis həyəcanı" başladı.

ABŞ-da Silikon Vadisindən başqa, Şimali Karolina, Texas, Florida, Kolumbiya, şimal-şərq, orta qərb hissəsində də texnopolislər yarandı. Texnopolislər Avropada da meydana gəldi: Belçikada Luven, Fransada Sofiya və Qrenobl, Şotlandiyada Silikon Qlen, İngiltərədə Milton Keyns və Kembridj; Ştutqart və Münhendə, Qərbi Berlində isə texnoparklar yarandı.

Texnopolislərin tikintisi Cənubi-Şərqi Asiyaya da yayılmışdır. Cənubi Koreya Dayeduk elm şəhərini, Çin isə Qonkonqun yaxınlığında Şenjen və Quandun texnopolislərini tikir.

Texnopolislərin tikinti proqramları Tayland, İndoneziya, Filippin, Malayziyada həyata keçirilir. Yaponiya və Avstraliya texniki meqapolislərə çevrilirlər.

Texnopolislərin intensiv inkişafının bir sıra səbəbləri vardır. Bunlardan birincisi, ən önəmlisi - sənayenin, xüsusilə emal sənayesinin inkişaf resurslarının tükənməsidir ki, bu da neftin qiymətinin artması ilə daha da dərinləşdi. Bir çox inkişaf etmiş ölkələr üçün, uzun müddətdir modernləşdirilməmiş ənənəvi ağır sənaye sahələrinin: maşınqayırma, gəmiqayırma və poladərilmə kimi istehsal sahələrinin durğunluğu aydın oldu.

Xüsusilə, maşınqayırma sahəsində təkmilləşdirilmiş istehlakçı xüsusiyyətləri olan yüksək keyfiyyətli məhsullara ehtiyac yarandı, bu iş əsasən güclü müəssisələrə yönəldilmiş böyük miqdarda uzunmüddətli məhsul istehsalını nəzərdə tutan "sərt" avtomatlaşdırmanın köməyi ilə ödənilə bilməzdi (oxşar vəziyyət hazırda KAMAZ və ölkənin bir çox başqa avtoqıtaqlarında yaranmışdır). Yeni şəraitdə, məhsulun minimum xərclərlə istehsalı prosesinin sürətli bir şəkildə yenidən qurulmasını təmin edən tamamilə yeni avtomatlaşdırma yolları tələb olunurdu. Nəticədə tamamilə fərqli, çevik avtomatlaşdırma vasitələri, EHM-lərin tətbiqi, ədədi proqramlarla idarə olunan metal emalı avadanlıqları, sənaye robotları, yeni əlaqə vasitələri və s. əsasında "insansız texnologiyalar" yarandı.

Tələbatların analoji dəyişiklikləri digər əsas sənaye sahələrində də müşahidə olunmuşdur. Bu sahələrin rəqabətqabiliyyətliliyinin və rentabelliyyətinin geri qaytarılması, ilk növbədə, onların maddi-, əmək- və enerjitutumluluğunun azaldılması ilə eyni zamanda onların elm tutumluluğunun artırılmasını nəzərdə tuturdu. Bu islahatların zəruriliyi bilavasitə sənayenin yeni yüksək texnoloji sektorunun inkişafı ilə əlaqədar idi ki, bunun da təşəkkül tapması üçün və texnoparklar öz paylarını verdilər.

Texnopolislərin yaranmasının ikinci mühüm səbəbi - texnoloqiyaşın inkişafına tələbatdır ki, bu da qarşıdakı minillikdə inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi üzünü, habelə belə texnologiyalar əsasında yaradılmış elektronika, mexatronika, biotexnologiya, dünya okeanı resurslarının mənimsənilməsi, yeni sənaye materiallarının istehsalı, EHM-in riyazi təminatı, xüsusi kimya, optika, informasiya sənayesi, asudə vaxt sənayesi, dizayn və s. kimi yeni elmtutumlu sənaye sahələrini müəyyən edəcəkdir. Bazar ertəsi gündən etibarən istənilən məhsulu istehsal etmək və ya birbaşa marketing bazarına çıxarmaq üçün çox böyük bir uğur qazanırıq. Bu və ya digər ölkənin elmtutumlu məhsul bazarı qazanmasının perspektivliyi bu sahələrin nailiyyətindən asılıdır ki, bunun da arxasında böyük gələcək durur.

Texnopolis ideyalarının bir çox düny ölkələrində məşhurlaşmasının üçüncü səbəbi əvvəlki ikisi ilə əlaqədardır. Ona görə ki, texnopolislər elm və istehsalın qarşılıqlı təsirinin perspektiv formasıdır. Texnopolislərin

formalaşması yalnız ən yeni ideyaların və tətbiqi fəaliyyətin təbii şəkildə birləşdirilməsi, yeni məhsulun kütləvi istehsal mərhələsinə çatdırılması əsasında mümkündür. Texnopolislər elm və istehsalın nisbi avtonomluğunu aradan qaldırmaqla onları maraqlı partnyorlara. Bu mənada texnopolis və texnoparkları çox şey vəd edən fenomen kimi xarakterizə etmək olar, çünki artıq bu gün tamamilə aydındır ki, istehsalın gələcək inkişafı elmlə birləşmədən mümkün deyil.

Texnopolislərin sürətli artımının dördüncü səbəbi bir sıra ölkələrdə (Almaniya, Niderland, Yaponiya və b.) bəzi iri müəssisələrin yenidən təşkili; kiçik və orta innovativ şirkətlər əsasında iqtisadiyyatın daha dinamik və çevik sektorunun yaradılması ilə bağlıdır. Bu gün beynəlxalq rəqabətin taleyi tez-tez, kiçik və orta şirkətlərin elmtutumlu vençur biznesi sektorunun müvəffəqiyyətli inkişafından asılı olur. Xaricdə elmtutumlu vençur biznesi sektorunun inkişafında texnopolislər öz rolunu oynamışdır, belə ki, sənaye bölmələrinin çoxu əsasən elə yüksək texnologiyalı kiçik və orta şirkətlərdən ibarətdir.

Dünyanın bir çox ölkələrində texnopolis ideyalarının populyarlığı bir də onunla izah olunur ki, onların təşkili istehsal qüvvələrinin daha rəşional yerləşdirilməsinə, xüsusən də, sənayenin demərkəzləşməsi, periferik rayonların və mərkəzin iqtisadi səviyyəsinin tənzimlənməsi, iqtisadi cəhətdən az inkişaf etmiş ayrı-ayrı rayonların yüksək yaşayış səviyyəsinə malik elmi-sənaye zonalarına çevrilməsinə səbəb olur.

Beləliklə, xaricdə texnopolislərin geniş yayılmasının daha bir səbəbini də deyə bilərik - onların köməyiylə bu gün tamamilə aktual olan mövcud təhsil sisteminin (ilk növbədə ali) yenidən təşkil olunması, yəni onun müasir elmtutumlu sektorun inkişafı tələblərinə yaxınlaşması problemini həll etmək mümkündür. Tərkibində ali təhsil müəssisələri olub onlarla sıx əlaqə saxlayan texnopolislərin çoxu bilavasitə öz elmi-tədqiqat bölmələri və şirkətləri üçün yüksəkixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması ilə məşğul olurlar. Ali təhsilin ənənəvi sistemi həmişə praktikadan geri qalır. Texnopolislərdə təhsilin ilk illərindən başlayaraq yüksək texnologiyalı istehsalın inkişafı məsələlərinə cəlb olunan mütəxəssisi yetişdirmək üçün unikal fürsət yaranır.

Beləliklə, xaricdə texnopolislərin yaranmasına iqtisadi, texniki-texnoloji, elmi-tədqiqat, kommunikasiya, sosial-məişət və öz əhəmiyyətinə və nəticələrinə görə bu günün sərhədlərini aşan digər bu kimi problemləri əhatə edən XX əsrin ən nəhəng eksperimentlərindən biri kimi baxmaq olar.

Ən iri xarici texnopolisləri nəzərdən keçirək.

Yaponiyada “Texnopolis” proqramı

Yaponiyada “Texnopolis” adlı dövlət proqramı həyata keçirilir, buna uyğun olaraq Yaponiyanın bütün ərazisi 19 texnopolisdən ibarət şəbəkə olacaq.

Əgər son zamanlara kimi ABŞ-da texnopolislər kortəbii yaranırdısa, Yaponiyada onlar ilk gündən dövlətin strateji məqsədi olmuş və dəqiq dövlət planlarına uyğun inkişaf etmişdir.

İlk dəfə olaraq yaponlar texnopolisləri gələcək cəmiyyətin modeli kimi gördülər və onun formalaşmasını dövlət planlaşdırmasının relləri üzərinə qoydular. Bu o demək deyil ki, texnopolislərin qurulması yalnız dövlət tərəfindən maliyyələşir. Yaponiyada texnopolislərin tipik maliyyə mənbələri aşağıdakılardır: 30% dövlət maliyyələşməsi, 30% - bələdiyyələr, 30% - müəssisələr və fərdi şəxslər, 10% - xarici investorlar.

İlk yapon texnopolisi Tsukuba olmuşdur. Sonralar Yaponiya yalnız elmi istiqamətlərə əsaslanan yeni şəhərlərin salınması yolları ilə getmədi. İndi Yaponiyada texnopolislər kifayət qədər iri (məsələn, əhalisi 500 min nəfərdən artıq olan Xamamatsu), orta (məsələn, əhalisi 260 min nəfərdən artıq olan Naqaoka) və kiçik (məsələn, Yamaquti, bir neçə kəndin bazası əsasında yaranmış polimərkəz) şəhərlərə transformasiya edilir. Yapon texnopolisləri ilkin başlanğıc (nüvə) olmalarına baxmayaraq, nəinki elmi, həm də sırf istehsal istiqamətinə malikdirlər. Texnopolislərin çoxu (məsələn, Xamamatsu kimi) avtomobil sənayesi kimi ənənəvi sahələrlə birlikdə mərkəzdə yaradılır, bunlar nəinki sıradan çıxmır, hətta ətraflarında elektronika, proqram təminatı, robototexnika, biotexnologiya istehsalı, yeni materiallar və yeni enerji mənbələri istehsalı kimi yüksək texnologiyalar formalaşdıraraq əlavə stimül əldə edirlər .

Yaponiyada texnopolislər aşağıdakı sxem üzrə yaradılır. Yaponiya Xarici Ticarət və Sənaye Nazirliyi texnopolislərin yaradılması üçün müsabiqə elan etmişdir. Müsabiqənin şərtlərinə görə texnopolislərdə elmi fəaliyyətin və istehsalın hansı növlərinin inkişaf etməsi qabaqcadan göstərilmişdir, stimül - güzəştli vergi qoyma və xüsusi maliyyələşmə olmuşdur. İddiaçılar böyük və kiçik şəhərlərin prefekturaları idi. Onlar konkret prefekturalar üçün texnopolis layihələrinin işlənilib hazırlanması üçün öz universitetlərinin və texniki institutların alimlərinə müraciət etdilər. 16 prefektur qalib oldu. Bunlarda 19 texnopolis yaradılacaq, tikinti 1985-1995-ci illər üçün hesablanıb. Tikintinin başa çatması ilə Yaponiya dünyada ən effektiv iqtisadiyyata, ən yüksək həyat tərzinə, məişət, mədəniyyət və fəaliyyətin ən yüksək strukturuna malik olan elmi meqapolisə çevriləcəkdir.

Xamamatsuda texnopolislərin ideoloqları hesab edirdilər ki, “Texnopolislər yer deyil, ağılın var-dövlətidir”.

Yaponiyada texnopolislərin formalaşdığı yerlərin seçilməsi zamanı 1983-cü ildə Yaponiya dövləti tərəfindən qəbul edilmiş Texnopolislər haqqında Qanundan istifadə olunmuşdur. O, dövlətin tələblərini təsis etmiş, dövlətin maraqlarını və texnopolislər üçün vergi güzəştlərini və subsidiyaları təyin etmişdir.

Texnopolislərin iqtisadi əsası, başda innovativ banklar olmaqla, hakimiyyət, prefektura, müəssisələr və xüsusi şəxslər tərəfindən yaradılmış aksioner cəmiyyətdir.

Texnopolislərin formalaşması üçün əyalətlərin qubernatorları xüsusi idarələr yaradırlar. Onlar texnopolislərin yaradılmasında elmi təşkilatların, müəssisələrin sənaye assosiasiyalarının iştirakını koordinasiya edirlər. Sənaye müəssisələri öz tərkibində tədqiqat mərkəzləri açır, texnopolisin idarə heyətinə öz nümayəndələrini ayırırlar. Texnopolislər nizamnaməyə uyğun olaraq, dövlətin subsidiya və kreditləri nəzərə alınmaqla təsərrüfat hesabına fəaliyyət göstərirlər.

Yaponiyada texnopolislərin yaradılması üçün kreditlər ən aşağı faizlərlə (7-8%) verilir.

Texnopolisin təşkilinin rəsmiləşdirilməsi yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən texnopolislərin planlaşdırılması üzrə direktorun təyin olunması ilə başlayır. Onun vəzifəsinə texnopolisin strategiyasının hazırlanması və texnopolisin idarə heyətinin yaradılması daxildir. Bir qayda olaraq, o, yerli ali təhsil müəssisəsinin aparıcı alimlərindən biri olaraq təyin olunur. İdarə heyətinin tərkibinə texnopolisin innovasiya bankının direktoru, kadr hazırlığı üzrə mərkəz rəhbəri, hüquqşünas, ayrı-ayrı proqram rəhbərləri, iri sponsorların nümayəndələri daxil olur.

Texnopolisə aid olan bütün layihələr təsərrüfathesablı olur və proqram-məqsədli idarəetmə, planlaşdırma və layihələndirmə prinsipləri əsasında qurulur. Mahiyyət etibarilə, texnopolislər – tam mənası ilə təsadüfi deyil, ən effektiv texnologiyaların məcmusudur. Texnopolis ideoloqlarının strateji müdrikliyi elə bundadır. Əgər elmi əsaslandırma və məqsədlərin seçimi, vəzifələr və onların reallaşdırılması üçün vəsaitin təyini, onların həll etapları texnopolislərin strategiya və taktikasının əsasını təşkil edirsə, onda proqram-məqsədli idarəetmə, planlaşdırma və layihələndirmə texnopolislərin fəaliyyət və formalaşma texnologiyasını təşkil edir.

Elmi-istehsalat komplekslərinin formalaşması üzrə Avropa təcrübəsi

Hərçənd, EİK sistemi Avropanın müxtəlif ölkələrində müxtəlifdir, yəni də elmin və texnologiyanın ümumi infrastrukturunda onların müzakirəsi imkanı mövcuddur. Elmi-istehsalat kompleksləri (fundamental və tətbiqi tədqiqat mərkəzləri) əsasən, 250-ə qədər kiçik və orta müəssisələrə (KOM) malik olan elmi-texniki məhsul istehsalçıları və sənaye arasında yer tutur. Belə vəziyyət onlara məhz, yeni texnologiyaları potensial istifadəçilərə çatdırmaq və elmi tədqiqat institutlarını ehtiyaclar və KOM sorğuları haqqında məlumatlandırmaq üçün interaktiv rol oynamaq imkanı verir. Beləliklə, EİK-nın strateji kursu (məzənnəsi) lazımlı mübadiləni texnologiyalarla və elmi-texniki infrastrukturun müxtəlif komponentləri arasında informasiyaları sürətləndirərək onların potensial innovasiya prosesini dəstəkləmək qabiliyyətinə əsaslandırılmışdır.

Kiçik innovasiya biznesinin dəstəyinə elmi-istehsalat kompleksləri və yanaşmaların rolunun tanınmasına baxmayaraq, təşkilat metodları və EİK fəaliyyətləri müxtəlif Avropa ölkələrində müxtəlifdir.

- Müxtəlif regionlarda eyni mərkəzlər mərkəzi təşkilat tərəfindən təşkil edilir;

- Mərkəzi təşkilata malik olmayan müxtəlif mərkəzlər.

Qərbi Avropanın innovasiya mərkəzləri arasında əsas fərqlər

Maliyyə strukturu	Təşkilati struktur	
	Mərkəzləşdirilmiş (1)	Qeyri-mərkəzləşdirilmiş (2)
Şəxsi	Böyük Britaniya	
Qarışıq		Almaniya
Dövlət	Niderland	Fransa

Böyük Britaniyada sənaye zonalarının fəaliyyətinin xüsusiyyətləri

Böyük Britaniyada innovasiya fəaliyyəti tamamilə şəxsi mənbələrdən maliyyələşdirildiyinə görə Qərbi Avropa təcrübəsindən çıxarılmalıdır. Buna görə EİK fəaliyyəti əsasən texnologiyaların birbaşa ötürülməsinə cəmlənmişdir. Şirkətlər bu mərkəzlərin üzvü olub və ödəməni ödəyərək, EİK-ya giriş əldə edə bilər. 1987-ci ildə mərkəzi hökumətdə regional texnologiya mərkəzləri şəbəkəsi yaradılmışdı. Daha sonra yerli səviyyədə yeni texnologiyaların irəliləyişi üçün yerli universitetlər tərəfindən təklif edilən KOM-da Ticarət əlaqələri sistemi yarandı:

- İnnovasiya və sənaye tədqiqat mərkəzi (İSTM);
- Şərqi regional texnologiya mərkəzi (ŞRTM);
- Texnologiyalar ötürülməsinin Kent mərkəzi (TKM);
- London regional texnologiya mərkəzi (L-tex);
- Şimal-qərb texnologiya mərkəzi (ŞQTM);
- Şimali İrlandiya texnologiya mərkəzi (ŞİTM);
- Kvazar 7;
- “Cənub” regional texnologiya mərkəzi (Nord RTM);
- Sassekskiy texnologiyaların ötürülməsi mərkəzi (STÖM);
- Temza vadisi texnologiyaları (TVT);
- Qlamorqana universiteti ticarət xidmətləri (QUTX);
- West Midland regional texnologiya mərkəzi (VMRTM);
- Yorkşir və Xambersayd regional texnologiya mərkəzi (YXRTM);

Böyük Britaniyada 40 il əvvəl kənd yeri olan, 800 illik elmi məktəblə dünyada tanınan universitetin yerləşdiyi Kembric rayonuna xüsusi maraq var. Son 15 il ərzində onun ətrafında 30 km radiusda 45 min tədqiqatçı və alimin çalışdığı yüksək texnologiyalara malik 1600 şirkət yaradıldı. Şirkətlər elmi araşdırmaları həyata keçirən avadanlıqların bütün spektrlərini istehsal edir: biotexnologiyalardan qurğular çap edən ölçü aparaturasına qədər proqram məhsulu. Şirkətlər nümunələr və ya kiçik avadanlıqlar istehsal edir. Başqa regionların şirkətləriylə əməkdaşlıq edirlər. Şirkətlər öz inkişafına müşayiət firmalar kimi başladılar, ancaq bu gün onlar əməkdaşlıq qurulması üzrə, həm də ideyaların və lisenziyaların satışında başqa ölkələrin firmalarıyla əlaqələr yaratmışdır.

Kembric elmi parkı insanlar tərəfindən verilən ideya və geniş mübadilə əsasında sənayenin elmtutumlu sektor və universitetlərin münasibətlərinin möhkəmləndirilməsi, kitabxana və avadanlıqların kollektiv istifadəsinə ehtiyac olduğuna görə yaradılmışdır.

Kembric elmi parkı onun hədəfləri üçün ən əlverişli olan Rod Milton şosesində yerləşir. Burada tikintiyə praktik olaraq heç nə mane olmurdu. Park yaxınlığında əsas yaşayış sahələri yerləşdirilmişdir, lakin park onlardan etibarlı şəkildə ayrılmışdır. London və başqa şəhərlərə qədər tez çatmağa icazə verən əla inkişaf etdirilmiş nəqliyyat sistemi qurulub.

Park rəsmi olaraq, 1975-ci ildə o dövrdə prezident daha sonralar isə Kral cəmiyyətinin banisi olan Alan Xodkinom tərəfindən açılmışdır.

1975-ci ildə ilk dəfə park 30 akr ərazini əhatə edirdi. 1979-cu ildə isə o ərazisini 58 akra qədər genişləndirdi. 1982-ci ildə 86 akr, 1985-ci ildə 110 akr oldu. 2003-cü ilin sonlarında ilk binaları nəzərə alsaq, elmi parkın sahəsi

150 akrdan çox ərazini təşkil edirdi.

Elmi parkın inkişafı mövcud olan firmaların genişləndirilməsi, həm də yeni şirkətlərin cəlb edilməsi hesabına həyata keçirilirdi. Yaxın vaxtlarda parkda Kral kimya cəmiyyəti və "Amqen" firması yaradıldı. Bugün parkdakı binaların ümumi sahəsi 1mln.kv.funt təşkil edir və 500min kv. funt tikinti etmək imkanı vardır.

Elmi park torpaq sahəsində gözəl minimum dəyişdirilmiş landşaft sahəsində elmi ağırlıqlı istehsal firmaları və ya tədqiqat universitetləri qrupunu təşkil edir və onlarla qarşılıqlı əlaqədən gəlir əldə edir. Elmi parkda elmi-texniki inkişaf profilinə uyğun olaraq, istehsal sisteminin və tətbiqi tədqiqatların formalaşması sistemi var.

Kembric elmi parkı bu təyinatı uyğundur. Burada yüksək texnologiyanın geniş spektrini özündə birləşdirən təxminən 80 şirkət yerləşdirilmişdir. Bu şirkətlərdən bir çoxu universitetlərlə və öz aralarında məhsuldar əlaqələri dəstəkləyirlər. Onlardan bəziləri – kiçiklər və onların bütün fəaliyyət sahəsi parkda cəmlənmişdir. Bəziləri bir və ya iki elmə meyilli alim və ya biznesə meyilli, lakin öz ideyalarında ticarət potensialından istifadə etmək üçün elmə yönələn biznesmenlər tərəfindən yaradılmışdır. Kembricin görkəmli elmi potensialı - milli və beynəlxalq təşkilatların filialları olan şirkətlər onların işinin müəyyən istiqamətinin reallaşdırması və ya dinləmə postu yerləşdirilməsi üçün əlverişli mühiti formalaşdırır.

Triniti-kolleci başqa şəhərlərdən yeni gələnlərə kiçik mənzillərdə yaşamaq imkanı verir. Kollec elmi parkda müştərilərə məskən salmağa və heç bir səy və gecikmə olmadan gözəl landşaftla əhatə olunmuş yenidən qurulan ərazilərdə öz şirkətlərini yaratmaq imkanı verir. Parkın tikilmiş və boş sahələri müvafiq olaraq 1:6 nisbətindədir. Necə ki, adi sənaye zonalarında bu 1:2 nisbətindədir.

İdeyaların saflığının qorunması üçün elmi parkda reallaşdırılacaq bina və tikililərdən istifadə növbəti hədəflərdə mümkün olacaq.

Tətbiqi tədqiqatların keçirilməsi üçün;

Yüngül sənaye istehsalının təşkili üçün universitetin elmi işçiləri və ya regionun başqa elmi təşkilatlarının nümayəndələri ilə müntəzəm konsultasiyalar keçirilir.

Uyğun köməkçi fəaliyyətlər. Triniti-kolleci universitet laboratoriyaları, başqa elmi təşkilatların laboratoriyaları və elmi parkın firmaları arasında əlaqədə aktiv rol oynayır. Kollec heç vaxt kimisə əlaqələrin qurulmasına məcbur etmədi, lakin belə əlaqələrin qurulması üçün tələb olunan təbii

sərfəli mühiti formalaşdırırdı.

Kembric – dünyada yüksək texnologiyalı firmaların yerləşdiyi tanınmış elmi mərkəzdir, mərkəz alimlər və biznesmenlər arasında formal əlaqələrin qurulmasında xüsusi səylərə ehtiyac duymur, çünki bu əlaqələrin qurulması “elmi park”ın fəaliyyətində öz əksini tapır. Kembric elmi parkında firmaların əksəriyyəti universitetlə birbaşa və ya dolayı, daimi və ya birdəfəlik, texniki və ya maliyyə əlaqələrindən dəstək alır. Biznesmenlər bilirlər ki, yalnız telefon dəstəyini qaldırmaq kifayətdir ki, onlara lazımı köməklik göstərsin. Digər tərəfdən alimlər yeni ideyaların ticarət potensialını daha yaxşı anlamağa başlayırlar.

Fransada EİK fəaliyyətinin xüsusiyyətləri

EİK-in fransız regional şəbəkəsi transferlə və texnologiyaların yayılmasıyla məşğul olur və bu fəaliyyət MSP bazarının ən inkişaf etdirilmiş hissəsində cəmlənmişdir (texnologiyaların hazırlanmasıyla məşğul olan şirkətlər). Fransada elmi-istehsalat birləşmələri sahələr üzrə oriyentasiyaya malikdir.

Fransada çox səviyyəli elmi-texniki infrastruktur tarixən yarandı. Hal-hazırda bura müxtəlif tipli təşkilatlar daxildir.

Regional və ya milli səviyyəli texnologiya mərkəzləri konkret sahəvi texnologiyalarla məşğul olurlar (texniki sənaye mərkəzləri, universitetlər və s.)

Ümumi və ya konkret sahələr üzrə ixtisaslaşan mərkəzlər (CRITT, ANVAR, sənaye-ticarət palataları).

Elmi-texniki siyasət MSK müəssisələrinin və elmi tədqiqat institutlarının yaxınlaşmasına və texniki biliklərə girişin təşkili üçün şəraitin yaradılmasına yönəldilmişdir.

Fransanın iqtisadi inkişaf proqramında texnopolislər sistemi vasitəsilə reallaşdırılan innovasiya proqramları əhəmiyyətli rol oynayır. Onlar Aralıq Dənizinin cənub sahilində xüsusilə inkişaf etdilər. Bu gün Antipolis, Monpele, Tulon, Marsel, Monnols məşhurdur. İnkişafın müvəffəqiyyəti Fransanın cənubunu tədqiqat mərkəzi etmək qərarından mühüm dərəcədə asılı idi. Antipolisedə 1200 şirkətdə 24 min mühəndis işləyir və 10%-i xarici investisiyadır. Şirkətlərin 2/5-si tədqiqatla məşğuldur, yarısı informasiya texnologiyaları sahəsində işləyir, aqrotexnoloji və biotexnologiyalar inkişaf edir. Xarici firmalar arasında işlərin icrası üçün submüqavilə bağlanır. Antipolis başqa sənaye zonalarıyla müqayisədə daha münasib şərtlər təklif edir, məsələn, Kembric, Bezanson və başqalarının malik olmadığı yüksək həyat standartları, rabitə strukturu, nəqliyyat (Nitşedə aeroport) strukturuna

malikdirlər. İxtisaslaşdırılmış dövlət lahiyələşdirmə və elmi institutlarının yaradılmasında Yüksək texnologiyalar və işgüzar fəallıq mühüm amildir. Regionların aktivliyinin artdığı dövrdə investisiyaların cəlb edilməsi rəqabəti yaranır, lakin investorlar investisiya qoymağa tələsmirlər və bunun üçün yüksək tələbat və ən əlverişli təklifləri gözləyirlər. Bu şəraitdə qarşılıqlı təsirin təşkilinə elmi-istehsalat yanaşması ən böyük effektə malik ola bilər. Beləliklə, Monpeledə 4 istiqamətdə ixtisaslaşma getdi: tibb, kompüter elmləri, informasiya texnologiyaları və aqronomiyalar. Perspektivli investorların cəlb edilməsi üçün infrastruktur və mədəni təminat şərtləri yaradılır. Fransada informasiya mübadiləsinin inkişafı hesabına texnopolislər arasında əməkdaşlıq yarandı.

Almaniyanın EİK fəaliyyətinin xüsusiyyətləri

Almaniyada EİK-in mərkəzləşdirilmiş şəbəkəsi yoxdur. Hər bir region şəxsi struktura malikdir və bir regionun daxilində innovasiyanın inkişafı ilə məşğul olan bir neçə təşkilat vardır .Almaniyada TNPK-ya müasir sənayedən gələcəyin innovasiya sənayesinə keçid dövründə köhnə müəssisələrdə iş yerləri ixtisar olmadan yenilərinin yaradılması ilə kompensasiyada çətinliklərin öhdəsindən gəlməsində alət kimi baxırlar. Bu vəziyyətdə sənaye zonaları və ali təhsil müəssisələri arasında, həm də elmi mərkəzlər tərəfindən regionlarda əhalinin məşğulluq səviyyəsinin keyfiyyətli sıçrayışı təmin etmək üçün kiçik innovasiya müəssisələrinin yaradılması vacibdir. Beləliklə, yerli hökumətlərin səyi ilə regional səviyyədə innovasiya biznesi dəstəyi həyata keçirilir.

Almaniyada 3 ən böyük - Münhen, Vamburq, Drezden elmi-istehsalat kompleksi işləyir.

Ən yaxşı mərkəz Texniki universitet, Bavariya elmlər akademiyası və bir sıra institutların sayəsində Münhendə işləyir. Hökumət buna imkan yaradırdı, maliyyələşmə isə fondlar tərəfindən həyata keçirilir (xüsusilə, səhiyyə, proqram təminatı, rabitə texnologiyaları kimi istiqamətlər). Regionun kadrlarla təmin olunması və böyük miqdarda vençur firmalarının yaradılması əhəmiyyətli amildir.

Hamburq mərkəzi multimedialar üzrə innovasiya şirkətlərinin inkişafı sayəsində ikinci yeri tutur. Üçüncü yerdə 66 ixtisas üzrə 22 min tələbənin oxuduğu Texniki universitetin bazası olan Drezden durur. Mərkəzə çiplərin və panorama fotokameralarının istehsalı ilə məşğul olan texnologiya mərkəzi və müəssisələr daxildir. ABŞ-da bəzi iri şirkətlər Drezden mərkəzinin üstünlüklərini görərək mikroelektronika müəssisələrinin

təşkilatçılığı ilə 2,9 milyard DM vəsait qoyaraq, yarımkəçiricilərin istehsalı üzrə müəssisələr yaratdı.

Dünya iqtisadiyyatının qlobal inkişafında NİOKR və inkişaf etmiş ölkələrin sənaye zonalarının arasında beynəlxalq kooperasiya xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Rusiya təcrübəsində EİK fəaliyyəti

Rusiyada texnoparkların təşkili təcrübəsi

Sənaye ilə sıx əlaqələri dəstəkləyən təhsil və tədqiqat institutları bazasında texnopolislərin müxtəlif növləri yaradılır. Onlar birgə müəssisə, səhmdar cəmiyyəti, assosiasiya kimi formalarda mövcuddurlar. Məsələn, Rusiya-İtaliya birgə Technopark şirkəti Tomsk Elm və Texnologiya Parkı müəssisə və qurumları birliyi şəklində Moskvada artıq fəaliyyət göstərir, "Sankt-Peterburq Beynəlxalq Texnoparkı", "Sankt-Peterburq Kibernetika Texnoparkı" Səhmdar Cəmiyyəti və s. Texnoloq və texnoparklar layihələri Saratov, Zelenograd, Rostov-on-Don, Nijni Novqorod, Çelyabinsk, Troitsk, Zarechni (Yekaterinburq yaxınlığında) da da inkişaf edir.

Rusiya Federasiyasında EİK--nin formalaşması

Rusiya ərazisində parkın ərazi-istehsalat quruluşlarının elmi, elmi-texniki və elmi-sənaye növləri ölkədə müasir innovativ infrastrukturun formalaşmasında ən vacib istiqamətdir, sənaye, elmi və texniki regional siyasətin məqsədlərinə yönəlib və iqtisadi inkişaf strategiyasının həyata keçirilməsini təşviq edir.

Rusiyada elmi və istehsal strukturları bir sıra səbəblərə görə xarici ölkələrdən daha sonra inkişaf etməyə başladı:

1) kapitalist ölkələrinin təcrübəsinin və uzun müddətli vaxt ərzində onun müsbət xüsusiyyətlərinin etinasızlığını qəbul etməməsinin dözümlü psixoloji baryeri;

2) Davamlı təsisat maneələrinin olması, onların inteqrasiyası planlaşdırılan iqtisadiyyatda başlamasına baxmayaraq, istehsal və elmin bölünməsi;

3) Elm və elmi xidmətlərin təşkilində çatışmazlıqlar;

4) İnnovasiya prosesinin idarə olunması üzrə planlaşdırılmış idarə metodlarının hökmranlığı, onların nəticələri az inkişaf etmiş bazar infrastrukturunu, istehsalın və dövlət müəssisələrinin yüksək səviyyədə monopolizasiyası idi.

Rusiyada innovasiya prosesinin sürətləndirilməsi və genişləndirilməsi

radikal bir dəyişiklik tələb edirdi.

Rusiyada EİK 1990-cı ildən yaradılmağa başlandı.- RSFSR qanunu dövründə "Sahibkarlıq və Sahibkarlıq haqqında" qanunlarına əsasən, strukturların müxtəlif təşkilati və hüquqi formaları var idi. Bununla yanaşı, ən yaxşı xarici komplekslər modeli əsasında yaradılmış bu strukturlar rusiya şəraitində effektiv olmadı. Rusiyada EİK-nin qərblilərdən fərqlənən öz xüsusiyyətləri var:

- ✓ qanunvericilikdəki fərqlər;
- ✓ universitetlərin maddi-texniki bazasının vəziyyətində fərqlər;
- ✓ universitetlərdə elmin inkişafının qeyri-bərabər səviyyəsi;
- ✓ yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən bölgələrin inkişafında EİK-in rolundan fərqli anlaşıma;
- ✓ ali təhsil müəssisələrinin rəhbərliyinin universitet elminin bu cür təşkilata fərqli yanaşması.

Rusiya elmi və istehsalat birliklərinin əksəriyyəti yaradıldığı zaman bu xüsusiyyətlər nəzərə alınmadı.

Rusiyada universitetlər yanında yaradılmış Sənaye zonaları və ya elmi parklar faktiki olaraq texnoloji "biznes-inkubatorlarının" funksiyalarını yerinə yetirir, ETTKİ kommersiya həyata keçirilməsinə kömək edir. Yerli texnoloji və elmi parklar innovasiya kiçik müəssisələrə növbəti xidmət spektri təqdim edir: yerlərin icarəsi, telefon və teleks xidmətlərinin icarəsi, ETTKİ nəticələrinə çıxış imkanları, texniki layihələrin hazırlanmasına kömək, mütəxəssislərin hazırlanması və seçilməsi və s. Ənənəvi baxımdan, elmi və texnoloji parklar biznes-inkubatorlardan, elmi, texniki, innovasiya və istehsal sahələrində dövlət və özəl qurumlar arasında qarşılıqlı uzunmüddətli hədəf proqramına uyğun olaraq formalaşan kooperativ komplekslərdən daha böyükdür. Elmi parkın tamamlayıcı istehsal ərazisində yerləşməsi, ideyanın görünüşündən başlayaraq kütləvi istehsala daxil olan dövrdən iki və ya üç dəfə azaldılmasına imkan yaradır.

Ölkədə hal-hazırda elmi texnoloji parklar və biznes inkubatorlarının Assosiasiyası İnnovativ Müəssisələr İttifaqı, Müstəqil Mühəndislik Təşkilatları İttifaqı, Layihə İdarəetmə Assosiasiyası, Rusiya İnnovasiya Birliyi və Kiçik İnnovativ Müəssisələrin Dəstəklənməsi Birliyi, İnnovasiyalar əsasında daxili və xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətli məhsul və texnologiyaların mənimsənilməsinə və həyata keçirilməsinə yardım göstərən texnoloji mərkəz və texnopolislər fəaliyyət göstərir

Universitet əsasında yaradılmış ilk rus "elmi parkı" Moskva Dövlət Universitetinin "elm parkı"dır. Təsisçiləri Moskva Dövlət Universiteti,

Lomonosov, RICO Risk İnvestisiya Şirkəti, Elm, Mühəndislik və Təhsil "Unison" və Xarici Ölkələrlə Əməkdaşlıq Dərnəyi, "Alkor" QHT-dir. Parkın əsas fəaliyyəti: informasiya və kompüter texnologiyaları, optik və lazer texnologiyası, biotexnologiya və ekoloji monitorinqdir.

Uğurla həyata keçirilmiş və fəaliyyət göstərən texnopark layihəsinin digər bir nümunəsi Moskvorşidə Beynəlxalq Elm və Texnologiya Parkı (BETP) Texnoparkıdır. O, 1993-cü ilin mart ayında Moskva Dövlət Mühəndislik Fizikası İnstitutu (MDMFİ) əsasında yaradılmışdır. BETP firmalarının "Moskvoreşye Texnoparkı" nın elmi və sənaye ixtisasları aşağıdakı sahələri əhatə edir: ekologiya, tibb, ölçü avadanlıqları, təlim avadanlıqları, şəhər idarəçiliyi, yeni materiallar, maddi emal texnologiyası, televiziya və kommunikasiya, informatika, radioelektronika, tədqiqat alətləri, istehlak malları. Texnopark Rusiyada 20-dən çox elmi və texnoloji park ilə əməkdaşlıq edir, Moskva Ticarət və Sənaye Palatası və Beynəlxalq Elmi, Texnologiya Parkı və İnkubatorları Assosiasiyasının üzvüdür. 1995-ci ildə Texnopark Avropada əksər yenilikçi mərkəzləri birləşdirən Şərqi və Mərkəzi Avropada ICECE İş Qrupu İnnovasiya Mərkəzləri Beynəlxalq Assosiasiyasına qoşulmuşdur.

Böyük elmi tədqiqat və elmi-istehsalat komplekslərində məskunlaşmalar kimi elm şəhərlərinin tikintisi sənayeləşmə dövründən (1930-cu ilin ortalarından) başlamış və 1970-ci ilə qədər davam etmişdir. 1980-ci illərin sonu bu yaşayış məntəqələrində, SSRİ hökumətindən maliyyə və kadr dəstəyi sayəsində, texnoloji və kompleks texniki imkanların ən yüksək səviyyədə inkişafına və onların etibarlı fəaliyyətinin təmin edilməsinə imkan verən nadir intellektual və elmi və istehsal potensialı yığılmışdır. 1990-cı ilin əvvəlində bu qəsəbələrin arxasında "elm şəhəri" adı təyin olundu.

"Elm şəhəri" haqqında ilk akt 7 noyabr 1997-ci il tarixli 117 nömrəli "Elm və Yüksək Texnologiyalar şəhərləri kimi inkişaf etdirilməsi tədbirləri haqqında" Prezident fərmanı idi. Bu sənəd də, ilk növbədə, şəhər qurucu tədqiqat və istehsal kompleksləri olan bələdiyyələrə dövlət dəstəyinin lazım olduğunu, elmi və elmi-innovativ fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi, dövlətin prioritet sahələrində təcrübi inkişaf və kadrların hazırlanması göstərilib. İkincisi, Rusiya Federasiyasının Hökuməti bələdiyyələrin "elm şəhərləri" kimi təsnifləşdirilməsinin ümumi proseduru müəyyən etmək üçün Federasiya subyektlərinin dövlət orqanları ilə birgə əmanətə, elmi və texniki potensialın qorunub saxlanmasına və inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş dövlət dəstəyinin formalarını əsaslandırmaqdır.

NƏTİCƏ

Elm və istehsal növlərinin yaradılması və inkişafı - ölkədə sənaye, elmi, texniki və regional siyasətin məqsədlərinə yönəlmiş və iqtisadi inkişaf strategiyasının həyata keçirilməsinə kömək edən müasir innovativ infrastrukturun formalaşmasında ən vacib istiqamətdir.

İqtisadi baxımdan hər hansı bir araşdırma və istehsalat birliyi ərazi istehsal müəssisəsidir, müəssisənin istifadəçiləri şəklində iki komponentin - infrastrukturun, xidmətlərin və istehsalın qarşılıqlı əlaqəsi üzərində qurulmuşdur.

Ən uğurlu elmi və istehsal qrupları dövlətin elmi və texnoloji inqilabın inkişafını dəstəkləyən və bu siyasətin mərkəzində iqtisadi sistemin optimallaşdırılması və elmi və texnoloji tərəqqinin nailiyyətlərinə olan diqqətin artdığı ölkələrdə inkişaf edir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələr və keçid iqtisadiyyatı olan ölkələr üçün, elmi və istehsalat birliklərinin prioritet inkişaf strategiyası yeni fəaliyyət sahələrinə yeni bir sıçrayış deməkdir. Bu strategiya ən yüksək texnoloji səviyyəli regional mərkəzlər şəbəkəsinin inkişafı, bütövlükdə milli iqtisadiyyatın intellektuallaşdırılmasıdır.

Xaricdə EİK yaratmaq təcrübəsi onların yüksək effektivliyini sübut etdi. Ancaq yerli analoqlarını tərtib edərkən biz birbaşa Qərb təcrübəsini deyil, tarixi təcrübələrimizə daha çox güvənməli və yerli cəmiyyətimizin mənəvi quruluşunun xüsusiyyətlərini nəzərə almalıyıq.

Azərbaycanda elmi və elmi ağırlıqlı sənaye potensialının əhəmiyyətli hissəsi Bakıda cəmlənmişdir. Ona görə elm şəhərləri yaradılmalıdır. Onların inkişaf strategiyası elmi tədqiqatların, elmi və təhsil təşkilatlarının intellektual resurslarının inteqrasiyasına əsaslanır.

Elm şəhərləri bazar iqtisadiyyatında inteqrasiya olunmuş elmi və texniki məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün mərkəzlər ola bilər və olmalıdır. Beləliklə, elmə bazar istiqaməti yönümü verilməlidir. Bu elmi tədqiqatların və texnoloji inkişafının kommersləşdirilməsini asanlaşdırmaqla ixtisaslaşmış infrastrukturun yaradılmasını tələb edir. Bu qurumların tam fəaliyyət göstərməsi üçün onların yaradılması və fəaliyyətində dövlətin fəal iştirakı lazımdır.

Ümumiyyətlə, elmi şəhərlər beynəlxalq bazarda elmi inkişafın fəal iştirakçıları olur və bu şəhərlərdə müxtəlif maliyyə yardımları almaq, xarici maliyyələşdirmə ilə birgə layihələr həyata keçirmək mümkün olur.

ӘДӘБИҮҮАТ

1. Даниелов А.Р. Развитие высокотехнологического сектора американской промышленности/ 2001г.
2. Иванченко В. Тенденции использования наукоемких технологий/ «Экономист». – 2005г.
3. Письмак В. Новые формы организации инновационного процесса./ «Экономист»- 2003г., №9
4. www.technopark.al.ru
5. www.jointventure.org
6. <http://www.km.ru/referats>

Международный Опыт По Созданию Научно-Производственный Комплекс

Салифова Тарана
Шахвалад кызы

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется определение сущности и структуры научно-производственной кооперации, а также исследование механизма создания и функционирования научно-производственных объединений, и международный опыт.

Ключевые слова: инновационное развитие, технополис, научно-производственный комплекс, инновационный центр, технологический центр, трансфертная технология

International Experience On Creating Scientific-Production Complex

Terane Şahvalad Salifova

ABSTRACT

The article explores the definition of the essence and structure of scientific and PRODUCTION cooperation, as well as the study of the mechanism for the creation and functioning of scientific and production associations, and international experience.

Key words: innovative development, technopolis, research and production complex, innovation center, technology center, transfer technology

AZƏRBAYCANDA MAKROİQTİSADI PROPORSİYALARIN TƏNZİMLƏNMƏSİ YOLLARI

**Firdovsi Həşim oğlu Şahbazov, İN İİETİ, doktorant, İN İİETİ,
"Makroiqtisadi tədqiqatlar" şöbəsinin müdiri,
e-mail: firdovsi.shahbazov@gmail.ru**

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanı makroiqtisadi tarazlığın təmin olunması üçün makroiqtisadi proporsiyaların tənzimlənməsi zəruriliyi əsaslandırılır. İqtisadiyyatın sahə və ərazi baxımından strukturunun təkmilləşdirilməsi ilə bağlı məsələlər tədqiq edilir. Makroiqtisadi proporsiyaların optimal səviyyəsinin təmin olunması imkanları nəzərdən keçirilir. İqtisadi inkişaf strategiyasında regional inkişafın tənzimlənməsi yolları öyrənilir. Makroiqtisadi proporsiyaların tənzimlənməsində investisiyaların xüsusi rolu qeyd olunmaqla, əsas tənzimlənmə istiqamətləri göstərilir.

Açar sözlər: makroiqtisadi proporsiyalar, sahə və ərazi strukturu, regional inkişaf, tənzimlənmə, investisiya

İqtisadiyyatın dinamik, davamlı və böhransız inkişafının əsas şərti iqtisadiyyatda proporsionallığın təmin olunmasıdır. Planlı təsərrüfat sistemindən fərqli olaraq bazar iqtisadiyyatı şəraitində özəl mülkiyyətin üstünlük təşkil etdiyi çoxmülkiyyətli sistemdə proporsionallığın təmini xeyli çətinləşir. Planlaşdırmadan imtina olunduğu şəraitdə proporsionallığın təmini uzunmüddətli və ardıcıl dövlət proqramlarının qəbulu və reallaşdırılmasını zəruri edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadiyyatda formalaşmış makroiqtisadi proporsiyalar daimi deyil, onlar pozula bilər. Disproporsionallıq iqtisadi böhran, təbii fəlakət, beynəlxalq vəziyyətdə kəskin dəyişikliklərin və digər faktorların təsiri nəticəsində yarana bilər. Disproporsiyaların aradan qaldırılmasında əsas faktor kimi iqtisadiyyata cəlb edilən investisiyaların həcmi, onların istifadəsinin sahə strukturu və səmərəliliyi çıxış edir.

Makroiqtisadi proporsiyaların tənzimlənməsi hər bir ölkədə iqtisadi siyasətin əsasını təşkil edir. Planlı və bazar iqtisadi sistemlərində iqtisadi siyasətin formalaşması fərqli prinsiplərə əsaslandığından iqtisadi proporsiyaların tənzimlənməsində də müxtəlif metodlardan istifadə olunur. Təcrübə göstərir ki, bazar iqtisadi sistemində iqtisadi proseslərdə dövlətin

iştirakını zəruri edən əsas cəhət ölkə iqtisadiyyatında yaranmış müxtəlif disproporsiyaların tənzimlənməsi ilə əlaqədardır. Çox vaxt bazar subyektlərinin maraqları ilə ümumdövlət maraqları üst-üstə düşmədiyindən iqtisadi proseslərin dinamikası ziddiyyətli xarakter daşıyır. Bunun nəticəsində makroiqtisadi səviyyədə qeyri tarazlıq hallarının yaranması baş verir ki, bu da dövlət müdaxiləsini zərurətə çevirir. Göstərilənləri nəzərə alaraq qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadiyyatda tarazlıq və proporsionallıq vəziyyətinin mövcudluğu dövlətin fəal iştirakı və səmərəli iqtisadi siyasəti olmadan mümkün deyildir.

Proporsiyaların tənzimlənməsi dövlətin fəal investisiya siyasəti vasitəsilə həyata keçirilməlidir. İqtisadi inkişafın proporsionallığının təmin olunmasında həmçinin bölgü və yenidən bölgü mexanizmlərindən səmərəli istifadə olunmalıdır.

İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və ərazi diverfikasiyasına nail olunması ilk növbədə makroiqtisadi proporsiya kimi ÜDM-in sahə və ərazi strukturunun optimallaşdırılması zərurətini yaradır. Təcrübə göstərir ki, bu sahədə disproporsiya çox vaxt iqtisadiyyatın biristiqamətli inkişafı ilə bağlı olur. Ölkə iqtisadiyyatında hər hansı sahənin üstün inkişafı digər sahələrin geriliyi şəraitində baş verir ki, bu da son nəticədə iqtisadiyyatın ərazi strukturundakı disproporsiya ilə nəticələnir. Bu cür disproporsionallıq ölkə iqtisadiyyatının gələcək inkişafı üçün arzuolunmaz vəziyyət vəd etməklə iqtisadiyyatda "Holland sindromu" təhlükəsi yaradır. Hazırda ölkə iqtisadiyyatında göstərilən meyillər mövcud olduğundan onun aradan qaldırılması zəruridir. Bu baxımdan inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatlarına sahə və ərazi baxımından proporsionallıq xarakterikdir. ÜDM-in məhsul istehsalı və xidmətlər üzrə strukturunda isə xidmətlərin payının məhsul istehsalı ilə müqayisədə daha üstün artması müşahidə olunur. Bu iqtisadiyyatda səmərəli məşğulluğun təmin olunması və iqtisadiyyatın gəlirlilik səviyyəsinin yüksəlməsinə imkan verir. Göstərilən proporsiya həmçinin aralıq məhsul və əlavə dəyər arasında olan nisbətdə əlavə dəyərin payının yüksəlməsini şərtləndirir.

Perspektivdə ölkədə ÜDM-in strukturunda xidmət sektorunun payının ən azı keçid dövründən əvvəlki səviyyəyə – 40%-ə çatdırılması məqsədəuyğundur. Bunun reallaşdırılması üçün ölkədə turizm və tranzit ölkə kimi nəqliyyat sektorunun yüksək inkişaf potensialı mövcuddur.

Bazar iqtisadiyyatında sosial diferensasiyanın artdığı şəraitdə vacib makroiqtisadi proporsiya kim büdcə gəlirlərinin ÜDM-ə nisbətinin tənzimlənməsinə ehtiyac duyulur. Bu proporsiya ilə bağlı ikili yanaşma

mövcuddür: birincisi büdcə gəlirlərinin ÜDM-ə nisbətinin aşağı səviyyəsi ilə müəyyən olunur ki, bu da daha çox iqtisadiyyatda özəl sektorun gələcək investisiya imkanlarının genişləndirilməsi üçün maliyyə təminatının yaradılması ilə əsaslandırılır. İkinci yanaşma isə ÜDM-in daha çox hissəsinin büdcə vasitəsilə bölüşdürülməsini nəzərdə tutur ki, bu da ölkədə sosial diferensasiyanın azaldılması, əhalinin aztəminatlı hissəsinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi və birbaşa dövlət investisiyalarının həcmnin artırılması üçün zəruri olması ilə izah edilir. Fikrimizcə heç də həmişə özəl sektorun artan maliyyə imkanları investisiya qoyuluşları kimi çıxış etmədiyindən və ölkədə səmərəli bölgü mexanizminin tam formalaşmadığını, iqtisadiyyatın daha çox neft gəlirlərinə əsaslanmasını nəzərə alaraq ÜDM-in daha çox hissəsinin büdcə vasitəsilə bölüşdürülməsi vacib əhəmiyyətə malikdir.

Hazırda ölkədə ÜDM-in bölüşdürülməsində büdcənin payı 27% təşkil edir. İqtisadiyyatın sahə və ərazi strukturunun qeyri-qənaətbəxş olması dövlətin bu sahədə iqtisadi tənzimlənmə tədbirlərinə böyük ehtiyac yaradır ki, bu da sonradan göstərilən istiqamətlər üzrə investisiya qoyuluşları məqsədi ilə ÜDM-in daha çox hissəsinin büdcə vasitəsilə bölüşdürülməsini zəruri edir. Bu yolla iqtisadiyyata birbaşa dövlət investisiyalarının həcmnin artımına nail oluna bilər.

İqtisadiyyatın strukturunu hərtərəfli xarakterizə edən iqtisadiyyatın sahələri üzrə məşğulluq, kapital qoyuluşu və əlavə dəyər arasındakı proporsiyanın təkmilləşdirilməsinin aşağıdakı iki istiqamətdə həyata keçirilməsi zəruridir:

- investisiyaların sahələrin potensialına və investisiya ehtiyaclarına uyğun bölgü mexanizminin yaradılması;
- daha rentabelli yeni sahələrin yaradılması ilə istehsal amillərin optimal yerdəyişməsinə nail olunması.

Birinci yolla göstərilən proporsiyanın optimal səviyyəsinin təmin olunması sahənin mövcud potensialına uyğun qeyd olunan amillərin proporsional bölgüsünün baş verməsini nəzərdə tutur. Bu yolla, məsələn ölkədə məşğul əhalinin 37%-nin çalışdığı kənd təsərrüfatında əlavə dəyərin cəmi 5–6%-nin yaradılması kimi disproporsiyanın aradan qaldırılması mümkündür.

İkinci halda isə göstərilən proporsiyanın yeni sahələrin inkişaf etdirilməsi yolu ilə ilk növbədə əsas istehsal amili kimi işçi qüvvəsinin həmin sahələrə axını stimullaşdırılmaqla tənzimlənməsini nəzərdə tutur. İqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi probleminin həlli də

mövcud sahələrin təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı daha rentabelli yenilərinin yaradılmasını tələb etdiyindən, deməli perspektivdə bu proporsiyanın təkmilləşdirilməsi istehsal amillərinin qeyd olunan istiqamət üzrə yerdəyişməsi sayəsində həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur. Yüksək rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyata malik inkişaf etmiş ölkələrdə məşğul əhalinin əhəmiyyətli hissəsinin xidmət sektorunda çalışdığını nəzərə alaraq ölkədə də mövcud potensialı nəzərə alaraq inkişafın bu istiqamətinə nail olmaq qarşıya hədəf kimi qoyulmalıdır. Bu həm də ÜDM-in məhsul istehsalı və xidmətlər üzrə strukturu və aralıq məhsul və əlavə dəyər arasındakı proporsiyaların da arzu olunan optimal səviyyəsinə nail olmağa imkan verəcəkdir.

Respublikada minimum əmək haqqının orta əmək haqqına olan nisbəti qəbul olunan beynəlxalq səviyyədən üç dəfədən çox geri qaldığından minimum əmək haqqının əhəmiyyətli artırılması tələb olunur. Minimum əmək haqqının artırılması öz növbəsində digər mühüm makroiqtisadi proporsiya olan ÜDM-də əməyin ödənişi və mənfəət arasındakı proporsiyanın da optimallığına – əməyin ödəniş payının yüksəlməsinə imkan verəcəkdir. Bu həm də iqtisadiyyatın sahələri üzrə orta əmək haqqının yüksəlməsinə səbəb olacaqdır.

Hazırda ölkədə əmək məhsuldarlığının əmək haqqının artımına nisbətən üstün artımı iqtisadiyyatın strukturunda neft sektorunun üstün çəkiyə malik olması şəraitində baş verir. Gələcəkdə iqtisadiyyatın sahə və ərazi diversifikasiyası həyata keçirilərkən ilk növbədə əmək məhsuldarlığının daim artırılması vacib amil kimi çıxış etməlidir. Bu isə yalnız iqtisadiyyatda texnoloji yeniliklər sayəsində əldə oluna bilər.

Yüksək iqtisadi artımın mövcudluğu şəraitində iqtisadiyyatın sahələri üzrə zərərlə işləyən müəssisələrin payının yüksəlməsi müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin tələb olunan səviyyədə olmadığını göstərir. Bu sahədə zəruri təhlillər aparılmaqla müəssisələrin zərərlə işləməsinə səbəb olan amillərin aşkara çıxarılması və dövlətin mümkün dəstəyi sayəsində problemlərin aradan qaldırılması tələb olunur.

Perspektivdə əsas makroiqtisadi proporsiya olan istehlak və yığım arasında proporsiyanın optimallaşdırılmasında əsas hədəf istehlakın strukturunun təkmilləşdirilməsi və yığımın səmərəliliyinin yüksəldilməsindən ibarət olmalıdır. Gələcəkdə istehlakın daha çox yığımın səviyyəsinin yüksəlməsinə imkan verəcək istehsal istehlakına yönəldilməsi strategiyası reallaşdırılmalıdır.

Struktur dəyişiklikləri geniş əhatəli olmaqla özündə iqtisadiyyatın sahə,

ərazi, təkrar istehsal, texniki iqtisadi və xarici iqtisadi strukturundakı dəyişiklikləri birləşdirir. Müasir dövrdə struktur dəyişikliklərin əsas amili investisiya və texnologiyalar hesab olunur.

İnvestisiya və texnologiyalar müasir şəraitdə ölkənin iqtisadi inkişaf parametri kimi onun malik olduğu təbii və iqtisadi potensialın reallaşmasının əsas amili sayılır. Texnologiyalardakı üstünlük iqtisadi sistemin səmərəliliyinin yüksəlməsinə və rəqabət qabiliyyətinin artmasına imkan verir ki, bu da makroiqtisadi proporsiyaların təmin edilməsinin əsasını təşkil edir. Göstərilən amillər eyni zamanda dayanıqlı iqtisadi artımın təmin olunmasında vacib rola malikdir.

Ölkənin iqtisadi inkişaf strategiyasında nəzərdə tutulan prioritet istiqamətlər həm mövcud inkişaf templərinin həm də geri qalmış sahə və regionların inkişafını özündə birləşdirməlidir.

Iqtisadi inkişaf strategiyasında mühüm aspektlərdən biri nəzərdə tutulan tədbirlərin maliyyələşmə mənbələrinin formalaşdırılmasıdır. Bu isə iqtisadi inkişafın maliyyə mənbəyi kimi investisiyaların həcmünün yüksəldilməsi üçün əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasını tələb edir. İnvestisiyalar iqtisadiyyatda mühüm strukturyaratma amili rolunu oynadığından investisiyaların cari strukturu iqtisadiyyatın gələcək strukturunu müəyyən edir. İnvestisiyaların bu rolunu onların həcmi ilə yanaşı səmərəlilik dərəcəsi də müəyyən edir. Bu baxımdan investisiyaların təsirləri kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri ilə müəyyən olunur.

Ölkənin iqtisadi inkişaf strategiyasının əsas tərkib hissəsi kimi regionların sosial-iqtisadi inkişafının idarəedilməsi çıxış edir. Regionların sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi isə öz növbəsində xalq təsərrüfatı sahələrinin proporsional inkişafı ilə bağlıdır.

Respublikada həyata keçirilən struktur optimallaşdırma siyasəti ilk əvvəl iqtisadiyyatda mövcud sahələrarası və ərazi proporsiyalarının tənzimlənməsinə istiqamətlənməli və bütövlükdə ölkədə makroiqtisadi proporsiyaların təmin olunması ilə nəticələnməlidir. Aqrar sənaye kompleksinin üstün inkişafı ilə ərazi-istehsal komplekslərinin inkişafına və istehsal sahələrinin diversifikasiyası ilə ölkədə son məhsul istehsalına nail olunmalıdır. Bu həm də mövcud əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə problemini aradan qaldıracaqdır.

Regionların sosial-iqtisadi inkişafının strateji planlaşdırılması regionların təbii, iqtisadi və əmək resursları üzrə göstəricilərinin nəzərə alınması ilə həyata keçirilməlidir. Həmçinin iş qüvvəsinin strukturu və regional tələbin öyrənilməsi vacibdir. Bu zaman strateji planlaşma regionun

mövcud üstünlüklərindən istifadəyə əsaslanmaqla yenilərinin yaradılmasını əhatə etməlidir. Yalnız bu halda regional inkişafın dayanıqlığına nail olmaq mümkündür.

Regionlara investisiyaların cəlb olunmasında əhəmiyyətli vasitələrdən biri də ofşor zonaların yaradılmasıdır ki, bu da yerli və xarici müəssisələrin fəaliyyəti üçün xüsusi güzəştli vergi, valyuta, gömrük və inzibati rejimin olmasını özündə birləşdirir.

İqtisadiyyatın regional strukturunun təkmilləşdirilməsi də öz mahiyyəti etibarı ilə onun sahə quruluşunun təkmilləşdirilməsi prosesidir. Çünki regional quruluşun təkmilləşdirilməsi bütün regionlarda iqtisadiyyatın kompleks inkişafını nəzərdə tutur ki, bu da hər bir ərazidə əsas, köməkçi və xidmətedici sahələrdən ibarət olmaqla çoxsahəli iqtisadiyyat yaradılmasını nəzərdə tutur [3, s. 10].

İqtisadiyyatın strukturunun optimallaşdırılması siyasəti həm keçid dövründən əvvəlki strukturun həm də intensiv proseslərlə xarakterizə olunan yeni dövrün zəruri elementlərini özündə birləşdirməlidir. Son nəticədə iqtisadiyyatın elə strukturuna nail olunmalıdır ki, o əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadəyə və iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin yüksəlməsinə imkan verməklə uzunmüddətli dövrdə dayanıqlı iqtisadi artımı təmin edə bilsin. Bunun üçün ilk növbədə sənayenin sahə strukturu təkmilləşdirilməli, kənd təsərrüfatının, turizm və innovasiya sektorlarının üstün inkişafına nail olunmalıdır.

Ərazi proporsiyalarının tənzimlənməsi ilk əvvəl region əhalisinin səmərəli məşğulluğunu təmin edə biləcək istehsal və xidmət sahələrinin inkişaf etdirilməsini tələb edir. Bu baxımdan regionlarda son məhsul istehsalına imkan verən emal müəssisələrinin yaradılması həyata keçirilməlidir. Çoxsahəli istehsal prosesləri ilə regionlararası inteqrasiya əlaqələri gücləndirilməlidir.

İqtisadiyyatın gələcək optimal sahə və regional strukturuna nail olmaq üçün hazırda həyata keçirilən investisiya proqramlarının qəbul olunan regional inkişaf proqramları ilə əlaqələndirilməsi zəruridir. Ölkə iqtisadiyyatında sahə və regional disproporsiyalar o vaxt aradan qalxmış olar ki, investisiya qoyuluşlarında göstərilən amillər üzrə optimal nisbət təmin olunmuş olsun.

İnvestisiya fəaliyyəti üçün ən ciddi problemlərdən biri biznesin tənzimlənməsi üzrə olan nöqsanlar və bürokratik əngəllərdir.

İnvestisiya qoyuluşları sahəsində göstərilən problemlərlə yanaşı regionlarda yüksək təbii potensialın və əmək ehtiyatlarının olması

investisiya qoyuluşları üçün böyük imkanlar yaradır.

Regionlararası disproporsiyaların aradan qaldırılması və regionlarda dayanıqlı iqtisadi artıma nail olunması üçün dövlətin regional iqtisadi siyasətində qəbul olunan uzunmüddətli inkişaf proqramları mühüm rol oynayır.

Firimizcə, ölkədə makroiqtisadi proporsiyaların təkmilləşdirilməsinə nail olmaq üçün aparılan struktur dəyişiklikləri özündə aşağıdakı cəhətləri birləşdirməlidir:

- Qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi ilə iqtisadiyyatın neft sektorundan asılılığının aradan qaldırılması;
- qeyri-neft sektorunda investisiya fəallığının yüksəldilməsi;
- iqtisadiyyatın texniki və texnoloji səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- sahə və regionlararası disproporsiyaların aradan qaldırılması;
- inhisarlaşma və kölgə iqtisadiyyatının səviyyəsinin azaldılması və azad rəqabətin təmin olunması;
- iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi;
- ölkənin təbii-iqtisadi potensialından istifadənin səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- xarici ticarət sahəsində idxal və ixracın strukturunun optimallığına nail olunması və s.

Qarşıda duran əsas məsələlərdən biri qəbul olunan sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarının səmərəli həyata keçirilməsidir. Struktur və regional inkişaf istiqamətlərini özündə birləşdirən strateji proqramların reallaşdırılması iqtisadiyyatda innovativ inkişaf meyillərinin güclənməsinə və struktur optimallaşdırmaya gətirib çıxaracaqdır. Məhz iqtisadi inkişaf templərində proporsionallığın təmini ölkənin reinvestisiya imkanlarını genişləndirməklə, gələcək inkişafın sabit maliyyə təminatını yarada bilər.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Yeni iş yerləri. Statistik məcmuə. Bakı-İyul 2014, 205 s.

2. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafının əsas istiqamətləri. Monoqrafiya. Bakı, Elm, 2008, 185 s.

3. Azərbaycan regionlarında iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafı. Bakı, "Elm", 2009, 296 s.

4. İmanov Ə.Ş. Regionların inkişafının proqnozlaşdırılması. Bakı, «İqtisad Universiteti» nəşriyyatı, 2006, 201 s.

5. Nadirov A.A. Müstəqil Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf məsələləri. Bakı, Elm, 2001, 452 s.

6. Гапоненко А.Л. Стратегия социально-экономического развития страна, регион, город. Учебное пособие. М.: Изд-во РАГС, 2001, 224 с.

Пути регулирования макроэкономических пропорций в Азербайджане

Шахбазов Фирдовси Гашим оглы

Министерство экономики Азербайджанской Республики

Научно-Исследовательский Институт Экономических Реформ

Руководитель отдела «Макроэкономических исследований»

firdovsi.shahbazov@gmail.com

Резюме

В статье обоснуются важности регулирования макроэкономических пропорций для обеспечения макроэкономических равновесий. Исследуются вопросы связанные с совершенствованием отраслевой и территориальной структуры экономики. Рассматриваются возможности обеспечения оптимальных уровней макроэкономических пропорций. Изучаются пути регулирования регионального развития в стратегии экономического развития. В регулирование макроэкономических пропорций отмечается особая роль инвестиции, указываются главные направления регулирования.

Ключевые слова: макроэкономические пропорции, отраслевая и региональная структура, региональное развитие, регулирование, инвестиции

Ways to regulate macroeconomic proportions in Azerbaijan
Firdovsi Hashim Shahbazov

Ministry of Economy of the Republic of Azerbaijan
Institute for Scientific Research on Economic Reforms
Head of “Macroeconomic research” division
firdovsi.shahbazov@gmail.com

Abstract

The article provides justification for necessity of regulation of macroeconomic proportions to attain macroeconomic equilibrium in Azerbaijan. It studies issues related to structural and territorial adjustments to the economy. It also reviews options for ensuring optimal levels of such macroeconomic proportions. In addition, ways to regulate regional development in economic development strategy are explored. Main directions of regulation are specified while emphasizing particular role of investments in regulation of macroeconomic proportions.

Keywords: macroeconomic proportions, territorial and sectoral structure, regional development, regulation, investment

QUBA-XAÇMAZ İQTİSADİ RAYONUNUN İNKİŞAFINA NƏQLİYYAT –LOGİSTİKA SEKTORUNUN TƏSİRİ

Günel Yaşar qızı Vəlizadə, MAA magistr, e-mail:
velizade.gunel@list.ru

Emil Filman oğlu Qasımov, i.ü.f.d., İNİETİ, direktor müavini, e-mail: emil.iieti@gmail.com

Xülasə

Məqalə Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda nəqliyyat-logistika sektorunun müasir vəziyyətinin təhlil olunmasına həsr olunub. Həmçinin iqtisadi rayonun nəqliyyat sektorunun regionun ümumi məhsul buraxılışına və kənd təsərrüfatına təsirləri modelləşdirilmişdir.

Açar sözlər: iqtisadi rayon, soyuducu anbar, məhsul buraxılışı, nəqliyyat sektoru, logistika

Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu çox əlverişli nəqliyyat - coğrafi mövqeyə malikdir. İqtisadi rayon ərazisindən keçən dəmir yolu, avtomobil yolları, magistral neft, qaz və su kəmərləri, telekommunikasiya xətləri ölkənin nəqliyyat-iqtisadi əlaqələrinin inkişafında mühüm rola malikdir. Respublika üzrə ümumi yolların 10.6%-i iqtisadi rayonun payına düşür. Ərazidə yolların ümumi uzunluğu 1741 km olub, 210 km-i və ya 12%-i Şabran, 445 km-i və ya 25.5%-i Xaçmaz, 510 km-i və ya 29.2%-i Quba, 351 km-i və ya 20.1 %-i Qusar, 225 km-i və ya 12.9%-i Siyəzən inzibati rayonunun payına düşür. Regionda avtomobil nəqliyyatı dəmir yolu nəqliyyatından sonra ikinci yeri tutur. Azərbaycanı Rusiya Federasiyası ilə birləşdirən kommunikasiya xətləri bu regiondan keçir.

km-lə

	Cəmi	o cümlədən dərəcələrinə görə				
		I	II	III	IV	V
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	1741	59	160	334	1063	125
Şabran rayonu	210	15	30	-	165	-
Xaçmaz rayonu	445	-	11	110	324	-
Quba rayonu	510	4	51	112	309	34

Qusar rayonu	351	-	48	93	154	56
Siyəzən rayonu	225	40	20	19	111	35

Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunun, Quba, Qusar, Siyəzən inzibati rayonlarının nəqliyyat yolları daha yaxşı inkişaf etmişdir. Bu da onunla əlaqədardır ki, Rusiya Federasiyasına gedən əsas magistral yol bu inzibati rayonların ərazisindən keçir.

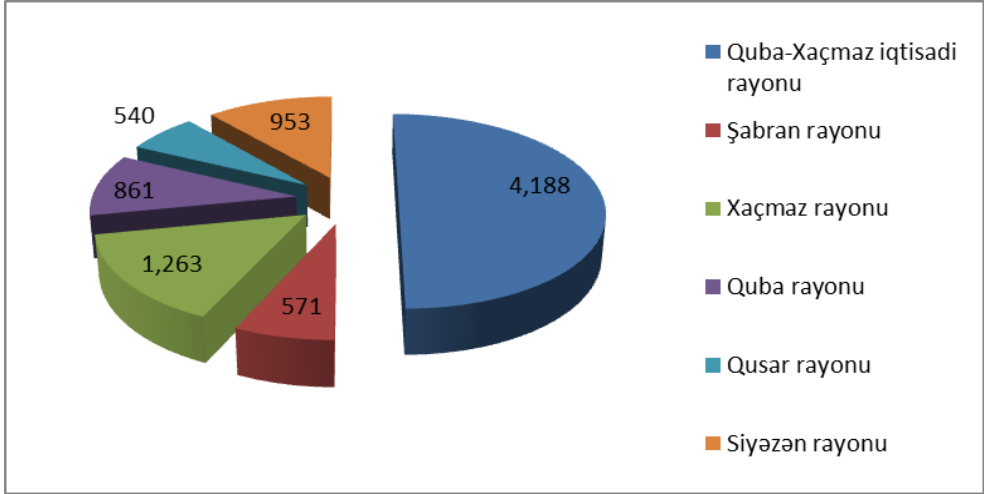
Quba –Xaçmaz iqtisadi rayonunun avtomobillərinin sayı 33464, yük maşınlarının sayı 5635, sərnişin avtomobillərinin sayı 775, sərnişin minik avtomobillərinin sayı 26649, şəxsi minik avtomobillərinin sayı isə 26279 ədəddir.

ədədlə

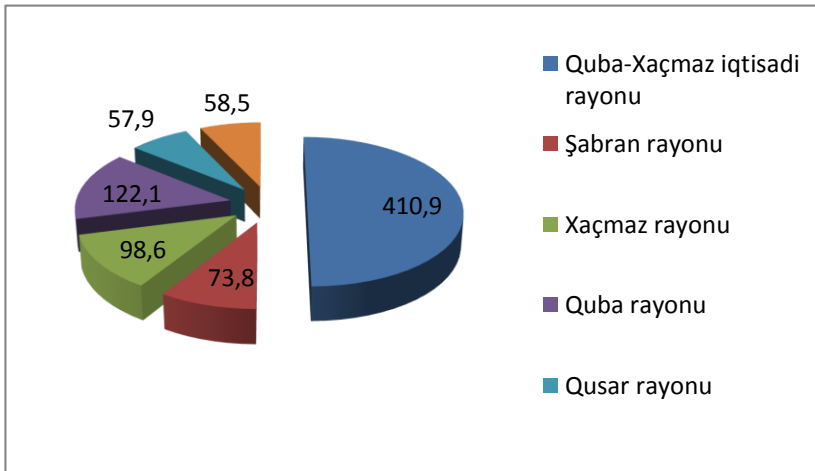
	Avtomobillərin sayı	Yük avtomobillərinin sayı	Sərnişin avtomobillərinin sayı	Sərnişin minik avtomobillərin sayı	Şəxsi minik avtomobillərinin sayı
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	33,464	5,635	775	26,649	26,279
Şabran rayonu	3,159	515	55	2,539	2,475
Xaçmaz rayonu	11,791	1,886	218	9,550	9,456
Quba rayonu	10,989	1,949	252	8,663	8,550
Qusar rayonu	5,692	907	155	4,565	4,521
Siyəzən rayonu	1,833	378	95	1,332	1,277

Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunun nəqliyyat vastitəsi ilə yük daşınması əvvəlki illərlə müqayisədə inkişaf etmişdir. İqtisadi rayonda 2015-ci ildə ümumi yük daşımının həcmi 4188 min ton olmuşdur. Respublika üzrə yük daşımının 3.2%-i iqtisadi rayonun payına düşür. 571 min ton və ya 13.6%-i Şabran, 1263 min ton və ya 30.1%-i Xaçmaz, 861 min ton və ya 20.5%-i Quba, 540 min ton və ya 12.8%-i Qusar, 953 min ton və ya 22.7%-i Siyəzən

inzibati rayonunun payına düşür. Bu iqtisadi rayonda yük daşımanın inkişaf etməsinin səbəbi magistral yolların buradan keçməsidir.

Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu üzrə yük dövriyyəsi 410 milyon ton təşkil edir. Respublika üzrə 2.8 % iqtisadi rayonun payı var. 73.8 milyon ton və ya 17.9% Şabran, 98.6 milyon ton və ya 23.9% Xaçmaz, 122.1 milyon ton və ya 29.7% Quba, 57.9 milyon ton və ya 14% Qusar, 58.5 milyon ton və ya 14.2% Siyəzən inzibati rayonunun payına düşür.

Əhatə etdiyi ərazi bölgüsünə görə rayon tipli kateqoriyaya aid olan Quba –Xaçmaz iqtisadi rayonunda ümumi 18 anbar – logistika kompleksi fəaliyyət göstərir. Bu komplekslər soyuducu anbarları və logistika mərkəzlərinə bölünməklə təsnif olunurlar. Xaçmazda 5 soyuducu anbar kompleksi istismara verilib.Qubada isə 5 fəaliyyət göstərən soyuducu anbar kompleksi ilə yanaşı, 1 dənə də logistika mərkəzi tikilir.Qusarda isə 4 soyuducu anbarı və 2 logistika mərkəzi inşa olunur.Şabranda isə 1soyuducu anbar kompleksi fəaliyyətdədir. Siyəzən rayonu ərazisində 1 taxıl anbarı olmaqla kifayətlənir.

Diaqram 1. Quba –Xaçmaz iqtisadi rayonunda soyuducu anbarların sayı

İqtisadi rayonda yerləşən anbar və logistika mərkəzləri bir –birindən iş fəaliyyətinə, yük həcminə, yüklənmə gücünə və işçilərinin sayına görə fərqlənir.

İlk əvvəl Xaçmaz rayonunda olan anbarların işini təhlil edərək, komplekslərin anbar gücü və yük həcmi ilə tanış olaq. Xaçmaz rayonunda ən çox yük həcmi və işçi sayı Ağaşirinoba kəndində yerləşən mərkəzdədir. İşçi sayı 36 nəfər və yük həcmi 4 min ton .Ən aşağı göstərici isə Yergüc kəndində yerləşən kompleksdədir. İşçi sayı 14 nəfər və yük həcmi 1 min ton.

Ümumilikdə Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu üzrə anbar və logistika komplekslərinin işçi sayı 472 nəfərdir. Ən çox işçi sayı Quba rayonunun ərazisindəki, mərkəzlərdə işləyənlərdir. Ən az isə Şabrandadır, cəmi 42 nəfər.

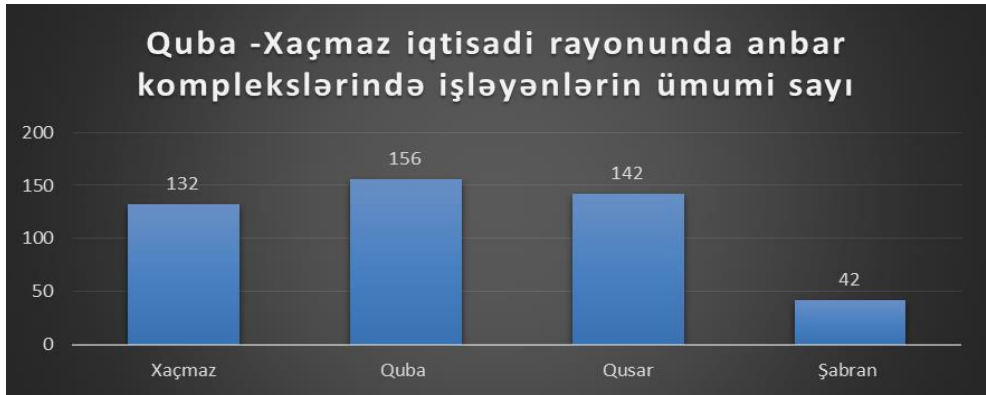

Diagram 6. Quba –Xaçmaz iqtisadi rayonunda anbar komplekslərində işləyənlərin ümumi sayı.

İqtisadi rayonda bəzi sahələrin ümumi məhsul buraxılışına təsiri ekonometrik olaraq qiymətləndirilmişdir. Əsasən iki fikir modellə yoxlanılmışdır.

1. Regiondakı nəqliyyat xərclərinin ümumi buraxılışa təsiri.
2. Regionun kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun və əsas kapitalla investisiyaların nəqliyyat- logistika sektorundan əldə olunan gəlirlərə təsirləri.

i) Nəqliyyat xərclərinin ümumi buraxılışa təsiri

CƏMI İQTİSADI RAYON ÜZRƏ

Korelyasiya matrisinə baxaq

	TO-TAL_OUTPUT	TO-TAL_TRAN	TO-TAL_HOUS	TO-TAL_INV
TO-TAL_OUTPUT	1.000000	-0.962192	-0.814201	0.896196
TO-TAL_TRAN	-0.962192	1.000000	0.932965	-0.982432
TO-TAL_HOUS	-0.814201	0.932965	1.000000	-0.980956
TOTAL_INV	0.896196	-0.982432	-0.980956	1.000000

Göründüyü kimi, qeyd olunan göstəricilər arasında ciddi korelyasiya münasibəti vardır və xətti əlaqənin olmasına əsaslanır. Beləliklə, bu əsasla reqresiya tənliyini qurmaq mümkündür.

Dependent Variable: TOTAL_OUTPUT				
Method: Least Squares				
Date: 04/09/17 Time: 16:05				
Sample: 2012 2015				
Included observations: 4				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
TOTAL_TRAN	-1.677266	27.39739	-0.06122	0.9611
TOTAL_HOUS	1.835442	0.79143	2.319147	0.2592
TOTAL_INV	0.642422	0.066555	9.652496	0.0657
R-squared	0.912295	Mean dependent var	1264529	
Adjusted R-squared	0.736884	S.D. dependent var	38225.02	
S.E. of regression	19607.47	Akaike info criterion	22.71892	
Sum squared resid	3.84E+08	Schwarz criterion	22.25864	
Log likelihood	-42.43783	Hannan-Quinn criter.	21.70887	
Durbin-Watson stat	2.814612			

Mənbə: EViews proqramında modelləşdirilib.

Model nəticələri müşahidələrin sayının az olduğunu nəzərə almaqla kifayət qədər adekvat hesab oluna bilər. Belə ki, model real asılılığı 91.2% izah edə bilər (determinasiya əmsalı = 0.912). Eyni zamanda, izahedici dəyişənlərin əmsallarının statistik olaraq əhəmiyyətli olub-olmamasına nəzər yetirək. Belə ki, nəqliyyat sektoru üzrə əldə olunan gəlirlərin və kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun cəmi ümumi buraxılışa təsiri statistik olaraq əhəmiyyətsiz, əsas kapitalla investisiyaların isə təsiri statistik olaraq əhəmiyyətlidir (10%-lik əhəmiyyətlilik səviyyəsində).

Beləliklə, məlum olmuşdur ki, nəqliyyat sektoru üzrə əldə olunan gəlirlərin, kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun və əsas kapitalla investisiyaların vahid artımı Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu üzrə ümumi buraxılışı uyğun olaraq 1.68 vahid azaldacaq, 1.84 və 0.64 vahid artıracaqdır.

Nəticədə reqresiya tənliyini aşağıdakı kimi yaza bilərik:

$$\text{TOTAL_OUTPUT} = -1.68 * \text{TOTAL_TRAN} + 0.64 * \text{TOTAL_INV} + 1.84 * \text{TOTAL_HOUS}$$

2) Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun və əsas kapitala investisiyaların nəqliyyat sektoru üzrə əldə olunan gəlirlərə təsirləri
İQTİSADI RAYON ÜZRƏ
 Corelyasiya münasibəti

	TO-TAL_TRAN	TO-TAL_HOUS	TO-TAL_INV
TO-TAL_TRAN	1.00000	0.93297	-0.98243
TO-TAL_HOUS	0.93297	1.00000	-0.98096
TO-TAL_INV	-0.98243	-0.98096	1.00000

Korelyasiya cədvəli dəyişənlər arasında xətti əlaqənin olduğunu göstərir. Bu baxımdan da, reqresiya modelini ən kiçik kvadratlar üsulunu tətbiq etməklə qura bilərik.

Reqresiya modelinin nəticələri

Dependent Variable: TOTAL_TRAN				
Method: Least Squares				
Date: 04/09/17 Time: 16:00				
Sample: 2012 2015				
Included observations: 4				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
TOTAL_HOUS	0.02884	0.001162	24.80919	0.0016
TOTAL_INV	0.001317	0.001443	0.91276	0.4577
R-squared	0.83462	Mean dependent var	16592.05	
Adjusted R-squared	0.75193	S.D. dependent var	1016.039	
S.E. of regression	506.0546	Akaike info criterion	15.59802	
Sum squared resid	512182.6	Schwarz criterion	15.29117	
Log likelihood	-29.19604	Hannan-Quinn criter.	14.92465	
Durbin-Watson stat	2.558811			

Mənbə: EViews programında modelləşdirilib.

Model nəticələri müşahidələrinin çox az olmasını nəzərə alsaq müəyyən qədər qənaət-bəxş hesab oluna bilər. Determinasiya əmsali 0.835 olması izahedici dəyişənlərin asılı dəyişəni 83.5% izah edə bildiyini əks etdirir. Yaxud da ki, model həqiqi əlaqəni 83.5% ifadə edə bilər. Alınmış əmsallara diqqət yetirsək deyə bilərik ki, nəqliyyat sektorundan əldə olunan gəlirə

kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu müsbət statistik əhəmiyyətli (kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun vahid artımı nəqliyyat sektorundan əldə olunan gəlirin 0.029 vahid artımına səbəb olur) və əsas kapitalla yönəldilən investisiyalar isə müsbət statistik olaraq əhəmiyyətsiz təsir edir (əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların vahid artımı nəqliyyat sektorundan əldə olunan gəlirin 0.0013 vahid artmasına səbəb olur).

Beləliklə, məlum olur ki:

$$\text{TOTAL_TRAN} = 0.029 * \text{TOTAL_HOUS} + 0.0013 * \text{TOTAL_INV}$$

Nəticə

Nəqliyyat sisteminin inkişafı məsələləri iqtisadiyyatın iqtisadi mərhələsinə keçməsinə uyğun olaraq, dövlətin sosial-iqtisadi prioritetlərinin həyata keçirilməsi ilə bilavasitə bağlıdır. Ölkənin nəqliyyat sektorunun və nəqliyyat infrastrukturunun inkişafına dövlət qayyığı ilbəlil sürətlə güclənməkdədir.

Azərbaycan Respublikasının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası və xarici ticarətin genişləndirilməsi nəqliyyat infrastrukturunun ona uyğun yenidən qurulmasını, Azərbaycanın tranzit ölkəsi kimi mövcud imkanlarından tam istifadə edilməsini, ölkə yükdaşıyıcılarının rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasını və nəqliyyat xidmətləri ixracının inkişafını tələb edir. Geosiyasi şəraitin dəyişməsi və Azərbaycan Respublikasının dünya miqyasında müvafiq mövqə tutması milli təhlükəsizlik sisteminin bir elementi kimi, nəqliyyatın qarşısında da yeni tələblər qoyur.

Azərbaycanda nəqliyyat infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi və nəqliyyat müstəqilliyinin genişləndirilməsi istiqamətində davamlı və məqsədyönlü iş aparılır. Ölkənin nəqliyyat-logistika sisteminin inkişafına çoxmilyardlı sərmayələr yatırılır, respublikada ən müasir beynəlxalq standartlara uyğun avtomobil yollarının inşası və modernizasiyası həyata keçirilir. Dəmir yolu nəqliyyatı sistemi yenidən qurulur, dəniz donanmasının arsenalı gücləndirilir, hava gəmiləri parkı ən müasir təyyarələrlə təchiz olunur. Hazırda ölkədə 9, o cümlədən 6 beynəlxalq hava limanları fəaliyyət göstərir. Özünün tranzit imkanlarından çıxış edərək, Azərbaycan mühüm regional nəqliyyat infrastruktur layihələrinin təşəbbüsçüsü və stimullaşdırıcısı kimi bu istiqamətdəki fəaliyyətini genişləndirir. (E.Hacızadə.)

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. “Azərbaycan Respublikasında logistika və ticarətin inkişafına dair “Strateji Yol Xəritəsi. 2016-cı il 6 dekabr.

2. Azərbaycanın vergi jurnalı 4(125)/2015 iyul-avqust. E.Nacızadə. “Xəzər hövzəsi regionunun iqtisadi potensialı və ixrac infrastrukturu” səh 212.

3. Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2016.

4. Azərbaycanın nəqliyyatı 2016.

5. Azərbaycanın regionları 2016.

Влияние транспортно-логистического сектора на развитие экономического района Губа-Хачмаз

**Гюнель Яшар кызы Велизаде,
Эмиль Филман оглы Гасымов**

Резюме

Статья посвящена анализу современного состояния транспортно-логистического сектора в экономическом регионе Губа-Хачмас. А также смоделировано влияние транспортного сектора экономического района на общий выпуск продукции и сельское хозяйство региона.

***Ключевые слова:** экономический район, холодильный амбар, выпуск продукции, транспортный сектор, логистика*

Impact of Transport-Logistics Sector on the Development of Guba-Khachmaz Economic Region

**Gunel Yashar Valizada, MAA master
Emil Filman Qasimov, prof., dr. Deputy director at ISRER**

Abstract

The article focuses on the analysis of the current state of transport and logistics sector in Guba-Khachmaz economic region. As well as, the economic sector's transport sector has been modeled on the region's overall output and agriculture.

***Key words:** Economical Region, fridge store, product launches, transportation sector, logistics.*

YERLİ İXTİRAÇILAR TƏRƏFİNDƏN PATENTLƏRİNİN RƏSMİLƏŞDİRİLMƏSİNİN DƏSTƏKLƏNMƏSİ İLƏ BAĞLI TƏKLİFLƏRİN HAZIRLANMASI

**Nərminə Faiq qızı İsmayılova, İN İİETİ, dissertant,
e-mail: inarminarambler.ru**

Xülasə

Məqalədə yerli ixtiraçılar tərəfindən patentlərinin rəsmiləşdirilməsinin dəstəklənməsinə dair beynəlxalq təcrübənin tədqiqi aparılmışdır. Nəticədə xaricdə əqli mülkiyyətin hüquqi qorunması, ABŞ-da hökumət idarələri və qeyri-kommersiya təşkilatının xidmətləri, Rusiya Federasiyasında texnologiya və innovasiyaların dəstəyi mərkəzi, İxtiraçıların dəstəyi və strateji texnologiyaların tətbiqi fondu, patent büroları və müvafiq təklifləri, həmçinin Ukrayna və Belorusiyanın patent MMC-lərinin fəaliyyətləri sahəsində müvafiq təcrübəsinə baxaraq ümumiləşdirilmiş nəticə əsasında təkliflər hazırlanmışdır.

Açar sözlər: ixtira, patent, patent bürosu, patent müvəkilləri

GİRİŞ

İxtira – cəmiyyətin qarşısında yaranan keyfiyyətə yeni məsələləri həll etməyə imkan verən elmi-texniki işləmənin obyektidir. İxtiranın müəllifliyini təsdiq etmək və unikal işləməsinin qeyri-sanksiya edilmiş istifadəsindən onun sahibini qorumaq üçün ixtiraya patent əldə etmək lazımdır.

Sərt, adətən haqsız rəqabət şəraitində əqli mülkiyyətin qorunması daha da aktual olur. Düzgün sənədləşdirilmiş ixtira mühafizəli sənəd sahibinə onun qeyri-qanuni istifadə edilməsi cəhdlərinin qarşısını almaq və ya dayandırmaq imkanı verir.

İxtiraya patent nəinki qorunan obyektə istehsal etmək hüququnu onun sahibində saxlamaq, hətta onun istifadəsinə görə patent və ya lisenziyanı satmaq imkanını verir ki, bu da ixtiranın aktual olduğu halda maddi mənfəətin şübhəsiz mənbəyidir.

Bundan başqa patent kredit müqaviləsinin bağlanılmasında girov ola

bilər, çünki onun qiyməti dəyərləndirilə bilər, yəni pul ekvivalentində ifadə edilə bilər. Yəni ixtiraya patent onun sahibinə kommersiya imkanlarının geniş spektrini verəcəkdir.

Qeyd edək ki, məqalədə əks edilmiş tədqiqat işinin praktiki əhəmiyyəti ümumiləşdirilmiş nəticələrin əsasında hazırlanmış təkliflərin “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nın həyata keçirilməsi üzrə Tədbirlər Planının 4.11.-ci “Yerli ixtiraçılar tərəfindən patentlərinin rəsmiləşdirilməsinin dəstəklənməsi ilə bağlı təkliflər hazırlanması və aidiyyəti üzrə təqdim olunması” bəndinin icrasında istifadə edilməsi ilə şərtləndirilmişdir.

1. Beynəlxalq təcrübə

➤ *1.1. Xaricdə əqli mülkiyyətin hüquqi qorunması [6]*

✓ *1.1.1. Xarici ölkələrdə əqli mülkiyyət obyektlərinin qeydiyyatında hüquqi dəstək*

İşin əsas mərhələləri:

1. müştərilə görüş/telefon konfransı;
2. xidmətlərin göstərilməsi üzrə müqavilənin bağlanması;
3. qabaqcadan axtarışın aparılması (müştərinin istəyilə);
4. ixtira/faydalı model/sənaye nümunəsi/ticarət nişanəsinin qeydiyyatı üçün zəruri olan sənədlərin sorğusu;
5. qeydiyyat istənilən ölkənin patent müvəkkilləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi;
6. ixtira/faydalı model/sənaye nümunəsi/ticarət nişanəsinin qeydiyyatı haqqında xarici ölkənin patent idarəsi ilə qərarın qəbul edilməsi halında müştərilə patentin/şəhadətnamənin əldə edilməsi və ya ötürülməsi.

✓ *1.1.2. Patent kooperasiyası haqqında müqaviləyə (PKM) uyğun olaraq ixtira və faydalı modellərin patentləşdirilməsində hüquqi dəstək*

İşin əsas mərhələləri:

1. Müştərilə görüş/telefon konfransı;
2. Xidmətlərin göstərilməsi üzrə müqavilənin bağlanması;
3. Qərarın “yenilik” patent qabiliyyətinin şərtinə uyğunluğunun müəyyən edilməsi üçün qabaqcadan məlumat axtarışın aparılması (müştərinin istəyilə);
4. Patent kooperasiyası haqqında müqaviləyə (PKM) uyğun olaraq beynəlxalq iddianın hazırlanması üçün zəruri olan məlumat və sənədlərin sorğusu;
5. Beynəlxalq iddianın materiallarının hazırlanması;

6. Beynəlxalq iddianın materiallarının müştərilə razılaşdırılması;
7. Beynəlxalq iddianın qəbul edən idarəyə (Rospatentə) verilməsi;
8. Müştərinin iddiaya görə beynəlxalq rüsum və digər rüsumların ödənilməsi zərurəti haqqında məlumatlandırılması;
9. Beynəlxalq iddia üzrə işlərin aparılması, o cümlədən qabaqcadan beynəlxalq ekspertiza orqanı ilə yazışma, beynəlxalq iddia sənədlərinə dəyişikliklərin əlavə edilməsi;
10. Beynəlxalq iddia üzrə qorunması tələb olunan ölkələr üçün patent müvəkkilləri ilə qarşılıqlı əlaqə;
11. Müştərinin milli rüsumların ödənilməsi zərurəti haqqında məlumatlandırılması;
12. Beynəlxalq iddia üzrə qorunması tələb olunan ölkə üçün patent idarəsi ilə ixtira/faydalı modelin qeydiyyatı haqqında qərar qəbul edilməsi təqdirdə müştəriyə patentin ötürülməsi.

✓ **1.1.3. Avropa patent konvensiyasına uyğun olaraq ixtiraların qeydiyyatında hüquqi dəstək**

İşin əsas mərhələləri:

1. Müştərilə görüş/telefon konfransı;
2. Xidmətlərin göstərilməsi üzrə müqavilənin bağlanması;
3. Qərarın “yenilik” patent qabiliyyətinin şərtinə uyğunluğunun müəyyən edilməsi üçün qabaqcadan məlumat axtarışın aparılması (müştərinin istəyilə);
4. İxtiraya patentin verilməsinə iddianın təqdim edilməsi üçün zəruri olan sənədlərin hazırlanması;
5. İxtiraya patentin verilməsinə iddianın Avropa patent idarəsinə (API) təqdim edilməsi;
6. API-nin siyahısına daxil edilmiş patent müvəkkilləri vasitəsilə iddia üzrə işlərin aparılması;
7. İxtiranın qeydiyyatı haqqında API-nin qərar qəbul edilməsi təqdirdə müştərilə patentin əldə edilməsi və ya ötürülməsi.

✓ **1.1.4. Avrasiya patent konvensiyasına uyğun olaraq ixtiraların qeydiyyatında hüquqi dəstək**

İşin əsas mərhələləri:

1. Müştərilə görüş/telefon konfransı;
2. xidmətlərin göstərilməsi üzrə müqavilənin bağlanması;
3. Qərarın “yenilik” patent qabiliyyətinin şərtinə uyğunluğunun müəyyən edilməsi üçün qabaqcadan məlumat axtarışın aparılması (müştərinin istəyilə);

4. İxtiranın qeydiyyatı üçün zəruri olan sənədlər, o cümlədən patent rüsumlarının ödənilməsini sübut edən sənədlərin sorğusu;

5. İddia materiallarının müştərilə hazırlanması və razılaşdırılması;

6. İxtiraya patentin verilməsinə iddianın Avrasiya patent idarəsinə (AAPİ) təqdim edilməsi;

7. İddia üzrə işlərin aparılması, o cümlədən AAPİ-lə yazışma, iddia sənədlərinə dəyişikliklərin daxil edilməsi, müştərinin patent rüsumlarının ödənilməsi müddətləri haqqında məlumatlandırılması;

8. İxtiranın qeydiyyatı haqqında AAPİ-nin qərarın qəbul edilməsi halında müştərilə patentin əldə edilməsi və ya ötürülməsi.

➤ 1.2. ABŞ [3]

Əgər sərəncamda bazara çıxarılması mümkün olan texniki həyata keçirilən proses və ya məhsul varsa, iki üsulla hərəkət etmək olar. Tədqiqatın aparılması və patentin rəsmiləşdirilməsinə iddianın hazırlanması məqsədilə müstəqil və ya maliyyə tərəfdaşla birlikdə xeyli miqdarda pul xərcləmək və ya bir neçə min dollara başa gələn patentlyləşdirmə sahəsində ixtisaslaşan vəkil vasitəsilə bu məsələni öyrənmək mümkündür.

ABŞ-ın Ticarət nazirliyində ixtiranın qorunması və bazara növbəti çıxışı üçün praktiki bələdçi olan broşurayı əldə etmək olar.

Patentin istifadə etmə hüququ, o cümlədən öz ixtiralarının işlənməsi, onun qorunması və onunla bazara çıxışda köməyin əldə edilməsində maraqlı olan ixtiraçı və şirkətlər bir sıra hökumət idarələrinin xidmətlərindən istifadə edə bilər. ABŞ-ın Ticarət nazirliyinin Milli standartlar bürosunun İstehsalat texnologiyaları mərkəzi kiçik və orta özəl şirkətlərdə avtomatlaşdırılmış istehsalat texnologiyalarının tətbiqinin geniş vüsət almasına kömək edir. Mərkəz daima elmtutumlu texnologiya məsələləri və robototexnikanı daxil edərək növbəti onilliyin prosesləri üzrə seminarlar keçirir. Mərkəz informasiya şəbəkələrinin formalaşdırılması ilə texniki və ya maliyyə xarakterli kömək təqdim edə bilər.

Digər təşkilat Patentlər və ticarət nişanələrinin idarəsidir. Bu İdarə patent və ticarət nişanələrinə iddiaları rəsmiləşdirən şəxslərin marağı olan məlumatı əldə etməyə kömək edir, həmçinin zəruri olan sənədləri göndərir. Patent rəsmiləşdirilməsinə hüquqi məsləhətçinin cəlb edilməsi arzu edilən olduğuna baxmayaraq ixtiraçı öz ticarət nişanəsinin qeydiyyatı ilə əlaqədar olan iddiaları müstəqil doldura bilər və müvafiq prosedurları müstəqil yerinə yetirə bilər. Patentlər və ticarət nişanələrinin idarəsi ixtiraçı və patent sahiblərinə dörd əsas xidmət növlərini təqdim edir:

- patentlərlə tanışlıq üzrə xidmətlər. Altqruplar üzrə qruplaşdırılmış patentlər avtomatik təqdim edilir.

- patentlər və ticarət nişanələrinin idarəsinin nəzdində Avancard texnologiyalar korporasiyası texniki kömək göstərir. Patentlər və ticarət nişanələrinin idarəsinin adına məqsədli hesab açaraq müəssisə patentlərin bütün kopyalarını əldə edə bilər. Bu sahədəki maraq patentlərin 112 min altqruplarından birinin seçimi ilə konkretləşdirilə bilər.

- patentlərin kitabxana depozit etmə proqramları. Bütün ölkə üzrə bu cür kitabxanalar şəbəkəsi ABŞ-da alınmış hər hansı bir patentlərin kopyası və maraq kəsb edən patentlərin axtarışı zamanı kataloqlara daxil olmaq imkanı verir.

- ictimaiyyətlə əlaqələr üzrə idarəetmə.

İxtiraçıların amerikan klubu – ixtiraçılarla ixtiraçılara köməkliyin göstərilməsi üçün yaradılan qeyri-kommersiya təşkilatıdır. Bu öz fikirlərini işləyib hazırlamaq və müstəqil olaraq satmaq istəyən ixtiraçıların dəstəyinin əhəmiyyətli mənbəyidir.

İxtiraçılara kömək liqası ixtiraçılarla görüşləri təşkil edir və patentin qeydiyyat və verilmə fazasından tez keçməsinə kömək edir, həmçinin lisenziyaların əldə edilməsinə də yardım göstərir.

“Vəkil və agentlər – ABŞ-ın Patent bürosunda işləri aparmaq təcrübəsi hüququ olan patent vəkilləri” adda siyahını ABŞ-ın Hökumətin rəsmi sənədlərin nəşri üzrə idarədə sifariş etmək və ya rəsmi dövlət sənədlərin nəşrlərini satan kitab mağazalarından əldə etmək olar. Nəşr hal-hazırda məşğul olan bütün hüquqşünas-patent vəkillərinin əlifba-coğrafi bələdçi kitabçası kimi təsvir edilir.

➤ **1.3. Rusiya Federasiyası [1, 4, 2, 12, 7, 5, 10, 8]**

Protvində əqli mülkiyyətin hüquqi qorunması məsələləri ilə məşğul olan *texnologiya və innovasiyaların dəstəyi mərkəzinin* (sadə desək, patent bürosunun) yaradılması ixtiraçıları birləşdirəcəkdir. Mərkəzin əsas işi öz ixtiralarına patentin rəsmiləşdirilməsində köməyə ehtiyacı olan insanlara yönəldilmişdir.

Bu sahədə kifayət qədər hüquqi savadlılıq olmadığına görə mərkəzdə zəruri olan, məsələn, ekspertlər hansı sənədlərə əsaslanır kimi məsləhətlər veriləcəkdir. Lakin mərkəzin funksiyaları bununla bitmir.

İxtiraçıların əksəriyyəti nədən başlamağı bilmədikləri üçün patentlərə iddiaları vermir.

Bu gün sənədlərin rəsmiləşdirilməsi çətinliklər və digər hüquqi incəliklər səbəbindən ixtiraçılar tez-tez patentləri dəstəkləmir. Onlar istehsalı təşkil

etmir, öz işləmələrindən heç bir iqtisadi fayda əldə etmir və beləliklə, patentin dəstəklənməsinə görə rüsumu ödəmək istəmir. Bu isə ona gətirir ki, hər hansı bir digər insan (birinci növbədə əcnəbi) bu işləməni pulsuz istifadə edə bilər. Şəhər və ölkə üçün belə texniki işləmənin yeniliyi itirilə bilər.

Mərkəz elm şəhəri üçün öz işləmələrinin formalaşdırılmış bazasına malik olmaq imkanındır.

Mərkəzin planları genişdir: məruzələr və seminarlar vasitəsilə gənc ixtiraçıların təkliflərini patentin əldə etməsinə qədər çatdırmaq üçün onların arasında patent biliklərini təbliğ etmək; əldə edilmiş patentlər bazasında kiçik innovasiya müəssisələri təşkil etmək; ixtiraların sərəngiləri vasitəsilə şəhərin problemlərinin həlli üçün ixtiraçıları birləşdirmək; gəncləri və məktəbliləri texniki yaradıcılıqda iştiraka cəlb etmək; “Bizim Podmoskovye” qubernator mükafatına müsabiqə kompüter, kseroks, layihə avadanlığı, xərc materiallarının əldə edilməsinə vəsaitlər almaq və sakinlərin diqqətini bu layihəyə cəlb etmək şansıdır [1].

Rusiyada İxtiraçıların dəstəyi və strateji texnologiyaların tətbiqi fondunun məqsədi:

1. Rusiyada perspektiv ixtiraçıları ixtiralara patentlərin rəsmiləşdirilməsi və qeydiyyatı sahəsində dəstəkləmək və onların tez tətbiqinə kömək etmək;

2. Bütün mümkün olan üsullarla (KİV, TV, Radioda, məruzə və seminarların keçirilməsilə) ixtira və innovator fəaliyyəti ilə ciddi məşğul olmaq istəyənlərin miqdarını artırmaq məqsədilə mühüm fəaliyyət kimi ixtiraçılığın populyarlaşdırılmasına kömək etmək;

3. Artıq indi gənc ixtiraçıların hazırlanması ilə məşğul olan insan və təşkilatlara hərtərəfli kömək;

4. Patentlərin qeydiyyatı üzrə bütün xərc və rüsumların ləğv edilməsi və Rusiya Federasiyasının bütün subyektlərində perspektiv ixtiraların toplanılması, daha vaciblərinin seçilməsi və sonra onların tətbiqi ilə məşğul olan səlahiyyətli regional ekspert qrupunun (“Rusiya ixtiraçılarının strateji işləmələrinin dəstəyi və onların tətbiqi” pilot adlı yeni departamentin və ya nazirliyin tərkibində) yaradılması haqqında Rusiya hökuməti səviyyəsində qanunların “aşağıdan” təşəbbüs edilməsi.

Sverdlovsk vilayətinin İxtiraçılar və Rəşionalizatorların Ümumrusiya Cəmiyyətinin rəhbəri (Aleksy Okuneyev) israrla İRÜC və regionun müəssisələri arasında kooperasiyanı qurur, bütün qeyri-ştat İRÜC-luları öz ətrafında yığır və Fikir-Patent-Tətbiq-İqtisadi Təsir - fəaliyyət edən mexanizmi yenidən yaratmağa çalışır.

“İxtiralar və perspektiv texnologiyaların tətbiqi Nazirliyi” pilot adlı yeni nazirlik və ya departament yaratmaq olar. Belə nazirliyə namizədlərin seçilməsi bu sahədə praktiki təcrübəyə malik olan və işdə ciddi patentlər və texnologiyalar şəklində real nəticələr əldə etmiş, həmçinin onları tətbiq etmiş və bundan iqtisadi təsir əldə etmiş ixtiraçılar və innovatorların özləri edəcəklər. Rusiya Federasiyasının bütün subyektlərində yerlərdə ixtiraçıların artıq mövcud olan və fikir mərhələsində olan işləmələri haqqında bütün məlumatı yığan səlahiyyətli ekspert qrupları yaradılmalıdır. Bu məlumatın klassik yığılması, daha perspektiv və reallaşdırılan fikirlərin və patentlərin seçilməsi, konkret ixtiraçılar və ya şirkətlərə bütün zəruri olan sənədlərin rəsmiləşdirilməsi üzrə kömək və maksimal sürətli aprobasiya və tətbiqidir. Belə ekspert qruplarının işində strateji texnologiyalar və işləmələrin xaricə hər hansı bir axınını aradan qaldırmaq üçün məlumatın tam həddə qorunmasını nəzərə almaq vacibdir. Bu ekspert qruplarının işinin əsas prinsipləridir və təbii ki, onlar müvafiq büdcə və səlahiyyətlərlə müşahidə edilməlidir.

Ölkənin hökumət səviyyəsində isə rusiya ixtiraçılarının dəstəklənməsində bir sadə məntiqli addım da atmaq lazımdır – *ixtiraya patentin qeydiyyatında dövlət rüsumları və digər xərcləri tamamilə ləğv etmək* [4].

Fərdi sahibkar qeydiyyatla birgə patent əldə edəcəkdir

Hökumət tərəfindən bəyənilmiş təklif fərdi sahibkarların dövlət qeydiyyatı və onlarla fəaliyyətin həyata keçirilməsinə patent əldə edilməsi prosedurlarının birləşdirilməsinə aiddir. Vergitutmanın patent sisteminin yeni xüsusi rejiminin əsas məqsədi – mövcud olan sxemi sadələşdirməkdir: bütün vergilər artıq patent qiyətinə “daxil ediləcəkdir”, bu rejimin hərəkəti yalnız o sahibkarlara şamil ediləcək ki, onların yaşayış yeri öz fəaliyyətini həyata keçirtmək niyyətində olan subyektlə uyğun gəlir. Eyni zamanda vergitutmanın sadələşdirilmiş sisteminin seçim hüququ fərdi sahibkara məxsusdur ki, bununla bağlı eyni zamanda uçota qoyulması və patent verilməsi proseduru qeyri-məcburi xarakter daşmalıdır və fərdi sahibkar statusunu əldə edən vətəndaşın təqdirində qalmalıdır [2].

Əqli mülkiyyət obyektini müstəqil olaraq da qeydiyyata keçirtmək olar. Lakin qeyri-mütəxəssisə sənədlərin rəsmiləşdirilməsinin bütün incəliklərini anlamaq çətin olduğundan, səhv isə baha ola biləcəyindən qeydiyyatı öz üzərinə *patent bürosunun əməkdaşları - patent müvəkilləri* götürür [12].

“Patent-grup” patent bürosu (Sankt-Peterburq ş.)

Büro personalının seçilməsi və ixtisasına diqqətlə yanaşır – hüquqi şirkətlərdə xarici stajlar, Rospatentin eksperti qismində təcrübə, Sənaye Mülkiyyətinin Federal İnstitutunun fəaliyyət göstərən ekspertləri ilə daimi təcrübə mübadiləsi şirkətin səlahiyyətlərinin əsasıdır.

Büronun xidmətlərinə aşağıdakılar aiddir:

- patent-informasiya axtarışı: onun keçirilməsi SMFİ tərəfindən patent qeydiyyatında imtina riskini maksimal azaldır;

- ixtira, faydalı model, sənaye nümunələrinin patentləşdirilməsi: ixtiraya müstəsna hüquqların qeydiyyatı;

- ixtira, faydalı model, sənaye nümunəsinə patent fəaliyyətinin uzadılması: patentləşmə obyektindən asılıdır. İxtiraya patent 20 il olan fəaliyyət müddəti patentləşdirilən tibbi vasitənin tətbiqinə icazənin alınması ilə əlaqədar və 5 ildən çox olmamaqla müstəsna hallarda uzadılır. Faydalı modelə patent 10 il olan fəaliyyət müddətini 3 ildən çox olmamaqla uzatmaq olar. Sənaye nümunəsinə patent 15 il olan fəaliyyət müddəti patent sahibinin təşəbbüsü ilə 10 ilə qədər uzadıla bilər;

- patent tədqiqatlarının aparılması: patent istifadə potensialını əks etdirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bunun nəticəsi obyektin patent qabiliyyəti və patent təmizliyi haqqında təyin edilmiş formalı hesabatdır;

- patent qiymətləndirilməsi: əsasən məhsul və xidmətlərin patent əsasında kommersiya potensialının təhlili üçün tətbiq edilir;

- ixtira, faydalı model, sənaye nümunələrinin beynəlxalq patentləşdirilməsi: müxtəlif prosedurlar üzrə həyata keçirilə bilər;

- patent hüquqları obyektlərlə müqavilələrin tərtibi və qeydiyyatı: patent sahibi nəinki öz ixtirasını fərdi istifadə edə bilər, hətta gəlir əldə edərək patenti istifadə üçün üçüncü şəxslərə ötürə bilər;

- patent hüquqlarının qorunması: müştərilərin maraqları nəinki patent qeydiyyatında, hətta ondan sonra da təmsil edilir. Büronun patent müvəkkilləri maraqları Patent mübahisələri üzrə palata, Rospatent, Arbitraj məhkəməsində qorumağa kömək edir;

- elektron hesablama maşınlarının (EHM) proqramları və verilənlər bazasının qeydiyyatı.

Patent müvəkkilləri – patent müvəkkillərinin dövlət reyestrinin şəhadətnaməsinə malik olan şəxslərdir. Rusiya Federasiyasında daimi yaşayan, ali təhsilli və sənaye mülkiyyətinin qorunması sahəsində praktiki iş və ya 4 ildən az olmayan peşəkar hüquqi təmsilçilik təcrübəsinə malik olan Rusiya Federasiyasının vətəndaşlarıdır. Patent müvəkkilləri Rospatentdə iddiaçıların maraqlarını etibarnamə üzrə təmsil edir [7].

“ARS-Patent” (Sankt-Peterburq ş., Moskva ofisi) [5]

İxtiraların patentləşdirilməsi üzrə işdən əvvəl şirkətin müvəkkil və ekspertləri ixtiranın patent qabiliyyətinin qabaqcadan qiymətləndirilməsini həyata keçirir. Bunun üçün elmi-texniki ədəbiyyat və patent sənədlərinin dünya verilənlər bazasının, yəni Avropa patent idarəsi, ABŞ, Rusiya və digər ölkələrin patent idarələrinin verilənlər bazasının bütün mövcud mənbələrini istifadə etməklə patent-informasiya axtarışı həyata keçirilir.

İxtiraların ekspertizası gedişatında həm Rusiya, həm də xarici Patent idarələrində idarənin ekspertləri ilə geniş yazışma zəruridir. Ekspert iddiaların həcmi xeyli daraltmaq, formulirovkaları dəyişmək, əlavə informasiyanı daxil etmək təklifi verə bilər.

Hər il əvvəlcədən müəyyən edilmiş müddətlərdə patentlərin qüvvədə saxlanması üçün patent rüsumlarını ödəmək zəruridir. Patent rüsumunun ödənilməsi patentin fəaliyyətinin xitam verilməsinə gətirib çıxarır. Xüsusi işlənilib hazırlanmış verilənlər bazası müştəriləri ödəmə müddətləri, patent idarələrinin daimi dəyişilən bank rekvizitləri və digərlərini nəzarət zərurətindən azad edərək belə elementar, lakin hüquqi cəhətdən vacib hərəkətləri vaxtında etmək imkanı verir.

Patentlərin pozulması faktları aşkar edildikdə şirkət cavabdehə iddia məktubunu hazırlayır və göndərir, onlarla pozuntuların dayandırılması məqsədilə danışıqlar aparır, zərurət olduqda məhkəmə iddialarını hazırlayır və maraqları məhkəmələrdə müdafiə edir.

Patent hüquqlarının səmərəli istifadə edilməsinin növlərindən biri lisenziyaların satılması və patentlərə hüquqların ödənişli müsadirəsidir.

Təcrübəli mütəxəssislər həm müqavilənin tərtibi, həm də onun qeydiyyatına kömək edir.

Əldə edilmiş təcrübə, qiymət və hüquqi münasibətlərdə rasionallıqdan istifadə edərək ixtiranın xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq xarici patentləşdirmə strategiyası təqdim edilir. Xarici dillərə tərcümə, notarial təsdiq və sənədlərin rəsmiləşdirilməsi ilə əlaqədar müşayiət edilən məsələlərin bütün kompleksini öz üzərinə götürmüşdür.

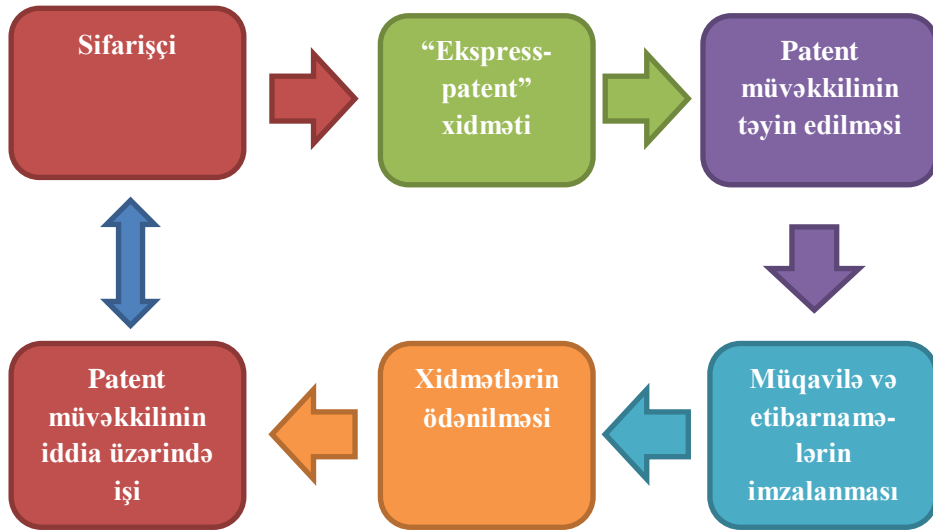
“Ekspress-Patent” patent xidməti (Moskva ş., Krasnoyarsk nümayəndəliyi)

Digər patent ofislərindən fərqli olaraq xidmətlərə dair zəmanət öhdəliklərini verir. Adətən patent müvəkkilinin xidmətlərinin sığortası və ya zəmanətsiz iş təcrübə edilir. Hər ikisi patent xidmətlərinin Sifarişçisi tərəfindən iddialarından patent müvəkkilinin özünü sığortalayır, lakin əsası: patent müvəkkilinin Sifarişçinin maraqlarına səmərəli işləməyi

stimullaşdırır. Nəticədə patent müvəkkilinin fəaliyyəti patenti tez əldə etməkdən ibarət olur ki, bu da Sifarişçinin yeganə marağı olmur. Bununla belə əldə edilmiş patentin texnika sahəsini onun əhatə genişliyi üzrə keyfiyyəti və patentin keçmə imkanları onları maraqlandırır.

Digər patent ofislərindən fərqli olaraq Sifarişçini onun patenti ilə təkbətək qoymur və həmişə patentin tətbiqi yollarını tapmaq və bazar qiymətini artırmağa imkan verir.

Müqayisəli və məhkəmə ekspertizasında kömək göstərilir. Bu nəticə məhkəmənin ekspertizanı təyin etmək üçün məhkəmə qərarını gözləmək ehtiyacını istisna etməyə imkan verir.

Mənbə: 10

Şək. 1.1. Sifarişçi ilə işləmək prinsipi

Burada:

- ixtira, faydalı model, sənaye nümunəsi və ya ticarət nişanına patentin əldə edilməsinə iddianı ən aşağı qiymətlərdən biri üzrə rəsmiləşdirmək;
- iddianı təcili rejimdə 1 gün ərzində vermək;
- xidmətlərdən istifadə edib-etməməsindən asılı olmayaraq pulsuz məsləhət almaq;
- fikrin mahiyyətini ifadə edərək təsvir və rəsmlərin tərtibində kömək almaq;
- iddianın rəsmiləşdirilməsinin və ya onun keçmə mərhələsi haqqında sifarişçini telefonla məlumatlandırmaq;

• sifarişçin Moskva şəhərinin hüdudlarında olduqda onun istəyilə Patent müvəkkilinin həmin yerə pulsuz gəlişini həyata keçirmək (xidmətlərdən istifadə etmək razılığında) mümkündür [10].

“Patika” patent bürosu (Moskva ş.)

Kollektiv sırf Rospatentdə - patentlər, ticarət nişanları, şəhadətnamələr və lisenziyalara baxan dövlət orqanında - hər birinin iş təcrübəsinin müddəti 5 ildən az olmayan mütəxəssis və patent müvəkkillərindən ibarətdir. Patent bürosunun xidmətlərindən istifadə etməyin 5 səbəbi:

- qiymətlər;
- müddətlər;
- güzəştlər;
- məsləhətlər;
- keyfiyyət zəmanətidir [8].

➤ **1.4. Ukrayna [11]**

“Smart Solüşnz” Hüquqi Qrupu” MMC (Kiyev ş.)

Şirkətin Ukraynada patentlərin qeydiyyatı üzrə xidmətlərinə daxildir:

1. sənaye mülkiyyətinin bütün obyektlərinə patentlərin qeydiyyatına dair məsləhətlərin göstərilməsi;
2. patentin qeydiyyatı üçün sənədlər paketinin hazırlanması və rəsmiləşdirilməsi;
3. sənədlər paketinin müvafiq orqana təqdim edilməsi;
4. patentin qeydiyyatı və alınması.

Patentin qeydiyyatı və verilməsi müddətləri sənədlərin təqdim edilməsindən sonrakı 2 aydan 24 aya qədər təşkil edir.

➤ **1.5. Belorusiya [9]**

“RatusPatent” MMC (Minsk ş.)

Şirkətin əməkdaşları qeydiyyata alınmış patent müvəkkilləridir. Sərbəst xarici dilə malikdirlər ki, bu da onlara müştərilərin iddiaları üzrə kargüzarlığın aparılmasında əqli mülkiyyət üzrə beynəlxalq təşkilatlar və digər ölkələrin patent müvəkkillərilə yazışmalar aparmaq, həmçinin bütün zəruri materialları savadlı tərcümə etmək imkanı verir.

İxtiraların patentləşdirilməsi sahəsində müştərilərə ixtiraya hüquqların alınması, reallaşdırılması və müdafiəsilə əlaqədar xidmətlərin tam kompleksini təqdim edir:

- patentləşmə obyektinin seçilməsi;
- analoq və prototiplərin aşkar edilməsi üçün axtarışın aparılması;
- təsvir, düstur, referatın hazırlanması;

- patentin alınması üçün Belarus Respublikasının Əqli mülkiyyətin milli mərkəzinə iddianın hazırlanması və verilməsi;
- müddətlərin izlənməsi, ekspertlərin sorğularına cavabların hazırlanması və digər hərəkətlər də daxil olmağa ixtiraya patentin alınmasına qədər iddia üzrə karguzarlığın aparılması;
- ixtiraya patentin qüvvədə saxlanması, patentin fəaliyyət müddətinin uzadılması və digər;
- güzəştlər müqavilələr, lisenziya müqavilələr, hüquqların girov müqavilələrinin hazırlanması və qeydiyyatı;
- mübahisələrin tənzimlənməsində vasitəçilik;
- patent sahiblərinin maraqlarının Belarus Respublikasının inzibati və məhkəmə orqanlarında (Apellyasiya şurası, Əqli mülkiyyət üzrə məhkəmə kollegiyasında) təmsilçiliyi.

NƏTİCƏ

Beləliklə, xaricdə əqli mülkiyyətin hüquqi qorunması, o cümlədən ABŞ, Rusiya Federasiyası, Ukrayna və Belorusiyada yerli ixtiraçılar tərəfindən patentlərinin rəsmiləşdirilməsinin dəstəklənməsi təcrübəsinə baxaraq aşağıdakı təkliflər hazırlanmışdır:

- hökumət idarələrinin xidmətlərindən istifadə etməklə bərabər qeyri-kommersiya təşkilatı, texnologiya və innovasiyaların dəstəyi mərkəzi, ixtiraçıların dəstəyi və strateji texnologiyaların tətbiqi fondu, patent bürolarının yaradılması;

- əldə edilmiş patentlər bazasında kiçik innovasiya müəssisələrinin təşkil edilməsi, kiçik və orta özəl şirkətlərdə avtomatlaşdırılmış istehsalat texnologiyalarının tətbiqinin geniş vüsət almasına kömək edilməsi, əqli mülkiyyətin mərhələli hüquqi dəstəyinin həyata keçirilməsi, texniki (misal üçün idarənin adına məqsədli hesab açaraq müəssisə patentlərin bütün kopyalarını onlar çıxdıqca əldə edə bilər) və ya maliyyə xarakterli köməkliklərin təqdim edilməsi, patent müvəkkillərinin xidmətlərinin təqdim edilməsi, maraq kəsb edən məlumatı əldə etməyə kömək edilməsi, patentlərin kitabxana depozit etmə proqramlarının mövcudluğu, xarici patentləşdirmə strategiyasının təqdim edilməsi, hüquqi cəhətdən vacib hərəkətləri (müşəriləri ödəmə müddətləri, patent idarələrinin daimi dəyişilən bank rekvizitləri və digərlərini nəzarət zərurətindən azad edərək) vaxtında etmək imkanını verən verilənlər bazasının xüsusi işlənilməsi, patent hüquqlarının qorunması, ixtiraların sərəgilərinin keçirilməsi, gənclərin və məktəblilərin texniki yaradıcılıqda iştiraka cəlb

edilməsi, seminarların keçirilməsi, müsabiqələrin təşkil edilməsi, praktiki bələdçi olan broşuraların hazırlanması, hüquqşünas-patent vəkillərinin əlifba-coğrafi bələdçi kitabçasının nəşr edilməsi;

- yeni nazirlik (misal üçün “İxtiralar və perspektiv texnologiyaların tətbiqi Nazirliyi” və ya “Rusiya ixtiraçılarının strateji işləmələrinin dəstəyi və onların tətbiqi” adlı pilot) və ya departamentin yaradılması, yeni yaradılmış nazirlik və ya departamentin nəzdində perspektiv ixtiraların toplanılması, daha vaciblərinin seçilməsi və sonra onların tətbiqi ilə məşğul olan səlahiyyətli regional ekspert qrupunun yaradılması, ixtiraya patentin qeydiyyatında dövlət rüsumları və digər xərclərinin tamamilə ləğv edilməsi, fərdi sahibkarların dövlət qeydiyyatı və onlarla fəaliyyətin həyata keçirilməsinə patentin əldə edilməsi prosedurlarının (sahibkarların yaşayış yeri öz fəaliyyətini həyata keçirtmək niyyətində olan subyektlə uyğun gəldikdə) birləşdirilməsi (vergitutmanın sadələşdirilmiş sistemi bütün vergilərin artıq patentin qiymətinə daxil edilməsindən ibarətdir).

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. <http://ars-patent.ru/%D0%B8%D0%B7%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%B5%D1%82%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F-%D1%83%D1%81%D0%BB%D1%83%D0%B3%D0%B8/>

2. <http://patika.ru/>

3. <http://ratus.by/izobreteniya1>

4. http://www.llaw.ru/protection_of_intellectual_property

5. <http://www.patent-gr.ru/poluchenie-patenta-na-izobretenie/>

6. <http://www.sciteclibrary.ru/express-patent/>

7. <http://www.smartsolutions.ua/registracziya-patentov/>

8. <http://www.tabella.pro/index/article/services-patent-office.html>

9. Воронина А. Патентный центр объединит изобретателей. Газ. «Московский комсомолец», 2013, 28 августа, №15. Доступно на: <http://www.mk.ru/daily/nashe-podmoskove/article/2013/08/28/906523-patentnyiy-tsentr-obedinit-izobretateley.html>

10. Индивидуальный предприниматель получит патент вместе с регистрацией. 23 августа 2012. Доступно на: <http://izvestia.ru/news/533548>

11. Создать свою фирму. Изобретения, патенты, авторские права и торговые знаки // <http://www.bibliotekar.ru/biznes-49/21.htm>

12. Фонд поддержки изобретателей и внедрения стратегических технологий в России. 27.05.2014. Доступно на: <http://www.fond2014.com/>

Подготовка предложений, связанных с поддержкой оформления патентов со стороны местных изобретателей

Исмайлова Нармина Фаик кызы

Резюме

В статье проведено исследование международного опыта относительно поддержки оформления патентов со стороны местных изобретателей. В результате, рассмотрев соответствующий опыт в области правовой охраны интеллектуальной собственности за рубежом, деятельности правительственных учреждений и услуг некоммерческих организаций в США, деятельности центра поддержки технологий и инноваций, Фонда поддержки и применения стратегических технологий, патентных бюро и соответствующие предложения в Российской Федерации, а также деятельность патентных ООО в Украине и Белоруссии, на основе обобщенных итогов были подготовлены предложения.

Ключевые слова: изобретение, патент, патентное бюро, патентные поверенные

Preparation of proposals related to the support of registration of patents by local inventors

Narmina Faik Ismayilova

Abstract

The paper studied the international experience concerning support of registration of patents by local inventors. As a result, having considered the relevant experience in the field of legal protection of intellectual property abroad, activities of government agencies and non-profit organizations services in the US, activities of center of support of technology and innovation, the Foundation of support and the use of strategic technologies, patent bureaus and relevant proposals in the Russian Federation, as well as activity of patent Ltd. in Ukraine and Belarus, on the basis of generalized results were prepared the proposals.

Keywords: invention, patent, patent bureau, patent attorneys

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA HƏYATA KEÇİRİLƏN DÖVLƏT MARKETİNG SİYASƏTİNİN BEYNƏLXALQ RƏQABƏTİN TƏLƏBLƏRİNƏ UYĞUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

**Yəhya Sənan Hacığa oğlu, İN İETİ, doktorant, e-mail:
marketing_sanan@mail.ru**

Açar sözlər: marketing, rəqabət, ixrac, bazar, marketing tədqiqatı.

Xülasə

Bu məqalədə Azərbaycan Respublikasında marketing fəaliyyətinin inkişaf mərhələləri verilmişdir. Eyni zamanda dünyada güclənən rəqabət proseslərinə uyğun dövlət səviyyəsində həyata keçirilən dövlət marketing tədbirlərinin həyata keçirilməsi göstərilmişdir.

Açar sözlər: marketing, rəqabət, ixrac, bazar, marketing tədqiqatı.

Giriş

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində isə iqtisadi münasibətlər sistemi inzibati-amirlik sistemindən fərqlənir. Dövlətin əsas fəaliyyəti daxili bazarın kompleks təhlilini aparmaqla, müəssisələrdə təkrar istehsal prosesinin getməsi üçün rəqabət prosesini öyrənmək və ya rəqabətqabiliyyətli fəaliyyət qurmaq üçün xarici rəqiblərin istehsal imkanlarının öyrənilməsinə və istehlakçıların tələbatlarının nə olduğunu bilmək, xarici iqtisadi proseslərin milli iqtisadiyyata təsirlərini elmi əsaslarla proqnozlaşdırmaq və proseslərə vaxtında müdaxilə etməkdir.

1. Azərbaycan Respublikasında marketing fəaliyyətinin inkişaf tarixi

Xarici təcrübənin təhlili göstərir ki, qlobal iqtisadi münasibətlər sistemində milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi dövlət səviyyəsində həyata keçirilən marketing fəaliyyətindən asılıdır. Ümumi olaraq, Azərbaycan Respublikasında marketing fəaliyyətinin inkişaf tarixini dörd mərhələyə ayırmaq olar:

- 1) 1975–1990
- 2) 1991–1999
- 3) 2000–2003
- 4) 2003–indiyədək

Birinci mərhələ (1975 – 1990) 1975-ci ilin avqust ayında Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq üzrə Helsinki Razılaşması ilə əlaqədar xarici iqtisadi fəaliyyətdə marketinqdən istifadə edilməsinə üstünlük verilməsi ilə xarakterizə edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, 1990-cı ilədək keçmiş SSRİ məkanında, o cümlədən Azərbaycanın təhsil müəssisələrində bəzi dövlət ali təhsil müəssisələrində “Tələbin proqnozlaşdırılmasının əsasları və ticarət konyukturu”, “Tələbatşünaslıq”, “Bazarşünaslıq” kimi fənlər tədris edilmişdir. Bu iqtisadi elmlərin tədrisinə baxmayaraq Azərbaycan Respublikasında inzibati-amirlik sistemi bərqərar idi və iqtisadi qərarlar Sovetlər Birliyinin mərkəzi idarəetmə sistemindən verildiyi üçün xalq təsərrüfatı sahələrində marketinq fəaliyyəti tətbiq edilmirdi.

Azərbaycan Respublikasında marketinq fəaliyyətinin formalaşmasının və tətbiqinin ikinci mərhələsi 1991 – 1999-cu illəri əhatə edir. Bu dövrdə, əsasən də 1993-cü ildən başlayaraq, Azərbaycan Respublikasında iqtisadi və siyasi islahatların aparılması, ölkənin beynəlxalq arenada iqtisadi və siyasi əlaqələrinin formalaşması istiqamətində hüquqi baza formalaşdırılmışdır.

Həyata keçirilmiş iqtisadi islahatlar 1991–1999-cu illər ərzində inflyasiyanın sabitləşməsi (19,2 dəfə azalma), bankların faiz dərəcələrinin 8,3 dəfə azalması, ÜDM-in dinamik artımına müsbət təsir etmişdir. Siyasi, iqtisadi və sosial islahatlar nəticəsində xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına yatırılması proseslərinə başlanılmışdır. 1995-ci ildən 1999-cu ilədək xarici investisiyalar 2.7 dəfə artmışdır. Eyni zamanda Respublikada daxili investisiyalar 1995-ci ildən 1999-cu ilədək 2.6 dəfə artmışdır. Bankların təklif etdiyi kreditlərin faiz dərəcələri 8.3 dəfə azalmışdır. Müsbətə doğru dəyişən dinamika gələcək inkişaf üçün zəmin yaratmışdır.

Cədvəl 1

İllər	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
ÜDM mly manat	0.5	4.8	31.4	374.7	2133.8	2732.6	3158.3	3440.6	3775.1
Xarici Investisiyalar	-	-	-	-	331.4	533.1	1042.4	1139.0	898.6
Daxili investisiyalar	-	-	-	-	149.3	267.7	308.7	356.1	395.2
Məşğulluq (min nəfər)	3732.0	3722.0	3714.6	3631.3	3613.0	3686.7	3694.1	3701.5	3782.8
İnflyasiya	-	-	-	1763.5	511.8	119.9	103.7	99.2	91.5
Bankların %dərəcələri	-	-	-	250-270	250	120	36	30	30

1991 – 1999-cu illər ərzində Azərbaycan Respublikasında marketing fəaliyyətinin 2-ci inkişaf mərhələsinin göstəriciləri

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi stat.gov.az

Azərbaycan Respublikasında Marketing fəaliyyətinin formalaşmasının üçüncü mərhələsi (2000 – 2002-cü illər) böyük şirkətlərin fəaliyyətində marketingdən fəal istifadə edilməsi ilə xarakterizə olunur.

Cədvəl 2

Azərbaycan Respublikasında marketing fəaliyyətinin 3-cü inkişaf mərhələsinin göstəriciləri (mln manat)

İllər	2000	2001	2002
ÜDM milyon man	4718,1	5315,6	6062,5
Xarici İnvestisiyalar	829,5	1016,8	2172,8
Daxili İnvestisiyalar	460,3	437,7	546,0
Məşğulluq (min nəfər)	3855,5	3891,4	3931,1
İnflyasiya	2,2	1,3	2,8
Bankların% dərəcələri	28-36	28-36	28-36

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi stat.gov.az

Tədqiqatlar göstərir ki, 2000-ci ildən 2002-ci ilədək ÜDM 1.3 dəfə, xarici investisiyalar 2.6 dəfə və daxili investisiyalar 1.2 dəfə artmışdır.

Dördüncü mərhələ 2003-cü ildən etibarən, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində (makroiqtisadiyyat) və xarici iqtisadi fəaliyyətdə marketing tədqiqatlarından geniş istifadə ilə xarakterizə edilir. Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında marketing tədqiqatlarına əsaslanan fəaliyyət böyük şirkətlərdə mövcuddur. Belə ki, kiçik, özəl və dövlət müəssisələrində marketing fəaliyyətindən istifadə edilmir.

Cədvəl 3

2003-cü ildən Azərbaycan Respublikasında marketing fəaliyyətinin 4-cü inkişaf mərhələsinin göstəriciləri (mln manat)

İllər	2003	2005	2008	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
ÜDM milyon Manat	7146.5	12522.5	40137.2	42465.0	52082.0	54743.7	58182.0	59014.1	54380.0	60393.6
Ümumi investisiyalar	4249.3	6733.4	13328	14118.9	17048.8	20251.1	21448.2	21890.6	20057.4	22868.5
Xarici İnvestisiyalar	3311.0	4628.5	5625.8	6619.7	6849.9	8102.7	8269.3	9175.7	10998.9	16216.1
Daxili İnvestisiyalar	938.3	2104.9	7702.2	7499.2	10199.0	12148.4	13178.9	12715.0	9058.5	6652.4
Məşğulluq (Min nəfərlər)	3972.6	4062,3	4215.5	4329,1	4375,2	4445,3	4521,2	4602,9	4671,6	4759.9

İnflyasiya (orta illik)	2.2			5.7	7.9	1.1	2.4	1.4	4.0	
Bankların %-dərəcələri	26-36%	26-36%	26-36%	26-36%	26-36%	26-36%	26-36%	26-36%	26-36%	26-36%
Sənaye və istehsalat investisiyalar	-	-	307.9	536.7	682.3	582.9	1516.4	2027.8	1948.3	-
Malların İxracı mln dollar	2625	7649	30586	26476	34494.9	32374.0	31702.9	28259.6	15586.1	-
İxracda Neft – qaz məhsulları (min dollar) (%)	2.3 (88.5)	6883 (90%)	29143 (95.3%)	19970 (94.7%)	32871.0 (95.3%)	31260.5 (96.6%)	30430.4 (96%)	26627.3 (94.1%)	14474.8 (92.9%)	-

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi www.stat.gov.az[146]

2003-cü ildən etibarən Azərbaycan Respublikasında aparılan siyasi, iqtisadi, sosial və texnoloji islahatlar, İxracın və İntestisiyaların Təşviqi Fondunun yaradılması Respublikada ÜDM-in 8.5 dəfə artımını təmin etmişdir. Mövcud iqtisadi artım prosesi sürətlə davam etsə də ixracda neft-qaz sektoru mühüm paya sahib olmaqda davam edir.

2. Azərbaycan milli dövlət marketinqinin inkişaf problemləri.

2014-cü ildən etibarən dünya bazarında neft məhsullarının qiymətlərindəki sürətli ucuzlaşma tədiyə balansında müsbət saldoya kiçilməsinə səbəb olmuşdur. Dünya enerji resursları bazarında ucuzlaşma ölkənin valyuta gəlirlərinə əhəmiyyətli təsir etsə də, xarici iqtisadi əməliyyatlarda neft-qaz sektoru mühüm rol oynamışdır. İxracda neft-qaz məhsullarının 90% yuxarı olması, qeyri-neft məhsullarının nomenklaturasının azlığı dövlət büdcəsinin gəlirlərinin azalmasına təsir etmişdir. Bunun nəticəsi olaraq milli valyuta “Manatın” 2014-cü ildə 1 dollar 0.78 manatdan, 2016- cı ildə 1dollar 1.60 manat səviyyəsinədək dəyər itirməsinə səbəb olmuşdur.

Qlobal səviyyədə baş verən proseslərin milli iqtisadiyyata mənfi təsirlərinin azaldılması və davamlı iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri"nin təsdiqi və bundan irəli gələn məsələlər haqqında” 2016-cı il 16 mart tarixli 1897 nömrəli Sərəncamına müvafiq olaraq milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın 11 sektoru üzrə ümumilikdə 12 strateji yol xəritəsi hazırlanmışdır. Milli iqtisadiyyatın perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi qısa, orta və uzunmüddətli dövrləri əhatə etməklə, 2020-ci ilədək iqtisadi inkişaf strategiyası və tədbirlər planı, 2025-ci ilədək olan dövr üçün uzunmüddətli baxış və 2025-ci ildən sonrakı dövr üçün hədəf baxışdan ibarətdir. Sənəd

təkcə inkişaf məqsədləri və prinsiplərini deyil, həm də hər bir istiqamət üzrə global meyilləri və mövcud vəziyyətin təhlilini, görülməli tədbirləri, tələb olunan investisiya və nəticə indikatorlarını əhatə edir.

Nəticə

Strateji yol xəritələri üzrə həyata keçirilən tədbirlərin nəticəsidir ki, Azərbaycan Respublikasında ilk dəfə olaraq dövlət səviyyəsində ixrac imkanlarının xüsusən də qeyri-neft sektoru üzrə genişləndirilməsi üçün Prezident İlham Əliyevin "Azərbaycan Respublikasında istehsal olunan malların vahid məlumat bazasının yaradılması haqqında" 21 sentyabr 2016-cı ildə imzalanmış sərəncamında Azərbaycan mənşəli mallar haqqında məlumatların təqdim edilməsi və onların daxili və xarici bazarlarda satışı üçün azexport.az portalı yaradılmışdır.

Portalın daha effektiv fəaliyyət göstərməsi üçün "Azexport" portalının nəzdində 2017 –ci il mayın 25-də "Bir pəncərə" İxrac Dəstək Mərkəzi yaradılmışdır. "Bir pəncərə" İxrac Dəstək Mərkəzi sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasında vergi ödəyicisi kimi qeydiyyatdan keçmiş şəxslərlə onların xarici biznes tərəfdaşları arasında sənədlərin, o cümlədən müqavilələrin elektron formada tərtibinə və imzalanmasına, habelə real vaxt rejimində transsərhəd elektron xidmətlərin həyata keçirilməsinə imkan verir.

Respublikada ixrac imkanlarının genişləndirilməsi istiqamətində həyata keçirilən dövlət marketinq tədbirləri sahibkarların marketinq xərclərini dolayısı ilə qarşılıyır və milli şirkətlərin dünya bazarında rəqabətqabiliyyətli fəaliyyətlərinə dəstək olur.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Абасова С.Г. Механизмы государственного регулирования внешнеэкономических инновационных процессов в странах с развивающейся экономикой (на примере внешнеэкономических связей Азербайджана с другими странами). Новосибирск, Изд-во ЦРНС, 2015, 234с.

2. Мəммədov A.Т. Marketinqin əsasları Bakı – 2007,217s.

3. Мəммədov X.Ə., Mirzəyev S.Q. Marketinqin əsasları. Bakı. "Qapp-Poliqraf", 2001, 292 s.

4. www.azexport.az İxrac Dəstək portalı
5. www.azpromo.org İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu
6. www.cbar.org Mərkəzi Bank
7. www.economy.gov.az İqtisadiyyat Nazirliyi
8. www.iqtisadiislahat.org İqtisadi İslahatların Təhlili və

Kommunikasiya Mərkəzi

9. www.stat.gov.az Dövlət Statistika Komitəsi

Совершенствование государственной маркетинговой политики, осуществляемой в Азербайджанской Республике, в соответствии с требованиями международной конкуренции

Яхья Санан Гаджиага оглы

Резюме

В данной статье представлены стадии развития маркетинговой деятельности в Азербайджанской Республике. В то же время показано осуществление государственных маркетинговых мероприятий, осуществляемых на государственном уровне, в соответствии с процессами конкуренции, усиливающими в мире.

Ключевые слова: маркетинг, конкуренция, экспорт, рынок, маркетинговое исследование

To improve the state marketing policy carried out in the Republic of Azerbaijan in accordance with the requirements of international competition

Yahya Sanan Hajaga

Abstract

Development stages of marketing activity in the Republic of Azerbaijan have been mentioned in this article. At the same time, implementation of state marketing measures carried out at the state level in line with the growing competition processes in the world.

Key words: marketing, competition, export, market, marketing research.

ŞƏKİ-ZAQATALA İQTİSADI RAYONUNDA TURİZM POTENSİALINDAN İSTİFADƏNİN TƏHLİLİ

Elxan Sərxan oğlu İmanov, İN İETİ, aparıcı elmi işçi,

e-mail: elxanimanov@gmail.com

Rüstəm Elxan oğlu İmanov, İN İİETİ, mütəxəssis,

e-mail: rimanov@bk.ru

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun, onun inzibati rayonlarında turizm potensialının varlığı və istifadəsinin təhlili aparılıb. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda mehmanxanaların əsas göstəriciləri və rayona gələn turistlərin səfər məqsədləri tədqiq edilib.

Açar sözlər: turizm, mehmanxana, iqtisadi rayon, dövlət qoruğu, təbii sərvətlər.

Respublikada rekreasiya potensialının və turizm-kurort sektorunun dövlətin iqtisadi siyasətinin prioritet istiqamətinə çevrilməsi nəticəsində son illər Azərbaycanda müasir rekreasiya turizm-kurort infrastrukturunun formalaşdırılması sahəsində böyük işlər görülür. Uğurla aparılan dövlət siyasəti sayəsində əhalinin rifah halı yaxşılaşır ki, bu da bir tərəfdən sahibkarların imkanlarının genişlənməsi ilə investisiyaların artmasına, o cümlədən yeni turizm-kurort obyektlərinin tikilməsinə və respublikada rekreasiya potensialının aktiv istifadəsinə imkan yaradır.

2010-cu ildə respublikada artıq 499 mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisə mövcud olmuşdursa, 2015-ci ildə artıq 536 mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisə fəaliyyət göstərmişdir. Mehmanxanaların 9,3%-i dövlət, 90,7%-i isə qeyri-dövlət müəssisələridir. Bu səbəbdən turistlərin və qonaqların yerləşməsi üçün yerlərin sayı da artmışdır. 2010-cu ildə yerlərin sayı 30 793 olmuşdursa, 2015-cü ildə bu göstərici 37278-ə çatmışdır. Bu dövrdə mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin gəlirləri 183,0 milyon manata çatıb. Gəlirlərin 63,0%-i nömrələrin satışından, 23,5%-i içkilər də daxil olmaqla qida məhsullarının satışından, qalan hissəsi isə digər xidmətlərin göstərilməsindən əldə edilib. Müəssisələrin xərcləri 171,7 milyon manat təşkil edib. Turizm sahəsində çalışan işçilərin sayı 1159-dən 1308-ə, ölkəyə gələn turistlərin sayı 1,9-dan 2,4 milyona çatıb.

Bu gün ölkənin həddləri çərçivəsində daha çox üstünlük verilən turizm

fəaliyyətinə müalicə, qış, mədəniyyət turizmi, kənd, ekoturizm, ovçuluq, konfrans turizmi və s. daxil edilir.

Yeni turist marşrutlarının fəaliyyətə başlaması ölkədə gözəl ənənələrə malik olan tətbiqi incəsənət növlərinin dirçəlməsinə də müsbət təsir göstərmişdir. Turizm regionlarında yaşayan ustalarda milli sənət növləri, əllə düzəldilən suvenir və əşyaların istehsalı ilə məşğul olmaq həvəsi yaradır. Bir neçə il əvvəl suvenirlər, əl işləri, orijinal işləmələr az olduğundan turistlərə təklif etməkdə çətinlik çəkilirdi. Artıq istər Bakıda və istərsə də hər hansı bir dağ kəndində həvəskar kolleksioner xaricdə dəbdə olan çoxlu çeşiddə keyfiyyətli milli əşyalar və suvenirlər əldə edə bilər.

Daxili turizmin inkişafı turbiznesin inkişafında əvəzsiz rol oynayır. Turizm kadr siyasətində də nəzərə cərpacaq irəliləyişlər mövcuddur. 2006-cı ildə Turizm və Menecement İnstitutu yaradılmışdır. 2007-ci ildən isə müxtəlif ixtisaslara yiyələnən tələbələr infoturlarda iştirak etmişlər. Tələbələr Avstriyada, Türkiyədə və başqa ölkələrdə ixtisaslarını artırmaq imkanına malik olacaqlar. Turizm sənayesi üçün professional kadrlar, etibarlı davamçılar hazırlanacaqdır.

Ölkəyə gələn xarici turistlərin və xaricə gedən Azərbaycan vətəndaşlarının sayının cəmi kimi müəyyən edilən turist dövriyyəsi turist aktivliyinin göstəricisi sayıla bilər.

Azərbaycana gələn xarici turistlərin və ölkədən gedən turistlərin sayının təhlili göstərir ki, 2010-2015-cü illərdə Azərbaycana gələn turistlərin sayının təxminən 0,8 dəfə azalması və ölkədən gedən turistlərin sayının isə 1,1 dəfədən çox artması müşahidə edilmişdir (Cədvəl 1).

Cədvəl 1

Qəbul edilmiş və göndərilmiş turistlər

	2010	2012	2013	2014	2015	2015-ci ilin 2010-cu ilə nisbəti %
Qəbul edilmiş və göndərilmiş turistlərin sayı, nəfər o cümlədən:	69923	101431	91961	92305	61965	88,6
qəbul edilmiş	17641	23440	10605	10657	2009	11,4
göndərilmiş	52282	77991	81356	81648	59956	114,7
Qəbul edilmiş və göndərilmiş	458568	674435	670367	614009	428557	93,4

turistlərin sayı, adam-gün o cümlədən:						
qəbul edilmiş	111232	135838	58173	57931	8102	7,3
göndərilmiş	347336	538597	612194	556078	420455	121,0

Qəbul edilmiş və göndərilmiş turistlərin ümumi sayı isə 0,8 dəfə azalıb. 2015-ci ildə 61965 nəfərə çatmışdır. Müqayisə üçün göstərmək olar ki, 2010-cu ildə qəbul edilmiş və göndərilmiş turistlərin sayı 69923 nəfər olmuşdur. Digər bir məsələyə diqqət yetirmək lazımdır. Belə ki, 2010-cu ildə qəbul edilmiş və göndərilmiş turistlərin ümumi sayında qəbul edilmiş turistlər 34,2% təşkil edirdisə 2015-ci ildə bu göstərici 11,4%-ə qədər azalıb. Qəbul edilmiş turistlərin xüsusi çəkisinin artırılması məqsədilə ölkədə xarici turistləri cəlb etmək üçün bütün imkanlardan istifadə etmək və lazımı şəraiti yaratmaq lazımdır. Turizm infrastrukturunun yaradılması, təbii şəraitin yüksək dərəcədə reklam edilməsi, ölkəyə gəlmək üçün əlverişli şəraitin yaradılması və s. bu qəbildən olan işlərdir.

Cədvəl 2

Azərbaycan Respublikasının İqtisadi rayonu üzrə mehmanxana və mehmanxanatipli müəssisələrin əsas göstəriciləri

İqtisadi rayonlar	2010		2015	
	Yertutumu		Yertutumu	
Cəmi ölkə üzrə:	30793	100 %	37278	100 %
Bakı şəhəri	10040	32,6%	12779	34,3
Abşeron iqtisadi rayonu	1305	4,2 %	1351	3,6
Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	1850	6,1 %	3006	8,1
Şəki – Zaqatala iqtisadi rayonu	2180	7,1%	2583	6,9
Lənkəran iqtisadi rayonu	2678	8,7%	2751	7,4
Quba –Xaçmaz iqtisadi rayonu	7905	25,6%	9691	26,0
Aran iqtisadi rayonu	2048	6,7%	2068	5,5
Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu	30	0,1%	30	0,1

Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	1255	4,1%	1571	4,2
Naxçıvan iqtisadi rayonu	1502	4,8%	1448	3,9

Cədvəl 2-dən göründüyü kimi 2015-ci ildə mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrdə 2010 –cu illə müqayisədə yerlərin sayı 7,2 min (və ya 11,5 %) çox olmuşdur. İqtisadi rayonlar nöqtəyi-nəzərindən mehmanxanalarda yerlərin sayı Abşeron, Gəncə-Qazax, Lənkəran, Şəki-Zaqatala, Quba-Xaçmaz, Aran, Dağlıq-Şirvan rayonlarında artıb. Naxçıvan iqtisadi rayonlarında mehmanxana tipli müəssisələrdə yerlərin sayı azalıb, Yuxarı-Qarabağ iqtisadi rayonunda yerlərin sayı dəyişməyib.

İqtisadi rayonlarda olan məlumatların təhlili göstərir ki, rekresiya potensialı daha güclü olan rayonlarda mehmanxanalarda yerlərin sayı artır və buraya turistlərin axını çoxluq təşkil edir. Belə rayonlardan respublikada Gəncə-Qazax, Şəki-Zaqatala, Lənkəran və Quba-Xaçmazı göstərmək olar.

Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrdə respublikanın iqtisadi rayonları arasında yerlərin faiz göstəricisinin təhlili göstərir ki, ən çox yerlərin faizi Bakı şəhərində 34,3% , Quba-Xaçmazda 26,0% və Gəncə-Qazaxdadır 8,1% .Ümumiyyətlə bu üç iqtisadi rayonda yerləşən mehmanxanalardakı yerlərin sayı respublika üzrə 68,4 % təşkil edir.

Cədvəl 3

Azərbaycan Respublikasının Şəki –Zaqatala İqtisadi royonu üzrə mehmanxana və mehmanxanatipli müəssisələrin əsas göstəriciləri

İqtisadi rayonlar	2010		2015	
	Yer tutumu		Yer tutumu	
Cəmi ölkə üzrə:	30793	--	37278	--
Şəki –Zaqatala iqtisadi rayonu	2180	100%	2583	100%
Balakən rayonu	48	2,2	216	8,4
Zaqatala rayonu	357	16,4	377	14,6
Qax rayonu	484	22,2	564	21,8
Şəki rayonu	576	26,4	785	30,4
Oğuz rayonu	113	5,2	138	5,3
Qəbələ rayonu	602	27,6	503	19,5

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda mehmanxana və mehmanxanatipli müəssisələrdə yerlərin sayını təhlil edək (Cədvəl 3) .

Qeyd etmək lazımdır ki, 2015–ci ildə 2010–cu illə müqayisədə yerlərin sayı 403 vahid artıb. Yerlərin ən böyük artımı mehmanxana müəssisələrində Şəki (209) və Balakən (168), Qax (80), Oğuz (25), Zaqatala (20) inzibati rayonlarında qeyd olunur. Qəbələ inzibati rayonunda yerlərin sayı 99 vahid azalıb.

2015–ci ildə Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda mehmanxana və mehmanxanatipli müəssisələrdə yerlərin sayı Şəki 30,4%, Qax 21,8% və Qəbələ 19,5% inzibati rayonlarında olmuşdur.

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda rekresiya obyektləri, o cümlədən mehmanxana tipli müəssisələrin inzibati rayonlar üzrə yerləşdirilməsi haqqında daha ətraflı hesabatı növbəti materialda verilir.

Balakən rayonu Azərbaycanın şimal-şərqində yerləşir, cənubdan və qərbdən Gürcüstanla, şimaldan və şərqdən Rusiya ilə həmsərhəddir.

Rayonun relyefi təzadlı olması ilə seçilir: burada dağlar və düzənliklər bir-birini əvəz edirlər. Düzənlik bölgələrdə mülayim isti, qışda quru, dağətəyi sahələrdə isə yağıntıların müntəzəm paylanması ilə seçilən mülayim isti, dağlarda isə soyuq rütubətli qış müşahidə olunur.

Zaqatala qoruğunun ərazisinin yarısından çox hissəsi Balakən rayonunda yerləşir. 1929-cu ildə burada, Baş Qafqaz dağlarının cənub yamaclarında "Zaqatala" Dövlət qoruğu yaradılmışdır. İndi sahəsi 23.843 hektar olan bu qoruq dəniz səviyyəsindən 650-3646 metr yüksəklikdə yerləşir. Bu qoruq özünün bitki örtüyünün xarakterinə görə dağlıq-meşəlik (67,4%) və dağlıq-çəmənlik hissələrə bölünə bilər. Qoruğun florasına mindən çox, o cümlədən nadir bitki növləri daxildir (vələs, qızılağac, pəlud, qoz, şabalıd, akasiya, 30 növdən çox dərman bitkisi). Bu regionun faunası da zəngindir. Qara rəngli qafqaz meşə xoruzunun burada geniş yayılması xüsusi qeyd edilməlidir.

Rayonun ərazisində tarixi və memarlıq abidələri çoxdur. Arxeoloqlar burada erkən dəmir dövrünə aid çoxlu qədim insan məskənləri aşkar etmişlər. Məsələn, Mahamallar kəndindən 2 km aralıda Göbək qayasının yaxınlığındakı Noxo mağarasında erkən dəmir dövrünə aid insan məskənlərinin izləri qalmışdır. Yenə orada, Mahamallar kəndinin yaxınlığında küp qəbirlər (bizim eradan əvvəl II-I əsrlər), pir və yaşayış tikililərinin qalıqları (V-VIII əsrlər), məscid (XVIII əsr), qüllə (XIX əsr), qala divarları salamat qalmışdır.

Qullar kəndində XVIII əsrə aid Yeralti su anbarı və Məscid, Tülü kəndində XIV əsrə aid Məqbərə, Hənifə kəndində XIV əsrə aid Məbəd, Xalatala kəndində XVI əsrə aid Məscid, Hənifə və Mazımçay kəndlərində Alban Məbədləri, Qullar kəndində, Gumbəz çayının sahilində XII əsrə aid

Pəri Qülləsi, Məkləkan dağında erkən orta əsrlər dövrünə aid şəhər yeri qalmışdır.

Balakən rayonunda turistlər üçün 2 mehmanxana və 1 motel xidmət göstərir.

Zaqatala rayonu Azərbaycan Respublikasının şimal-qərbində, Böyük Qafqaz sıra dağlarının cənub yamaqları – Alazan-Əyriçay vadisində yerləşir. Cənubdan Gürcüstan Respublikası, şimaldan Dağıstan Respublikası, qərbdən və şərqdən Balakən və Qax rayonları ilə həmsərhəddir. Şəki-Zaqatala zonasının qərb hissəsində yerləşən Zaqatala şəhəri dəniz səviyyəsindən 535 metr hündürlükdə Azərbaycan Respublikasının paytaxtı olan Bakı şəhərindən 445 km aralıda, Tala çayının sahilində, Yevlax-Balakən şose yolunun üzərində nəhəng İpək yolunun üstündə vaxtı ilə Şərqi ən böyük ticarət mərkəzlərindən (bazarlarından) olan "Əskibazarın" (yer adı tamamilə öyrənilməmişdir) 25-30 km-də Böyük Qafqaz silsiləsinin cənub ətəyində yerləşir. Qala düzü isə şəhərdən 25-30 metr yüksəkdir.

Zaqatala rayonu zəngin təbii ehtiyatlara malikdir. Rayon turizmin, mebel sənayesinin, tikinti sənayesinin, ovçuluğun, dərman bitkiləri tədarükü və emalı sənayesinin inkişaf etdirilməsi üçün kifayət qədər potensial imkanlara malikdir.

Ümumi ərazinin 37,8%-dən çoxunu və 51,0 min hektardan artığını meşə ilə örtülü sahələr təşkil edir. Meşələrdə 4,5-6 milyonkubmetr oduncaq ehtiyatı vardır. Mövcud meşələrin 85%-i dağlıq ərazidə yerləşir, su, torpaq qoruyucu, hava təmizləyici və estetik gözəllik mənbəyi kimi müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Zaqatala meşələrində qiymətli ağac növlərindən şabalıd, qoz, eldarşamı, ağşam, palıd, fıstıq, vələs, cökə, dəmirağacı, qarağac və s. ağac növləri vardır ki, bunla dan mebel sənayesində istifadə edilə bilər.

Ərazinin zəngin təbii landşaftı və toxunulmamış meşə sahələri turizmin inkişafı üçün əlverişli perspektivlər açır. Ərazidə həm respublika vətəndaşlarının, həm də xarici vətəndaşların maraqlı istirahət mənbəyi ola biləcək əvəzsiz təbiət guşələri (Qəbizdərə, Honzoqor dağı, Xalaxı gölü, Moorçay, Malarasa aşırımı və s.) mövcuddur. Zaqafqaziyada təşkil edilmiş ilk qoruq sayılan (1929-cu il) və çox zəngin flora və faunaya malik olan Zaqatala Dövlət Qoruğu (ərazisi 47.4 min ha.) ekoturizmin inkişafı üçün əvəzsizdir.

1929-cu ildə burada, Baş Qafqaz dağlarının cənub yamaqlarında "Zaqatala" Dövlət qoruğu yaradılmışdır.

Zaqatala Dövlət Qoruğu. Qoruq Baş Qafqaz sıra dağlarının cənub ətəklərinin orta hissəsində Zaqatala və Balakən rayonlarının ərazisində

1929-cu ildə 25,2 hektar ərazidə yaradılmışdır. Qoruğun ərazisi dəfələrlə dəyişmiş və hazırda 23 844 hektardır. Qoruda 900-dən artıq bitki növü yayılmışdır ki, bu da Azərbaycan florasının 1/6 hissəsini təşkil edir. Qoruq ərazisinin 60%-dən çoxu enliyarpaqlı meşələrdən ibarətdir. Qoruğun yaranmasının əsas məqsədi Böyük Qafqaz dağlarının cənub yamaclarındakı nadir bitkilərin təbiət komplekslərinin qorunmasıdır.

İstirahət və Turizm zonaları. Rayonun gözəl təbiəti, iqlim şəraiti və tarixi abidələri turizmin inkişafına şərait yaradır. Ərazidə həm respublika vətəndaşlarının, həm də xarici vətəndaşların maraqlı istirahət mənbəyi ola biləcək əvəzsiz təbiət guşələri (Zaqatala şlaləsi, Qəbizdəre, Honzoqor dağı, Xalaxı gölü, Moorçay, Malarasa aşırımı və s.) mövcuddur. Zaqafqaziyada təşkil edilmiş ilk qoruq sayılan (1929-cu il) və çox zəngin flora və faunaya malik olan Zaqatala Dövlət Qoruğu (ərazisi-23,8 min ha) ekoturizmin inkişafı üçün əvəzsizdir.

Rayonun bioekoloji xüsusiyyətləri, o cümlədən Zaqatala meşə təsərrüfatının Car, Tala və Muxax meşəliklərinin orta və yuxarı meşə qurşaqları, eləcə də yay otlaqlarının bir hissəsi daxil olmaqla 30 min hektar ərazidə ovçuluq təsərrüfatının yaradılması üçün şərait vardır. Rayonun Qəbizdəre, Pipan, Silov, Pərzivan, Pəri Qalası və s. kimi ərazilərində turizm mərkəzlərinin tikintisi üçün geniş imkanlar vardır.

Rayon ərazisində tarixi abidə kimi 2 qala, 38 məscid, 3 minarə, 2 kilsə qorunur. Bunlardan məsələn, Zaqatala şəhərində qala (1830), Əliabad kəndində məscid (XIX əsr), Car kəndində Cingüzqala (XIV əsr), «Şeytanqala» (XVII əsr), Muxax kəndində qala, Aşağı Tala kəndində türbə və məscid, Yuxarı Çardaqlar kəndində bürc (XIV əsr) və s. mühafizə olunur. Bundan başqa rayonda mədəniyyət-istirahət parkı, Tarix-memarlıq qoruğu və bir muzey fəaliyyət göstərir.

"Heydər parkı" - 1947-ci ildə salınmış bu parkın sahəsi 13 hektardır. Burada 27 ağac növü vardır. 2008-ci ildə parkda –yenidənqurma işləri aparılmış və müasir görkəm almışdır. Ulu öndər Heydər Əliyevin abidəsinin ucaldıldığı bu park əhalinin ən sevimli istirahət yeridir.

Zərifə Əliyeva adına park - 2008-ci ildə salınmış bu parkda akademik Zərifə Əliyevanın büstü qoyulmuş, müasir səhnə, işıqlandırma sistemi, fəvvarələr quraşdırılmışdır.

Dədə Qorqud meydanı - Meydan Zaqatala əhalisinin sevimli istirahət yeridir. Təbiətin möcüzəsi hesab edilən 750 yaşlı və gövdəsinin diametri 6-7 metr olan Çinar ağacı burada yerləşir. El arasında qala düzü pilləkənləri adlanan, 1946-cı ildə inşa edilən, sayı 128 olan pilləkənlər bu ərazidə

yerləşir.

Zaqatala tarix-mədəniyyət qoruğu - Zaqatala şəhərində yerləşən , 1830-cu ildə inşa edilən Zaqatala qalasında yerləşir. Bu qalada "Patyomkin" zirehli gəmisinin üsyançıları məhbus kimi saxlanılıb. Qalanın divarlarının eni 1.5 metrdir. Qalanın 100-dən çox mazğalı- tufəng atmaq üçün yeri olub. Qalanın daxilində 20-dən çox yerli əhəmiyyətli tarixi abidə var.

Car kəndi - Zaqatala şəhərinin şimalında, Böyük Qafqaz dağlarının cənub ətəklərində yerləşir. Kəndin ərazisindən 2 dağ çayı /Bəkməz və Zilban/ axır. 3 tərəfi dağlardır. Ümumi sahəsi 1314 ha, əhalisi 3244 nəfərdir. Tarixi abidələrdən car məscidi /XVII əsr/ XVI əsrə aid və müdafiə məqsədləri üçün tikilmiş, hündürlüyü 10-12 metr olan Cigiz qala vardır. Ərazidə "Gülüstan" turist bazası yerləşir. Hazırda turist bazasında məcburi köçkünlər yerləşdirilib.

Qəbizdərə kəndi - Mazıx kəndinin şimalında, Böyük Qafqaz dağlarının cənub ətəyində, Katex çayının sağ sahilində yerləşir. Əhalisi 234 nəfərdir. Burada turizm istirahət mərkəzi üçün torpaq sahəsi ayrılmış və tikintisinə başlanılacaqdır. Ərazidə 15 metr hündürlükdən tökülən Respublikanın ən böyük şalələri vardır.

Pərzivan - Yuxarı Tala və Muxax kəndlərinin arasında Böyük Qafqaz dağlarının cənub ətəyində yerləşir. Sahəsi 142 hektar, əhalisi 110 nəfərdir.

Pıpan və Silov dərələri - Yuxarı Tala kəndinin şimal-şərqində, Böyük Qafqaz dağlarının cənub ətəklərində yerləşir. 70 ha sahəni əhatə edir. Tarixi abidələrdən Alban kilsəsi /IV-V əsrlər/ vardır. Burada turizm istirahət mərkəzinin tikintisi üçün torpaq sahəsi ayrılmışdır.

Məşləş kəndi - Yuxarı Tala kəndinin şimalında Tala çayının sol sahilində, Böyük Qafqaz dağlarının cənub ətəklərində yerləşir. 140 nəfər əhalisi vardır.

Yuxarı Çardaxlar - Yuxarı Çardaxlar kəndinin ərazisi 1293 ha, əhalisi 2141 nəfərdir. Rayon mərkəzindən 14 km məsafədə, mərkəzə nəzərən şimal-şərq hissəsində, Böyük Qafqazın cənub ətəklərində yerləşir. Kənddə XIII əsrə aid bürc, Alban kilsə qalıqları, XIX əsrdə tikilmiş məscid vardır. Burada III-IV əsrlərə aid olan, el arasında "Qız qalası" mağarası adlanan "Pəri qala" sı yerləşir. Qala bir neçə otaqdan ibarətdir. Əvvəllər qalaya dağ ətəyi ilə pilləkən olub, sonralar isə təbii aşınma nəticəsində yol dağılmışdır.

Xidmət müəssisələri. Rayonda 3 ulduzlu, 80 nəfəri qəbul edə bilən "İs otel" mehmanxanası, 4 mərtəbəli, 100 nəfərlik restoranı, Avropa tipli mətbəxi olan "Zaqatala" mehmanxanası, futbol meydançası, idman qurğuları və saunası olan 5 otaqlı "Karvan" istirahət guşəsi, 10 otaqlı

"SMU-2" moteli, 10 otaqlı "Turqut" moteli, "Ləzzət" istirahət zonası, atçılıq, faytonla gəzinti, ekoturizm, balıq ovu təşkil olunan "Farel" istirahət zonası və yeni tikilmiş "Qafqaz hotel"i turistlərə mədəni xidmət göstərir.

Qax rayonu respublikanın şimal-qərbində yerləşən Gürcüstanla həmsərhəddir. Rayonun cənubunda quru, mərkəzdə mülayim isti və subtropik rütubətli iqlim, dağlarda soyuq, yağıntılı müntəzəm paylanması ilə səciyyəvi olan iqlim şəraitinə malikdir. Gördüyümüz kimi, burada nisbətən kiçik bir ərazidə dörd iqlim zonası vardır .

Rayonun ərazisində "İlisu" Dövlət Qoruğu yerləşir (sahəsi 9,2 min hektardır). Burada mühafizə olunan əsas obyektlər orta dağlıq qurşaqdakı meşələrdir (qoruğun ərazisinin 90%-i). Burada təqribən 300 növ bitki, o cümlədən 90 növ oduncaq və kol bitkisi, bir sıra endemik və məhv olmaq həddində olan bitki növlərinə rast gəlmək mümkündür. Dağ meşələrində ayı, dağ keçisi, canavar, qaban, vəhşi pişik və çaqqal yaşayır. Qanıq-Əyriçay vadisi rayonunda heyvan və balıq ovu üçün münasib yerlər vardır.

Rayonun təbii sərvətləri, zəngin fauna və florası burada ekoturizmin inkişafına da böyük təkan vermişdir. Qaxda xüsusilə dağ, qış və piyada turizmi inkişaf etməkdədir. Bundan əlavə, Qax rayonu kurort sərvətləri cəhətdən də çox zəngindir. Lakin bu imkanlardan o qədər də geniş istifadə olunmur. Bol mineral su ehtiyatlarının varlığı rayonda iqlim-balneoloji kurort zonalarının yaradılmasını zəruri edir. İlisu və Sarıbaş kəndlərində yer üzünə çıxan termal bulaqlar qədimdən xalq təbabətində yel xəstəliyinə qarşı istifadə olunur. İlisu kəndindən xeyli aralıda, Hamam çayı sahilindəki Oğlan bulaq, Qız bulaq və hamam adlanan hovuzlar oraya gedən yüzlərlə xəstəyə şəfa bəxş edirdi. Əksər hallarda bu bulaqların suyu hədəf yerə axıb gedirdi. Sevindirici haldır ki, bu yaxınlarda həmin bulaqların suyu borularla "Ulu dağ" istirahət mərkəzinə gətirilmişdir. Müalicə məqsədi ilə sudan istifadə üçün artıq uzun və üzücü yolu qət etmək lazım gəlmir. Xəstələr hər cür şəraiti olan rahat otaqlarda bu müalicəvi sudan istifadə etməyə başlamışlar.

Qax rayonunda 12 turizm obyekti fəaliyyət göstərir. Müxtəlif yazılarda onların əksəriyyəti barədə söz açsaq da, bəzilərini yenə də yada salmağına dəyər. Məsələn, 2015-ci ildə "Berqs" İstirahət Mərkəzinin fəaliyyətə başlaması, "El Resort" otelində və "Eden" istirahət mərkəzində əlavə korpusların, 2016-cı ilin mayında "Səngər qala" ailəvi istirahət mərkəzində 39 mənzilli 90 yerlik binanın istifadəyə verilməsi nəticəsində rayonun turizm obyektlərində yerlərin sayı artırılaraq 800-ə çatdırılıb. İlisuda fəaliyyət göstərən "Uludağ" Turizm və İstirahət Mərkəzində kottec tipli mənzillərdə eyni vaxtda 120-140 nəfər yerləşə bilər. Tələbatı nəzərə alaraq,

növbəti ildə yataq yerlərinin sayının artırılaraq 180-ə çatdırılması, xidmətlərin çeşidinin çoxaldılması nəzərdə tutulur. İstirahət mərkəzində bir nəfər üçün bir günlük qalmaq və xidmət haqqı səhər yeməyi də daxil olmaqla 30 manat təşkil edir. Bu qiymət turistləri qane edir. Rəsmi statistikaya görə, 2015-ci ildə rayona 25 minə yaxın turist gəlib. 2014-cü ildə isə bu göstərici 20 min olub. Statistika göstərir ki, builki göstərici daha böyük olacaq. Evlərdə qalan turistlərin sayını da bura əlavə etsək, həmin göstərici daha da artacaq.

Şəki rayonu Böyük Qafqaz sıra dağlarının cənub ətəklərində yerləşir. Şəki şəhəri və rayonu açıq səma altında nadir memarlıq incilərindən ibarət bir muzeyi xatırladır. Şəki ta qədimdən sənətkarlıq, ticarət və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdur. Bu şəhər Böyük Qafqaz sıra dağlarının cənub ətəklərində yerləşir. Belə bir fərziyə vardır ki, şəhərin adı eramızdan əvvəl Azərbaycan ərazisinə gəlib, burada əsrlər boyu yaşamış sakların adı ilə bağlıdır. Zəngin mədəniyyət, füsunkar təbiət, qonaqpərvərlik və ləziz mətbəxə sahib olan Şəki həm də qədimdən turizm mərkəzlərindən biri olmuşdur. Şəkidə olan qədim dövrlərə aid karvansaralar və yaşayış mükləri bunun bariz nümunəsidir.

Şəhərimizə gələn qonaqların zövqünə uyğun qədim tarixə malik yaşayış məntəqələrində istirahət etmələri nəzərə alınaraq, Şəkidə hazırda onlarla fərdi istirahət evləri qonaqlara xüsusi xidmət göstərir. “Ailə istirahəti” turizm assosiasiyası turistlərə ən sərfəli qiymətlərlə Şəkidə qalib, yerli əhali ilə ünsiyyətdə olmaq imkanı yaradır.

Şəki şəhərindən 20 km cənubda, Daşüz kəndində yerləşən Respublika Atçılıq Turizm Mərkəzi qonaqların istirahət və əyləncəsi üçün gözəl bir məkandır. Burada, xüsusi yetişdirilmiş cins atlara minmək, at çapmağı öyrənmək və at belində meşələrə, dağlara, mağaralara baş çəkmək turistlərə unudulmaz anlar yaşadacaqdır.

Bütün tarixi dövrlərdə Şəkinin iqtisadi həyatında ipəkçilik mühüm yer tutmuşdur. İpəkçiliyin ən qədim və mühüm təsərrüfat sahəsi olduğunu bu ərazidə aparılan arxeoloji qazıntılar bir daha sübut edir. Orta əsrlərdə Şəki ipəyi dünya ticarətində ən gəlirli xammal sayılırdı. İpək almaq üçün Şəkiyə gələn əcnəbi tacirlər əsasən Rusiya, Fransa, İtaliya, İran, Türkiyə, Çin, Hindistan, Suriya, Yunanıstan və başqa ölkələrdən idi. İpəkçiliyin inkişafı, Böyük İpək Yolunun üzərində yerləşən Azərbaycanın bu qədim və gözəl şəhərini böyük karvan yolları ilə birləşdirmiş, yeni-yeni karvansaraların tikilməsinə, yolların və körpülərin salınmasına, bir sözlə şəhər həyatının canlanmasına, ticarətin və sənətkarlığın inkişafına əsaslı şəkildə təsir

göstərmişdir.

Şəkiyə gələn turist və qonaqların asudə vaxtlarının səmərəli və məzmunlu keçməsinə təmin etmək məqsədi ilə müxtəlif xalq kollektivləri, folklor kollektivləri və instrumental ansambllar fəaliyyət göstərir. Şəki həmçinin vaxtaşırı olaraq beynəlxalq miqyaslı tədbirlərə, o cümlədən "Böyük İpək Yolu" Beynəlxalq Musiqi Festivalına ev sahibliyi edir. Hazırda şəhər sakinlərinə və şəhərimizə gələn qonaqlara müxtəlif mehmanxanalar, otellər, motellər, restoranlar, pansionatlar, safari, istirahət və turizm kompleksləri xidmət edir.

Bunlardan; Şəki Olimpiya İdman Kompleksi, "Şəki-Saray" Otel, "Şəki" Otel "Sahil" Otel "Panorama" Otel, "Şəki-Karvansara" mehmanxana kompleksi, "Şəki-Palace" Otel, "Məkan" motel, "Marxal" istirahət mərkəzi, "Narıncıqala" istirahət mərkəzi, "Gələrsən-Görərsən" istirahət mərkəzi, "Ümid" istirahət mərkəzi, "Cənnət bağı" istirahət mərkəzi, "Şam bağı" istirahət mərkəz, Şəki "Soyuq-bulaq" Turist Bazası, "Səadət" istirahət zonası.

OĞUZ RAYONU ölkəmizin Şəki-Zaqatala zonasında Böyük Qafqazın cənub yamaclarında yerləşir. Şimaldan Rusiya ilə həmsərhəd olan bu rayon o qədər gözəldir ki, onu haqlı olaraq, "Azərbaycanın İsveçrəsi" adlandırırlar. Rayon ərazisinin yarısından bir qədər azı meşələrlə örtülüdür. Burada çoxlu şəlalə, kükürlü və termal su bulaqları var. Rayonun faunası dovşan, ayı, dağ keçisi, qaban, qırqovul, kəklik, qaz, həmçinin som və forel balıqları ilə təmsil olunmuşdur. Rayon ərazisində müxtəlif meyvələr və giləmeyvələr - qoz, fındıq, alma, armud, zoğal, yemişan, gilə, alça, qarağat və moruq yetişir.

Rayon ərazisində qədim tarix və memarlıq abidələri çoxdur. Xaçmaz kəndi yaxınlığındakı SARISU çayının üstündəki Daşüz körpüsü (XIX əsr), Sincan kəndindəki Məscid (XVIII əsr), Kərimli kəndindəki Məqbərə (XV əsr), Muxas kəndindəki üçmərtəbəli qüllə (XIV əsr), Xaçmaz kəndində Qaladağ dağının zirvəsində yerləşən müdafiə təyinatlı Qabur qülləsi (VII-XIV əsrlər) yenə də Qaladağ zirvəsinin yaxınlığında yerləşən, lakin içməli su ilə təchiz olunan Gavurqala qülləsi (VII əsr), Filfilli çayının yaxınlığında, Qalaçay çayının sahilində yerləşən, çay daşından tikilmiş Surxayxan qülləsi (XVIII əsr) və s.

Oğuz rayonunda hazırda 11 turizm-istirahət obyektini fəaliyyət göstərir. Həmin obyektlərdən dördü mehmanxana digərləri isə istirahət mərkəzləridir. Bunlardan :Səma mehmanxanası, Afro Hotel mehmanxanası ,Oğuz mehmanxanası, Xal-xal kəndində yerləşən Kor-dərə istirahət mərkəzi, Daşhaqlı kəndində yerləşən Gobur istirahət mərkəz, Bayan kəndində

yerləşən Qaynama istirahət mərkəzi, şəhərdə təbiətin qoynunda Şahdağ istirahət mərkəzi, Bayan kəndində yerləşən Sahil istirahət mərkəzi, şəhərdə təbiətin qoynunda yerləşən Cinar istirahət mərkəzi, şəhərdə təbiətin qoynunda yerləşən Azərbaycan-60 istirahət mərkəzi.

Qəbələ rayonu Azərbaycanın şimal-qərb hissəsində, Şəki-Zaqatala zonasının ərazisində, Dağıstan və Gürcüstan sərhəddində yerləşir. Bu region çox qədim tarixə malikdir. Hələ neolit dövründə burada insanlar yaşamışdır. Qəbələ bir müddət Qafqaz Albaniyasının mərkəzi olmuş, sonra isə Şirvanşahlar dövlətinin və Şəki xanlığının tərkibinə daxil olmuşdur. Rayonun ərazisindən dəmiraparan çayı, vəndam çayı, bum çayı, tikanlı çayı və başqa çaylar axır.

Qəbələ rayonu qoz-fındıq və şabalıd bağları ilə ad çıxarmışdır. Dağ yamaclarında, dəniz səviyyəsindən 1000 m yüksəklikdə məşhur şabalıd meşəsi yerləşir. Baharda şabalıd ağaclarının çiçək açması ecazkar mənzərə yaradır. Bu meşədəki ağaclar çox qədimdir. Onların hər birinin orta yaşı 500 ildən çoxdur. Bu ağaclardan bəziləri dövlət tərəfindən mühafizə olunan təbii abidələr siyahısına daxil edilmişdir. Burada ceyran, cüyür, ayı, canavar, dovşan və yerli faunanı təmsil edən digər heyvanları ovlamaq olar. Respublikanın ən uca zirvəsinə Bazardüzü dağına (dəniz səviyyəsindən 4466 m yüksəklikdə) gedən alpinist marşrutlarından biri bu rayondan keçir. Rayonun ərazisində tarix, mədəniyyət və memarlıq abidələri çoxdur.

Qəbələ rayonunun ən məşhur tarixi-mədəni abidəsi – eramızın I əsrinə aid yazılı mənbələrdə (Pliniy və b.) adı çəkilən qədim Qəbələ şəhəridir. 1800 ildən çox mövcud olmuş Qəbələ şəhəri 600 il ərzində Qafqaz Albaniyası dövlətinin paytaxtı olmuşdur. Qədim şəhərin xarabalıqları rayon mərkəzindən 15 km məsafədə, Qaraçay və Covurlu çayının arasındakı ərazidə yerləşir.

Bundan başqa rayonda yüzlərlə digər tarix və mədəniyyət abidəsi var. Onlara misal olaraq Əmili kəndində IV-VIII əsrlərə aid alban məbədinə, Bum kəndində XIX əsrə aid məscidi, Bayramkoxa kəndində IX-XIV əsrlərə aid Ustacan qalasını, Şəfili kəndində XVII əsrə aid məqbərəni, Həmzəli kəndində XVI əsrə aid Şıxbaba piri, Komrad dağının zirvəsindəki Komrad piri, Nic kəndində Hacı Qərib məscidini və XIX əsrdə yaşamış Bolu bəyin yaşayış evini göstərmək olar. Həzrə kəndində Şeyx Bədrəddin və Şeyx Mansur məqbərələri XV əsrə aid edilir.

Nic kəndinin yaxınlığında Yalovlu dağda eramızdan əvvəl III-I əsrlərdə insan məskənləri olmuşdur. Bu ərazidə dəmir bıçaqlar, xəncərlər, qılınclar, tuncdan hazırlanmış üzüklər, qızıl sırğalar, dəyirman daşları və başqa

aşyalar aşkar edilmişdir.

Rayonda yüzrlər tarix və mədəniyyət abidəsi var: Əmili kəndində IV-VIII əsrlərə aid alban məbədi, Bum kəndində XIX əsrə aid məscid, Bayramkoxa kəndində IX-XIV əsrlərə aid Ustacan qalası, Şəfili kəndində XVII əsrə aid məqbərə, Həmzəli kəndində XVI əsrə aid Şıxbaba piri, Komrad dağının zirvəsindəki Komrad piri, Nic kəndində Hacı Qərib məscidi və XIX əsrdə yaşamış Bolu bəyin yaşayış evi. Həzrə kəndində Şeyx Bədrəddin və Şeyx Mansur məqbərələri XV əsrə aid edilir.

Nic kəndinin yaxınlığında Yalovlu dağda eramızdan əvvəl III-I əsrlərdə insan məskənləri olub. Bu ərazidə dəmir bıçaqlar, xəncərlər, qılınclar, tuncdan hazırlanmış üzüklər, qızıl sırgalar, dəyirman daşları və başqa aşyalar aşkar edilib. Azərbaycanın şimal ərazisində dağlıq və Aran rayonlarında həmin dövrə aid arxeoloji mədəniyyət elmdə Yalovlu mədəniyyəti adlanır.

Qəbələ şəhərində müdafiə təyinatlı qədim qüllə (IX-XI əsrlər), XVIII əsrə aid edilən məscid, İmam Baba məqbərəsi (XVIII-XIX əsrlər), Cümə məscidi, eləcə də böyük tarix-diyarşünaslıq muzeyi vardır.

Qəbələdə qış turizminin inkişafı üçün layihə həyata keçirilir. Dağlarda xizək sürmək və digər qış idman növləri ilə məşğul olmaq üçün istirahət və əyləncə obyektləri tikilir. Hazırda “Tufandağ” Qış-Yay Turizm İstirahət Kompleksində ikinci mərhələ, stend və ox atıcılığı kompleksində isə üçüncü mərhələ üzrə tikinti işləri aparılır. Akvapark, qolf- idman istirahət və əyləncə komplekslərinin, eləcə də yeni otellər komplekslərinin tikintiləri davam etdirilir. Rayonun turizm və istirahət mərkəzlərində xidmət işinin yüksək səviyyədə təşkili məqsədilə qonaqlara müasir restoran və otel xidmətlərinin göstərilməsi, eləcə də meşə gəzintiləri, atla, qayıqla gəzintilər, balıq ovu, dağ-xizək idman növü ilə məşğul olmaları, görməli yerlərə və tarixi abidələrə səyahətləri üçün geniş imkanlar yaradılmışdır.

Qəbələnin son illər bir sıra beynəlxalq mədəni-kütləvi tədbirlərə ev sahibliyi etməsi də bu rayona işgüzar səfərə və istirahətə gələnlərin sayını dəfələrlə artırmışdır. Artıq ənənə halını almış və hər ilin yay aylarında keçirilən Qəbələ Beynəlxalq musiqi festivalında dünyanın 20-yə yaxın ölkəsindən dünya şöhrətli musiqiçilər iştirak edirlər. Festivalda səsləndirilən klassik musiqiləri canlı dinləmək üçün yüzrlər yerli və xarici musiqi həvəskarları Qəbələyə təşrif buyururlar. İki ildən bir isə festival çərçivəsində fortepiano sənəti üzrə müsabiqə keçirilir. Qonaqlar musiqi bayramında iştirak etməklə yanaşı, rayonun müasir turizm obyektlərində dincəlir, tarixi abidələri ilə tanış olur, əsrarəngiz təbiətini seyr edirlər.

Rayonda turizmin inkişaf dinamikasına nəzərə salsaq görərik ki, bu yerlərə turist axını yüksələn tempə davam edir. Onların arasında mədəniyyətimizlə, tarixi abidələrimizlə maraqlananların sayının çox olması sevindirici haldır. Nadir təbii iqlim şəraiti, mineral bulaqları, ləcivərd landşaftı ilə seçilən, tarixi İpək Yolunun üstündə yerləşən, qədim Qafqaz Albaniyasının paytaxtı olan Qəbələ şəhərinin qalıqları ilə şöhrət tapmış rayonda həm də böyük turizm imkanlarından bacarıqla istifadə edilməsi özəl sektorda turizm-istirahət komplekslərinin sayının sürətlə artmasına səbəb olmuşdur. Xüsusilə beş ulduzlu “Qafqaz Resort”, “Qafqaz Riverside”, “Qafqaz Sport”, “Qafqaz Karvansaray” hotelləri, “Qəbələnd” istirahət və əyləncə mərkəzi, “Sərin meşə”, “Duyma”, “Karvan”, “Yeddi gözəl”, “Sahil”, “Selbasar”, “Ay işığı”, “Yengicə”, “Xanlar”, “Çənlibel”, “Soyuq bulaq”, “Gilan”, “Qəbələ”, otel və istirahət mərkəzləri son illərdə inşa edilən turizm obyektlərindəndir və burada qonaqların mənalı, xoş istirahəti üçün hər cür şərait yaradılmışdır.

Cədvəl 4

2010-cu və 2015-ci illərdə iqtisadi rayonlar üzrə səfərlərin məqsədlərinə görə yerləşdirilmiş şəxslərin sayı

İQTISADI RAYONLAR	Cəmi	məqsədlər üzrə					
		turizm məqsədilə	o cümlədən				Digər məqsədlə
			istirahət, əyləncə turizmi	işgüzar turizm	müalicə turizmi	digər turizm məqsədilə	
Ölkə üzrə cəmi	*438479 **838145	347972 638359	150832 256285	151012 275896	28424 68896	17704 37282	90507 199786
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu o cümlədən:	41780 31280	40547 27546	35081 24006	4221 1790	875 -	370 1750	1233 3734
Balakən rayonu	582 2363	582 2143	582 1656	- 394	- -	- 93	- 220
Zaqatala rayonu	4554 5562	3930 3773	1786 1633	2005 1063	- -	139 1081	624 1789
Qax rayonu	3327 3525	3035 2649	2373 2003	62 70	567 -	33 576	292 876

Şəki rayonu	6319 12826	6250 12826	5017 12636	1213 190	- -	20 -	69 -
Oğuz rayonu	2668 1095	2668 246	2668 224	- 22	- -	- -	- 849
Qəbələ rayonu	24330 5909	24082 5909	22655 5854	941 55	308 -	178 -	248 -

2010- cu il

**2015

Cədvəl 4-ün məlumatlarının təhlili göstərir ki 2010-2015-cü illər ərzində respublika üzrə səfərləri məqsədlərinə görə yerləşdirmiş şəxslərin sayı artıb, ancaq Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda bu müddət ərzində yerləşdirilmiş şəxslərin sayı azalıb (41780-dən 31280-ə qədər). Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonuna səfərlərin məqsədlərinə görə yerləşdirilmiş şəxslərin rəqəmlərinə baxandan sonra, aydın olur ki, 2010-2015 –ci illər ərzində, iqtisadi rayonda digər turizm məqsədilə (370-dan 24006-ya qədər) artım olub. Ancaq 2010-2015-ci illər ərzində iqtisadi rayonda istirahət və əyləncə turizmi (35081-dan 24006 –a qədər) və müalicə turizmi məqsədləri üzrə yerləşmiş şəxslərin sayı azalıb.

İnzibati rayonlar bölgüsündə iqtisadi rayonda 2010–2015-ci illər ərzində Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda səfərləri məqsədinə görə yerləşmiş şəxslərin cəmi sayı 2,0 dəfə, Zaqatala inzibati rayonunda 1,1 dəfə artıb. Bu rəqəm Qəbələ və Oğuz inzibati rayonlarında müvafiq olaraq 4,0 və 2 dəfə az olub. Cədvəli tətqiq edərəkən müəyyən olunur ki, Şəki-Zaqatala iqtisadi inzibati rayonlarında 2015-ci ildə müalicə turizm məqsədlə yerləşmiş şəxslər yoxdur.

Cədvəl 5

2010-cu və 2015–ci illərdə rayonlar (şəhərlər) üzrə mehmanxana və Mehmanxana tipli müəssisələrdə yerləşdirilmiş Azərbaycan vətəndaşlarının səfərlərin məqsədləri üzrə sayı

RAYONLAR (şəhərlər)	Cəmi	məqsədlər üzrə					Digər məqsədlər
		turizm məqsədilə	o cümlədən				
			istirahət, əyləncə turizmi	işgüzar turizm	müalicə turizmi	digər turizm məqsədilə	
Rayon	*226123	194720	111503	5320	19706	10310	31403

(şəhərlər) üzrə cəmi	**342497	269727	147069	1 6037 8	53301	8979	72270
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	16495 9255	11870 7458	5658 3970	5320 2687	853 263	39 538	4625 1797
Balakən rayonu	3269 1223	1460 646	173 479	1088 113	199 16	- 38	1809 577
Zaqatala rayonu	1916 899	1691 565	374 308	1025 206	292 14	- 37	225 334
Qax rayonu	1512 241	1290 147	211 77	948 70	111 -	20 -	222 94
Şəki rayonu	3645 1840	1764 1535	1059 538	532 509	154 206	19 282	1881 305
Oğuz rayonu	2361 414	2303 264	1220 162	1038 60	45 -	- 42	58 150
Qəbələ rayonu	3792 4638	3362 4301	2621 2406	689 1729	52 27	- 139	430 337

(*-2010 il **-2015 il)

Cədvəl 5-in məlumatlarının təhlili göstərir ki, 2010-2015- ci illər ərzində həm rayonlar (şəhərlər), həm də Lənkəran iqtisadi rayonu üzrə mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrdə yerləşmiş Azərbaycan vətəndaşlarının sayı artıb.

Belə ki, əgər 2010-2015- cü illər ərzində rayonlar (şəhərlər) üzrə yerləşmiş Azərbaycan vətəndaşlarının sayı 1,2 dəfə artıbsa, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu üzrə bu rəqəm 1,7 dəfə azalıb .

Buna uyğun olaraq turizm məqsədilə gələnlərin sayı da azalıb. Belə ki iqtisadi rayon üzrə rəqəmlər bu formada dəyişib, əgər 2010 –cu ildə mehmanxanalarda 11870 Azərbaycan vətəndaşları yerləşmişdirsə, 2015-cü ildə bu rəqəm 7458 olmuşdur (1,6 dəfə azalıb).

İnzibati rayonlar bölgüsində Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda 2010-2015-ci illər ərzində mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrdə Azərbaycan vətəndaşlarının turizm məqsədilə yerləşməsində azalma müşahidə olunur. Əsas bu azalma Balakən, Qax, Oğuz və Şəki inzibati rayonlarında olub.

Qismən mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrdə Azərbaycan vətəndaşlarının yerləşməsi artımı yalnız Qəbələ inzibati rayonunda qeyd olunub.

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun rekreasiya potensialının tətqiqi göstərir ki, burada ekoloji, müalicəvi və s. turizm növlərinin daha aktiv inkişafına çox yaxşı imkanlar var.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018- ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı".
2. "Azərbaycanda Turizm" statistik məcmuə 2015, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2015.
3. Azərbaycan Respublikası Qəbələ rayonu İcra hakimiyyəti. Coğrafi mövqeyi.
4. Azərbaycan Şəlalələri. Vikipediya.
5. Bilalov B.Ə. Turizmin tarixi. Bakı, 2008.
6. Cəfərli Y. Qəbələ rayonunun turizm imkanları. Bakı, 2015.
7. Dərqaşov V.S.Rekreasiya –turizm ehtiyatları. Bakı, 2008.
8. Eyyubov A.D. Azərbaycan SSR-in kurortlarının və istirahət yerlərinin iqlimi. Bakı, Azərənəşr 1988.
9. İsmayılova S. Zaqatala –Qəbələ gəlmə turist marşrutunun hazırlanması. Bakı, 2013.
10. Regionların sosial-iqtisadi inkişaf problemləri (Şəki-Zaqatala regionunun təmsalında) Monoqrafiya. Bakı, 2006.
11. Şəki bələdiyyəsi. Şəki haqqında məlumat.
12. Гусейнов М.М. Курортные ресурсы Азербайджана. Баку, 1969.
13. Еганлы С.Т., Гаджиев Э.М. Международный туризм и развитие туризма в Азербайджанской Республике Баку 2003.
14. Тагиев И.И. Ресурсы минеральных и термальных вод Азербайджана. Баку, 2001.

Оценка использования потенциала туризма Шеки-Загатальского экономического района

Иманов Эльхан Сархан оглы, Иманов Рустам Эльхан оглы

Резюме

В статье проведен анализ наличия и использования потенциала туризма, как в экономическом районе, так и в разрезе административных районов.

Представлен анализ основных показателей гостиничных учреждений и исследованы цели приезда туристов в Шеки-Загатальский экономический район Азербайджанской республики.

Evaluation of the use of tourism potential of Sheki-Zagatala economic region.

Elxan Sarxan Imanov, Rustam Elxan Imanov

Abstract

The article analyzes the availability and use of tourism potential in the economic area as well as in the context of the administrative districts.

The analysis of the main indicators of hotel establishments and studied target arrival of tourists in Sheki-Zagatala economic region of Azerbaijan republik.

UOT 336; 336.01; 336.11; 336.741.28; 336.7
**DÜNYA MALİYYƏ XİDMƏTLƏRİ BAZARININ ƏSAS
İSTİQAMƏTLƏRİ**

**Nazim Eldar oğlu Məmmədov, Azərbaycan Dövlət İqtisad
Universitetinin nəzdində İqtisadi Araşdırmalar Elmi-Tədqiqat
İnstitutu, elmi işçi, e-mail: nazim.mammadov@gmail.com**

Xülasə

Məqalədə dünya maliyyə xidmətləri bazarının hüquqi-nəzəri məsələlərinin istiqamətləri müxtəlif aspektlərdən araşdırılır. Maliyyə xidmətlər bazarı ilə bağlı mövcud vəziyyət qiymətləndirilir. Maliyyə xidmətləri bazarı sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın vacibliyi göstərilir. Bir sıra dövlətlərin nümunəsində maliyyə xidmətləri bazarının tənzimlənməsinin hüquqi aspektləri araşdırılır. Dünya maliyyə xidmətlər bazarı haqqında daha müfəssəl və etibarlı məlumatların əldə edilməsi zəruriyyəti bildirilir.

Açar sözlər: xidmət, maliyyə xidməti, xidmətlər bazarı, bank, sığorta, investisiya, birja, qiymətli kağızlar, fond.

Maliyyə xidmətlərinin əsas mahiyyəti onun vasitəçilik xüsusiyyətindədir, məhz buna görə bu tip xidmət digər xidmətlərdən seçilir. Maliyyə xidmətləri biznesə borc xərclərini azaltmaq imkanını yaradır, investisiya və ticarəti stimullaşdırır, eləcə də gəlirləri artırmaq və risklərin idarə edilməsi üçün investorları bir sıra alətlərlə təmin edir [1]. Maliyyə xidmətlərinin yuxarıda qeyd olunan xüsusiyyəti Ümumdünya Ticarət Təşkilatın sənədlərində öz əksini tapmışdır [2].

Dünya iqtisadiyyatının inkişafı ilə əlaqəli olaraq, maliyyə xidmətlərinin tənzimlənməsi, xüsusilə bank, sığorta və investisiya sahələrində, daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ölkə daxilində maliyyə xidmətləri sektoru iqtisadiyyatın digər sektorları və bütövlükdə milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafını təmin etmək üçün əsas sahələrdən biridir. Müasir şəraitdə dövlət iqtisadiyyatının təcrid edilmiş halda mövcudluğunun mümkün olmamağı maliyyə xidmətlərinin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi məsələsini zəruri edir.

Bu sahənin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi tarixi çoxdan, hələ BVF (1944) Nizamnaməsi ilə başlamışdır, lakin bu yalnız bir neçə sənəd təşkil edirdi: Beynəlxalq Valyuta Fondunun Sazişinin Maddələri 1944 [3], Avropa

Azad Ticarət Assosiasiyası təsisi Konvensiyası [4], Yekun aktının müddəaları əsasında keçirilmiş və müzakirələrdən sonrakı addımlar ilə bağlı Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinin (Conference for Security and Cooperation in Europe, CSCE) iştirakçı dövlətlərin nümayəndələrinin Vyana görüşünün 1986 yekun sənədi, Avropa Yenidənqurma və inkişaf Bankının yaradılması haqqında Saziş. GATS-ın (General Agreement on Trade in Services) yaranmasından əvvəl xidmətlər sektorunu tənzimləyən qaydaları özündə ehtiva edən yeganə universal sənəd yalnız BVF-nin Nizamnaməsi idi, o da cari ödənişlər sahəsində [5].

Beynəlxalq ticarətdə maliyyə xidmətlərinin Dünya Ticarət Təşkilatı tərəfindən qəbul edilmiş Beynəlxalq təsnifatı (GATS) istifadə edilir. GATS sazişinə uyğun olaraq maliyyə xidmətləri aşağıdakı kateqoriyalara bölünür: 1) Sığorta və sığorta ilə bağlı xidmətlər; 2) Bank və digər maliyyə xidmətləri (sığorta istisna olmaqla); 3) Digər xidmətlər.

Yuxarıdakı siyahıya GATS sazişi qəbulundan bəri düzəliş edilməyib. Lakin zaman keçdikcə "maliyyə xidmətləri" kateqoriyasının quruluşunu aydınlaşdırmaq ehtiyacı yaranmışdır. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı, ticarət və inkişaf üzrə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Konfransı və Dünya Ticarət Təşkilatı kimi nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların iştirakı ilə hazırlanan, xidmətlərin beynəlxalq ticarəti üzrə statistika vəsaiti 2010-cu ildə BMT tərəfindən nəşr edilmişdir. Bu sənəd maliyyə xidmətləri, maliyyə vasitəçiliyi xidmətləri və yardımçı xidmətləri əhatə edir, lakin sığorta şirkətlərinin və pensiya təminatı proqramlarının xidmətləri siyahısından çıxarılmışdır. Banklar və digər maliyyə vasitəçiləri həmçinin yardımçı təşkilatlar adətən bu xidmət növlərini təmin edir. Bu siyahıya xüsusilə, maliyyə alətləri ilə aparılan əməliyyatlar, maliyyə fəaliyyətinə aid əməliyyatlar: depozit qəbulu, borc verilməsi, akkreditiv hesablaşmalar əməliyyatları, kredit kartları, maliyyə lizinqi ilə əlaqəli, qiymətli kağızların yerləşdirilməsi və klirinq hesablaşmaları, faktoring ilə əlaqəli xidmətlər daxil edilir. Bundan əlavə, maliyyə məsləhəti üzrə, maliyyə aktivlərinin və ya külçə qızilların saxlanması üzrə, maliyyə aktivlərinin idarə edilməsi üzrə, maliyyə monitorinqi üzrə, pul vəsaitlərinin nəşdləşdirilməsi üzrə, risklərin satılması üzrə, birləşmələr üzrə, kredit reytinginin müəyyən olunması üzrə, fond birjalari üzrə, həmçinin vəkalətli idarəetmə üzrə xidmətlər siyahıya daxil edilmişdir. Beləliklə, maliyyə xidmətlərinin siyahısı 1995-ci il siyahısı ilə müqayisədə əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmışdır.

Qeyd edək ki, faktiki göstərilən maliyyə xidmətləri spektoru daim

dəyişikliklərə məruz qalır. Məsələn, qeyri-bank maliyyə vasitəçilərinin, xüsusilə sığorta şirkətlərinin, pensiya fondlarının, hedc fondlarının, investisiya fondlarının maliyyə xidmətlərində rolunun əhəmiyyətli dərəcədə artımı müşahidə edilir [6]. Son zamanlarda poçt xidmətləri siyahısında maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi artmaqda davam edir.

Qeyri-bank maliyyə vasitəçilərinin rolu əhəmiyyətlidir. Qeyri-bank maliyyə vasitəçiliyi maliyyə sisteminin sabitliyini daha tarazlı edərək təkmilləşdirə bilər. Qeyri-bank maliyyə vasitəçiləri, əhaliyə xidmət göstərərək iqtisadiyyatda maliyyə xidmətləri göstərən bankların rolunu tamamlayır, bazarda rəqabətin inkişafı vasitəsilə səmərəliliyinin artırılmasına və daha çevik maliyyə sistemi yaratmasına yardım edir. Eyni zamanda, qeyri-bank maliyyə vasitəçiliyi maliyyə sisteminin sabitliyinin özünəməxsus şəkildə sınaqıdır.

Maliyyə xidmətlərinin xüsusiyyətlərinin müxtəlif ölkələrin nümunələrində baxılması zərurəti, maliyyə xidmətlərinin müxtəlif inkişaf yollarının seçilməsi ilə şərtlənir.

Belə ki, maliyyə xidmətlərinin tərkibi aydın şəkildə müəyyən edilən ölkələrdən biri Böyük Britaniyadır. Maliyyə xidmətlərinin istifadəsilə əməliyyatların tənzimlənməsini tətbiq edən və maliyyə xidmətlərini dolayı ilə də olsa müəyyən edən ilk qanun 1986-cı ildə qəbul edilən "Maliyyə Xidmətləri haqqında" qanun olmuşdur [7]. Bu qanun maliyyə xidmətləri anlayışını aydın müəyyən etməsə də, investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsini tənzimləyir. Müvafiq olaraq, bu qanuna görə məhz investisiya və investisiya fəaliyyəti maliyyə xidmətlərinə aid edilir. Bu qanuna görə investisiyalar istənilən aktivə: paylara, pay öhdəliklərinə, dövlət qiymətli kağızlarına, qiymətli kağızlarda və paylarda hüquq verən alətlərə, qiymətli kağızları əvəz edən sertifikatlara, müştərək investisiya sxemlərində paylara, opsiyalara, fyuçerslərə, qiymət fərqi kontraktlarına, uzunmüddətli sığorta müqavilələrinə, investisiyalar üzrə hüquq və gəlirlərə aid edilən hüquq və gəlir hesab edilir.

"İnvestisiya fəaliyyəti" termini qanunvericilikdə bir fəaliyyət olaraq investisiya əməliyyatlarına, investisiya sövdələşmələrinin təşkilinə, investisiyaların idarəedilməsinə, investisiya konsaltinqinə, müştərək investisiya sxemlərinə aid edilib. Bununla belə, investisiya fəaliyyəti zamanı hansı əməliyyat növlərinin həyata keçirilməsinin qadağan olunması da göstərilir. Qanunda həmçinin investisiya xidmətlərini göstərmək səlahiyyətinə malik olan təşkilatlar müəyyən edilir. Bu təşkilatların siyahısına həmçinin özünü tənzimləmə təşkilatları, sığorta şirkətləri,

müştərək investisiya institutları da daxil edilir. 1986-cı il qanununda maliyyə xidmətlərinin dövlət tənzimləyicisi haqqında heç bir qeyd yox idi. Bu qanun, maliyyə bazarı üçün vahid tənzimləyicinin yaradılması və tənzimləyicinin nəzarət funksiyalarını artırmaq səbəbindən ləğv edilmişdir.

2000-ci ildə Böyük Britaniyada "Maliyyə xidmətləri və maliyyə xidmətləri bazarları haqqında" qanun qəbul edildi. Bu qanunun xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, maliyyə xidmətlərinin tənzimləyicisi dəqiq müəyyən olunmuşdur - bu Maliyyə tənzimlənməsi və nəzarəti üzrə idarə idi. Tənzimləyicinin əsas nəzarət məqsədləri bazar iştirakçıları tərəfindən inamın təmin edilməsi, ictimaiyyəti məlumatlandırma, istehlakçıların müdafiəsi və maliyyə cinayətlərinin sayının azaldılması olmuşdur. Tənzimləyiciyə aşağıdakı əsas vəzifələr həvalə edilmişdir: qaydaların hazırlanması və tətbiq olunması, şifrələrin hazırlanması və verilməsi, ümumi tövsiyələrin işlənilib hazırlanması və tənzimləyici tərəfindən müəyyən vəzifələrin icrasının əsasını təşkil edən ümumi siyasət və halların müəyyən olunması.

2010-cu ildə qəbul olunan "Maliyyə Xidmətləri haqqında" qanunda 2000-ci il qanununda tənzimləyiciyə dair bəzi əlavələr edilmişdir: maliyyə sabitliyi, ictimaiyyət tərəfindən maliyyə məsələlərinin qavramasının artırılması, idarənin maliyyə tənzimlənməsi və nəzarəti məqsədlərinə müvafiqliyi.

Lakin, 2012-ci ildə "Maliyyə xidmətləri haqqında" qanuna yeni dəyişiklik əlavə edilmişdir ki, bununla da Maliyyə tənzimlənməsi və nəzarəti idarəsinin əvəzinə Maliyyə əməliyyatlarının yoxlanılması xidməti yaradılmışdır. Bu orqanın vəzifələri dəyişilməz olaraq qaldı, lakin yeni qanuna uyğun əlavə tənzimləyici yaradılmışdır: Prudensial nəzarət xidməti. İki tənzimləyicilər arasında fərqləri aydınlaşdırmaq üçün İngiltərə Bankı "Maliyyə əməliyyatlarının yoxlanılması idarəsi və prudensial nəzarət xidməti arasında anlaşma memorandumu" adında sənəd dərc etmişdir. Bu sənədə əsasən Maliyyə əməliyyatlarının nəzarəti idarəsi topdan və pərakəndə bazarlarında standartların tənzimlənməsinə görə, bu bazarları dəstəkləyən ticarət infrastrukturuna nəzarətə görə, prudensial nəzarət xidməti tərəfindən tənzimlənməyən şirkətlərin prudensial nəzarətinə görə məsuliyyət daşıyır və Böyük Britaniyada qiymətli kağızlar bazarında ticarətin təşkili vəzifəsinə malikdir. Bu orqanın strateji məqsədi maliyyə xidmətləri bazarlarının sabit fəaliyyətini təmin etməkdir. Prudensial nəzarət xidməti lisenziyalaşdırma və depozit qəbul edən (banklar, tikinti qrupları və kredit ittifaqları daxil olmaqla) özəl təşkilatların, sığortaçıların və müəyyən investisiya şirkətlərinin prudensial nəzarətinə görə məsuliyyət daşıyır.

2013-cü ildə 2012-ci il qanununa əlavələr edən "Maliyyə xidmətləri haqqında (Bank islahatı)" qanun qəbul edildi. Bu qanun maliyyə xidmətlərini daxil edən fəaliyyəti tənzimləyir. Bu sənədə əsasən 2009-cu ilin "Bank fəaliyyəti haqqında" qanununda izah edilən bank fəaliyyəti də maliyyə xidmətləri siyahısına əlavə edilmişdir, lakin 2013-cü ilin bank islahatı məhz "Maliyyə xidmətləri haqqında" qanunun hüdudları çərçivəsində keçirilmişdir.

Yuxarıdakılara yekun vuraraq demək olar ki, Böyük Britaniyada ümumiyyətlə köklü və daim inkişaf edən maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi sistemi və bu fəaliyyətə nəzarət mövcuddur. Böyük Britaniya bu xidmət növü üzrə dünya liderlərindən biridir: 2015-ci ildə Böyük Britaniyanın sığorta və maliyyə xidmətləri ixracı ölkənin xidmət ixracının 28%-ni təşkil etmişdir [8] idxal isə - yalnız 6,5% [9]. Bu rəqəmlər onu göstərir ki, ölkədə kifayət qədər həm daxili tələbatı ödəmək üçün, həm də geniş miqyasda ixrac etmək üçün maliyyə xidmətləri istehsal edilir.

Maliyyə xidmətləri bazarında daha bir lider ABŞ-dır. ABŞ qanunvericiliyində "maliyyə xidmətləri" və ya "maliyyə xidmətləri sənayesi" termininin aydın tərifini verilmir, lakin ölkədə maliyyə xidmətlərini tənzimləyən orqan mövcuddur – Maliyyə Xidmətləri Komitəsi, 1968-ci ildə təsis edilmişdir. Bu tənzimləyicinin yurisdiksiyasına aşağıdakılar daxildir: bank və depozitlərin sığortalanmasını əhatə edən bank fəaliyyəti, federal monetar siyasəti, iqtisadi sabitləşmə, müdafiə-sənaye kompleksinin məhsulları, müqavilələrin yenidən baxılması ilə bağlı danışıqlar, xammal əmtələrinin qiymətlərinə nəzarət, icarə və xidmətlər üzərində nəzarət, biznes və sənaye (nəqliyyat istisna olmaqla) fəaliyyətinə maliyyə yardımı, ümumi sığorta, beynəlxalq maliyyə, beynəlxalq maliyyə və pul-kredit təşkilatları, pul və kredit, pul nişanlarının buraxılması və dövriyyədən çıxarılması, qızıl və gümüş, dolların qiymətləndirilməsi və yenidən qiymətləndirilməsi, özəl və ictimai ev, qiymətli kağızlar və fond birjalrı, şəhərsalma [10].

İdarənin yuxarıda sadalanan tənzimləyici sahələrindən maliyyə xidmətləri ilə bağlı olanları müəyyən etmək olar. ABŞ tənzimləyicisi maliyyə sahəsi üzrə bilavasitə nəzarəti həyata keçirən Böyük Britaniya tənzimləyicisindən məhz bununla fərqlənir. ABŞ-da tənzimləyicinin nəzarət sahəsinə bir sıra fəaliyyət daxildir ki, onun da yalnız bir qismi maliyyə xidmətləri ilə bağlı ola bilər.

Ümumiyyətlə, ABŞ-da maliyyə xidmətləri sahəsində tənzimlənmə sistemi Böyük Britaniyadan daha fərqli qurulub. Belə ki, əgər Böyük Britaniyada vahid qanun redaktə olunaraq daha çox maliyyə xidmətləri

sektorunu əhatə etməklə tənzimləyicinin vəzifələrini özündə müəyyən edirsə, ABŞ-da bütün maliyyə sahəsi üzrə nəzarəti həyata keçirən tənzimləyici ilə yanaşı maliyyə sahəsinin hər bir sektoru üzrə bir sıra qanunların olması xarakterikdir. Məsələn, ABŞ qanunları aşağıdakılardır: bank haqqında (1933), fyuçers birjası haqqında (1974), qiymətli kağızlar haqqında (1933), investisiya məsləhətçisi haqqında (1940), investisiya şirkətləri haqqında (1940), qiymətli kağızların ticarəti haqqında (1934). ABŞ maliyyə xidmətləri sistemi investorları həm ölkə daxilində və həm də ölkə xaricində əhəmiyyətli imkanlar ilə təmin edir.

Avropanın mərkəzində yerləşən kiçik bir ölkə olan Lüksemburqda maliyyə xidmətlərinin tənzimlənməsi heç də az maraq doğurmur. Lüksemburqun ümumi xidmətlər ixracatında sığorta və maliyyə xidmətlərinin ixracatının payı dünyada ən yüksək göstəricidir (50%-dan artıq) [11]. Ölkədə maliyyə xidmətlərinə nəzarət orqanı 1999-cu ildə yaradılmış Maliyyə Sektoruna Nəzarəti Komissiyasıdır [12]. Bu idarə kredit təşkilatlarının fəaliyyətinə, maliyyə sektorunun mütəxəssislərinə, digər menecerlərə, investisiya fondlarına, müştərək investisiya şirkətlərinə, pensiya fondlarına, sekyurizasiya həyata keçirmək səlahiyyətinə malik müəssisələrə, sekyurizasiyaya aid müəssisələrin təmsilçilərinə, tənzimlənən bazarlara və onların operatorlarına, hərtərəfli ticarət obyektlərinə, ödəniş idarələrinə və elektron pullara nəzarəti üzrə məsuliyyət daşıyır. O, həmçinin qiymətli kağızlar bazarlarına və onların operatorlarına nəzarət edir. Burada, ABŞ-da olduğu kimi eyni sistem fəaliyyət göstərir: bazarda bütün əməliyyatları tənzimləyən idarə var və bazar iştirakçılarının (həm xidmətlər göstərən həm də istifadə edən) fəaliyyətini tənzimləyən və maliyyə xidmətləri sahəsinə birbaşa və dolayısı ilə aid edilən əksər sahələri əhatə edən bir sıra qanunlar mövcuddur.

Avropa Birliyində maliyyə xidmətlərinin hüquqi tənzimlənməsinin üç əsas mərhələlərini müəyyən etmək olar. Əsas xarakterik cəhətlər aşağıdakılardır.

I mərhələ - 1957-1999 illər: 1) 1957-ci ildə Roma müqaviləsinə, AİB-ə üzv dövlətlər arasında kapitalın sərbəst hərəkəti ilə bağlı şəxslərin, xidmətlərin, kapitalın və ödənişlərin sərbəst hərəkəti üçün maneələrin ləğvindən ibarət olan, ümumi bazar prinsiplərinin daxil edilməsi; 2) Avropa Komissiyası tərəfindən ayrı-ayrı bazarlarla müqaisədə inteqrasiya olunmuş maliyyə bazarının üstünlüklərini və çatışmazlıqlarını özündə ehtiva edən hesabatın, nəzarət sisteminin və AİB-ə üzv dövlətlərdə fond bazarlarına nəzarətin qəbul edilməsi (Segre, Schmidt və Wymeersch I, II); bu hesabatlar

əsasında maliyyə xidmətlərinin müvafiq tənzimlənməsi formalaşmışdır.

II mərhələ - 1999-2010 illər: 1) üç istiqamət üzrə fokuslanmış: topdan və pərakəndə bazar və nəzarət orqanlarının səlahiyyətlərini gücləndirmək kimi maliyyə xidmətləri sahəsində Fəaliyyət Planının Avropa Komissiyası tərəfindən 11 may 1999-cu ildə qəbulu; 2) dörd səviyyədə tənzimlənmənin qurulması yolu ilə AB qiymətli kağızlar bazarının təşkilatı-hüquqi tənzimlənməsinin islahatı haqqında, avropa qiymətli kağızlar bazarının tənzimlənməsi məsələləri üzrə aqillər Komitəsinin hazırladığı 15 fevral 2001-ci il tarixli məruzənin (Lamfalussy məruzəsi) Avropa Komissiyası tərəfindən qəbulu; 3) Maliyyə xidmətlərinin hüquqi tənzimlənməsi inkişafının əsas istiqamətlərini ehtiva edən 2005-2010-cu illərdə maliyyə xidmətləri üzrə siyasətə aid Yaşıl və Ağ kitablarının Avropa Komissiyası tərəfindən qəbulu;

III Mərhələ - 2010-h/h: Avropa Komissiyasının AB iqtisadiyyatının bərpası haqqında hesabatının və Avropa maliyyə nəzarəti sisteminin yarıdılması haqqında hesabatının nəşri; bu sənədlər əsasında islahatlar aparılmış Avropa Birliyində maliyyə xidmətləri sahəsinin formalaşdırılması gedir.

AB-nin institutları tərəfindən maliyyə sahəsində inteqrasiya, vahid inteqrasiya bazarının formalaşdırılmasının vacib vasitəsi kimi və eləcə də siyasi birləşmə yollarından biri kimi qiymətləndirilir. Daxili bazar prinsiplərinə əsaslanaraq AB təsisatları və orqanları maliyyə xidmətlərinin tənzimlənməsi sahəsində üzv dövlətlərinin səlahiyyətlərini tədricən məhdudlaşdıran siyasətini və idarəetmə strukturlarına daha çox səlahiyyətlərinin ötürülməsi siyasətini davam edirlər.

AB-də maliyyə bazarlarının inteqrasiyasının ən güclü vasitələrindən biri Avropa maliyyə nəzarət sistemidir. Bu sistem yaxşı təşkil edilib və iki (mikro və makro) səviyyədə fəaliyyət göstərir. Bu sistem, avropa nəzarət orqanlarından və Avropa Sistemli Risk Komitəsindən təşkil edilib, səlahiyyətlərin dəqiq bölüşdürülməsi və müxtəlif səviyyəli orqanlar arasında sıx qarşılıqlı əlaqə ilə xarakterizə edilir, maliyyə xidmətlərinin göstərilməsinin vahid standartlarını yaradır və onların üzv dövlətlərində implementasiyasını həyata keçirir.

Avropa Birliyinin investisiya xidmətləri bazarında müştərək investisiya fondlarının iki əsas növü var: əsas investisiya fondu və alternativ investisiya fondu. Əsas investisiya fondu açıq tipli müştərək investisiya müəssisəsi hesab edilir. Onların investisiya obyektı dövriyyədə olan qiymətli kağızlar, pul bazarının alətləri, fondların payı, depozitlər, derivativlər ola bilər. Alternativ investisiya fondu açıq və ya qapalı tipli müştərək investisiya müəssisəsi və onun struktur bölmələri hesab edilir. Burada idarəetmə

investorların kapitalını səfərbər edib onları yerləşdirən peşəkar menecerlərə həvalə edilir.

Avropa Birliyində investisiya xidmətlərinin hüquqi tənzimlənməsi mexanizminin fərqli xüsusiyyətlərini müəyyən etmək olar: 1) iştirakçıların fəaliyyətini və müəyyən maliyyə alətlərinin dövriyyəsinə təmin edən investisiya xidmətləri bazarının vahid tənzimlənməsinin yaradılması; 2) AB ərazisində və onun xaricində vahid icazə ("bir pasport") əsasında investisiya xidmətlərini göstərməyə imkan verən icazə sisteminin tətbiqi; 3) investorların hüquq və maraqlarının yüksək səviyyədə müdafiəsinin təmin edilməsi və əmanətlərin və kompensasiya sxemlərinin təminatı; 4) investisiya fondu haqqında investorlara lazımı məlumatların verilməsi; 5) Avropa Birliyi səviyyəsində investisiya xidmətləri bazarının iştirakçılarının fəaliyyətinə prudensial və mütəşəkkil nəzarətin şəffaf, ardıcıl və səmərəli sisteminin formalaşması.

Rusiyanın, Böyük Britaniya və ABŞ-dan fərqli olaraq sığorta və maliyyə xidmətləri sahəsi nisbətən gəncdir, xidmətlərin ixracı və idxalında rolu kiçikdir (ixracda 2015-ci ildə 3,5%, idxalda 4% [13]), lakin bu sahə kifayət qədər tənzimlənib. Maliyyə xidmətlərinin tərifi 1999-cu ilin "Maliyyə xidmətləri bazarında rəqabətin qorunması haqqında" qanununda verilir. Bu qanuna uyğun olaraq maliyyə xidməti hüquqi və fiziki şəxslərin pul vəsaitlərinin cəlb edilməsi və istifadəsi ilə bağlı fəaliyyət hesab olunur. Bura bank əməliyyatlarının və əqdlərinin həyata keçirilməsi, sığorta xidmətlərinin və qiymətli kağızlar bazarında xidmətlərin göstərilməsi, maliyyə icarəsi (lizinq) müqavilələrinin bağlanması və pul vəsaitlərinin və ya qiymətli kağızların vəkalətli idarədilməsi müqavilələrinin bağlanması, eləcə də digər maliyyə xarakterli xidmətlər daxildir. Bununla belə maliyyə təşkilatı, müvafiq lisenziyaya əsasən bank əməliyyatlarını və əqdlərini həyata keçirən, və ya qiymətli kağızlar bazarında xidmətlər təklif edən, sığorta xidmətləri və ya digər maliyyə xidmətləri təklif edən hüquqi şəxsdir. Maliyyə xidmətlərini eyni zamanda qeyri-dövlət pensiya fondu, onu idarə edən şirkət, pay investisiya fondunu idarə edən şirkət, lizinq şirkəti, istehlakçı kredit ittifaqı və maliyyə xidmətləri bazarında əməliyyatlar həyata keçirən digər təşkilatlar göstərə bilər. Mövcud qanunun maliyyə təşkilatı ilə bağlı müddəaları maliyyə xidmətləri bazarında müvafiq lisenziya əsasında fəaliyyət göstərən fərdi sahibkarlara da şamil edilir.

Maliyyə xidmətləri sahəsində Rusiya qanunvericiliyi quruluşu baxımından Böyük Britaniya qanunvericiliyinə bənzəyir: vahid qanunda "maliyyə xidmətləri" və "maliyyə institutu" anlayışlarının tərifi göstərilir.

Qanunda həmçinin maliyyə institutunun dominant mövqeyi və maliyyə institutunun özünün dominant mövqeyindən sui-istifadə halları açıqlanır. Qanunda antiinhisarçı tənzimlənməyə aid müddəalar da öz əksini tapıb. Bununla belə, antiinhisarçı tənzimlənməyə aid maliyyə xidmətləri növlərinin siyahısını göstərən xüsusi sənəd mövcuddur [14]. Bu siyahıya aşağıdakı bazarlarda maliyyə institutları tərəfindən göstərilən xidmətlər daxildir: bank xidmətləri (bank əməliyyatları və əqdləri), sığorta xidmətləri, qeyri-dövlət pensiya təminatı xidmətləri, qiymətli kağızlar, lizinq xidmətləri. Rusiya qanunvericiliyi maliyyə xidmətləri ilə əməliyyatların aparılması sahəsini sərt tənzimləyir, bununla da maliyyə təşkilatlarının öz müştərilərinin vəsaitlərini istifadə imkanları yalnız digər qanunlarda göstərilən əməliyyatlarla məhdudlaşır.

Beləliklə, maliyyə xidmətləri sahəsində inkişaf etmiş qanunvericilik tənzimlənməsinin mövcudluğunu yuxarıda nəzərdən keçirilən bütün ölkələr üçün ümumi hesab etmək olar.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. <http://data.worldbank.org/indicator/BX.GSR.INSF.ZS>.
2. <http://data.worldbank.org/indicator/BX.GSR.INSF.ZS>.
3. <http://data.worldbank.org/indicator/TM.VAL.INSF.ZS.WT>.
4. <http://data.worldbank.org/indicator/TM.VAL.INSF.ZS.WT>.
5. <http://financialservices.house.gov/about/jurisdiction.htm>.
6. http://wps.pearsoned.co.uk/wps/media/objects/14522/14870766/bonuschapters/Mishkin10e_WEB_BONUS_CH01.pdf.
7. <http://www.cssf.lu/en/about-the-cssf/mission-and-competences/>.
8. http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1986/60/pdfs/ukpga_19860060_en.pdf.
9. http://www.wto.org/english/tratop_e/serv_e/finance_e/finance_e.htm
10. SIFMA: U.S. financial Services industry/Contributing to a more competitive US economy, 2010.
11. Конвенция об учреждении Европейской ассоциации свободной торговли (Заклучена в г. Стокгольме 04.01.1960) // СПС «КонсультантПлюс».
12. Приказ МАП РФ от 21 июня 2000 г. N 467 «Об утверждении Перечня видов финансовых услуг, подлежащих антимонопольному регулированию, и состав активов финансовой организации, приобретаемых в порядке уступки прав требования, для расчета оборота финансо-

вой услуги».

13. Статьи соглашения Международного Валютного Фонда 1944 г. Вашингтон, округ Колумбия, США: Международный Валютный Фонд, 1994. С. 1-95.

14. Шумилов В.М. Международное финансовое право: учебник. - М.: Международные отношения, 2005. С. 279.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ МИРОВОГО РЫНКА ФИНАНСОВЫХ УСЛУГ

Назим Эльдар оглы Мамедов

Резюме

В статье в разных аспектах рассматриваются направления теоретико-юридических вопросов рынка мировых финансовых услуг. Оценивается текущая ситуация связанная с рынком финансовых услуг. Говорится о важности международного сотрудничества в сфере рынка финансовых услуг. На примере ряда государств рассматриваются юридические аспекты регулирования рынка финансовых услуг. Подчеркивается необходимость более детального и надежного получения информации о мировом рынке финансовых услуг.

Ключевые слова: услуга, финансовая услуга, рынок услуг, банк, страхование, инвестиция, биржа, ценные бумаги, фонд.

WORLD FINANCIAL SERVICES MARKET`s KEY FEATURES

Nazim Eldar Mammadov

Abstract

In the article different aspects of the theoretical-legal issues of global financial services market are studied. Assessed the current situation related to the financial services market. The importance of international cooperation in the sphere of financial services market is indicated. As an example the legal aspects of regulations of financial services market are studied in number of countries. Article statements the need of more detailed and reliable information on global financial services market.

Keywords: services, financial services, market services, bank, insurance, investment, stock exchange, securities, fund.

NEFT MAŞINQAYIRMA KLASTERİ: BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏNİN TƏDQIQI

Nərminə Faiq qızı İsmayılova, İN İİETİ, dissertant, şöbə müdiri, e-mail: inarmina@rambler.ru

Hüseyn Həsən oğlu Məmmədov, İN İİETİ, aparıcı elmi işçi, e-mail: Mamedov_huseyn507@mail.ru

Xülasə

Məqalədə neft maşınqayırma klasterinə dair beynəlxalq təcrübə tədqiq edilmişdir. Nəticədə Rusiya Federasiyası (Tümen vilayətində neftqaz maşınqayırma və servis klasterinin reallıqları və inkişaf perspektivləri, Samara vilayətində maşınqayırmanın inkişaf ssenariləri, Başqırdıstan Respublikasının Tuymazı-Oktyabrsk ərazi mikrosistemində klaster, Perm diyarının neft və dağ-mədən maşınqayırma klasteri və Krasnoyarskda neftservis və nefthazırlıq klasteri) və Qazaxıstan Respublikasında iqtisadiyyatın inkişafında klaster yanaşmasına dair təcrübələri baxılaraq ümumiləşdirilmiş nəticələr əks edilmişdir.

Açar sözlər: neft maşınqayırma klasteri, lokallaşma əmsalı, rəqabətqabiliyyət, “daymond” modeli, neft avadanlığı, idxalı əvəz edən istehsalat

GİRİŞ

Dövlət, iqtisadiyyat, elm və təhsil arasında obyektiv motivasiya edilmiş tərəfdaşlığın inkişafı iqtisadiyyatın müasir mərhələdə inkişafının ümumi qanunauyğunluqları ilə şərtləndirilmiş klasterlərin yaradılmasının aktuallığını şərtləndirmişdir. Klaster məhsulun işlənilib hazırlanması, ilkin istehsalından başlayaraq və satış və servis xidmətləri ilə qurtararaq onun bütün istehsalının vahid zəncir ilə gedən sxemə yönəlir ki, bu da klasterin nəinki optimal quruluşu, hətta bütün struktur elementləri xüsusən klasterin “özək”lərinin qarşılıqlı fəaliyyət və fəallıq səviyyəsi ilə müəyyən edilir.

Ölkədə klasterlərin formalaşdırılması məsələləri Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 dekabr 2012-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış” İnkişaf Konsepsiyasında öz əksini tapmışdır. Belə ki, iqtisadiyyatın klasterlər əsasında inkişafı

çərçivəsində neft, qaz emalı və neftkimya zavodlarından ibarət kompleksin inşası planlaşdırılır ki, onun təşkili zəruri investisiyaların cəlb edilməsinə, ekoloji normativlərə riayət olunmasına, son məhsulun istehsalına qədər olan texnoloji zəncirin qurulmasına, hazır məhsulun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə, bu sahədə ixracın həcmnin və çeşidinin genişlənməsinə imkan yaradacaqdır, və ölkənin bölgələrində onların sosial-iqtisadi inkişafını sürətləndirəcək iqtisadiyyatın prioritet sahələri üzrə ərazi-istehsal klasterlərinin yaradılması qeyd edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 dekabr 2014-cü il tarixli 964 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nda isə maşınqayırma, xüsusən, neft maşınqayırması sənayesinin inkişafının diqqət mərkəzində saxlanması, bu sahədə istehsal olunan mal və avadanlıqların daxili tələbatın ödənilməsində payının artırılması istiqamətində tədbirlərin görülməsi qeyd edilmişdir. Dövlət Proqramının həyata keçirilməsi üzrə Tədbirlər Planına isə “Neft maşınqayırma sahəsinin inkişafı ilə bağlı təkliflərin hazırlanıb aidiyyəti üzrə təqdim olunması” adlı 1.11.-ci bənd daxil edilmişdir.

Beləliklə, məqalədə əks edilmiş tədqiqat işinin praktiki əhəmiyyəti ümumiləşdirilmiş nəticələrin “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nda nəzərdə tutulan tədbirlərin aidiyyəti üzrə icrasına dair Tədbirlər Planının 1.11.-ci “Neft maşınqayırma sahəsinin inkişafı ilə bağlı təkliflərin hazırlayıb aidiyyəti üzrə təqdim olunması” və 3.6.-cı “Sənaye klasterlərinin yaradılmasına dair təkliflər hazırlanması və müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi” bəndlərinin icrasında istifadə edilməsilə şərtləndirilmişdir.

1. Beynəlxalq təcrübə

➤ 1.1. Rusiya Federasiyası

✓ *1.1.1. Tümen vilayətində neftqaz maşınqayırma və servis klasterinin reallıqları və inkişaf perspektivləri [15]*

Sərt iqlim şəraitində vilayətin şimalında neftqaz hasilat kompleksinin inkişafının ehtiyacı blok-komplekt avadanlığın istehsalı üzrə maşınqayırma istehsalatının yaradılmasını tələb etmiş və vilayətin Cənubunda “Sibkomplektmontaj”, “Neftemaş” və s. yaradılmışdır.

XX-ci əsrin 80-90-cı illərində inkişaf edən bazar münasibətləri hazırda “Zapsibqazprom” holdinqə inteqrasiya edilmiş ixtisaslaşdırılmış tikintinin

ehtiyaclarının təmin edilməsinə yönələn maşınqayırma və digər sahələrin bir sıra yeni müəssisələrini yaratmışdır. Lakin 90-cı illərdə maşınqayırmanın klaster ixtisaslaşmasının vektorunun dəyişilməsinin əsas katalizatoru vilayətin iqtisadiyyatının baza sektorunun müvafiq ehtiyacları olmuşdur ki, onlar vilayətin Cənubunun sənayeçilərinin o illərin böhran vəziyyətində bir çox maşınqayırma istehsalatları neftqaz avadanlığının buraxılışına operativ yenidən profilləyərək onun ödəmə qabiliyyətli bazarlarına çıxışı tapmağa məcbur etmişdir. Cari yüzilliyin əvvəlindən bu avadanlığın böyük hissəsinin birbaşa istehlakçıları neftqazservis şirkətləri olmuşdur. Bu ixtisaslaşmanın aparıcı dünya və Rusiya şirkətlərinin dislokasiya yerini Cənub vilayətini seçməsi burada mövcud olan neftqaz maşınqayırma segmentinin gələcək sürətləndirilmiş inkişafının əsas amilidir, çünki **profil zavodların iş yerlərinin neftqazxidmət şirkətlərinin fəaliyyət yerlərinə yaxınlığı sonuncularla bu zavodların ciddi rəqabət üstünlüyü kimi nəzərə alınır.** Onlardan ən iriləri “Şlumberje” və “İnteqra” Cənub vilayətində öz istehsal güclərini inkişaf etdirir və neftqaz ixtisaslaşmanın Tümen maşınqayırma klasterinin real “özək”ləri ola bilər.

Tümen vilayətinin maşınqayırma kompleksinin rəqabət qabiliyyətinin indiki zamana kimi mövcud olan amil və quruluşuna gəldikdə isə müəllif - Konsaltinq şirkəti “PREFİŞ” BSC-nin baş direktoru, Tümen vilayət Dumasının məsləhətçisi S.M. Şatoxin - tərəfindən aparılmış tədqiqatlar onda inkişaf etmənin müxtəlif dərəcəsinə baxmayaraq M.Porter-in təsnifatı üzrə klasterin mütləq olan struktur elementləri (şəkl. 1.1.), həmçinin klaster daxili qarşılıqlı fəaliyyətinin müəyyən, lakin “Daymond” modelinin (şəkl. 1.3.) elementləri şəklində klasterin rəqabət qabiliyyətinin təhlili üçün M.Porterlə istifadə edilən bir sıra amillərin aşkar zəifliyi ilə inkişaf etmənin mövcudluğunu göstərmişdir.

Buna baxmayaraq, alınmış məlumatlar göstərir ki, ərazinin təsərrüfat subyektlərinin ilkin aqlomerasiyası müəyyən ixtisaslaşmanın coğrafi lokallaşmış sahələrarası sistemdə artır. Sistemi hər hansısa bir subyektlərin və (və ya) ayrı proseslərin sadəcə məcmusundan fərqləndirən ümumi məqsəd, ardıcılıq və iyerarxiklik təzahür etməyə başladığı zaman bu sistem onu əmələ gətirən elementləri arasında əlaqələrin və münasibətlərin möhkəmləndirilməsi və gücləndirilməsinə obyektiv çəkilir. Tümen maşınqayırmanın klasterləşdirilməsinin potensialının bu qiymətləndirilməsi tədqiqatın üç mərhələsini daxil edən A.B. Yermişinin (Sankt-Peterburq ş., “Leontyev mərkəzi”) metodikası əsasında aparılmışdır:

I. maşınqayırma klasterinin rəqabət qabiliyyətli davamlılığının

kəmiyyət təhlili;

II. maşınqayırma klasterinin rəqabət qabiliyyətli davamlılığının şərtlərinin təhlili;

III. Tümen vilayətinin maşınqayırma sahəsinin klasterləşdirilməsinin potensialının təhlili.

Cədvəl 1.1

Maşınqayırma klasterinin rəqabət qabiliyyətli davamlılığının kəmiyyət təhlili

Göstəricilər	Əmsallar
<p>1. Maşınqayırmanın lokallaşma əmsali (Mlə) vilayətin maşınqayırma sahəsinin onun sənaye istehsalının quruluşunda xüsusi çəkisinin (Tmxç) bu sahənin Rusiyanın sənaye istehsalının həcmində xüsusi çəkisinə (Rmxç) nisbətə müəyyən edilir.</p>	$Tmxç = \frac{\text{Cənub vilayətinin maşınqayırma istehsalının həcmi}}{\text{Cənub vilayətinin sənaye istehsalının həcmi}} = \frac{18\,829.2 \text{ mlyn.rubl}}{91\,954.5 \text{ mlyn.rubl}} = 0.2048$ $Rmxç = \frac{\text{Rusiyanın maşınqayırma istehsalının həcmi}}{\text{Rusiyanın sənaye istehsalının həcmi}} = \frac{2\,894.2 \text{ mlyn.rubl}}{16\,766 \text{ mlyn.rubl}} = 0.1726$ <p>Beləliklə, $Mlə = \frac{Tmxç}{Rmxç} = \frac{0.2048}{0.1726} = \mathbf{1.1866}$</p>
<p>2. Adambaşına maşınqayırma istehsalının əmsali (Amiə) Cənub vilayətinin maşınqayırma sahəsinin Rusiyanın maşınqayırma istehsalının həcmində xüsusi çəkisinin (Rtmxç) Cənub vilayətinin əhalisinin sayının Rusiyanın əhalinin ümumi sayında xüsusi çəkisinə (Rtəxç) nisbətə müəyyən</p>	$Rtmxç = \frac{\text{Cənub vilayətinin maşınqayırma istehsalının həcmi}}{\text{Rusiyanın maşınqayırma istehsalının həcmi}} = \frac{18\,829.2 \text{ mlyn.rubl}}{2\,894\,200 \text{ mlyn.rubl}} = 0.0065$ $Rtəxç = \frac{\text{Cənub vilayətinin əhalisinin sayı}}{\text{Rusiyanın əhalisinin sayı}} = \frac{1\,324.7 \text{ min nəfər}}{142\,200 \text{ min nəfər}} = 0.0094$ <p>Beləliklə, $Amiə = \frac{Rtmxç}{Rtəxç} = \frac{0.0065}{0.0094} = \mathbf{0.6915}$</p>

edilir.	
<p>3. Maşınqayırma ixtisaslaşmasının əmsalı (Miə) Cənub vilayətinin maşınqayırmasının Rusiyanın maşınqayırma sahəsində xüsusi çəkisinin (Rtmxç) ümumi regional məhsulun (Cənub vilayətinin) Rusiyanın ümumi daxili məhsulun həcmində həcmnin xüsusi çəkisinə (Rtxç) nisbətə müəyyən edilir.</p>	$Rtxç = \frac{\text{Cənub vilayətinin ÜRM}}{\text{Rusiyanın ÜDM}} = \frac{275 \text{ mlrd. rubl}}{32\,987.4 \text{ mlrd. rubl}} = 0.0084$ <p>Beləliklə, $Miə = \frac{Rtmxç}{Rtxç} = \frac{0.0065}{0.0084} = \mathbf{0.7738}$</p>

Mənbə: 15

Birinci mərhələdə 2007-ci il üzrə müvafiq indikativ göstəricilərin - lokallaşma əmsalı, adambaşına istehsalın əmsalı və sahəvi ixtisaslaşmanın əmsalı - hesablanması vasitəsilə Rusiya Federasiyasında vilayətin maşınqayırmasının bazar mövqeləri müəyyən edilmişdir.

İstifadə edilən metodikaya müvafiq olaraq bazar ixtisaslaşmasının, yəni klasterləşmənin kəmiyyət potensialına malik olan sahələri indikativ göstəriciləri 1-ə bərabər və ya böyük olan sahələr çıxış edir. Hesablamaların göstərdiyi kimi, bu səviyyəyə yalnız maşınqayırmanın lokallaşma əmsalı çatmış, digər iki göstərici isə 1-dən xeyli azdır, yəni maşınqayırmanın rəqabət davamlılığı Tümen maşınqayırma kompleksinin bazasında klaster layihəsinin perspektivlərinin reallaşdırılması üçün ciddi əlavə investisiyaları tələb edir.

Lakin əgər Cənub vilayətinin maşınqayırmasının klasterləşmə potensialının qiymətləndirilməsini neftqaz ixtisaslaşmasının maşınqayırma klasterinin inkişaf perspektivlərini nəzərə alaraq aparsaq, onda belə klaster yaranmasının bazar mövqeləri haqqında nəticələr olduqca müsbət olur. 2007-ci il üzrə Cənub vilayətində neftqaz avadanlığın istehsalının həcmi haqqında məlumatları və Rusiya Federasiyasında neftqaz avadanlığının istehsalı haqqında RF Sənaye və Ticarət Nazirliyinin məlumatını nəzərə alaraq (müvafiq olaraq 5 684,5 mlyn. rubl və 180 800 mlyn. rubl) indikativ

göstəricilər aşağıdakı dəyəri alır:

$$Ml_{\theta}(nq) = \frac{Tmx\zeta(nq)}{Rmx\zeta(nq)} = \frac{(5\ 684.5 : 91\ 954.5)}{(180\ 800 : 16\ 776\ 000)} = \frac{0.0619}{0.0108} = 5.73$$

$$Ami_{\theta}(nq) = \frac{Rtmx\zeta(nq)}{Rt_{\alpha}\zeta} = \frac{(5\ 684.5 : 180\ 800)}{0.0094} = \frac{0.0315}{0.0094} = 3.35$$

$$Mi_{\theta}(nq) = \frac{Rtmx\zeta(nq)}{Rt_{\alpha}\zeta} = \frac{0.0315}{0.0131} = 2.40$$

Yalnız maşınqayırmanın neftqaz seqmenti üçün klaster təhlilinin ikinci mərhələsində onun ehtiyat bazası, komplektləşdirici və xidmətlərin təchizatçıları, bitişik sahələr ilə qarşılıqlı əlaqə imkanları, bu seqmentin maşınqayırma məhsuluna daxili tələbatın inkişaf səviyyəsi qiymətləndirilmişdir (cədvəl 1.2.).

Vəziyyətin təhlilinin ikinci mərhələsinin nəticələri göstərir ki, Cənub vilayətinin ərazisində maşınqayırma sahəsinin neftqaz seqmentinin rəqabətli davamlılığı üçün kifayət qədər əsas təmin edən neftqaz maşınqayırmanın inkişafında klaster yanaşması üçün müsbət şərtlərin müəyyən siyahısı əmələ gəlmişdir.

Cədvəl 1.2

Ehtiyat bazasının qiymətləndirilməsi

Şərt	Keyfiyyət qiymətləndirilməsi	Kəmiyyət qiymətləndirilməsi
1) İstehsal amilləri :		
1.1) Təbii ehtiyatlar;	1.1) İstifadə edilən əsas təbii ehtiyatlara müəssisələrin mülkiyyət hüququ və ya özəlləşdirmənin birinci növbəli hüququ üzrə əlçatan olan topraq sahələri;	1.1) Praktiki olaraq bütün müəssisələr zəruri olan istehsalat obyektlərini yerləşdirməyə imkan verən topraq sahələri ilə təmin edilmişdir;
1.2) Maddi	1.2) Müəssisələrin texniki-texnoloji təchizat aktivlərinin hissəsində maddi	1.2) Orta hesabla müəssisələrin əsas

ehtiyatlar;	bazası fiziki və mənəvi köhnəlmiş və fəal əvəz edilməsi və modernləşdirilməsini tələb edir; əsas maddi-istehsalat ehtiyat Cənub vilayətinin yaxınlığında yerləşən ərazilərdən Ural müəssisələrilə təchiz edilən metal prokatdır;	fondlarının fəal hissəsinin köhnəlmə səviyyəsi 60-70% təşkil edir;
1.3) Əmək ehtiyatları;	1.3) Müəssisələrin əmək ehtiyatları müasir istehsal üçün zəruri olan işçi və mühəndislik ixtisasına malik deyil, əməkdaşların təqaüd qabağı və təqaüd yaşda yüksək təbəqəsi ilə səciyyələnilir;	1.3) İxtisaslaşdırılmış əmək qüvvəsinin rəsmi kəsiri müəssisələrdə işləyənlərin sayından 2,5-3,5% təşkil edir, 20-40% - təqaüd qabağı və təqaüd yaşda işçilərdir;
1.4) İnfrastruktur ;	1.4) Müəssisələrin təmin etmə infrastrukturunu, o cümlədən kredit-bank xidməti kifayət qədər inkişaf etmiş, lakin təhsil infrastrukturunu səmərəli işləməsində problemlər var, enerji və istilik-su təchizatı strukturunun geniş modernizasiyasını tələb edir, səmərəli logistik sisteminin yaradılması zəruridir.	1.4) Müəssisələrin 100%-i magistral və ya şəxsi istilik və su təminatı sistemləri, mərkəzləşdirilmiş kanalizasiya, rabitə xətləri, asfaltla örtülmüş yollar, dəmiryol çıxılmazlıqlar və s. ilə təchiz edilmiş, müasir logistik terminallar yox, müəssisələrin işçi, mexanik və mühəndis-texniki personalının tədrisi üçün istifadə edilə bilən maşınqayırmanın texnoloji bazası yoxdur.
2) Daxili bazarda tələb	2) Neftqaz sənayesinin dünya transmilli şirkətləri, o cümlədən neftqaz xidmət şirkətlərinin tələblərinin standartlarını əks etdirən məhsul və xidmətlərin çeşid, yenilik və keyfiyyətinə olan alıcıların tələbkarlığının yüksək dərəcəsi.	2) Tümen vilayətinin çərçivəsində reallaşdırılan neftqaz maşınqayırmanın məhsulunun payı onun reallaşdırılması-nın bütün həcmnin 70%-dən 90%-dək tərəddüdüdür və son 4-5 il ərzində tədricən artır; regiona neftqaz avadanlığının idxal təchizatı regional bazarda satışın bütün həcmnin 25-35%-ni təşkil edir; neftqaz

		maşınqayırmanın Tümen müəssisələrinin ixraca təchizatları buraxılan məhsulun ümumi həcmnin 5%-dən artıq olmayaraq təşkil edir.
3) Rəqabət qabiliyyətli sahələr-təchizatçıları/əlaqədar sahələr	3) Komplektləşdiricilər və xidmətlərin təchizatçıları bazar rəqabətqabiliyyətliliyə malikdir; Tümen vilayəti-nin maşınqayırma Assosiasiyası neftqaz maşınqayırma sektorünün müəssisələrinin maraqlar və fəaliyyət şərtlərinin müdafiəsi ilə məşğuldur; elmi-tədqiqat təşkilatların neftqaz müəssisələrinin maraqlarında fəallığı spontan xarakter daşıyır; maşınqayırma sahəsi üçün kadrlar hazırlayan təhsil ocaqlarının kifayət qədər siyahısı var, lakin onların tədris proqramları müasir tələblərə tam dərəcədə uyğun deyil; KİV tərəfindən maşınqayırmanın inkişafına kömək planlı və sistemli xarakter daşımır və bütövlükdə az peşəkardır; vətəndaş cəmiyyətinin digər institutları maşınqayırma sahəsinin inkişafına xüsusi maraq göstərmir; sahənin qarşısında əsas məsələlərə uyğun olmadığından inkişafa köməkliyin forma və dərəcəsi az səmərəli olduğuna baxmayaraq neftqaz maşınqayırmanın inkişafında dövlət və bələdiyyə orqanlarının bəzi bölmələrinin kifayət qədər yüksək maraqlılığı vardır.	3) Neftqaz maşınqayırmanın müəssisələrinə kompleksləşdirici və xidmətlərin təchizatının az hissəsi Cənub vilayətinin müəssisə və təşkilatları ilə həyata keçirilir; təchizatçıların böyük payı Rusiyanın müəssisələridir; təchizatların cüzi hissəsi uzaq və yaxın xaricdən idxal üzrə gedir.

Mənbə: 15

Lakin bu şərtlərin tərkibi və inkişaf etməsi müvafiq klasterin inkişafının yüksək potensialını təmin etməyə imkan verən komplekslik və sistemliliyin zəruri dərəcəsini təsdiq etmir. Buna görə də bu şərtlər klaster təşəbbüsünün reallaşdırılması çərçivəsində onların keyfiyyətinin artırılması və kəmiyyət tərkibinin genişləndirilməsinə məqsədli yönəlmə idarəedici

təsirləri tələb edir.

Tümen vilayətinin Cənubunda neftqaz maşınqayırmanın klasterləşmə potensialının tədqiqinin üçüncü mərhələsində ərazinin uğurlu klaster inkişafı üçün regionun rəqabətqabiliyyətinə idarəedici təsirlərin xarakteri müəyyən edilir (cədvəl 1.3.).

Cədvəl 1.3

Regionun neftqaz maşınqayırmasının rəqabətqabiliyyətinin qiymətləndirilməsi

Klaster təhlilinin istiqamətləri	Klasterləşmənin əlamətləri (əsasları)
1. Klasterin institusional təşkilatı	<p>1.1. Klaster əmələ gəlməsinin fəaliyyətində strukturluluq (təşkilatın mövcudluğu) spontan və razılaşdırılmamışdır.</p> <p>1.2. Klaster əmələ gəlməsinin onun tərkibinin sabitliyi hissəsində davamlılığı yüksəkdir və genişləndirmə vektoruna malikdir.</p> <p>1.3. Dövlət (bələdiyyə) statistika tərəfindən klaster əmələ gəlməsinin fəaliyyətinin müşahidəçiliyi təcrübədən keçirilmir.</p>
2. Klasterin daxili motivasiyasının təşəbbüs edilməsi və dəstəklənməsi	<p>2.1. Neftqaz maşınqayırmasının müəssisələrinin buraxılan məhsullarının eyninövlülmüyü.</p> <p>2.2. Maşınqayırmanın neftqaz seqmentinin məhsulunun əsas alıcılarının eyninövlülmüyü.</p> <p>2.3. Klasterin daxilində maşınqayırma müəssisələrində əməyin təşkil edilməsinin formaları və texnologiyaların mobilliyinin təmin edilməsi.</p> <p>2.4. Klasterin daxilində kapitalın mobilliyinin təmin edilməsi.</p> <p>2.5. Neftqaz maşınqayırmasının müəssisələrində istehsalın innovativliyinin artırılması üçün zəruri şərtlərin təmin edilməsi.</p> <p>2.6. Klasterin ərazisində istehsalat fəaliyyətində əlavə dəyərin davamlı və sürətli artımı.</p>
3. Klasterin	3.1. Klasterin mərkəzi iştirakçılarının (neftqaz

<p>iştirakçılarının rəqabət gücünün müəyyən edilməsi</p>	<p>maşınqayırma seqmentinin, xüsusən klasterin “özək”lərinin) rəqabət gücü periferik iştirakçılarının (digər sahələrin) rəqabət gücünü xeyli üstələyir.</p> <p>3.2. Klasterin bir sıra mərkəzi iştirakçıları öz istehsalat güclərinin sahədaxili kooperasiya və inteqrasiyası hesabına öz rəqabət gücünün artırılması üzrə hərəkətlər həyata keçirirlər.</p> <p>3.3. Klasterin iştirakçılarının əksəriyyətinin (digər sahələrin) rəqabət gücü təxminən eynidir.</p>
<p>4. Klasterin strateji potensialının qiymətləndirilməsi</p>	<p>4.1. Neftqaz maşınqayırmasının istehsalının həcmnin artım templəri 2006-cı və 2007-ci illər üzrə Cənub vilayətinin bütövlükdə sənaye istehsalının cəminin artım tempindən müvafiq olaraq 10,2% və 9,3% yüksəkdir.</p> <p>4.2. Klaster əmələ gəlməsinə daxil olan bütün sahələrin müəssisələrinin istehsalının həcmələrinin artım templəri neftqaz maşınqayırma müəssisələrinin artım templərindən aşağıdır.</p> <p>4.3. Klasterin mərkəzi iştirakçılarının (neftqaz maşınqayırma müəssisələrinin) məhsulunun Cənub vilayətinin sənaye istehsalının həcmində payı təxminən 6,5% təşkil etmişdir (2007-ci ilin nəticələrinə görə).</p> <p>4.4. Klasterin mərkəzi iştirakçılarının məhsulunun (neftqaz maşınqayırma müəssisələrinin) ümumi regional məhsulda payı təxminən 1,4% təşkil etmişdir (2007-ci ilin nəticələrinə görə).</p>

Mənbə: 15

Cədvəl 1.3.-də göstərilən istiqamətlər üzrə aparılmış təhlilin nəticələri üzrə tətbiq edilmiş tədqiqatın metodikasına uyğun olaraq Cənub vilayəti üçün baxılan klaster əmələ gəlməsinin strateji vacibliyi və onun gələcək inkişafı məqsədilə zəruri idarəedici təsirin müvafiq səviyyəsini müəyyən edir. Neftqaz maşınqayırma seqmentinə klaster artımının daha aşağı templəri, lakin ÜRM-də istehsalın həcmnin müqayisəli (Cənub vilayətinin

iqtisadiyyatının digər sahələrə nisbətən) yüksək payı ilə birləşmədə sahəvi inkişafın yüksək templəri xas olduğundan, “Leontyev mərkəzinin” metodikasına uyğun olaraq aşağıdakı nəticə çıxarıla bilər: **tədqiq edilən klaster əmələ gəlməsi Tümen vilayətinin Cənubu üçün strateji vacibliyə malik və öz gələcək inkişafında fəal dəstəyi tələb edir.**

Aydındır ki, nadir istisnalarla klasterin yaranması sırasında baza olaraq sahibkarlıq təşəbbüskarlığı tanına bilən müəyyən amillərin birləşməsinin təsiri altında kortəbii həyata keçirilir. Klasterlərin formalaşdırılması üçün əsas vahid məhsul istiqamətinə aid olan baza texnologiyası, məhsulun marketinq təşviqinin kanalları, kadrların hazırlanması sistemi, nou-haunun generasiyası sistemi kimi bir və ya bir neçə birləşdirən amillərin bir çox təsərrüfat subyektlərilə birgə istifadə edilməsinin imkanı və ya zəruriliyidir. Yuxarıda sadalanan bütün amillər bu və ya digər dərəcədə həm də Tümen vilayətinin Cənubunda yerləşən mərkəzi bəndi və ya klasterin “kök”ü adlandırılan neftqaz maşınqayırma seqmenti olan klaster əmələ gəlməsinin yaradılmasına kömək etmişdir. A.B. Yemişinin metodikası əsasında aparılmış belə klasterin rəqabət davamlılığının kəmiyyət təhlili bu profilin maşınqayırmanın klasterləşməsinin çox yüksək kəmiyyət potensialını göstərmişdir.

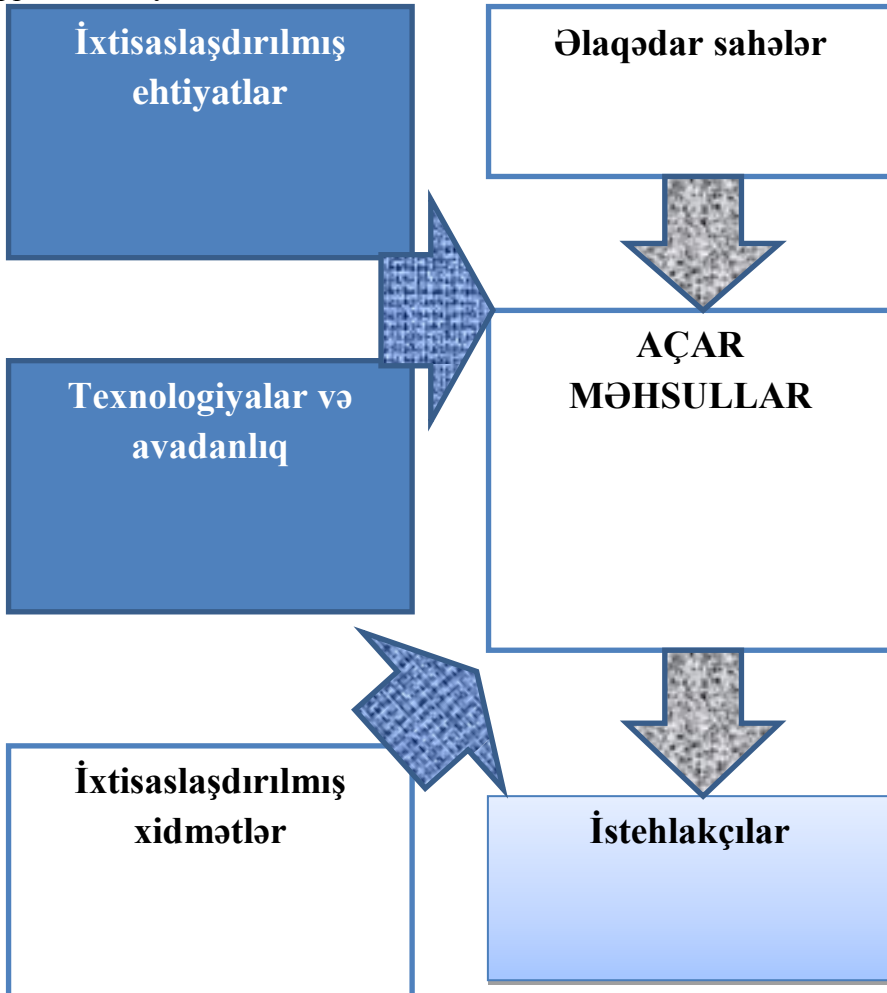
Hər bir klaster öz inkişafında bir neçə mərhələlərdən keçir. Onlar eyni olmaya bilər və onların inkişaf templəri dəyişə bilər. Lakin klasterlərin inkişafı üzrə yolun daxili məntiqi mövcuddur və hətta inkişafın dəqiq forma və istiqaməti müəyyən hallardan asılı olduğuna baxmayaraq klaster hər bir halda öz həyat siklinin aşağıdakı mərhələlərini keçir: aqlomerasiya, yaranan klaster, inkişaf edən klaster, yetkin klaster, transformasiya. Tümen maşınqayırma klasteri sadə aqlomerasiya mərhələsini keçmişdir.

Aparılmış təhlil nəinki gələcək klasterləşmənin potensialının mövcudluğunu göstərmişdir, hətta bir çox iştirakçıların artıq əsas fəaliyyətin ətrafında kooperasiya etməyə və öz əlaqələri vasitəsilə ümumi imkanları reallaşdırmağa başlayan “yaradılan klaster” mərhələsinin tamamlayan fazasına onun keçməsi haqqında nəticə çıxarmaq olar. Klasterin növbəti yetkinlik mərhələsinin – klasterin yeni iştirakçılarının yaradılması və ya cəlb edilməsi (həm mərkəzi, həm də periferik bəndinin) və bütün bu yeni qüvvədə olan şəxslər arasında müvafiq klaster əlaqələrinin yaradılması ilə səciyyələnən “inkişaf edən klaster” - elementləri də görünür. Bununla belə formal və qeyri-formal institutlar və belə əməkdaşlığın dəstəklənmə mexanizmləri yaranır.

Neftqaz ixtisaslaşmasının maşınqayırma klasterinin struktur

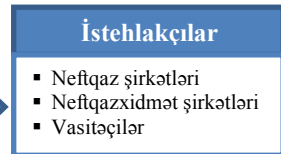
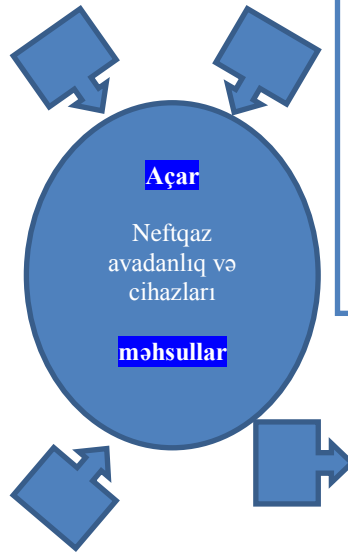
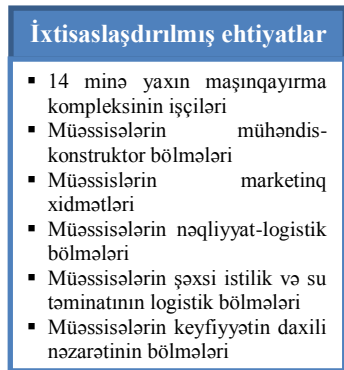
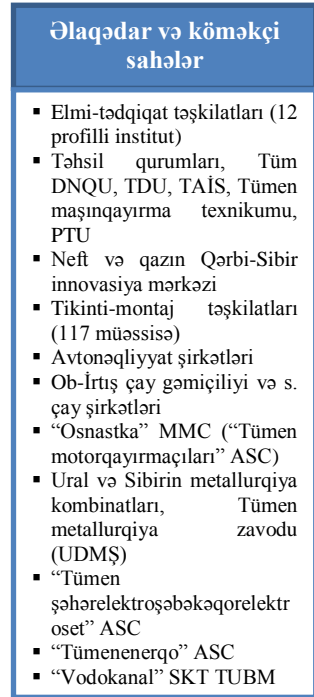
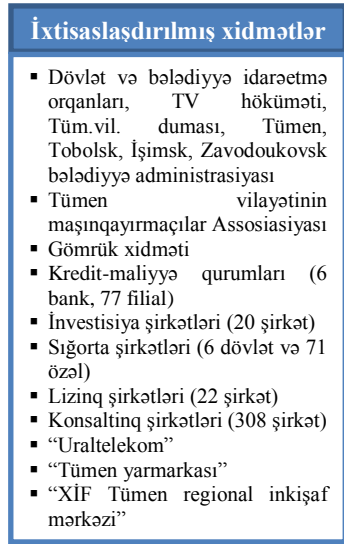
tamamlanmasına nail olmaq üçün M.Porterin metodoloji tövsiyələri fonunda (şək. 1.1.) klaster layihəsinin reallaşdırılması gedişində Tümen neftqaz ixtisaslaşmasının maşınqayırma klasterinin ilkin aqlomerasiya konstruksiyasının başa çatdırılmasının (şək. 1.2.) həyata keçirilməsi zəruridir.

“Texnologiyalar və avadanlıq” və “İxtisaslaşdırılmış ehtiyatlar” kimi konstruksiyanın elementləri müəyyən rəqabətdə inkişafa malik olduğuna baxmayaraq Rusiya maşınqayırmasının ümumi sistemli problemləri klasterin mərkəzi bəndinin strateji davamlılığının formalaşdırılması haqqında deməyə hələ imkan vermir.

Mənbə: 15

Şək. 1.1. Klasterin quruluşu

Texnologiyalar və avadanlıq

1. “Neftemaş” ASC (“QMS Qrupu”)	12. “Tümen aviamühərrikləri” ASC
2. “Sibnefteavtomatika” ASC (“QMS Qrupu”)	13. “TümenETTqiproqaz” MMC eksperimental zavodu
3. “Şlumberje” MMC (“Schlumberger” şirkəti)	14. “QROM” ASC
4. “Tümen gəmiqayırma zavodu” (“İnteqra qrupu”)	15. “SibBurMaş” EİB MMC
5. “Nefteprommaş” Zavodu” ASC	16. “Tümen sınaq-eksperimental zavodu” ASC
6. “Sibnefteqazmaş” Zavodu” ASC	17. “Qeotron” ASC
7. “Sibnefteqazmaş” ASC	18. “Yutson-Servis” MMC
8. “Yeni texnika zavodu” ASC (“TM” ASC)	19. “BKU” Zavodu” ASC
9. “Elektron” Sınaq zavodu” ASC	20. “İşimsk maşınqayırma zavodu” ASC (“Zapsibqazprom”)
10. “Bentek” MMC (“Bentek” şirkəti)	21. “Zavodoukovsk maşınqayırma zavodu” ASC
11. “Qazturboservis” ASC	

Mənbə: 15

Şək. 1.2. Tümen neftqaz ixtisaslaşmasının maşınqayırma klasterinin başa çatdırılmış ilkin aqlomerasiya konstruksiyası

Buna görə *bu elementlərə güclü və enerjili öz inkişafına qadir olan klasterin “özəklərinin” əlavə cəlb edilməsi* təsəvvür edilən kimi *klaster layihəsinin əsas məsələlərindən biridir*. Schlumberger, “İnteqra” qrupu və “QMS Qrupu”-nun maşınqayırma aktivlərindən başqa Cənub vilayətə neftqaz ixtisaslaşmanın maşınqayırma klasterinin mərkəzi bəndinin (“kökün”) “özəkli” komponentinin radikal gücləndirməyə qadir olan “Baker Hughes”, “Halliburton”, “Qenerasiyalar”, “Rimeri” və digər iri profilli şirkətlərin maşınqayırma layihələrini cəlb etmək məqsədmüvafiqdir.

Klasterin “İxtisaslaşdırılmış xidmətlər” elementi özünün başa çatdırılması üzrə geniş səylər tələb edir. İlk aqlomerasiyada nəinki neftqaz maşınqayırma mövzusunda, hətta ümummaşınqayırma texniki-texnoloji mövzusu üzrə ixtisaslaşan injiniring şirkətləri yoxdur. “2020-ci ilə qədər maşınqayırma kompleksinin investisiya inkişafının strategiyasında” konsaltinq şirkəti “PREFİŞ” BSC tərəfindən “Stankoinstrument” Assosiasiyası (Moskva ş.) və ya mühəndis-konsaltinq firması “Solver”-in (Voronej ş.) iştirakı ilə Tümen texnoloji inkişafının regional mərkəzinin (TTİRM) yaradılmasını nəzərdə tutan təklif edilmiş variantlar burada mövcud olan struktur boşluğunu müəyyən dərəcədə doldura bilər. “TümenETTqiproqaz” MMC və bəzi digər neftqaz istiqamətli Tümen institutlarının layihələrində texnoloji maşınqayırma komponentinin gücləndirilməsi Tümen maşınqayırma klasterinin ixtisaslaşdırılmasını gücləndirmək məqsədilə klasterin “İxtisaslaşdırılmış xidmətlər” elementinin sürətli inkişafına həmçinin kömək edə bilərdi.

““Sibnefteavtomatika” mühəndislik-istehsalat şirkəti” ASC-nin bazasında güclü injiniring şirkəti “QMS Qrupu”-nun yerləşdirilməsi perspektivi, qeoloji-kəşfiyyat avadanlıq və cihazların istehsalının innovativliyinin artırılması məqsədilə ““Sibburmaş” EİB” ASC-nin injiniring funksiyalarının gücləndirilməsi kifayət qədər əsaslandırılmış görünür. Əgər qeoloji sahənin Tümen maşınqayırma aktivlərinin konsolidasiyası baş tutarsa bu xüsusilə aktualdır. Əgər həmin istiqamətdə ““NPK-91” elmi-istehsalat kommersiya şirkəti” QSC, həmçinin “Tümen motorqayırmaçıları” ASC-nin konstruktor-texnoloji mərkəzinin injiniring ixtisaslaşması genişləndirilərsə bu məqsədmüvafiq hesab edilir.

İnjiniring xidmətlərindən başqa Tümen klaster əmələ gəlməsinin inkişafını ləngidən ilkin aqlomerasiyanın kəsirli struktur mövqeyinin *inkişaf etmiş ölkələrdə təcrübədən keçirilən maşınqayırma müəssisələrinin, o cümlədən neftqaz segmenti və onunla əlaqədar sahələrin düzgün bazar mövqeləşdirilməsini təmin etməyi bacaran ixtisaslaşdırılmış marketing*

agentliklərinin yoxluğudur. Maşınqayırma zavodlarının innovasiya məhsullarının hissəsində onun bazarlara belə irəliləyişini TTİRM yerinə yetirə bilərdi. Bu o halda mümkündür ki, onun funksiyalarına həmçinin zavod ETTKİ-lərin koordinasiyası və Tümen texnoparkında ümumi sahəvi rezident qismində vilayətin maşınqayırmaçılarının təmsilçiliyi də daxil edilsin. Daha geniş mənada marketinq işlərini müvafiq olaraq onun funksiyalarını yönəldərək və klasterdə kiçik və orta miqyaslı maşınqayırma firmalarının inkişafı üçün xüsusi vacib olan səlahiyyətlərinə regionlararası meydançalarda maşınqayırma müəssisələrinin səmərəli işinin təmin edilməsini daxil edərək Cənub vilayətində fəaliyyət göstərən kifayət qədər iri marketinq operatorunun fəaliyyət predmetinə daxil etmək məqsədmüvafiqdir. Belə marketinq xidməti həmçinin öz üzərinə həm də biznes-strukturlarının yeni bazarlara çıxışında və ya onlara yeni məhsulu çıxaranda qarşısında duran kommunikativ və təqdimati məsələləri götürə bilər. “Tümen yarmarkası” ASC-nin ixtisaslaşdırılmış xidmətin marketinq işinin tammiqyaslı formatı ilə texnoloji imkanların birləşdirilməsi həm beynəlxalq bazarlarda, həm də Rusiyanın müvafiq bazar meydançalarında Tümen maşınqayırma zavodlarının daha geniş işə daxil edilməsi prosesini keyli asanlaşdırmağa imkan verəcəkdir.

Bu prosesə strateji planda həm də *Tümen klasterində neftservis şirkətlərinin və Tümen vilayətinin maşınqayırma kompleksinin, birinci növbədə maşınqayırmanın neftqaz seqmentinin məhsulu ilə işləyən ixtisaslaşdırılmış logistik və nəqliyyat operatorunun maddi-texniki təminatı sahəsində iri ixtisaslaşdırılmış vasitəçinin ortaya çıxması* kömək edəcəkdir. Bu xüsusən sayına əsasən Tümen zavodları aid olan kiçik və orta həcmli maşınqayırma müəssisələri üçün vacibdir. Bu müəssisələrin əksəriyyəti öz məhsulunun rəqabət qabiliyyəti üçün zəruri bazar xüsusiyyətlərinin kompleksini təmin edə bilmir. Lakin bazar iqtisadiyyatında belə xüsusiyyətləri az olmayan hissəsini iri strateji vasitəçilər nail olduğundan çox vaxt bu tələb edilmir. Onlar Rusiyada əvvəllər maddi-texniki təminatın dövlət sisteminin tutduğu yeri tutmaqla tanınmışlar. Beləliklə, belə vasitəçilərin formalaşdırılması və dəstəyi həmçinin neftqaz maşınqayırma müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətinin artırılması məqsədilə klaster siyasətinin əsas elementlərindən biri hesab edilə bilər.

Maşınqayırma zavodlarının inkişafında dünya təmayüllərini nəzərə alaraq ayrı ixtisaslaşdırılmış texnoloji mərkəzlərin yaradılması məsələsi çox aktual hesab edilir ki, bu da maşınqayırma müəssisələrinə öz üzərindən köməkçi istehsalatların saxlanılması zərurətini çıxarmağa imkan verəcəkdir.

Məhz bu istiqamətdə Rusiya maşınqayırmaçıları Birliyi və vilayətin hökumətinin köməkliliylə “Pumori-SİZ” korporasiyanın bazasında istehsalatın sürətli hazırlanmasının vilayət mərkəzini daxil edərək artıq dörd regional ixtisaslaşdırılmış texnoloji mərkəz yaradılmış Sverdlovsk vilayətinin maşınqayırma fəaliyyətinin modernizasiyası ilə vəziyyəti inkişaf edir. Strategiyanın hazırlanmasında şirkətlə həmçinin *“Tümen motorqayırmaçıları” ASC-nin texnoloji imkanları bazasında istehsalatın sürətli hazırlanması kompleksinin formatında avadanlıqların hazırlanması və çətin detalların metal emalı üzrə regional ixtisaslaşdırılmış mərkəzinin yerləşdirilməsinin* məqsədəmüvafiqliyi göstərilmişdir. Cənub vilayətində *tökmə, qalvanika, qaynaq və dəstək fəaliyyətlərinin digər sahələr üzrə ixtisaslaşdırılmış mərkəzlərin yaradılması* nəinki maşınqayırma kompleksinin iqtisadi və texnoloji səmərəliliyini yüksəltməyə imkan verə bilərdi, hətta maşınqayırma klasterinin strukturunun optimallaşdırılmasına əhəmiyyətli təsir göstərə bilərdi.

Klasterin *“İxtisaslaşdırılmış xidmətlər”* elementinin çərçivəsində həmçinin Tümen klasterinin inkişafına həm dövlət, həm də ictimai institutlarının təsirinin mövcudluğunu əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirmək lazımdır. Klaster layihələrinin reallaşdırılmasında ictimai birliklər və sahibkarlar ittifaqı, ərazi ticari-sənaye palataları, sənayenin inkişafının infrastrukturunun və sahibkarlığın dəstəklənməsi təşkilatlarının rolu aydın təsəvvür edilir. Klasterin gözədəyən daxili dinamikaya nail olmaq üçün əlaqədar sahələrin tərkibindən bir çox iştirakçıların cəlb edilməsi və müəyyən kritik kütlənin nail olmasına ehtiyacı vardır. Hal-hazırda klaster inkişafının dünya təcrübəsi göstərir ki, onların inkişafının sürətləndirilməsində klasterin mərkəzi seqmentinin fəaliyyəti ilə əlaqədar elm və təhsil sahələrinin xüsusi çəkisi vardır. Bununla əlaqədar olaraq Tümen maşınqayırma klasterinin başa çatdırılmasında *müasir elmi-təhsil komplekslərinin yaradılmasının dəstəyinə birinci dərəcəli diqqət ayırmaq lazımdır.* Sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə müxtəlif adlarla mövcud olan eyni zamanda kadr tərkibinin rotasiyası və sənaye üçün yüksəkixtisaslı mütəxəssislər hazırlanmasının çoxpilləli strukturları ilə təminatla yüksəksəmərəli elmi təşkilatlar olaraq elm-təhsil kompleksləri universitetlər və sahəvi elmi-tədqiqat institutlarının potensialının birləşdirilməsi aləti çıxış edir. Elmi-təhsil kompleksinin əsasında üç struktur vahidinin birləşdirilməsi durur: texniki ali təhsil müəssisəsinin kafedrası, texniki ali təhsil müəssisəsinin tərkibinə daxil olan elmi-tədqiqat institutu və sahəvi institut. Tümen şəhərində sahəvi elmin təmərküzləşməsinin kifayət qədər yüksək

dərəcəsi vardır. 32 elmi-tədqiqat təşkilatından 12-si neftqaz mövzusu üzrə ixtisaslaşır. Buna görə onların iştirakı ilə elmi-təhsil kompleksinin yaradılması neftqaz ixtisaslaşmanın maşınqayırma klasterinin kadr potensialı və innovasiya istiqamətliliyini ciddi gücləndirə bilər.

Yuxarıda sadalanmış struktur vahidlərinin birləşdirilməsi xarici kontragentlərə nisbətdə bütöv vahid qismində çıxış edən və hər biri vacib rol oynayan elmi-təhsil kompleksinin bütün tərkib hissələri struktur vahidlərinin fəaliyyətinin ümumi rəhbərliyi, funksional razılıq və koordinasiyası deməkdir. Ali təhsil müəssisəsinin kafedrasına cavan mütəxəssislərin daimi axını, onların ilkin təlimi, gələcək yönləndirilməsi və elmi fəaliyyət üçün seçimin təmin edilməsi məsələsi ayrılmışdır. Ali təhsil müəssisəsinin tərkibinə daxil olan elmi-tədqiqat institutu (mərkəzi) tələbə və aspirant işlərinin çərçivəsində yeni fikirlər generasiya edən və yeni işləmələr formalaşdırılan ilkin poliqon funksiyasını yerinə yetirir; burada elmi kadrların ixtisaslaşması və seçimi davam edir. Sahəvi institut uzunmüddətli əsasda elmi kollektivləri formalaşdırır və bütün elmi-təhsil mərkəzi üçün həmçinin istehsalat müəssisələrilə “əks əlaqə” funksiyasını yerinə yetirərək elmi işləmələri sənayə tətbiqinə qədər çatdırır.

Əlaqəli sahələrin müəssisələrinin siyahısına ilk növbədə Cənub vilayətində *məhsulları neftqaz maşınqayırma məhsullarının hazırlanması üçün lazım olan idxalı əvəz edən istehsalatlarının* yaradılmasını təmin edən bilən xarici şirkətləri cəlb etmək *məqsədəmüvafiqdir*. Məsələn üçün şirkətlə Strategiyada Cənub vilayətində şotland firması “Rabberatkins LTD”-nin lisenziyası üzrə neftqaz sənayesi üçün zavodlarda istehsal edilən avadanlığın komplektləşdirilməsi üçün rezin-texniki məhsulların – stasionar və çıxarılan pakerlər, neftin nəqli üçün porşenlər, mərkəzləyici plastinlər, rezin araqlar, qurğunun arxa hissəsinin komponentləri, yüksək temperatur və təzyiqdə iş üçün quyuların rezin elementləri, iskanə elementləri, karotaj sistemləri və s. – istehsalının yaradılması imkanının baxılması təklif edilmişdir. Bundan başqa vilayətin ərazisinə *neftqaz maşınqayırma birbaşa birləşdirilməyən, lakin neftqaz sahəsinin servis şirkətlərinin texnoloji ehtiyaclarının təmin edilməsilə bağlı idxalı əvəz edən istehsalatları* da cəlb etmək lazımdır. Məsələn üçün Cənub vilayətində əsas istehlakçıları neftqazservis şirkətləri olan neftqaz boru kəmərlərində sementləşdirmə, stimullaşdırma və digər işlərin yerinə yetirilməsi üçün ixtisaslaşdırılmış kimyəvi əlavələrin (aşqarların) “Obins LTD” şirkətilə (Böyük Britaniya) birgə istehsalatın təşkil edilməsi fikri aktualdır.

Klasterdə qarşılıqlı əlavəedicə təsərrüfat subyektlərində kritik kütlənin

mövcudluğu kiçik ölçülü çevik firma və ehtiyatların iri təchizatçıları arasında daimi yenilənən əlaqələri formalaşdırmaq və uzun müddət qoruyub saxlamaq imkanını verir.

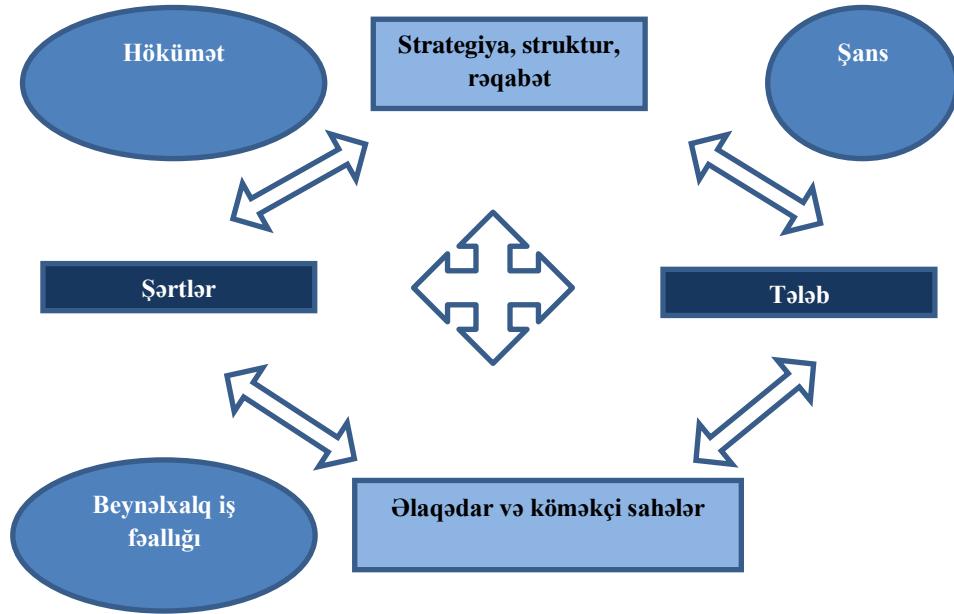
Klaster əmələ gəlməsinin ən vacib elementi olaraq əsas məhsulların istehlakçıları klasterlərin əsas tiplərinin qurulması konfigurasiyasını müəyyən edir. *Tümen neftqaz ixtisaslaşmasının maşınqayırma klasteri təsəvvür edilən kimi Cənub vilayətinin maşınqayırma müəssisələri öz məhsullarının xarici (klasterin ərazisinə nisbətən) istehlakçılarına - Xanti-Mansiysk muxtar dairəsi və Yamalo-Nenetsk muxtar dairəsində yerləşdirilmiş neftqaz şirkətlərinə - iqtisadi vəziyyətlə təchizatına yönləndirildiyinə görə klaster əmələ gəlməsinin “peyk” tipinin konfigurasiyasında yaradılmışdır.* Belə əmələ gəlmənin mövcud olan qurulma tipologiyasına müvafiq olaraq “peyk” klasterinin zavodları həm eyni texnoloji zəncirdə digər müəssisələr, həm də Cənub vilayətində öz rəqiblərindən nisbətən müstəqil olmuşlar. Bundan başqa müəssisələr – “peyklər” arasında rəqabət fərqli məhsul növlərinin istehsal etdiyinə görə də məhdudlaşdırılmışlar.

Hal-hazırda Tümen klasterinin konfigurasiyası klasterin əsas məhsullarının bir çox əsas istehlakçıları – neftqazservis şirkətləri – Cənub vilayətinə gəldiyindən, baxmayaraq ki, onların burada nümayəndəliyini ərazinin klaster inkişafının sürətləndirilməsi üçün bundan sonra da genişləndirmək lazımdır, klaster əmələ gəlməsinin tədricən “radikal” tipinin (hub-and-spore) xüsusiyyətlərini əldə edir. Belə genişləndirmə neftservis şirkətləri əksər hallarda neftqazemal rayonlarına yaxın olan əraziləri öz yerləşmə yeri olaraq seçdiyinə görə obyektiv ilkin şərtləri vardır. Bununla belə Tümen vilayətində artıq müəyyən dərəcədə təmin edilən öz bölmələrinin nəqliyyat hərəkətiliyi və onların işçilərinin rahat yaşamasının təmin edilməsi zərurəti də nəzərdə tutulur.

Klaster əmələ gəlməsinin parametrlərinin qiymətləndirilməsini M.Porterlə işlənilib hazırlanmış “Daymond” modelinin (şək. 1.3.) əsasında aparmaq olar. Şirkətlə hesablanmışdır ki, bu modelə fin ekspertlərilə əlavə daxil edilmiş “Beynəlxalq iş fəallığı” amilinin daxil edilməsi belə təhlili daha dəqiq aparmağa imkan verəcək və buna görə o modelin ilkin versiyasına əlavə edilmişdir.

“Daymond” modelinə daxil edilmiş (cədvəl 1.2., 1.3.) klasterin vəziyyətinin amillərinin ilkin təhlili göstərdi ki, Tümen maşınqayırma klasterinin fəallaşdırılması, yəni onun bütün struktur elementlərinin geniş daxili qarşılıqlı əlaqənin təşkil edilmiş təşəbbüskar inkişafı və klasterdə

mövcud olan biznes-subyektlərin təsərrüfat əlaqələrinin dərinləşdirilməsi, Cənub vilayətində fəaliyyət göstərən bütün təsir institutlarının onun klaster inkişafının amillərinin formalaşdırılması və fəallığında əməkdaşlığa strateji məqsədləndirməsi tələb edilir.

Mənbə: 15

Şək 1.3. “Daymond” modeli

Rusiyanın dövlət quruluşunun xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq ehtimal edilir ki, klasterin başa çatdırılması və fəallaşdırılmasının təşəbbüskarları Tümen vilayətinin hökuməti çıxış edə bilər. Burada klaster layihəsinin işlənilib hazırlanması və reallaşdırılmasını bu layihədə federal hakimiyyətlərin konkret iştirakı və köməkliliyinə arxalanmağa imkan verən 2007-ci ildə RF-nın İqtisadi inkişaf nazirliyi ilə təsdiq edilmiş “Rusiyada klaster siyasətinin konsepsiyası”na müvafiq həyata keçirtməyə gərəkdir.

✓ **1.1.2. Samara vilayətində maşınqayırmanın inkişaf ssenariləri [2]**

Samara vilayətində 2030-cu ilə qədər olan müddətə maşınqayırmanın inkişaf yollarının müəyyən edilməsi məqsədilə onların reallaşdırılmasından iqtisadi effekti nöqtəyi-nəzərdən daha çox optimal variantın əsaslandırılması ilə maşınqayırma müəssisələrinin inkişaf ssenariləri baxılmışdır. Maşınqayırma müəssisələri müxtəlif biznes-özəklərə malik olan iki iqtisadi rejimə (sənaye və post-sənaye) aid edilə bilər. Bununla belə maşınqayırma

müəssisələri məhsul, həmçinin bu müəssisələrə nisbətən ana klasterlərinin tərkib hissəsidir. Maşınqayırma müəssisələrinin inkişafının uğuru iki amillə müəyyən edilir:

- digər amillərin sayında həmin klasterin baza rejimi ilə müəyyən edilən klasterlərin inkişafının uğuru və ana klasterində maşınqayırma müəssisələrinin vəziyyəti ilə;

- müəssisənin aid olduğu iqtisadi rejimin ərazinin (Samara vilayətinin) iqtisadi rejiminə nisbəti və bu ərazinin ehtiyat bazasının vəziyyətilə.

Nümunələrin biri – maşınqayırma müəssisəsi neft sənayesi klasterinə (biosfer iqtisadi rejiminin klasteri) daxildir. Bu müəssisə fontan armaturu və ya metal konstruksiyalar istehsal edə bilər və bununla belə sənaye iqtisadi rejiminə aiddir. Yəni onun biznes özəyi (rəqabətqabiliyyəti təşkil edən əsas amilləri):

- səmərəli marketinq siyasəti (bazarda yerin mövcudluğu);
- nisbətən ucuz ehtiyatlara – xammal, energetik, əmək – giriş təşkil edir. Söhbət istehsalın texnologiyasını qəbul edə və dəstəkləyə bilən, misal üçün uzun müddət ərzində lazım olan keyfiyyətlə bir neçə çətin olmayan əməliyyatları yerinə yetirə bilən insanlar haqqında gedir;

- sənaye iqtisadi rejiminin müəssisələri ilə istifadə edilən istehsalın texnologiyasının bazarında azad dövriyyə və investisiyaların mövcudluğunda onların əldə etməsi imkanı.

Neft emal klasterinin tərkibinə daxil olan maşınqayırma müəssisəsi üçün marketinq siyasətinin səmərəliliyi əgər ana klasterinin baza müəssisələri hər hansısa amillərin təsiri altında təchizatçını dəyişmək istəməsələr hətta ucuz ehtiyatlara giriş olmadan ona mövcud olmağa imkan verən qurulmuş əlaqələr və klasterin spesifikasiyasını yaxşı bilməklə təmin edilir. Neft ehtiyatlarının tükəndiyi halda bu maşınqayırma müəssisəsini onun ləğv edilməsilə başa çatı bilən fəaliyyətinin degenerasiyasının ağır böhranı gözləyir.

✓ **1.1.3. Başqırdıstan Respublikasının Tuymazı-Oktyabrsk ərazi mikrosistemində klaster [13, 6, 16]**

Rusiya və Başqırdıstan Respublikasında inkişafın innovasiya keçidinə zərurətlə əlaqədar olaraq klaster siyasətinə daha çox diqqət ayrılır. Başqırdıstan Respublikasında klaster siyasətinin reallaşdırılması üzrə tədbirlər planının klaster təşəbbüsləri çərçivəsində Tuymazı-Oktyabrsk ərazi sosial-iqtisadi mikrosisteminin modernləşdirilməsinin potensial klasterlərin işlənilib hazırlanmasının müəllif - N.Q. Salımqareyev - cəhdi edilmişdir.

Tuymazı-Oktyabrsk ərazi mikrosisteminin istehsalın ərazi təşkil edilməsinin müasir formasını – klasteri - yaratmağa imkan verən innovasiya

artımının ehtiyatlarına birinci növbədə aşağıdakıları aid etmək zəruridir.

1. İstehsal sektoru tərəfindən tələbatın ödənilməsi üçün mühəndis ixtisaslarının mütəxəssislərinin buraxılmasına yönələn ali təhsil müəssisələrinin – Ufmsk neft texniki universitetinin Oktyabrsk filialının (UDNTU), Ufmsk dövlət aviasiya texniki universitetinin Tuymazinsk filialının (UDATU) - mövcudluğu;

2. Maşınqayırma kompleksinin müəssisələrində yeni texnologiya və istehsalların tətbiqi.

“Uraltextnostroy – Tuymazı-ximmaş” ASC məhsulun geniş spektrini (neftkimya, metallurgiya, yeyinti və sənayenin digər sahələri, həmçinin yanacaq-enerji kompleksi üçün avadanlıq) buraxan idarəetmənin çevik strukturu ilə çoxprofilli müəssisədir. Zavodda konstruktor sənədləşdirməsinin işlənilib hazırlanmasının sıx müddətlərinə malik olan vahid kiçikseriyalı istehsalın şəraitində proqram təminatının vasitələrinin tətbiqi ilə yeni nəslin kompüterləri əsasında reallaşdırılan avtomatlaşdırılmış işin hər cəhətini qavrayan layihələndirmə sistemi tətbiq edilmişdir.

Oktyabrsk şəhərində “OZNA səhmdar şirkəti” ASC (Oktyabrsk neftavtomatika zavodu) yanacaq-enerji kompleksi bazarında neftqaz avadanlığının aparıcı istehsalçılarından biridir. Neftin hasilatı, nəqli və hazırlanması, həmçinin muxtar istilik və yaşayış, istehsal bina və tikintilərin isti su təchizatı ilə əlaqədar məsələləri həll etməyi bacaran geniş avadanlıq siyahısını istehsal edir. Şirkət avadanlığın istehsalının tam siklini – onun layihələndirilməsi və hazırlanmasından montaj və istismara verilmə işlərinə, məhsulun servis dəstəyi və əlavə xidmətlərinin böyük siyahısını – həyata keçirir. Müəssisə elmtutumlu innovasiya avadanlığında səhmdar cəmiyyətin tərəfdaşlarının ehtiyaclarına tamamilə uyğun olmağa imkan verən vahid texnoloji kompleksini optimal saxlayır;

3. Birbaşa müəssisələrdə elmi-tədqiqat mərkəzlərinin yaradılması və yeni texnologiyaların tətbiqi üzrə fəaliyyətin fəallaşdırılması.

Oktyabrsk şəhərinin Qeofiziki tədqiqatlar və qeoloji-kəşfiyyat quyularının elmi-tədqiqat və layihə-konstruktor institutunun elmi-istehsalat müəssisəsi (“QQTÜETİ” EİM ASC) neft emalı sahəsi üçün müasir unikal qeofiziki metod və texnologiyalar (aparatura, avadanlıq, metodikalar, proqram təminatı və s.) işləyib hazırlayır. QQTÜETİ-nin nəzdində yaradılmış kiçik müəssisələr işləmələrin müddətlərinin azaldılması və onların istehsalatda ötürülmə və uyğunlaşdırılması prosesinin sürətləndirilməsinə köməklik edir.

Qazma borularda üfüqi quyuların qeofiziki tədqiqatlar və quyular aras

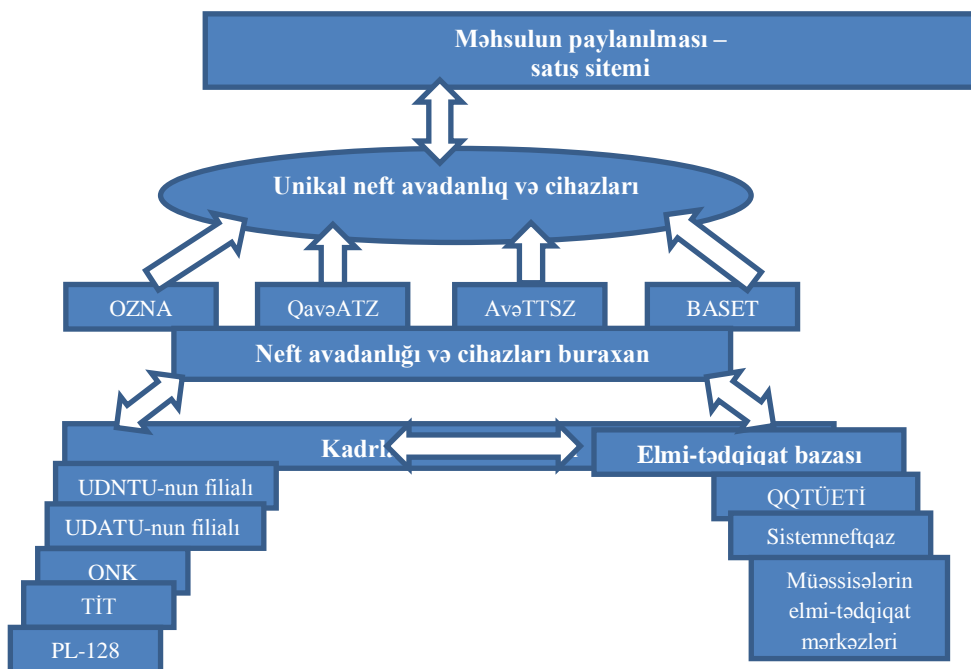
seismoqrafiyanın texnologiyasının işləmələri unikaldır, bu məqsədlər üçün yaradılmış kompüterləşdirilmiş aparatura-metodiki komplekslər böyük tələbata malikdir.

Neft və onun emalı məhsullarının uçotunun yüksək dəqiqli blok qovşaqlarını “Sistemnefteqaz” elmi-istehsalat müəssisəsi” ASC buraxır. Məhsulların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün həm öz işləmələri, həm də “Oniks” şirkətinin ingilis sıxlığın ölçülməsi, “Phase Dinamik” nəmliyin ölçülməsi kimi ən yaxşı xarici komplektləşdirici məhsullar istifadə edilir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə bazar iqtisadiyyatının təcrübəsi göstərdi ki, sahibkarlıq innovasiyanın reallaşdırılması ilə ən sıx əlaqədar olan sosial fəallığın məhz o formasıdır. Buna görə Tuymazı şəhərində kiçik biznesin mühitində “BASET” elmi-istehsalat müəssisəsinin peydə olunması bu regionun innovasiya artımının imkanlarının sübutlarından daha biridir. “BASET”-in (Enerjiyə qənaət edən texnologiyaların Başkir sistemləri) birinci rəqabətqabiliyyətli məhsulu hazırlanma mərhələsində hər formanı qəbul edən, hər mühitdə - suda, havada, yağlarda, arqessiv mühitdə - işləyən borulu elektrik qızdırıcılar olmuşdur. “BASET” 50 növdən çox, həmçinin atom sənayesi üçün məhsul istehsal edir.

Unikal neft avadanlıq və cihazların istehsalı üzrə klasterin əsas məqsədi regionun elmi müəssisə, təhsil müəssisəsi və maşınqayırma müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətli məhsulun birgə işlənilib hazırlanması və istehsalında səylərinin birləşdirilməsi görünür (şək. 1.4). Bu günə qədər onlardan hər biri hətta digər müəssisə və ya idarədə artıq işlənilib hazırlananı kopyalaraq öz-özünə işləyir.

Lakin 2012-ci ilin iyun ayında Başqırdıstan Respublikasının İqtisadi inkişaf nazirliyinin təşəbbüsü və Oktyabrsk şəhərinin şəhər dairəsinin administrasiyasının dəstəyi ilə fransa ekspertlərinin fikrinə görə dünya səviyyəsində klaster olmağa bütün ilkin şərtləri olan neft maşınqayırma klasterinin yaradılması haqqında müqavilə imzalanmışdır. Ona “OZNA səhmdar şirkəti” ASC, “OZNA-Hesablayıcı sistemlər” MMC, “Paker” Elmi-İstehsal Firması MMC, “Pribor” EİŞ MMC, QQTÜETİ EİM ASC və Tuymazovun iki müəssisəsi – “Uraltextnostroy-Tuymazıximmaş” ASC və Qeofizika avadanlıq və aparatının Tuymazinsk zavodu daxil olmuşdur.

Mənbə: 13

Şək. 1.4. Neft avadanlığının istehsalı üzrə klaster

Elmi-istehsalat firması “Paker” Rusiya və MDB ölkələrinin təxminən bütün neftqazemal və servis müəssisələrilə işləyən Rusiya və MDB ölkələrinin paker-lövbər avadanlığı bazarında liderdir. EİF “Paker” paker-klapan avadanlıq, neftin hasilatı üçün komponovkalar, plast təzyiqinin saxlanması (PTS) sistemi, qazma, təmir və quyuların inkişaf etdirilməsini həyata keçirir [<http://npf-paker.ru/katalog/> - avadanlıq kataloqu]. Bundan başqa şirkət Sifarişçinin texniki tapşırığı üzrə yeni texnika və texnologiyanın seçilməsi, mühəndislik dəstəyi, təmir, prokat üzrə geniş spektr xidmətləri təmin edir, metal emalı üzrə xidmətlər göstərir.

EİF “Paker” həmçinin yük daşınması, metroloji təminat və qeyri-dağıdıcı nəzarət üzrə xidmətlər göstərir. EİF “Paker”-in metroloji xidməti kalibrəmə hüququna akkreditə edilmiş və həndəsi dəyərlərin ölçü vasitələrinin təmirinə lisenziyası vardır. Müəssisənin mərkəzi zavod laboratoriyası xammal, material, metal prokat və hazır məhsulun keyfiyyətinin nəzarətini həyata keçirir.

Şəhər ümumiyyətlə yaxşı sənaye bazasına malikdir. Oktyabrskın təhsil dərəcəsi yüksəkdir, klasterin istiqaməti üzrə bu ilk növbədə UDNTU OF və

Oktyabrsk neft kollecidir. Birinci növbədə QQTÜETİ kimi vacib elmi tərkibi də vardır.

Bu innovasiya layihəsinin həm ekspertlər, həm də müzakirənin digər iştirakçıları qabaqda böyük təşkilati işin olacağı barədə razılaşımlar, bir neçə müstəqil müəssisələrə birgə hərəkət etməyi öyrənmək, çox problemləri həll etmək zəruridir.

✓ **1.1.4. Perm diyarının neft və dağ-mədən maşınqayırma klasteri [9, 14]**

Klasterin özəyi “Radius-Servis” MMC, “Novomet-Perm” QSC, “QTÜETİ – qazma aləti”, “Oçersk maşınqayırma zavodu” ASC, “Kunqursk maşınqayırma zavodu” ASC, “PETTİ” ASC, “Pavlovsk maşınqayırma zavodu” ASC, “Permsk neft maşınqayırma şirkəti” QSC, “Elkam-neftemaş” MMC, ““Maşınqayırmaçı” Permsk zavodu” ASC, “Aleksandrovsk maşınqayırma zavodu” ASC müəssisələrdir. Klasterə daxil olan şirkətlər mobil qazma qurğular, turbo-qazmalar, dalma elektrik mühərriklər, vaqonetkalar, kontakt elektrovoz, nasos ştanqları buraxır.

Perm neft maşınqayırma və servis klasteri ənənəvi olaraq lider kondisiya və ambisiyaları nümayiş etdirir: “Motovilixinsk zavodları” ASC və “Permsk neft maşınqayırma şirkəti” QSC neftçilər üçün ənənəvi olaraq qazma borularını təchiz edir. “Novomet Perm” QSC “Rosnano”-nun dəstəyilə nanotexnologiyaların işlənilib hazırlanmasına uğurla “daxil olmuş”, “Kunqur” şirkətlər qrupu kəşfiyyat və istifadə qazma üçün neft sahəsinin avadanlığının yeni xəttlərini tətbiq edir.

Neftqaz maşınqayırma şirkətləri öz məhsulunun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına çalışır. Bir sıra avadanlıq növlərinin istehsalında böyük tərəqqi əldə edilmişdir: qazma qurğular, reduktor turbo-qazmalar, qazma iskənə, elektrik mərkəzdənqazma nasosları.

Neftqaz avadanlığının istehsalçılarının Birliyi sahəvi institut, ali təhsil müəssisələri və müəssisələrdə texnikanın yeni nümunələrinin yaradılması, layihə-konstruktor və layihə-metodik işləri mərhələlərində maliyyələşdirilməsinə cəlb edilməsini təmin edə bilən milli neftqaz maşınqayırmasının elmi-texniki potensialının inkişafı üzrə dövlət proqramının işlənilib hazırlanmasına çağırır.

✓ **1.1.5. Krasnoyarskda neftservis və neft hazırlıq klasteri [1]**

X-cu Krasnoyarsk şəhər forumu çərçivəsində baş tutan “Neftservis texnologiyalarının lokallaşdırılması” danışıq meydançasının ərəfəsində məlum olmuşdur ki, Krasnoyarskda məqsədi yerli müəssisələrin iri neftqaz şirkətlərinin sifarişlərinə daxil edilməli olan şəhərin 22 müəssisəsinin

iştirakı ilə neftservis və neft hazırlığı klasterinin yaradılması üzrə layihə reallaşdırılır. Söhbətin leytmotivi idxalı əvəz etmə məsələsi olmuşdur. Avrobirliyi və ABŞ-la sektoral sanksiyaların tətbiqi ilə bir çox Rusiya şirkətləri investisiya layihələrinin reallaşdırılması üçün texnologiya və maliyyə ehtiyatlarına daxil olmada məhdudlaşdırılmışdır. Ölkənin hökumətinin qiymətləndirilməsinə görə Rusiya neftçilərinin xaricdən avadanlığın təchizatından asılılığı bu gün 50% təşkil edir. Qeyd edilmişdir ki, artıq bu gün neftqaz şirkətlərinin sifarişlərinə texnoloji hazırlıq dərəcəsi imkan verən “Zenit LKB” QSC (neft şirkətləri ilə işləmək təcrübəsinə malikdir, neft emalı avadanlığı və neft hazırlığı üçün avadanlıq istehsal edir, Aker Solutions şirkətilə layihələrin reallaşdırılmasında podratçıdır) və “Krasnoyarsk maşınqayırma zavodu” ASC daxil edilə bilər. Xüsusilə Zenit LKB artıq bu gün neft şirkətləri üçün o cümlədən şəhərin müəssisələrilə kooperasiyada istehsalın həcmi artırmağa hazırdır. Digər Krasnoyarsk müəssisələrinin rəhbərləri həmçinin bu istiqamətdə işləməyə hazır olduqlarını təsdiqləmişlər.

SFU neft və qaz İnstitutunun direktoru Nikolay Dovjenko qeyd etmişdir ki: - institutda Novosibirsk kataliz institutu ilə birgə xaricilərdən (Rusiyanın neft emalı zavodlarına katalizatorların 75%-i xaricdən alınır) geri qalmayan, hətta onları üstələyən bir sıra katalitik sistemlər işlənilib hazırlanmışdır; - Krasnoyarskda katalizatorlara gedən platin qrupunun metalları istehsal edilən rəngli metal zavodu vardır. Və onlar artıq katalizatorların istehsalı ilə əlaqədar bəzi texnologiyalara malikdir; - katalizatorların səmərəliliyinin tədqiqi üçün eksperimental baza vardır (belə işlə İnstitut məşğul olur). Belə işləmələr idxalı əvəz etmənin kifayət qədər yüksək potensialını göstərir.

Nəticədə forum iştirakçıları neftqaz şirkətlərinə öz investisiya proqramlarına və ETTKİ proqramlarına Krasnoyarsk klasterinin müəssisələrinin bazasında müxtəlif növ avadanlığın istehsalının texnologiyasının mənimsənilməsinə kvotanın daxil edilməsi imkanına baxmaq, həmçinin fəaliyyətdə olan satınalma sisteminin onlarda yerli müəssisələrin iştirakının fəallığının yüksəldilməsi məqsədilə təkmilləşdirilməsi imkanına baxmaq tövsiyə etmişdir.

➤ 1.2. Qazaxıstan Respublikasında iqtisadiyyatın inkişafında klaster yanaşması [4, 12, 11, 5, 10, 7, 8, 3]

Milli neftqaz maşınqayırmasının inkişafının prioritetliyi maşınqayırma məhsulunun iri istehlakçısının neftqaz kompleksi olduğu ilə şərtlənmişdir.

Neftqaz maşınqayırmasının əsas məqsədi – neftqaz sektorunun respublika neftqaz hasilatı və neft emalı müəssisələrinin səmərəli fəaliyyəti

üçün rəqabətqabiliyyətli avadanlıq və komplektləşdirici məhsullara artan tələbatın ödənilməsi, idxalın əvəz edilməsi və ixrac imkanlarının genişləndirilməsidir.

Qazaxıstanda yaxın zamanlara qədər neftqaz avadanlığı, xüsusilə offşorun buraxılmasında təcrübə olmamışdır. Ənənəvi olaraq ölkə Rusiya və digər MDB ölkələrindən neftqaz avadanlığı idxal etmişdir. 2000-ci ildə *Qazaxıstan hökumətinə idxalı əvəz edən məhsulun istehsalının mənimsənilməsi üzrə konkret proqramlar və neftqaz maşınqayırmasının inkişafı üzrə təkliflərin işlənilib hazırlanması tapşırılmışdır.*

1997-ci ildə MNŞ “Kazaxoyl”-in rəhbərliyi ilə neftqaz maşınqayırmasının təşkil edilməsi və inkişafı üzrə, neftqaz avadanlığının müasir istehsal bazasının və şəxsi maşınqayırma potensialının formalaşdırılması üçün ilkin şərtlərin yaradılması strategiyası işlənilib hazırlanmışdır. Bu məqsədlə *“Qazaxıstan Respublikasının 2000-ci ilə qədər neftqaz maşınqayırmasının inkişafı üzrə MNŞ “Kazaxoyl”ın proqramı” hazırlanmışdır.* Proqramın əsas məqsədi respublikada neft hasilatının sabitləşdirilməsini təmin etmək üçün o dövrdə kəskin zəruri olan məhsulun istehsalının təşkil edilməsi olmuşdur:

- dərin quyu nasosları;
- quyuların yeraltı təmiri üçün qaldırıcı aqreqlər;
- mancanaq dəzgahları;
- ştanq daşıyıcılar;
- boru daşıyıcılar;
- neftqaz avadanlığının geniş dairəsinə ehtiyat hissələri.

Respublikanın maşınqayırma zavod və müəssisələrinin neftqaz sahəsi üçün məhsulun buraxılışına cəlb edilməsinin növbəti mərhələsi *“2005-ci ilə qədər neftqaz maşınqayırmasının inkişafı üzrə MNŞ “Kazaxoyl”ın proqramı”* olmuşdur.

MŞ “KazMunayQaz” milli neftqaz maşınqayırmasının dəstəyi və inkişafı üzrə planlı işin aparılması davam eymişdir. *“2002-2005-ci illər üçün Qazaxıstan Respublikasının zavodlarında neftqaz avadanlığının yeni növlərinin buraxılışının mənimsənilməsi və şəxsi maşınqayırma potensialının yaradılması üzrə MŞ “KazMunayQaz”ın (KMQ) proqramı”* işlənilib hazırlanmış və təsdiq edilmişdir.

Qazaxıstan bazarında işləyən neftqaz şirkətlərlə idxal edilən texnika və avadanlığın nomenklaturasının təhlili milli maşınqayırma müəssisələrinin mövcud olan işlənilməmiş potensialını göstərmişdir. Bununla əlaqədar olaraq mövcud olan maşınqayırma və konversiya müəssisələri – “Petropavlovsk ağır maşınqayırma zavodu” SC, “ZIKSTO” SC,

“Munaymaş” SC (Petropavlovsk ş.), “Uralsk armatur zavodu” SC, “Zenit” SC, Uralsk ş., “Vostokmaşzavod” ASC, “Nefteqazmaş” SC (Ust-Kamenoqorsk ş.), “Almatinsk ağır maşınqayırma zavodu” SC, “Belkamit” BM SC, “Maşınqayırma zavodu” SC, “İnstalkom” ASC (Almatı ş.), “AyrıuNefteMaş” MMY, “Semipalatinsk armatur zavodu” ASC, “Kazaxstankabel” ASC (Seminapalatinsk ş.), “Kazenergokabel” ASC (Pavlodar ş.) və bir sıra digərlərində də prioritet qaydada istehsalat inkişaf edəcəkdir:

- quyuağzı avadanlıq, o cümlədən fəvvarə və bağlayıcı fitinqlər (armatur), sütunlu başlar, əks klapınlar, atılmaya qarşı və digər avadanlıq;

- qazma iskənələr, hidrofikasiya olunmuş qazma qurğular, inklinometrik modullar;

- modernləşdirilmiş manca naq dəzgahlar;

- quyu ştanqlı, dalma və digər tip nasoslar və nasos fitinqlər (aqreqatlar), nasoslu ştanqlar;

- rektifikasiya edilmiş sütunlar, boru dəstələr və istilik mübadiləçilər, kriogen tanklar;

- mexanikləşdirilmiş boru və ştanq daşıyıcıları, sementləşdirilmiş fitinqlər (armatur), quyuların diaqnostikasi üçün laboratoriyalar;

- neft quyularının təmiri üçün zəruri olan avadanlıq və alətlərlə komplektdə qurğular;

- neft və qazı nəql etməyə hazırlanması üçün avadanlıq, izolyasiya materiallar, həmçinin karbohidrogen xammalının emalı üçün kiçikqabaritli modul kompleksləri;

- zəruri çeşidinin kabel-naqillı məhsul;

- içməli suyun təmizlənməsi sistemi;

- yanğınların aşkarlanması və yanğın söndürmə avadanlıq və sistemlər;

- uçot və nəzarət cihazları.

Milli neftqaz maşınqayırmasının mövcud olan maşınqayırma və konversiya müəssisələrinin bazasında potensialının yüksəldilməsi üçün prioritet qaydada yeni rəqabətqabiliyyətli avadanlığın mənimsənilməsi və inkişafı təklif edilir. Neftqaz maşınqayırmasının əsas mələlələri:

- neftqaz maşınqayırması üçün əlverişli iqtisadi şəraitlərin yaradılması;

- məhsulun rəqabətqabiliyyətinin artırılması;

- neftqaz maşınqayırmasında zəruri çeşid və məhsulun keyfiyyətinin prioritet inkişafı; neftqaz sektorunun avadanlıq və komplektləşdirici məhsullara olan tələbatlarının prioritet ödənilməsinin stimullaşdırılması;

- proteksionizm və prioritetlər çərçivəsində daha səmərəli layihələrin

kreditləşdirilməsi vasitəsilə milli neft şirkətlərilə başlanğıc investisiya dəstəyi.

Qeyd etmək lazımdır ki, neftqaz sektoru ilə istehlak edilən maşınqayırma məhsulunun nomenklaturasında daha tutumlu mövqelərdən biri istehsalı ölkədə olmayan neft çeşidinin borularıdır. Belə ki, “Oil & Gas of Kazakhstan” jurnalının ekspertlərinin qiymətləndirməsinə görə Qazaxıstan Respublikasının neftqaz sahəsinin ehtiyacları üçün hər il xaricdən 40 min tonu nasos-kompresor borular olan 300 min tondan çox boru idxal edilir. Nasos-kompresor boruların əsas təchizatçıları Rusiya, Ukrayna, ABŞ müəssisələridir.

Bu boşluğun doldurulması üçün KMQ-ilə Rusiya Federasiyasında alınan hazırlamalardan nasos-kompresor boruların istehsalı üzrə tədbirlər görülmüşdür. 2002-ci ildə “Embamunayqaz” SC və “Uzenmunayqaz” SC-da nasos-kompresor boruların istehsalı üzrə sexlər istifadəyə verilmişdir. Bundan başqa Qazaxıstanda elektrik qaynaq borularının yaradılması üzrə “İspat-Karmet” SC layihəsinin reallaşdırılması ehtiyacın böyük hissəsinin ödənilməsinə imkan verəcəkdir.

Köhnəmiş polad boruların dəyişdirilməsi üzrə problemin həllinin biri də şüşəplastik boruların tətbiqidir. Onun istehsalının təşkilinə Aktau şəhərində maraqlarını bildirən və bu layihənin reallaşdırılmasına başlayan bir sıra şirkətlər cəlb edilmişdir [4].

Dünya təcrübəsində klasterin formalaşdırılmasına iki əsas yanaşma seçirlər. Onlardan əsası XX əsrin 80-cı illərində M.Porter tərəfindən təklif edilmiş və “azad bazar” çərçivəsində iqtisadi agentlərin özünün təşkilini nəzərdə tutan klassik liberaldır. Qazaxıstan yolu – innovasiya klasterlərinin yaradılması, biznes, elm və hakimiyyətin, xüsusən regionlarda tərəfdaşlıq əsasında rəqabətqabiliyyətinin təmin edilməsidir [12].

Qazaxıstan Respublikasının Prezidentinin 18 fevral 2005-ci ilin “Qazaxıstan sürətlənmiş iqtisadi, sosial və siyasi modernləşdirmə yolunda” Qazaxıstan xalqına İsmarıcının reallaşdırılması məqsədilə Qazaxıstan Respublikasının Hökumətinin 25 iyun 2005-ci il 633 nömrəli Qətnaməsi ilə prioritet sahələrdə pilot layihələrin yaradılması və inkişafı üzrə planlar təsdiq edilmişdir. Yeddi plandan biri “Neftqaz maşınqayırma” pilot layihəsinin yaradılması və inkişafı üzrə Plandır.

Tədbirlər planında pilot layihəsinin Qərb-Qazaxıstan vilayətinin ərazisində reallaşdırılması nəzərdə tutulur [11].

Klasterin əsas məqsədi neftqaz maşınqayırması sahəsinin inkişafı üçün şəraitlər və sahənin rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalına keçməsi üçün

ilkın şərtlərin yaradılmasıdır. Bunun üçün Milli istehsalçılar və xarici investorların vahid reyestri, həmçinin *Neftqaz sektoru üçün istehsal edilən məhsul, işlər və xidmətlərin siyahısı* yaradılmışdır. Qərb-Qazaxıstan vilayətində “*“Alqoritm” Texnopark” MMY-nın bazasında nəzarətin dağıdıcı və qeyri-dağıdıcı metodlarının sınaq kompleksinin laboratoriyaları təşkil edilir.* Bu vaxta kimi maşınqayırma müəssisələrilə 230-dan çox məhsul adlarının, o cümlədən yükqaldırma qabiliyyəti 125 ton olan mobil qazma qurğuları, quyuların təmiri üçün qaldırıcı aqreqatlar, xüsusi texnika, rezervuarlar, durulducu və separatorlar, yükqaldırma qabiliyyəti 6 və 8 ton olan mancanaq dəzgahlar, mərkəzdənqaçma və porşenli nasoslar, fəvvarə fitinqlər (armatur), fontan armaturlar, kranlar, neft emulsiyasının qızdırılması üçün soba və digər avadanlığın buraxılışı mənimsənilmişdir [12].

Neftqaz maşınqayırması sahəsində klasterləşmə üçün bu regionun seçilməsinin əsas amilləri güclü istehsalat, kadr və elmi-texniki potensialın mövcudluğu, nəqliyyat, maliyyə infrastrukturunun inkişaf etməsi, bu regionun ərazisində iri investisiya layihələrinin reallaşdırılması və Rusiya ilə sərhədyanı olmasıdır ki, bu da maşınqayırma məhsulunun kifayət qədər satışı bazarını təmin edir.

“Neftqaz maşınqayırma” pilot layihəsinin yaradılması və inkişafı üzrə Planın tərkibinə *Ümumsistem tədbirlər və Qərb-Qazaxıstan vilayətinin ərazisində pilot klasterinin yaradılması və inkişafı üzrə tədbirlər* daxildir.

Ümumsistem tədbirləri aşağıdakı tədbirlərin yerinə yetirilməsini nəzərdə tutmuşdur.

1. Qazaxıstan Respublikasının ərazisində neftqaz maşınqayırmasının məhsul və texnoloji avadanlığının satın alınması üçün bütün müsabiqələrin təmin edilməsi hissəsində Qazaxıstan Respublikasının qanunvericiliyinə dəyişikliklərin daxil edilməsi üzrə təkliflərin işlənilib hazırlanması;

2. Milli təchizatçılar üçün məhsul və xidmətlərin idxalına belə güzəştlərə malik olan yeraltı sərvətlərin istifadəçiləri üçün məhsul və xidmətlərin təchizatı üzrə bərabər şərtlərin, həmçinin ƏDV-dən azad edərək yaradılmasına yönələn vergi qanunvericiliyinə dəyişikliklərin daxil edilməsi üzrə təkliflərin işlənilib hazırlanması;

3. Neftqaz kompleksinin müəssisələr və yeraltı sərvətlərin istifadəçiləri ilə həyata keçirilən müsabiqələrin şəffaflığını:

a) məhsul, iş və xidmətlərin satın alınmasının illik işçi proqramların yeraltı sərvətlərin istifadəçiləri ilə səlahiyyətli dövlət orqanı ilə mütləq razılaşdırılması;

b) Qazaxıstan Respublikasının ÜTT-yə daxil olması çərçivəsində preferensiya rejimi və keçid dövrünün davamlılığını saxlamaq zəruri olduğu məhsul, iş və xidmətlərin siyahısının təsdiqlənməsi;

c) Qazaxıstan və xarici maşınqayırma müəssisələrə neftqaz sektorunun inkişafına investisiya yatan yeraltı sərvətlərin istifadəçilərinə öz məhsullarının təchizatı üçün müsabiqələrində iştirakı üçün bərabər şərtlərin yaradılması hissəsində təmin etmək üçün normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflərin işlənib hazırlanması;

4. Səlahiyyətli dövlət orqanının fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması hissəsində, o cümlədən:

a) dövlət və (və ya) beynəlxalq standartlara uyğun olan və mövcud olan qanunvericiliyə uyğun olaraq mütləq qaydada müsabiqə əsasında əldə edilən Qazaxıstan mənşəli məhsul, iş və xidmətlərin Qazaxıstan istehsalçılarının dövlət reyestrinin formalaşdırılması üzrə;

b) dövlət və (və ya) beynəlxalq standartlara uyğun olan məhsul, iş və xidmətləri istehsal edən təşkilatlar üzrə məlumatlar registrinin formalaşdırılması üzrə vilayət icra orqanlarının fəaliyyəti ilə metodik rəhbərliyin həyata keçirilməsi üzrə;

c) məhsul, iş və xidmətlərin əldə edilməsi münasibətində Qazaxıstan mənşəli hissəsində yeraltı sərvətlərin istifadəçilərlə müqabilə öhdəliklərinin icrasının monitorinqinin həyata keçirilməsi üzrə;

ç) Qazaxıstan Respublikasında inkişaf etdirilən prioritet yüksək texnoloji istehsalların siyahısının təsdiq edilməsi üzrə normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflərin işlənib hazırlanması;

5. Razılaşdırma qaydasının müəyyən edilməsinə müvafiq səlahiyyətli orqanların səlahiyyətini nəzərdə tutan normativ hüquqi aktın işlənib hazırlanması:

a) məhsulun bölüşdürülməsi üzrə Razılaşma və yeraltı sərvətlərin istifadə edilməsinə müqavilələr üzrə idarəetmə orqanı ilə təsdiqlənməyə təqdim edilən məhsul, iş və xidmətlərin satınalmasına podratçıların (Operatorların) müqavilələrinin layihələrin;

b) alınan məhsul, iş və xidmətlərin həcminə görə podratçıların illik və uzunmüddətli işçi proqram və büdcələrin;

6. “Neft və qaz sənayesinin əsas dispetçer idarəetməsi” SC-nin bazasında Qazaxıstan maşınqayırma müəssisələrinin respublikanın neftqaz sektorunun məhsul, iş və xidmətlərin satın alınması üzrə planlaşdırılan müsabiqələr haqqında məlumatları toplamaq üçün vahid informasiya mərkəzinin yaradılması, həyata keçirilən müsabiqələrin mümkünlük və

şəffafılığı təmin etmək üçün onların keşirilmə tarixi haqqında xəbərdarlıq;

7. Qazaxıstan-Britaniya texniki universitet və Qazaxıstan neft və qaz institutu ilə birgə neftqaz maşınqayırmasının inkişafının perspektiv istiqamətləri üzrə təkliflərin işlənilib hazırlanması məqsədilə neftqaz sektorunda investisiyaların həcmi və istiqamətlərini təhlil etmək (o cümlədən karbohidrogen xammalının emalı sahələrində, dəniz neft hasilatının infrastrukturunda);

8. Əlavə dəyər zəncirlərinin inkişafını təmin edən neftqaz kompleksinin əlaqədar sahələrdə yeni istehsalların təşkilinin investisiya layihələrinin portfelinin formalaşdırılması üzrə işi aparmaq;

9. İstehsalı Qazaxıstanda təşkil edilmiş neftqaz maşınqayırma məhsulunun yenilənən məlumat bazasını formalaşdırmaq;

10. Qazaxıstanda işləyən xarici və milli neftqaz şirkətlərilə büdcədən birgə maliyyələşmə şərtlərində sahəvi elmin maliyyələşməsinə investisiyaların hissəsinin ayırmalarının stimullaşdırılması üzrə təklifləri işləyib hazırlamaq;

11. Ehtiyacı illik və uzunmüddətli perspektivdə yer ala biləcək maşınqayırma məhsullarının kataloqunu nəşr etmək ("КазМунайГаз", "Казатомпром", "Казакстан темір жолы", "Казакхтелеком" milli şirkətlərinin məhsullarda ehtiyacını nəzərə alaraq);

12. Neftqaz maşınqayırma klasterinin bütün iştirakçılarını məlumatlarla təmin etmək üçün informasiya mərkəzi və "Milli istehsalçı və xarici investorların vahid reyestri" informasiya sisteminin yaradılması üzrə işi davam etdirmək:

a) yeraltı sərvətlərin istifadəçilərinin səpkisi üçün məhsul, iş və xidmətlərin tələb və təklifin həcmi haqqında;

b) neftqaz maşınqayırma müəssisələri üçün xammal və materialların milli və xarici müəssisə-təchizatçılar haqqında;

c) neftqaz kompleksində perspektiv layihələr haqqında;

ç) fəaliyyət sahələri üzrə maşınqayırma məhsulunda neftqaz kompleksinin illik və uzunmüddətli ehtiyacları haqqında;

d) neft və qaz quyularının kəşfiyyat və qazılması;

e) karbohidrogen xammalının hasilatı;

ə) karbohidrogen xammalının nəqli və saxlanması;

f) karbohidrogen xammalının dərin emalı;

13. Investisiya və innovasiya layihələrinin reallaşdırılması üzrə klasterin iştirakçılarının dövlət inkişaf institutu, ikinci dərəcəli banklar və digər maliyyə institutları ilə qarşılıqlı əlaqənin təkmilləşdirilməsi üzrə işi

aparmaq;

14. Neftqaz maşınqayırmasının kompleks və məqsədli ETTKİ-lərin sistemli maliyyələşdirilməsi üçün təklifləri işləyib hazırlamaq;

15. Neftqaz maşınqayırması sahəsində milli standartların beynəlxalq standartlarla uyğunlaşdırılması üzrə tədbirlər Planı hazırlamaq və Qazaxıstan Respublikasının ərazisində original dildə onların tətbiqinə yol vermək;

16. Qazaxıstan-Britaniya texniki universitetinin bazasında problemlı sualların sistemli tədqiqi və “Neftqaz maşınqayırma” klasterinin perspektivli istiqamətlərinin inkişafı üzrə təkliflərin işlənilib hazırlanması üçün mərkəz yaratmaq;

17. Neftqaz kompleksi üçün Qazaxıstan maşınqayırma müəssisələrinin məhsulunun rəqabətqabiliyyətinin tədqiqini aparmaq, müəssisələrin modernləşdirilməsi və yeni istehsalların yaradılması üzrə təkliflərin işlənilib hazırlanması;

18. “Milli innovasiya fondu” SC ilə birgə Uralsk, Ust-Kameneqorsk, Almata və Petropavlovsk şəhərlərində vençur maliyyələşdirilməsinin strukturlarının yaradılması üzrə təklifləri hazırlamaq;

19. Potensial işəgötürənlərin neftqaz maşınqayırmasında konkret ixtisaslar üzrə işçi qüvvəsinə ehtiyacları haqqında məlumat bazasını yaratmaq;

20. Neftqaz sahəsi və bütövlükdə sənayenin ehtiyacları əsasında yaradılan klaster çərçivəsində onların texniki təchizatı və modernləşdirilməsini nəzərə alaraq respublikanın maşınqayırma müəssisələrinin ixtisaslaşmasını müəyyən etmək.

Qərbi-Qazaxıstan vilayətinin ərazisində pilot klasterinin yaradılması və inkişafı üzrə tədbirləri aşağıdakı tədbirlərin yerinə yetirilməsinin nəzərdə tutmuşdur.

21. Uralsk şəhərində ““Mikroqrafiya” ETİ” respublika dövlət qurumu və “Alqoritm” regional texnoparkının bazasında neftqaz maşınqayırma məhsuluna konstruktor-texnoloji sənədləşmənin işlənilib hazırlanması üzrə regional layihə-konstruktor bürosunu yaratmaq;

22. Uralsk şəhərinin “Alqoritm” regional texnoparkının bazasında neftqaz maşınqayırması sahəsində elmi-tədqiqat və layihə-konstruktor təşkilatlarını birləşdirən klasterin inkişafının innovasiya dəstəyinin regional mərkəzinin yaradılması və fəaliyyəti üzrə təklifləri hazırlamaq;

23. Yerli kadrların hazırlanmasına Karaçaqanak yatağının işlənilib hazırlanması üzrə məhsulun bölüşdürülməsi haqqında Razılaşma ilə nəzərdə

tutulmuş vəsaitlər hesabına vilayət texniki olimpiadanın nəticələri üzrə hər il 10 nəfəri profilli ali təhsil müəssisələrinə göndərmək;

24. Uralsk şəhərinin 1 nömrəli peşə texniki məktəbinin bazasında yerli büdcə hesabına yataqxananın təmin edilməsilə maşınqayırma ixtisasları üzrə 100 nəfər işçinin illik təhsilini təşkil etmək;

25. Uralsk şəhərinin Qərb-Qazaxıstan aqrar-texniki universitetinin bazasında neftqaz maşınqayırma ixtisasları üzrə orta bəndin mütəxəssislərini hazırlamaq üçün təhsil-istehsalat mərkəzilə maşınqayırma fakültəsini yaratmaq;

26. Uralsk şəhərində Qazaxıstanın qərb regionunun maşınqayırma müəssisələrinin və yeraltı sərvətlərin istifadəçilərinin nümayəndələrinin iştirakı ilə regional iclas keçirtmək və iclasın nəticələrinə görə texniki yenidən silahlanma və modernləşdirmə imkanlarını nəzərə alaraq maşınqayırma müəssisələrinin ixtisaslaşmasını müəyyən etmək;

27. Yeraltı sərvətlərin istifadəçiləri və məhsul istehsalçılarının dəvət edilməsilə layihələrin reallaşdırılmasına baxmaq:

a) Uralsk şəhərinin “Metal məmulatları” MMY zavodunun bazasında:

“Metal konstruksiyaların isti sinklənməsi üzrə xidmətlərin istehsalının təşkili”;

b) “Omeqa cihazqayırma zavodu” SC-nin bazasında: “Yeraltı sərvətlərin istifadəçilərinin texniki ehtiyaclarını təmin etmək üçün içməli suyun quraşdırılmasının istehsalının təşkili”; “Əlaqənin istehsal-ofis sistemləri qismində istifadə edilən telekommunikasiya aparaturasının hazırlanması (kiçik ATS)”; “Texnoloji proses və avadanlığın idarəetmə, nəzarət və telemetriya cihazlarının hazırlanması”;

c) “Tökmə-mexaniki zavodu” İK-nın bazasında: “Təzyiqi 160 kq/sm-dək diametri 57-dən 273 mm-dək dik əyilmiş boruların istehsalı”;

ç) Uralsk şəhərinin “KazArmoprom” SC-nin bazasında: “Elektrik ərimə, o cümlədən yüksək aşqarlanmış poladların istehsalının təşkili”; “Quyuağzı avadanlığının istehsalı”;

d) Uralsk şəhərinin “Qərb-Qazaxıstan maşınqayırma şirkəti” SC-nin bazasında: “Qazkompressor stansiyalar və qazötürücü müəssisələri üçün avadanlığın istehsalı”; ““KazMunayQaz” SC üçün servis mərkəzlərin”;

e) Uralsk şəhərinin “Zenit” SC və “ETİ Hidrocihaz” SC-nin bazasında: “500 tona qədər subasımı ilə xüsusi dəniz gəmi və barjaların istehsalı”;

ə) Uralsk şəhərinin “Uralskaqroremmaş” SC-nin bazasında: “Şəssidə su və maye neft məhsullarının daşınması üçün “Zil” və “KamAZ” avtomobil markalı xüsusi texnikanın istehsalı”; “100 m³ qədər tutumlu avadanlığın

istehsalı”;

f) Qazaxıstanın qərb regionu üçün regional metal bazasının yaradılması;

g) iri neftqaz yataqlarında servis mərkəzlərinin şəbəkəsinin yaradılması;

28. Maşınqayırmaçı mühəndislərin təliminin məsləhətləşdirilməsi üçün klasterin iştirakçıları və Satpayeva adına QBTU və QazMTU (Almatı şəhəri), Serikbayeva adına ŞQDTU (Ust-Kameneqorsk şəhəri), KarDTU (Karaqanda şəhəri) və Pavlodar dövlət universiteti arasında əməkdaşlıq üzrə təklifləri hazırlamaq;

29. Saratov vilayətilə sərhəddə xüsusi iqtisadi zonanın yaradılması ilə (Rusiya Federasiyası, Ozinki stansiyası) industrial-logistik mərkəzinin (“Qazaxıstanın Qərb darvazası”) yaradılması imkanına baxmaq;

30. Vilayət akimatının nəzdində dövlət orqanları və klasterin iştirakçılarının koordinasiya edilmiş işin təmin edilməsi üçün regional konsultativ-məsləhət orqanını yaratmaq;

31. Beynəlxalq standartlar üzrə (ASME, API) ən azı 5 mütəxəssisin hazırlanması (təlimi və akkreditasiyası) məsələsinə baxmaq [11].

2011-ci il iyulun sonunda Qazaxıstanın neft maşınqayırması özü üçün yeni seqmentin yaradılmasına başlamışdır. Kurik dənizkənarı qəsəbədə “Yersay Kaspian Kontraktors” MMY-nın tərsənəsində ilk dəfə respublikanın maşınqayırma güclərinin istifadə edilməsilə qazma dəniz qurğusunun tikintisinin başlanılması mərasimi baş tutmuşdur. Qurğu dənizin dərinliyi 2,5-5,5 m olan dayazlığında işləyə bilər və 6000 m-dək quyuları qaza bilər. Onun yaradılması respublikada bu tip qurğuların hələ olmadığını nəzərə alaraq Qazaxıstan şelfinin kəşfiyyatını çox yüngülləşdirəcəkdir.

Xəzər dənizinin Qazaxıstan sektorunun (XDQS) mənimsənilməsi böyük karbohidrogen ehtiyatlarının (neft ekvivalentinin 8 mlrd. tonundan çox) olduğundan dünya neft icmasında çox cəlbədicidir, lakin regionun ekoloji həssaslığı, dayazlıqda işin çətinliklər və yüksək texnoloji sahəvi avadanlığın istehsalının beynəlxalq mərkəzlərindən uzaq olduğu səbəbindən texniki çətin biznes hesab edilir. Lakin indi aydın olur ki, ən azı bu problemlərin hissəsi keçmişə gedir, çünki *Qazaxıstan müasir neft maşınqayırma və servisi offşor investorların fəaliyyət yerinin yaxınlığında inkişaf etdirir*. İlk Qazaxıstan qazmanın tikintisinin investoru proqnoz ehtiyatları 120 mlyn. tonla perspektivli Jambıl dəniz sahəsinin mənimsənilməsi layihəsində KMQ-nın tərəfdaşı Koreya şirkətlərinin konsorsiumu çıxış edir.

2008-ci ilin may ayında imzalanmış Prinsiplər haqqında razılaşma (PHR) üzrə KMQ Koreya konsorsiumuna nəinki blokun kəşfiyyat

müqaviləsində öz iştirakının 27%-ni, hətta qazma qurğusunun tikintisini maliyyələşdirmək öhdəliyini ötürmürdür. Özünü qaldıran qazma qurğusu (ÖQQ) Jambılda işləyəndən sonra Qazaxıstan öz mülahizəsinə görə onu digər layihələrdə istifadə edə biləcəkdir. Koreyadan tərəfdaşların iştirakı ilə layihə Astananın neftqaz sahəsində indiki dəniz investisiya siyasətinin bir sıra vacib təmayüllərini özündə təmərküzləşdirir – o xarici şirkətləri nəinki karbohidrogen ehtiyatlarının mənimsənilməsi, hətta milli sənayenin texnoloji yüksəlişinə də cəlb edilməsi əsaslandırılmışdır. Bu işə Qazaxıstanın dəniz layihələrinin bütün iştirakçılarna sərfəlidir.

Tikintisini Koreya konsorsiumu ödədiyi ÖQQ Qazaxıstan offşor layihələrində öz xarici tərəfdaşlarının köməyi ilə xəzər şelfinin kəşfiyyatı üçün yaradan bütöv dəniz qazma “armadasına” başlanğıc verəcəkdir. 2011-ci ilin martında KMQ və Norveç şirkəti Statoil Abay bloku üzrə PHR imzalamış və sənədin şərtlərindən biri – layihə üçün Qazaxıstan şelfində növbəti istifadəsi ilə investora ÖQQ-ni tikmək öhdəliyidir.

Xarici investorların sifariş etdikləri qazma qurğuları müasir texnologiyaları tətbiq edən Qazaxıstan maşınqayırmaçılarının iştirakı ilə tikiləcəkdir. Yerli sənayeyə onları Qazaxıstan təchizatçılarının xarici tərəfdaşları gətirmişdir. Məsələn, Jambıl üçün ÖQQ qurğusunun podratçısı – “Yersay Kaspian Kontraktors” (YKK) – “EPC Holdings” və Saipem International B.V. bərabər payları ilə təsis edilən Qazaxıstan-İtaliya BM, Şimali-Xəzər konsorsiumunun iştirakçısı Eni İtaliya konserninin qızıdır.

Müəssisə uzun müddət Şimali-Xəzər konsorsiumunun operatoru ilə (əvvəl Agip KCO, indi isə North Caspian Operating Co.) müqavilələr üzrə işləmiş, onun üçün fakel, boru estakadaları tikmiş, modulların sahilyanı komplektasiyasında iştirak etmişdir. Sadədən daha mürəkkəblərə inkişaf edən bu layihələr müəssisəyə birinci növbədə öz texnoloji potensialının əsasını yaratmaq, sonra isə fəaliyyətin yeni mərhələsinə indiki çıxışına köməklik göstərmişdir. YKK-nın nümunəsi dəniz neft maşınqayırmasının istehsalata çevrilməsi mənasında unikal olsa da, lakin Qazaxıstan servis müəssisələri arasında kifayət qədər vüsət almışdır. Onların inkişafına həm xarici həmkarlar, həm də şelfdə fəaliyyət göstərən yeraltı sərvətlərin istifadəçiləri ilə tərəfdaşlıq kömək edir.

Bu təmayülün farvaterini Şimal-Xəzər konsorsiumu (ŞXK) açır. 1997-ci ilin oktyabrında imzalanmış Qazaxıstan hökumətilə Məhsulun bölüşdürülməsi haqqında müqavilə üzrə Beynəlxalq Şimal-Xəzər konsorsiumu 5,6 min kv. km. sahəsi ilə lisenziyalı ərazini mənimsəyir. Keçən əsrin əvvəlində yeraltı sərvətin istifadəçisi bir neçə karbohidrogen

yataqları, o cümlədən Xəzər regionunda iri neftqazkondensat Kaşağanı açmışdır. Onun maye karbohidrogenlərinin qeoloji ehtiyatları 4,85 mlrd. ton və 800 mlrd. kub qazla qiymətləndirilir.

Kaşağanın işlənilib hazırlanmasına hazırlıq unikal texnologiya, yüksək sinifli avadanlıq, bütün iştirakçılardan böyük peşəkarlıq tələb edir. İşlənilib hazırlanmasının daha ciddi problemləri 770 atm. yüksək plastdaxili təzyiq və Kaşağan neftinin temperaturu (Selsi üzrə 110-120 dərəcə), həmçinin kükürdün yüksək tərkibi ilə əhəmiyyətli qaz amilidir. Məhsuldar kollektor 4200 m. dərinliyində yerləşir və bu hal həmçinin ehtiyatların mənimsənilməsinə çətinləşdirir. Yatağı hasilata hazırlayaraq xarici və personalın 80%-indən çoxunu təşkil edən Qazaxıstan neftçiləri Xəzər regionunda iri neftqaz yatağının mənimsənilməsində unikal təcrübə əldə etmişlər.

Onun əsas yatağı Kaşağanın sənaye işlənməsinə fəal hazırlıq başlayanda beş il ərzində investor (ŞXK) 400-dən çox Qazaxıstan şirkətləri üçün təqribi 160 seminar keçirmişdir. Bu görüşlər yerli təchizatçılara beynəlxalq servis müqavilələri, biznesin təşkili qaydaları və məhsul standartları dünyasına portal açmışdır və bir çox Qazaxıstan şirkətləri nəinki dünya səviyyəsində öz işləmək qabiliyyətini sübut etmiş, hətta xarici həmkarlar üçün arzu olunan tərəfdaş olmuşlar. Beləliklə, 52 Qazaxıstan şirkəti ŞXK-nın köməyi ilə ISO, ASME, API beynəlxalq standartları almış, 51 firma isə birgə müəssisələr yaratmışdır. Onlardan bir çoxu Qazaxıstanda konsorsium sifarişlərini formalaşdıran xidmət, avadanlıq və material bazarının iştirakçıları olmuşdur.

Neftin hasilatına indiki onillik müddətində birinci növbədə Kaşaqanda, sonra isə Xəzərin Qazaxıstan sektorunun digər yataqlarında da başlanılması respublikanın karbohidrogen sahəsinin keyfiyyətinin dəyişdirilməsi deməkdir. Ölkə XDQS-ın tam həcmli mənimsənilməsinə keçir və istehsalatın sərhədləri dənizin dərinliklərinə vüsət alır. On beşdən çox olan offşor layihələrini ticarət, infrastruktur və digər problemlər əhatə etməməsi üçün onlara etibarlı sahil bazası lazımdır. O yaradılır: yeraltı sərvətlərin istifadəçilərini xidmət və avadanlıqla dəstəkləyən müəssisələrə yeniləri qoşulur. Respublikanın 2010-2014-cü illərə sürətləndirilmiş sənaye-innovasiya inkişafı üzrə Dövlət proqramı və onunla əlaqədar 2011-2015-ci illərə Neft və qaz Nazirliyinin Tədbirlər Planı infrastruktur sahəsində müxtəlif obyektlərin buraxılışını nəzərdə tutur. O cümlədən şelfin sahil infrastrukturunun ona yaxın prioritet layihələri reallaşdırılır. Faktiki olaraq dövlət strukturları və korporativ sektorun imkan və səylərin birləşdirilməsi

vasitəsilə onlar Qazaxıstanın yeni – neft maşınqayırma və servis - sənaye klasterini yaratmalıdırlar.

Cədvəl 1.4

XDQS sahil infrastrukturunun yeni obyektləri

Obyektlər	Qiyməti (mlrd. tenge)	Reallaşdırma müddətləri	Məsul təşkilat
Bautino rayonunda qazma məhlulunun istehsalı üzrə zavod	2.25	2011	MI SWACO
“Sartas” dəniz əməliyyatlarının dəstəyinin sahil bazası	5.40	2012	Manqıstau vilayətinin akimatı
Damba q. rayonunda “Neft dağılmalarına reaksiyasına Şimal-Xəzər ekoloji baza”	9.00	2012	“Teniz Servis”
Bautino rayonunda istehsalat meydançasının tikintisi	5.76	2010	“Teniz Servis”
Bautino rayonunda kiçik gəmilərin təmiri üzrə zavod	2.64	2010	“Kazmortransflot”
Akşukur q. rayonunda metal konstruksiyalarının istehsalı üzrə KCOİ Sənaye Kompleksi	11.55	2013	“Qazaxıstan Kaspian Offşor İndustriz” MMY (Rosetti)
Aktau ş. ərazisində qaz dolduran terminal	2.20	2011	“FREŞ” MMY

Mənbə: 5

Bu biznes-layihələr – yanacaq sahəsinin hesabına milli kursun iqtisadiyyatın sənayeləşməsinə səmərəliliyinin hesablanması göstəriciləridir. Gətirilən istehsalat texnologiyaları isə dövlət və korporativ sektorun münasibətlərində innovasiyaların nəticələridir. *Dövlət proqramları yeraltı*

sərvətlərin istifadəçiləri ilə müqavilələrə emal və müşayiət istehsalatların yaradılması üzrə öhdəliklərin daxil edilməsi, neftqaz sahəsinin milli şirkətləri isə Qazaxıstan tərkibinin payını artıran yeni müəssisələrin əmələ gəlməsinə təşəbbüs etmələri məsələlərini qoyur. Fikirlər Qazaxıstan iqtisadiyyatının təxmini 70%-nə nəzarət edən “Samruk-Kazına” milli rifah halı Fondu – dövlət aktivlərinin “idarə edilməsi mərkəzi”nin vasitəsilə reallaşdırılır. O sənaye-innovasiya inkişafının, o cümlədən neftqaz sahəsində layihələrinin fəal investoru, iri qazaxıstan korporasiyalarının fəaliyyətinin koordinatorudur. Məhz onun prioritet layihə və proqramlarda maddi və təşkilati ehtiyatların manevr və təmərküzləşməsi imkanları ilə Qazaxıstanın emal sektorunun artırılması üzrə planları bağlıdır. Xəzər şelfinin mənimsənilməsi respublika və onun tərəfdaşları üçün nəinki böyük təbii, hətta investisiya, istehsalat, texnoloji ehtiyatları açır. Bəzi ölkələr öz neft sərvətlərini məhsulların idxalına mübadilə üçün istifadə edir, Qazaxıstanda isə onlar modernləşməyə gedir. Ola bilsin ki, strateji perspektivdə ölkədə gedən neftin hasilatı rayonları ilə yaxınlıqda maşınqayırma qüvvələrinin yaradılması təmayülü yeniyə təkamül edəcəkdir: enerji ehtiyatlarının istehsalı regionların sənaye və innovasiyanın yeni dünya mərkəzlərinə çevrilməsi [5].

2014-cü ildə Aktauda keçirilmiş neftqaz sənayesinin milli klasterinin aktivinin birinci konqresində Qazaxıstanın Mangistau vilayətinin başçısı neftservis xidmətləri və maşınqayırmanın inkişafında lider olmaq üçün ilkin şərtlərin (coğrafi yerləşmə, iri nəqliyyat-logistik layihələrin reallaşdırılması – avtomobil və dəmiryolu yolları, Aktau beynəlxalq aeroportunun inkişafı, dəniz limanların (Aktau limanı) və donmayan dənizin mövcudluğu, elmi-tədqiqat institutları, injiniring mərkəzləri və maşınqayırma kompleksinin potensialı) mövcudluğunu qeyd etmişdir. Nəzərdə tutulur ki, məhz Mangistau vilayətinin ərazisindən həm dənizdə, həm də quruda bütün yataqlara xidmət göstərmək səmərəli olacaqdır [10].

Bir çox aparıcı ölkələrdə artımın əsas mənbələri sənaye müəssisələri yox, innovasiya və bilik mərkəzləri, universitetlər, texnoloji mühəndislik təşkilatları olan tamamilə yeni innovasiya nəslin, klasterlərin formalaşması başlandığından klaster yanaşması “Qazaxıstan-2050” Strategiyasının reallaşdırılması aləti olmalıdır [7].

Sahəvi, o cümlədən neftqaz layihələrinin Qazaxıstan tərkibilə doldurulmasında açar bəndlərdən biri informasiya dəstəyidir.

Neftqaz şirkətlərinin ehtiyaclarının təmin edilməsinə milli istehsalçıların maksimal cəlb edilməsinə köməklik etmək *neftqaz sektoru ilə həyata*

keçirilən məhsul, iş və xidmətlərin satın alınması haqqında məlumatların yığılması və bu satınalmalar haqqında milli məhsul istehsalçıları və yerli podratçılıarı xəbərdar edilməsi üzrə informasiya mərkəzi çağırılmışdır. QR Hökumətinin 2005-ci ilin klaster haqqında Qətnaməsilə belə mərkəz “Neft və qaz sənayesinin əsas dispetçer idarəetməsi” SC-nin (“NQS ƏDİ” SC) bazasında yaradılmışdır.

Hal-hazırda respublikanın neftqaz sektoru ilə məhsul, iş və xidmətlərin cari satın alınması haqqında məlumat bazası var və formalaşdırılmağa davam etdirilir. Bundan başqa neftqaz kompleksinin maşınqayırma məhsulunda illik və orta müddətli (üç-dörd il qabaq) ehtiyacları haqqında məlumatların yığılması üzrə iş başlanılmışdır.

Vəziyyətə nəzarət etməyə respublikanın neftqaz müəssisələrilə avadanlıq, material, iş və xidmətlərin satın alınması haqqında 2005-ci ilin yanvar ayından Energetika və mineral ehtiyatlar Nazirliyi ilə daxil edilmiş aylıq departament statistik hesabat kömək edir. Neftqaz şirkətlərinin hesabatları əsasında 2002-2006-cı illər üzrə neftqaz layihələrində Qazaxıstanın tərkibi haqqında hərtərəfli məlumatlar yığılmışdır. Energetika və mineral ehtiyatlar Nazirliyinin işçi orqanı kimi neftqaz şirkətlərinin müvafiq hesabatlarının yığılması və təhlilini “NQS ƏDİ” SC həyata keçirir.

Satınalmaların əsas həcmnin payı düşən iri neftqaz şirkətlərinin operatorları (Agip KCO, Karachaganak Petroleum Operating B.V. və “Tenqizşevroyl”) məhsulu beynəlxalq sertifikatlarla buraxan milli istehsalçıları müsabiqələrdə iştiraka fəal cəlb etməyə başlamışlar. Bu şirkətlər milli istehsalçılarla iş üzrə bölmələri öz proqramlarına daxil edir, yerli məhsul istehsalçılarının dəstəyi ilə müvafiq strukturlar yaratmışlar. Eyni zamanda belə şirkətlərdə Qazaxıstan tərkibinin göstəricisi müxtəlif səbəblərə görə hələ ki, yüksək olmayaraq qalır.

Qazaxıstan tərkibi üzrə məlumatları təqdim edən respublikanın 53 neftqaz şirkətlərinin hesabatlarına əsasən bu göstərici avadanlığın əldə edilməsində 2006-cı ildə 21% təşkil etmişdir.

Hesabatların təhlili göstərir ki, fəaliyyətin əsas növləri üzrə, qazma, yataqların təşkili, həmçinin neft yatağı avadanlığının təmirində servis xidmətləri əsasən Qazaxıstan şirkətləri ilə göstərilir, onların payı ümumi həcmdən təxminən 75% təşkil edir. Eyni zamanda 2006-cı ildə neftqaz şirkətlərilə iş və xidmətlərin əldə edilməsinə xərclənən 1,02 trln. tenqedən təxminən 0,7 trln. tenqesi yerli müəssisələrlə mənimsənilmiş, yəni xidmət və işlər üzrə Qazaxıstan tərkibinin göstəricisi 69% təşkil etmişdir.

Lakin orta göstəricilər bütün ümumi şəkli təsvir etmir. Əslində vəziyyət

müxtəlifdir: bir şirkətlərdə neftqaz sektorunun neftqaz avadanlığının satın alınmasında Qazaxıstan tərkibinin göstəricisi 20%-ə çatır, digərlərində isə - 4-6%-i keçmir. Respublikanın digər neftqaz şirkətləri hələ də öz layihələrinin Qazaxıstan tərkibi ilə doldurulmasında zəif işləyir, milli istehsalçılarla işə lazımı diqqət yetirmir, “Neft haqqında” QR Qanunda 41-ci Maddə¹² ilə nəzərdə tutulan öhdəliklərin icrasına formal yanaşır.

Avadanlığın, o cümlədən respublikada da istehsal edilənin xeyli miqdarı idxal üzrə gətirilir. Bütövlükdə 2002-2006-cı illər üzrə mövcud olan məlumatlara əsasən neftqaz sektoru üçün əsas neftqaz avadanlığının 75%-inə qədər və neft çeşidli boruların 97%-i respublikaya kənardan gətirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, 2006-cı il üzrə neftqaz şirkətləri ilə təqdim edilmiş hesabat neftqaz layihələrində Qazaxıstan tərkibi ilə işlərin həqiqi vəziyyətini tam əks etdirmir. Bəzi şirkətlər Qazaxıstan tərkibi üzrə hesabatlarına hamısının Qazaxıstan mənşəli məhsulun olmadığına baxmayaraq Qazaxıstan vasitəçiləri ilə təchiz edilən məhsulu daxil etməyə davam edir.

Gələcəkdə yeraltı sərvətlərin istifadəsin üçün yeni müqavilələrin bağlanılmasında həmçinin müşayiət edilən emal istehsalatlarının yaradılması və inkişafına gəlirlərin hissəsinin yatırılması üzrə, milli istehsalçılardan avadanlıq və ehtiyat hissələrinin təchizatına sifarişlərin yerləşdirilməsi üzrə investorların öhdəlikləri konkret müəyyən ediləcəkdir.

Xarici müəssisələrə məhsul və xidmətlərin satın alınması üzrə müsabiqələrdə (tenderlərdə) fəal iştirak etmək, Qazaxıstanda nümayəndəlik və birgə müəssisələr açmaq, komplektləşdirici məhsulların təchizatını təşkil etmək, hazır məhsula qədər onların yerdə başa çatdırılması və yerli istehsalçıların köməyi ilə servis xidməti təklif edilir.

Burada daha böyük fəallığı son illər rus firmaları nümayiş etdirir.

Belə ki, yaxınlarda “RusQazİnjiniring” rus şirkəti (Podolsk ş.) Aktobe şəhərində öz filialını açmışdır. “Sarenerqomaş” (Saratov ş.) və “Şat” (Kazan ş.) Rusiya müəssisələri Qazaxıstan müəssisələri ilə birlikdə neft üçün qızdırıcıların istehsalı üzrə, istehsalat proseslərinin avtomatlaşdırılması və s. üzrə istehsalatların yaradılmasını təklif edir.

Rusiya “Neftservisxolding” Qazaxıstan bazarında “OntustikMunayQaz” qazma şirkətini almış və “Cənubi-Şərqi servis qrupu” MMY qız müəssisəsini

¹² Maddə 41. Podratçının öhdəlikləri

Müqavilənin həyata keçirilməsi prosesində podratçı məcburdur:

b) Qazaxıstan Respublikasında istehsal edilən avadanlıq, material və hazır məhsulu onların dövlət və (və ya) beynəlxalq standartlara uyğunluğu şərti ilə mütləq istifadə etmək.

təsis etmişdir. Bu müəssisə ilə əldə edilmiş lisenziya paketi quyuların cari və kapital təmiri, quyuların sənaye-qeofiziki tədqiqi, yerüstü və dalma neft-sənaye avadanlığının servisini həyata keçirtməyə imkan verir. Bu məqsədlə “Cənubi-Şərqi servis qrupu” servis mərkəzini təşkil edəcək və istehsalat xidmətinin bazasını əldə edəcəkdir.

Hələ ki, ancaq “KazMunayQaz” NŞ öz bölmələrinin müəssisələrində istifadə etmək üçün respublikanın maşınqayırma müəssisələrində neftqaz avadanlığının mənimsənilməsi üzrə müvafiq xidməti yaradaraq və perspektiv planı işləyib hazırlayaraq bu istiqamətdə pis işləmir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, yeraltı sərvətlərin istifadəçiləri avadanlığın növbəti zəmanət və postzəmanət xidməti, komplektləşdirici məhsullarla vaxtında və ritmik təminatı əldə etməyə çalışır. Xüsusən xarici iştirakla iri şirkətlər yeraltı sərvətlərin istifadəçiləri üçün obyektlərin “açar təhvil”ndə verilməsilə servis xidmətlərinin tam spektrini təklif edən tərəfdaşlarla işləməyə öyrəşmişlər.

Energetika və mineral ehtiyatlar Nazirliyi Qazaxıstanda yaxın 5-6 ildə obyektləri “açar təhvil” verərək neftqaz xidmətlərinin geniş spektrini göstərən xarici Halliburton və Schlumbergen kimi şirkətlərin yaradılmasına yönləndirilmişdir. Hal-hazırda “KazMunayQaz” NŞ tərəfinin dəstəyilə “Qazaxıstan injiniring” NŞ SC, Qazaxıstan neftqaz maşınqayırma korporasiyası “KazPetroMaş”, “Kazına” davamlı inkişaf Fondu SC kimi şirkətlər Amerika şirkəti Halliburtonla birgə layihə, injiniring və digər zəruri strukturları birləşdirən, neftqaz sektoru üçün “açar təhvil” xidmətlərinin bütün spektrini göstərən iri konsorsiumun yaradılması məsələsi üzərində işləyir. Bununla belə “Kazına” davamlı inkişaf Fondu konsorsiumun nizamnamə fonduna 10 mlyn. \$ daxil etmək, həmçinin 90 mlyn. \$-dək həcmdə kreditlər təqdim etmək niyyətindədir.

Hal-hazırda profilli nazirliklər respublikanın neftqaz sektoru ilə məhsul, iş və xidmətlərin satın alınması prosedurunun təkmilləşdirilməsi ilə məşğuldur. Belə ki, Sənaye və ticarət Nazirliyi ilə yaradılan vahid dövlət reyestri milli istehsalçıları və servis şirkətlərinin məhsul, iş və xidmətlərin satın alınması üzrə neftqaz şirkətlərinin müsabiqələrində iştirakını fəallaşdırmağa çağırır. Neftqaz şirkətləri üçün xarici və Qazaxıstan istehsalçıları ilə məhsulların təchizatı şərtlərinin bərabərləşdirilməsinə yönələn qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər edilir.

QR Hökumətinin 7 iyul 2002-ci il 612 nömrəli qətnaməsilə təsdiq edilmiş neft əməliyyatlarının aparılmasında məhsul, iş və xidmətlərin əldə edilməsi Qaydalarının əvəzinə əvvəllər olduğu kimi tək-cə neft

əməliyyatlarının iştirakçıları üçün deyil bütün yeraltı sərvətlərin istifadəçiləri üçün mütləq olacağı məhsul, iş və xidmətlərin əldə edilməsi Qaydaları Energetika və mineral ehtiyatlar Nazirliyi Sənaye və ticarət Nazirliyi ilə birgə işlənib hazırlanmış və QR Hökumətinə təsdiqlənməyə ötürülmüşdür. Bu sənədin əsas tələbləri – yeraltı sərvətlərin istifadəçiləri ilə respublikanın ərazisində məhsul, iş və xidmətlərin satın alınması üzrə müsabiqələrin keçirilməsi, satın alınması prosedurunun şəffaflığı, yeraltı sərvətlərin istifadəçiləri ilə məhsul, iş və xidmətlərin satın alınması üzrə illik plan və hesabatların müvəkkil (STN) və səlahiyyətli (EnergoNaz) orqanlara təqdim edilməsidir.

“NQS ƏDİ” SC da texniki tənzimlənmə sahəsində, o cümlədən milli standartların qarmonlaşdırılması üzrə, respublikanın neftqaz şirkətlərinin tələbi ilə texniki rəqlamentlər və normativ-texniki sənədləşmənin (Qazaxıstanın ÜTT-yə qarşdakı daxil olması ilə əlaqədar) işlənib hazırlanması üzrə beynəlxalq təcrübənin tətbiqi üzrə işdə fəal iştirak edir [8].

Beləliklə, QQV-nin “Neftqaz maşınqayırma” klasteri aşağıdakı iştirakçılardan “ibarət” olmuşdur:

1) şirkətlər: “Metal məmulatları” MMY, “Omega Cihazqayırma zavodu” SC, “Tökmə-mexaniki zavodu” İK, “KazArmoprom” SC, “Qərb-Qazaxıstan maşınqayırma şirkəti” SC, “Zenit” SC, “ETİ Hidrocihaz” SC, “Uralskaqroremmaş” SC;

2) elmi təşkilatlar: Qərbi-Qazaxıstan aqrar-texniki universiteti, “Mikroqrafiya” ETT;

3) Kollaborasiya institutları: “Alqoritm” regional texnoparkı;

4) yerli hakimiyyət: QQV Akimatı, hökumət orqanları və konsultativ-məsləhət orqanında iştirakı vasitəsilə qurumlar.

Formal olaraq pilot klasterinin strukturunda maliyyə və qeyri-dövlət institutlarından başqa zəruri elementlərin əksəriyyəti mövcud olmuşdur. QQV-nin “Neftqaz maşınqayırma” klasteri regionun neftqaz müəssisələri tərəfindən tələbə istiqamət və RF-nın sərhədyanı regionların ixrac potensialına malik olmuşdur. Təşəbbüsün reallaşdırılması yeni istehsalatların yaradılması və sənaye məhsulunun istehsalının həcmnin artırılmasını nəzərdə tutmuş, müvafiq olaraq sahənin iqtisadi göstəricilərinə təsiri kontekstində klaster təşəbbüsünün reallaşdırılmasının nəticələrinin qiymətləndirməsini aparmaq məntiqli olacaqdır.

Neftqazemal avadanlığının istehsalı, neftqazemal avadanlığının sənaye istehsalının strukturu, neftqazsənaye avadanlığının istehsalı, neftqazsənaye

avadanlığının sənaye istehsalının strukturu, seqmentin maşınqayırma sahəsində əmək məhsuldarlığının göstəriciləri baxılmışdır. Nəticədə müəyyən edilmişdir ki, 2005-ci ildə reallaşdırılan klaster təşəbbüsü regionun müəssisələrinin hətta ölkə hüdudlarında istehsalın səmərəliliyinin rəqabətqabiliyyətli dərəcəsinə çıxarılmasını təmin etməmişdir.

Cədvəl 1.5

QQV-nin “Neftqaz maşınqayırma” klasterinə daxil olmuş müəssisələrin məhsul növləri, 2011-ci il

“QQMŞ” SC	Boruşəkili hava qızdırıcıları
	Boruşəkili sobalar
	İstilik mübadiləçiləri
	Mərkəzi sürtkü sistemləri
	Metal konstruksiyalar
	Rezervuarlar
	Yaşayış vaqonları
	Neftin qızdırılması üçün avadanlıq
	Kompleks hava təmizləyici cihazlar
	Havanın kondisionerləşdirilməsi üçün avadanlıq
	Çiləyici cihaz
	Neftsənaye avadanlığı
	Qazın hazırlanması sistemi
	Ov tufəngi
“Uralsk mexaniki zavodu” MMY	Dirsəkli val
““Hidrocihaz” ETT” SC	Qayıqların tədqiqi, layihələndirilməsi, tikintisi və təmiri
““Omega” cihazqayırma zavodu” SC	“Tazasu” içməli suyun hazırlanması üçün cihaz
	Dəmir yolu üçün detallar
	İkili təyinatlı məhsul
““Zenit” Uralsk zavodu” SC	Qayıq və gəmilər
“Uralskaqroremmaş” SC	Avto xüsusi texnika, o cümlədən yangın maşınları
“SPP “Metalloizdeliya” MMY	Metal konstruksiyaları
	Sendviç-panellər
	Büzməli vərəq

Mənbə: QQV-nin Akimatı [3]

Həmçinin Qazaxıstan Respublikasının statistik agentliyi ilə hazırlanan “Xərclər-Buraxılış” cədvəllərinin məlumatları, neftqazhasilat sahə ilə maşınqayırma məhsulunun aralıq istehlakının strukturu, QQV-nin “Neftqaz maşınqayırma” klasterinə daxil olmuş müəssisələrin məhsul növləri (klasterə daxil olmuş müəssisələr müxtəlif növ məhsul istehsal etmiş, təkcə müəssisələrdən biri – “QQMŞ” SC (Qərbi-Qazaxıstan maşınqayırma şirkəti) birbaşa olaraq neftqazhasilat və emal profilli istehsalat proseslərində istifadə edilən avadanlığın istehsalı ilə məşğul olmuşdur; hətta təqdim edilmiş məhsul siyahısına ötəri baxış müəssisələrin ixtisaslaşmasında radikal fərqliliklər haqqında deməyə imkan verir ki, bu da onların arasında sıx kooperasiya əlaqələri və ya əhəmiyyətli texnoloji fərqlərin mövcudluğu baxımından rəqabətin mövcudluğu mümkünliyünü şübhə altına qoyur), neftqaz avadanlığının buraxılışı üzrə orta illik ixtisaslaşdırılmış istehsalat güclərinin mövcudluğu və payı, neftqaz avadanlığının buraxılışı üzrə ixtisaslaşdırılmış istehsalat güclərinin yüklənməsinin dərəcəsi, tədqiqat və işləmələrinin birgə layihələrinin ümumi kəmiyyəti (biznes, elm və yerli hakimiyyəti birləşdirərək kollaborasiya institutu xidmət etməli, həmçinin yeni müəssisələr üçün şəraitlər yaratmalı olmuş, yəni biznes-inkubasiya prosesini başlamaq), texnoparklar və biznes-inkubatorların bazasında fəaliyyət göstərən müəssisələrin miqdarının təhlili vasitəsilə yeraltı sərvətlərin istifadəçilərinin maşın və avadanlığa tələbin milli istehsal məhsuluna yənidən yönləndirilməsi yollarının axtarılmasına əsaslanan klaster təşəbbüsləri çərçivəsində reallaşdırılan ümumsistem tədbirlərin nəticəliliyi tədqiq edilmişdir. Aparılmış müəllif - “Sənayenin inkişafının Qazaxıstan institutu” SC-nin Maşınqayırma Mərkəzinin eksperti D.S. Dixanbayev - tədqiqatından görünmüşdürki, QQV-də “Neftqaz maşınqayırmanın” inkişafının klaster təşəbbüsünün tətbiqinin praktiki təcrübəsi baş tutmamışdır.

Klaster təşəbbüsünün uğursuz reallaşdırılmasının əsas səbəbləri aşağıdakılar olmuşdur:

✓ klaster təşəbbüsünün reallaşdırılmasının gedişatında planlaşdırılan tədbirlərin əksəriyyəti formal olaraq yerinə yetirilmişdir;

✓ klasterə daxil olan müəssisələrin kooperasiya əlaqələrinin yaradılması ilə çətinlikləri olmuş və bundan başqa dəyərin yaradılması zəncirlərinin strukturunda fərqliliklər səbəbindən sağlam rəqabətin əsası olmamışdır;

✓ klaster təşəbbüsünün başlanılması anına QQV neftqaz avadanlığının istehsalında ixtisaslaşmanın dərinliyi üzrə digər tədqiq edilmiş regionlardan keyli geri qalmışdır;

✓ regionun elmi-texniki potensialı klasterin iştirakçılarını neftqaz maşınqayırması sahəsində rəqabətqabiliyyətli innovasiya işləmələri ilə qısamüddətli və ortamüddətli perspektivdə təmin etməyə, həmçinin ixtisaslaşdırılmış kadrların hazırlığı ilə problemləri həll etməyə imkan verməmişdir;

✓ klasterin bütün iştirakçıları arasında qarşılıqlı əlaqə üçün meydança olmalı olan texnoparkın simasında kollaborasiya institutu öz funksiyalarını yerinə yetirməmişdir;

✓ regionun müəssisələri öz idarəedici və texnoloji hazırsızlığını dəf edə bilməmiş və neftqaz sektorunda tələb olunan məhsulun istehsalına başlaya bilməmişdir.

Böyük Britaniyanın Ticarət və sənaye departamentinin tədqiqatlarına əsasən klasterin uğurunun əhəmiyyətli amilləri üç amildir:

- qarşılıqlı əlaqəli qurulmuş tərəfdaşlıq;
- innovasiya texnologiyaları;
- insan kapitalı.

Qarşılıqlı əlaqəli və qurulmuş tərəfdaşlıq nəinki klasterin iştirakçıları – biznes-strukturları arasında istehsalat əlaqələri səviyyəsində kooperasiya və rəqabəti, hətta ixtisaslaşdırılmış tədqiqat və işləmələr sahəsində elmi təşkilatlarla tərəfdaşlıq, həmçinin yerli hakimiyyət orqanları ilə qarşılıqlı əlaqəni nəzərdə tutur. Məhz bu qarşılıqlı əlaqələrin keyfiyyəti sinerji effektinə əsaslanan artımın özünüdəstəkləyən mexanizmi buraxır.

Perspektivdə belə klaster təşəbbüsünün hər hansısa digər regionda tətbiqi halında təs-vir edilmiş səhvləri nəzərə almaq lazımdır. Bununla belə neftqaz maşınqayırmasının bu klaster təşəbbüsünün o qədər də uğurlu olmayan təcrübəsinə baxmayaraq qeyd etmək lazımdır ki, **dünya təcrübəsində birbaşa dövlət iştirakla klasterlərin yaradılmasının parlaq uğurlu nümunələrinin böyük miqdarı həmçinin müşahidə edilmir. Klasterlər öz əsas kütləsində bazar qarşılıqlı əlaqələri və mexanizmləri əsasında təbii yolla əmələ gəlir.**

Bununla əlaqədar olaraq klasterlərin yaradılması prosesində biznesin birbaşa fəal iştirakı zəruridir. Potensial klasterlərin yaradılması üçün regionların seçimi prosesləri müsabiqə və ya hər hansısa digər oxşar alət formasına malik ola bilər. Yaddan çıxarmamaq lazımdır ki, **ancaq biznes və hakimiyyətin qarşılıqlı tamamlayıcı və etibara əsaslanan dialoqu ilə ölkənin bütün iqtisadiyyatı miqyasında müsbət sinerji effektinə nail olmaq mümkündür [3].**

NƏTİCƏ

➤ **Rusiya Federasiyası:**

✓ *Tümen vilayətində neftqaz maşınqayırması və servis klasterinin reallıqları və inkişaf perspektivləri*

Bu ixtisaslaşmanın aparıcı dünya və Rusiya şirkətlərinin dislokasiya yerini Cənub vilayətini seçməsi burada mövcud olan neftqaz maşınqayırması seqmentinin gələcək sürətləndirilmiş inkişafının əsas amilidir, çünki **profil zavodların iş yerlərinin neftqazxidmət şirkətlərinin fəaliyyət yerlərinə yaxınlığı sonuncularla bu zavodların ciddi rəqabət üstünlüyü kimi nəzərə alınır.**

Tümen maşınqayırma klasteri sadə aqlomerasiya mərhələsini keçmiş, “yaradılan klaster” mərhələsinin (bir çox iştirakçıların artıq əsas fəaliyyətin ətrafında kooperasiya etməyə və öz əlaqələri vasitəsilə ümumi imkanları reallaşdırmağa başlayan) tamamlayan fazasına keçmiş, növbəti yetkinlik mərhələsinin “inkişaf edən klaster”in (klasterin yeni iştirakçılarının yaradılması və ya cəlb edilməsi (həm mərkəzi, həm də periferik bəndinin) və bütün bu yeni qüvvədə olan şəxslər arasında müvafiq klaster əlaqələrinin yaradılması ilə səciyyələnən) elementləri də görünmüşdür. Bununla belə formal və qeyri-formal institutlar və belə əməkdaşlığın dəstəklənmə mexanizmləri yaranır.

Neftqaz ixtisaslaşmasının maşınqayırma klasterinin struktur tamamlanmasına nail olmaq üçün M.Porterin metodoloji tövsiyələri fonunda klaster layihəsinin reallaşdırılması gedişində Tümen neftqaz ixtisaslaşmasının maşınqayırma klasterinin ilkin aqlomerasiya konstruksiyasının başa çatdırılmasının həyata keçirilməsi zəruridir. Beləliklə, müəyyən edilmişdir ki: - injiniring şirkətləri yoxdur; - ixtisaslaşdırılmış marketinq agentlikləri yoxdur; - regional ixtisaslaşdırılmış texnoloji mərkəz yaradılmışdır; - müasir elmi-təhsil komplekslərinin yaradılmasının dəstəyinə birinci dərəcəli diqqət ayırmaq lazımdır (elmi-təhsil kompleksinin əsasında üç struktur vahidinin birləşdirilməsi durur: texniki ali təhsil müəssisənin kafedrası, texniki ali təhsil müəssisənin tərkibinə daxil olan elmi-tədqiqat institutu və sahəvi institut. Tümen şəhərində sahəvi elmin təmərküzləşməsinin kifayət qədər yüksək dərəcəsi vardır. 32 elmi-tədqiqat təşkilatından 12-si neftqaz mövzusu üzrə ixtisaslaşır); - əlaqəli sahələrin müəssisələrinin siyahısına birinci növbədə Cənub vilayətində məhsulları neftqaz maşınqayırması məhsullarının hazırlanması üçün lazım olan idxalı əvəz edən istehsalatların yaradılmasını təmin edə bilən xarici şirkətləri cəlb etmək məqsədəmüvafiqdir. Bundan

başqa vilayətin ərazisinə neftqaz maşınqayırmasında birbaşa birləşdirilməyən, lakin neftqaz sahəsinin servis şirkətlərinin texnoloji ehtiyaclarının təmin edilməsilə bağlı idxalı əvəz edən istehsalatları da cəlb etmək lazımdır.

Rusiyanın dövlət quruluşunun xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq ehtimal edilir ki, klasterin başa çatdırılması və fəallaşdırılmasının təşəbbüskarları Tümen vilayətinin hökuməti çıxış edə bilər. Burada klaster layihəsinin işlənilib hazırlanması və reallaşdırılmasını bu layihədə federal hakimiyyətlərin konkret iştirakı və köməkliyinə arxalanmağa imkan verən 2007-ci ildə RF-nın İqtisadi inkişaf nazirliyi ilə təsdiq edilmiş “Rusiyada klaster siyasətinin konsepsiyası”na müvafiq həyata keçirtmək gərəkdir.

✓ ***Samara vilayətində maşınqayırmanın inkişaf ssenariləri***

Neft sənayesi klasterinə (biosfer iqtisadi rejiminin klasteri) daxil olan maşınqayırma

müəssisəsinin biznes özəyinə (rəqabətqabiliyyəti təşkil edən əsas amillərinə): - səmərəli marketinq siyasəti (bazarda yerin mövcudluğu); - nisbətən ucuz ehtiyatlara – xammal, energetik, əmək – giriş təşkil edir. Söhbət istehsalın texnologiyasını qəbul edə və dəstəkləyə, misal üçün uzun müddət ərzində lazım olan keyfiyyətlə bir neçə çətin olmayan əməliyyatları yerinə yetirməyə bilən insanlar haqqında gedir; - sənaye iqtisadi rejiminin müəssisələri ilə istifadə edilən istehsalın texnologiyasının bazarında azad dövriyyə və investisiyaların mövcudluğunda onların əldə etməsi imkanı aid edilmişdir.

✓ ***Başqırdıstan Respublikasının Tuymazı-Oktyabrsk ərazi mikrosistemində klaster***

2012-ci ilin iyun ayında Başqırdıstan Respublikasının İqtisadi inkişaf nazirliyinin təşəb-büsü və Oktyabrsk şəhərinin şəhər dairəsinin administrasiyasının dəstəyi ilə Fransa ekspertlərinin fikrinə görə dünya səviyyəsində klaster olmağa bütün ilkin şərtləri olan neft maşınqayırması klasterinin yaradılması haqqında müqavilə imzalanmışdır. Şəhər ümumiyyətlə yaxşı sənaye bazasına malik, Oktyabrskın təhsil dərəcəsi yüksək və vacib elmi tərkibi də vardır.

✓ ***Perm diyarının neft və dağ-mədən maşınqayırma klasteri***

Klasterin özəyini təşkil edən müəssisələr var və bir sıra avadanlıq növlərinin istehsalında böyük tərəqqi əldə edilmişdir. Neftqaz avadanlığının istehsalçılarının Birliyi sahəvi institut, ali təhsil müəssisələri və müəssisələrin texnikanın yeni nümunələrinin yaradılması, layihə-konstruktor və layihə-metodik işləri mərhələlərində maliyyələşdirilməsinə

cəlb edilməsini təmin edə bilən milli neftqaz maşınqayırmasının elmi-texniki potensialının inkişafı üzrə dövlət proqramının işlənib hazırlanmasına çağırır.

✓ ***Krasnoyarskda neftservis və neft hazırlıq klasteri***

Krasnoyarskda məqsədi yerli müəssisələrin iri neftqaz şirkətlərinin sifarişlərinə daxil ediləcək şəhərin 22 müəssisəsinin iştirakı ilə neftservis və neft hazırlığı klasterinin yaradılması üzrə layihə reallaşdırılır və söhbətin leytmotivi idxalı əvəz etmə məsələsi olmuşdur. Bu gün neftqaz şirkətlərinin sifarişlərinə texnoloji hazırlıq dərəcəsi imkan verən “Zenit LKB” QSC və “Krasnoyarsk maşınqayırma zavodu” ASC daxil edilə bilər. İdxalı əvəz etmənin kifayət qədər yüksək potensial göstərən işləmələrə malik olan SFU neft və qaz İnstitutu mövcuddur.

➤ **Qazaxıstan Respublikasında iqtisadiyyatın inkişafında klaster yanaşması**

Qazaxıstan Respublikasının Hökumətinin 25 iyun 2005-ci il 633 nömrəli Qətnaməsi ilə “Neftqaz maşınqayırma” pilot layihəsinin yaradılması və inkişafı üzrə Planı təsdiq edilmişdir. Neftqaz maşınqayırma sahəsində klasterləşmə üçün Qərbi-Qazaxıstan vilayətinin seçilməsinin əsas amilləri güclü istehsalat, kadr və elmi-texniki potensialın mövcudluğu, nəqliyyat, maliyyə infrastrukturunun inkişaf etməsi, bu regionun ərazisində iri investisiya layihələrinin reallaşdırılması və Rusiya ilə sərhədyanı olmasıdır ki, bu da maşınqayırma məhsulunun kifayət qədər satış bazarını təmin edir. Klasterin əsas məqsədi neftqaz maşınqayırma sahəsinin inkişafı üçün şəraitlər və sahənin rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalına keçməsi üçün ilkin şərtlərin yaradılmasıdır. Bunun üçün Milli istehsalçılar və xarici investorların vahid reyestri, həmçinin Neftqaz sektoru üçün istehsal edilən məhsul, işlər və xidmətlərin siyahısı yaradılmışdır. Qərbi-Qazaxıstan vilayətində ““Alqoritm” Texnopark” MMY-nın bazasında nəzarətin dağıdıcı və qeyri-dağıdıcı metodlarının sınaq kompleksinin laboratoriyaları təşkil edilir.

Sahəvi, o cümlədən neftqaz layihələrinin Qazaxıstan tərkiblə doldurulmasında açar bəndlərdən biri informasiya dəstəyidir. Neftqaz şirkətlərinin ehtiyaclarının təmin edilməsinə milli istehsalçıların maksimal cəlb edilməsinə köməklik etmək neftqaz sektoru ilə həyata keçirilən məhsul, iş və xidmətlərin satın alınması haqqında məlumatların yığılması və bu satınalmalar haqqında milli məhsul istehsalçıları və yerli podratçıların xəbərdar edilməsi üzrə informasiya mərkəzi çağırılmışdır.

Bundan başqa neftqaz kompleksinin maşınqayırma məhsulunda illik və orta müddətli (üç-dörd il qabaq) ehtiyacları haqqında məlumatların

yığılması üzrə iş başlanılmışdır.

Respublikanın ayrı neftqaz şirkətləri hələ də öz layihələrinin Qazaxıstan tərkibi ilə doldurulmasında zəif işləyir, milli istehsalçılarla işə lazımı diqqət yetirmir, “Neft haqqında” QR Qanunda 41-ci Maddə ilə nəzərdə tutulan öhdəliklərin icrasına formal yanaşır.

Gələcəkdə yeraltı sərvətlərin istifadəsinə yeni müqavilələrin bağlanılmasında həmçinin müşayiət edilən emal istehsalatlarının yaradılması və inkişafına gəlirlərin hissəsinin yatırılması üzrə, milli istehsalçılardan avadanlıq və ehtiyat hissələrinin təchizatına sifarişlərin yerləşdirilməsi üzrə investorların öhdəlikləri konkret müəyyən ediləcəkdir.

Xarici müəssisələrə məhsul və xidmətlərin satın alınması üzrə müsabiqələrdə (tenderlərdə) fəal iştirak etmək, Qazaxıstanda nümayəndəlik və birgə müəssisələr açmaq, komplektləşdirici məhsulların təchizatını təşkil etmək, hazır məhsula qədər onların yerdə başa çatdırılması və yerli istehsalçıların köməyi ilə servis xidməti təklif edilir.

Sənaye və Ticarət Nazirliyi ilə yaradılan vahid dövlət reyestri milli istehsalçıları və servis şirkətlərinin məhsul, iş və xidmətlərin satın alınması üzrə neftqaz şirkətlərinin müsabiqələrində iştirakını fəallaşdırmağa çağırılmışdır. Neftqaz şirkətləri üçün xarici və Qazaxıstan istehsalçıları ilə məhsulların təchizatı şərtlərinin bərabərləşdirilməsinə yönələn qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər edilir.

Məhsul, iş və xidmətlərin əldə edilməsi Qaydaları sənədinin əsas tələbləri – yeraltı sərvətlərin istifadəçiləri ilə respublikanın ərazisində məhsul, iş və xidmətlərin satın alınması üzrə müsabiqələrin keçirilməsi, satın alınması prosedurunun şəffaflığı, yeraltı sərvətlərin istifadəçiləri ilə məhsul, iş və xidmətlərin satın alınması üzrə illik plan və hesabatların müvəkkil (STN) və səlahiyyətli (EnergoNaz) orqanlara təqdim edilməsidir.

Beləliklə, QQV-nin “Neftqaz maşınqayırma” klasterinin strukturunda maliyyə və qeyri-dövlət institutlarından başqa zəruri elementlərin əksəriyyəti - Şirkətlər; Elmi təşkilatlar; Kollaborasiya institutları; Yerli hakimiyyət - mövcud olmuşdur.

Neftqazemal avadanlığının istehsalı, neftqazemal avadanlığının sənaye istehsalının strukturu, neftqazsənaye avadanlığının istehsalı, neftqazsənaye avadanlığının sənaye istehsalının strukturu, seqmentin maşınqayırma sahəsində əmək məhsuldarlığının göstəriciləri baxılaraq nəticədə müəyyən edilmişdir ki, 2005-ci ildə reallaşdırılan klaster təşəbbüsü regionun müəssisələrini hətta ölkə hüdudlarında istehsalın səmərəliliyinin rəqabətqabiliyyətli dərəcəsinə çıxarılmasını təmin etməmişdir. Araşdırılmış

tədqiqatdan görünmüşdür ki, QQV-də “Neftqaz maşınqayırmanın” inkişafının klaster təşəbbüsünün tətbiqinin praktiki təcrübəsi baş tutmamışdır.

Klaster təşəbbüsünün uğursuz reallaşdırılmasının əsas səbəbləri aşağıdakılar olmuşdur:

✓ klaster təşəbbüsünün reallaşdırılmasının gedişatında planlaşdırılan tədbirlərin əksəriyyəti formal olaraq yerinə yetirilmişdir;

✓ klasterə daxil olan müəssisələrin kooperasiya əlaqələrinin yaradılması ilə çətinlikləri olmuş və bundan başqa dəyərin yaradılması zəncirlərinin strukturunda fərqliliklər səbəbindən sağlam rəqabətin əsası olmamışdır;

✓ klaster təşəbbüsünün başlanılması anına QQV neftqaz avadanlığının istehsalında ixtisaslaşmanın dərinliyi üzrə digər tədqiq edilmiş regionlardan xeyli geri qalmışdır;

✓ regionun elmi-texniki potensialı klasterin iştirakçılarını neftqaz maşınqayırma sahəsində rəqabətqabiliyyətli innovasiya işləmələri ilə qısamüddətli və ortamüddətli perspektivdə təmin etməyə, həmçinin ixtisaslaşdırılmış kadrların hazırlığı ilə problemləri həll etməyə imkan verməmişdir;

✓ klasterin bütün iştirakçıları arasında qarşılıqlı əlaqə üçün meydança olmalı olan texnoparkın simasında kollaborasiya institutu öz funksiyaların yerinə yetirməmişdir;

✓ regionun müəssisələri öz idarəedici və texnoloji hazırsızlığı dəf edə bilməmiş və neftqaz sektorunda tələb olunan məhsulun istehsalına başlaya bilməmişdir.

Böyük Britaniyanın Ticarət və sənaye departamentinin tədqiqatlarına əsasən klasterin uğurunun əhəmiyyətli amilləri üç amildir:

- qarşılıqlı əlaqəli qurulmuş tərəfdaşlıq;
- innovasiya texnologiyaları;
- insan kapitalı.

ƏDƏBİYYAT

1. Более 20 Красноярских компаний вошли в городской нефтяной кластер // 21 ноября 2014. Доступно на: <http://newslab.ru/news/622632>

2. Деев А.А. Сценарии развития машиностроения в Самарской области // «Российское предпринимательство», 2011 год, № 8 Вып. 2 (190), с. 160-164. Доступно на: <http://www.creativeconomy.ru/articles/13254/>

3. Диханбаев Д.С. Кластеризация машиностроения: начало // 7-11-

2013. Доступно на: <http://www.kidi.gov.kz/2013/11/07/klasterizaciya-mashinostroeniya-nachalo.html>

4. Дугалова Г.Н. Кластерный подход в развитии экономики Республики Казахстан // Доступно на: http://www.rusnauka.com/PNR_2006/Economics/15_dugalova.doc.htm

5. Ивахненко И. Освоение запасов каспийского шельфа ускоряет технологическое развитие Казахстана. Глубокие недра и высокие технологии, 2011, №4 (48). Доступно на: <http://www.kazenergy.com/ru/4-48-2011/2506-2011-10-13-12-15-52.html>

6. Игнатушко Г. Французы оценили Октябрьский территориальный кластер // Общественно-политическая газета «Октябрьский нефтяник», 6-7 ноября 2012 г., №214-215 (11294-11295). Доступно на: http://npf-paker.ru/news/company/frantsuzy_otsenili_oktyabrskiy_territorialnyy_klast_er.html

7. «Казахстан-2050»: глобальные вызовы современности // Журнал KAZENERGY. 2013, №1 (56). Доступно на: <http://www.kazenergy.com/ru/1-56-2013/8193-1-2050r-.html>

8. Кайпиев К. Индустриальная диверсификация. 16 октября 2007. Доступно на: <http://www.ppp-pf.ru/show.php?id=186>

9. Концепция промышленной политики Пермского края до 2020 года / Министерство промышленности, предпринимательства и торговли Пермского края. Пермь, 2013 г.

10. Куцай С. В Актау прошел первый конгресс актива национального кластера нефтегазовой промышленности // 3-07-2014. Доступно на: http://www.lada.kz/aktau_news/society/19740-v-aktau-proshel-pervyy-kongress-aktiva-nacionalnogo-klastera-neftegazovoy-promyshlennosti.html

11. Об утверждении планов по созданию и развитию пилотных кластеров в приоритетных секторах экономики. Постановление Правительства Республики Казахстан от 25 июня 2005 года N 633 / Доступно на: http://ru.government.kz/docs/p050633_20050625.htm

12. Правовые основы и состояние кластерного развития в Казахстане // Доступно на: <http://www.ieconom.kz/index.php/ru/assasia-klasterного-razvitya/pravovye-osnovy-klasterov>

13. Салимгареев Н.Г. Разработка потенциальных кластеров в пространственных социально-экономических микросистемах // Вестник Самарского государственного экономического университета, 2011,

2(76), с. 61-66.

14. Сервису — зеленый свет на экспорт, нефтемашу — господдержку // Доступно на: <http://dp.perm.ru/article.php?id=7309>

15. Шатохин С.М. Реальности и перспективы развития кластера нефтегазового машиностроения и сервиса в Тюменской области // Налоги. Инвестиции. Капитал, 1.6.2010, №1-3, с. 059. Доступно на: <http://prefish.ru/realnosti-i-perspektivy-razvitiya-klastera-neftegazovogo-mashinostroeniya-i-servisa-v-tyumenskoy>

16. <http://npf-paker.ru/katalog/>

Нефтяной машиностроительный кластер: исследование международного опыта

**Исмаилова Нармина Фаик кызы,
Мамедов Гусейн Гасан оглы**

Резюме

В статье проведено исследование международного опыта относительно нефтяного машиностроительного кластера. В результате, рассмотрев опыт относительно кластерного подхода в Российской Федерации (реальности и перспективы развития нефтегазового машиностроительного и сервисного кластера в Тюменской области, сценарии развития машиностроения в Самарской области, кластер в Туймазы-Октябрьской территориальной микросистеме Республики Башкортостан, нефтяной и горнодобывающий машиностроительный кластер Пермского края и нефтесервисный и нефтеподготовительный кластер в Красноярске) и в развитии экономики Республики Казахстан, были отражены обобщенные итоги.

Ключевые слова: нефтяной машиностроительный кластер, коэффициент локализации, конкурентоспособность, модель «даймонд», нефтяное оборудование, импортозамещающее производство

Petroleum machine-building cluster: research of the international experience

**Narmina Faik Ismayilova,
Huseyn Hasan Mammedov**

Abstract

The paper studied the international experience concerning support of petroleum machine-building cluster. As a result, having considered the experience regarding the cluster approach in the Russian Federation (realities and prospects of development of petroleum-gas machine-building and service cluster in the Tyumen region, the scenarios of development of machine-building in the Samara region, the cluster of Tuymazy-October territorial microsystem of the Republic of Bashkortostan, petroleum and mining machine-building cluster of the Perm region and petroleum service and petroleum preparatory cluster in Krasnoyarsk) and in the development of economy of the Republic of Kazakhstan, were reflected generalized results.

Keywords: petroleum machine building cluster, the localization coefficient, competitiveness, the model of "diamond", petroleum equipment, import substituting production

ÖLKƏ İQTİSADİYYATININ TSİKLİLİYİNDƏ KREDİTİN ROLU

Salman Əli oğlu Nəcəfov, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin nəzdində İqtisadi Araşdırmalar Elmi-Tədqiqat İnstitutu, böyük elmi işçi, e-mail: salman.alioglu@gmail.com

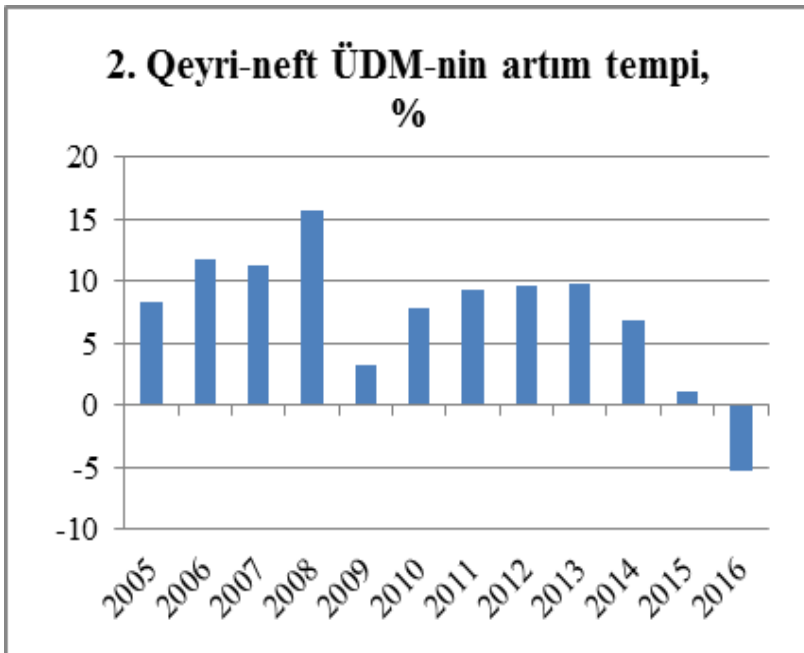
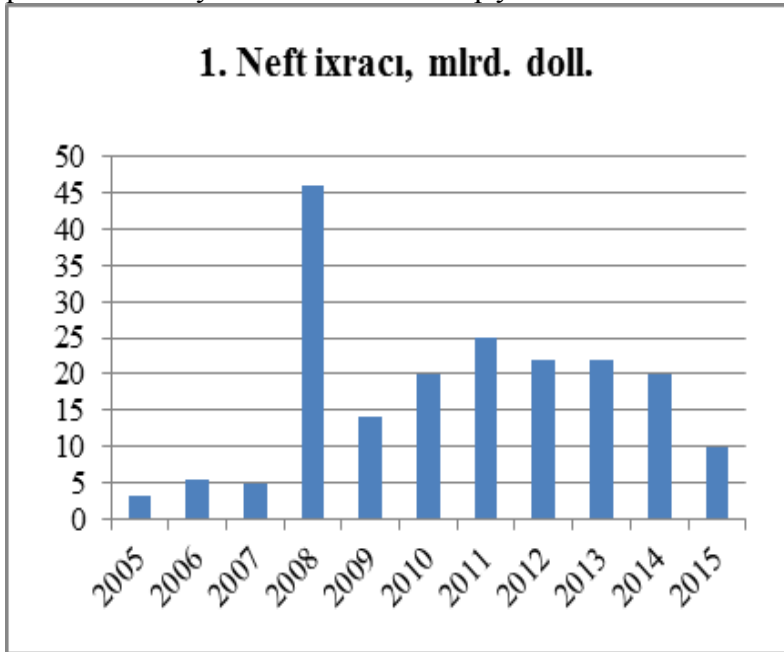
Xülasə

Məqalədə ölkə iqtisadiyyatının tsikliliyində kreditin rolu tədqiq edilir və qeyd olunur ki, iqtisadiyyatın tsikliliyini gücləndirən amillərdən biri firmaların gəlirliliyi ilə kreditlər üzrə faiz dərəcəsi arasındakı fərkdir. Məqalədə göstərilir ki, ölkə iqtisadiyyatının tsikliliyini mənfi mənəfdə iştirak maliyyə alətlərinin (səhm, layihə maliyyələşməsi, vəkalətli idarəetmə) inkişafı vasitəsilə zəiflətmək olar.

Açar sözlər: faiz dərəcəsi, mənfi mənəflilik, kredit, iqtisadiyyatın tsikliliyi

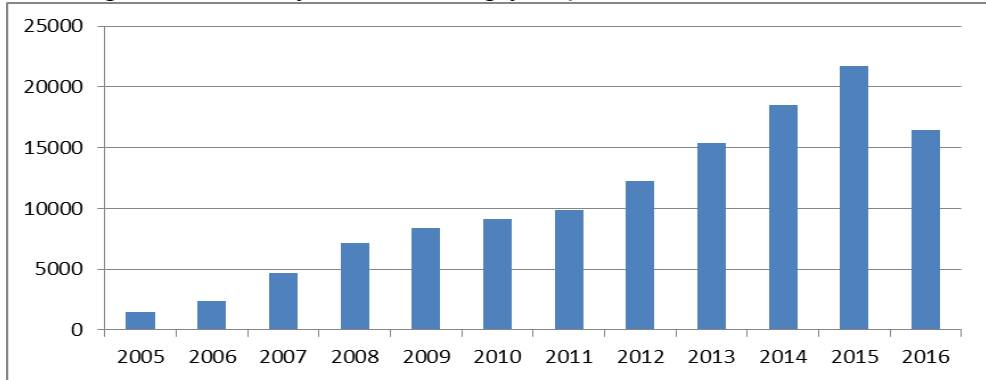
2000-ci illərin ortalarından etibarən ölkənin neft gəlirlərinin artması qeyri-neft sahələrində istehsal artımına gətirib çıxarmışdır (diaqram 1). Firmaların gəlirlərinin artması iqtisadiyyatda kreditləşmə həcmının artmasına səbəb olmuş (diaqram 2) (məlum olduğu kimi, firmalar kredit və faizləri qaytaracaqlarına əmin olduqları zaman kredit götürürlər), bu da iqtisadi artımın daha da sürətlənməsinə gətirib çıxarmışdır. Lakin 2012-ci ildən etibarən neft gəlirlərinin azalması əks proseslərlə müşayiət olunur. Belə ki, neft gəlirlərinin azalması qeyri-neft sektorunda firmaların gəlirlərini azaldaraq kreditlərin qaytarılmasında çətinliklərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır (vaxtı keçmiş kreditlərin həcmi 2014-2016-cı illərdə məcmu kreditlərin 5,3%-dən 9%-dək artmışdır). Bu şəraitdə kreditləşmə sürətli şəkildə azalmağa başladı (iqtisadiyyata verilmiş kreditlərin həcmi 2015-ci ilin sonuna 22 mlrd. manatdan 2016-cı ilin sonuna 16 mlrd. manatadək azalmışdır). Kreditləşmənin azalması öz növbəsində iqtisadi böhranı daha da dərinləşdirir.

Diagram 1. Azərbaycanın neft ixracı və qeyri-neft ÜDM-nin artım tempi

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

Diaqram 2. Azərbaycanda kredit qoyuluşları, mln. manat, dövrün sonuna

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı

İqtisadi tsikldə kreditin rolunun tədqiqinə bir sıra tədqiqatlar həsr olunub. İqtisadi tsikldə kreditin rolunu tədqiq edən Xautrik və Xayek hesab edirdilər ki, kənar təsirlər nəticəsində (pul bazasının artması, dövlət tərəfindən banklara maliyyə dəstəyi və s.) kredit həcminin artması ölkədə faiz dərəcəsinin azalmasını, investisiyaların və istehlakın artmasını şərtləndirərək iqtisadi tsiklin artan fazasının yaranmasına gətirib çıxarır. Lakin sonrakı dövrdə bankların izafi vəsaitləri, həmçinin ölkənin valyuta gəlirləri və banklara maliyyə dəstəyi azaldıqda ölkədə faiz dərəcələri artmağa başlayır və bu, investisiyaların və istehsalın azalmasına gətirib çıxarır ki, iqtisadiyyat tsiklin enmə fazasına daxil olur (3).

Bernanke və Qertler maliyyə akseleratoru ideyasını irəli sürmüş, iqtisadiyyatın tsikliliyinin xarici maliyyəşmə premiyasından (yəni kredit üzrə faiz dərəcəsi ilə daxili vəsaitlərin alternativ dəyəri arasındakı fərqdən) asılı olduğunu qeyd etmiş və göstərmişdilər ki, bu premiya borcalanların maliyyə vəziyyəti və kredit qabiliyyətliliyi ilə tərs mütənasıbdır (1; 2). Onlar göstərmişdilər ki, bum dövründə firmaların mənfəətlərinin artması onların maliyyə vəziyyəti və kredit qabiliyyətliliyini yaxşılaşdıraraq xarici maliyyəşmə premiyasının azalmasına gətirib çıxarır, bu da firmalara daha çox kredit cəlb edib istehsalı daha da genişləndirməyə imkan verir və beləliklə iqtisadi artımı daha da gücləndirir. Firmaların mənfətinin azalması isə əksinə onların maliyyə vəziyyəti və kredit qabiliyyətliliyini pisləşdirərək xarici maliyyəşmə premiyasının artmasına gətirib çıxarır, bu da kreditləşməni

azaldaraq investisiyaların azalmasına və beləliklə böhranın dərinləşməsinə gətirib çıxarır.

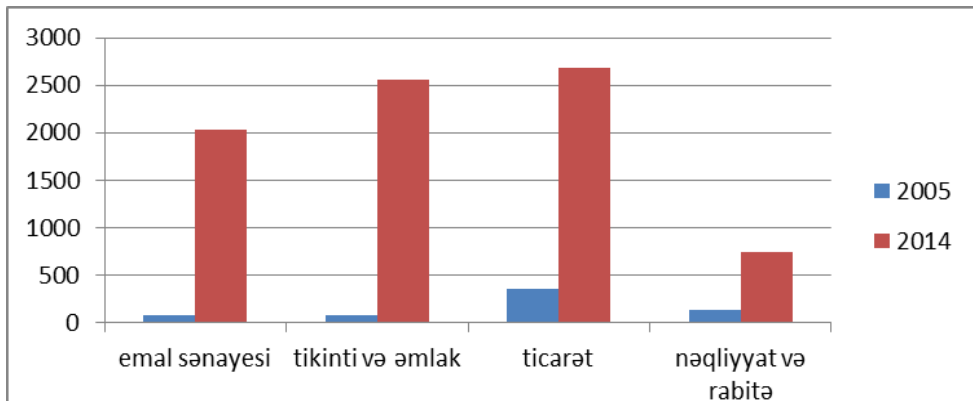
Qeyd edək ki, maliyyə akseleratoru effekti müxtəlif ölkələrdə, məsələn Yaponiya (5), 1990-cı illərin əvvəlində Böyük Britaniya (4) və 1997-1998-ci illərdə Cənubi Koreyada (6) baş verən böhran dövründə müşahidə olunmuşdur.

Fikrimizcə tsikliliyi gücləndirən digər amil firmaların mənfəətliliyi ilə kredit üzrə faiz dərəcəsi arasındakı fərqdır. İqtisadi artım dövründə firmaların mənfəətliliyi ilə kreditlər üzrə faiz dərəcəsi arasındakı fərqin artması onları daha çox kredit cəlb etməyə sövq edir və bu, iqtisadi bumu gücləndirir. Böhran dövründə isə əksinə firmaların mənfəətinin azalması kreditlərin qaytarılmasında çətinliklərin yaranmasına gətirib çıxarır. Bu da firmaların müflisləşmə hallarını artıraraq iqtisadi böhranı dərinləşdirir.

Digər tərəfdən böhran illərində kredit risklərinin artması ilə əlaqədar investisiyalar kreditlər hesabına deyil, daha çox mənfəət hesabına həyata keçirilir. Lakin firmaların mənfəətliliyi ilə kreditlər üzrə faiz dərəcəsi arasındakı fərqin azalması mənfəətin daha böyük hissəsinin kreditlərin ödənilməsinə sərf olunmasına gətirib çıxarır. Bu da investisiyaları daha da azaldaraq iqtisadi böhranı dərinləşdirir.

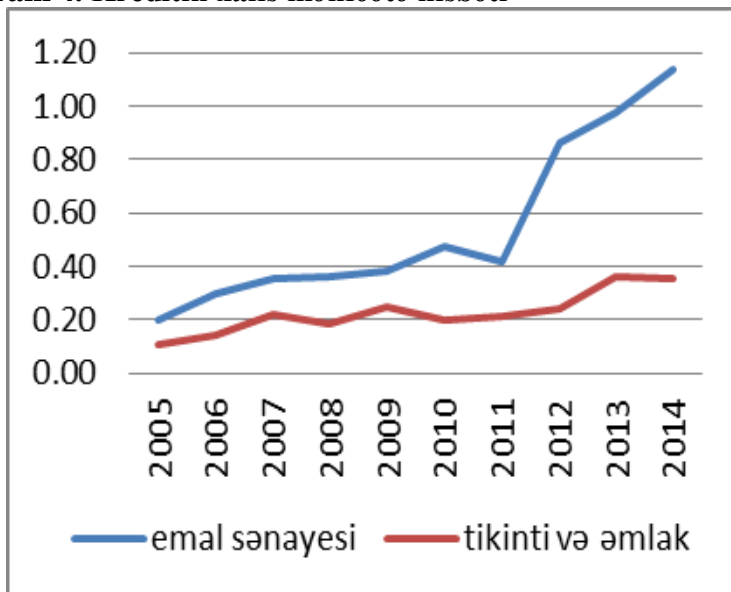
Hesab edirik ki, biz bu proseslər son illərdə ölkəmizdə də müşahidə olunur. Belə ki, 2000-ci illərdə müşahidə olunan iqtisadi bum müxtəlif sahələrə kredit qoyuluşlarının kəskin artması ilə müşayiət olunmuşdur (diaqram 3). Nəticədə kreditlərin xalis mənfəətə (əsas kapitalın istehlakı çıxılmaqla ümumi mənfəət) nisbəti kəskin artmış və 2014-cü ildə emal sənayesində fəaliyyət göstərən firmaların kredit borcunun mənfəətə nisbəti 1,14 (yəni 2014-cü ildə firmaların kredit borcu xalis mənfəətin 114%-ni təşkil etmişdir), tikinti və əmlakda 0,36; ticarətdə 0,9 təşkil etmişdir (diaqram 4 və 5). Lakin 2015-2016-cı illərdə qeyri-neft sektorunda istehsal həcmiminin azalması firmaların kreditlərin qaytarılmasında çətinliklərlə üzləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Belə ki, 2014-2016-cı illərdə vaxtı keçmiş kreditlərin həcmi məcmu kreditlərin 5,3%-dən 9%-dək artmışdır və 2016-cı il ərzində Beynəlxalq Bankın 9,9 milyard manat həcmində problemlı kreditləri “Aqrarkredit”ə ötürülmüşdür.

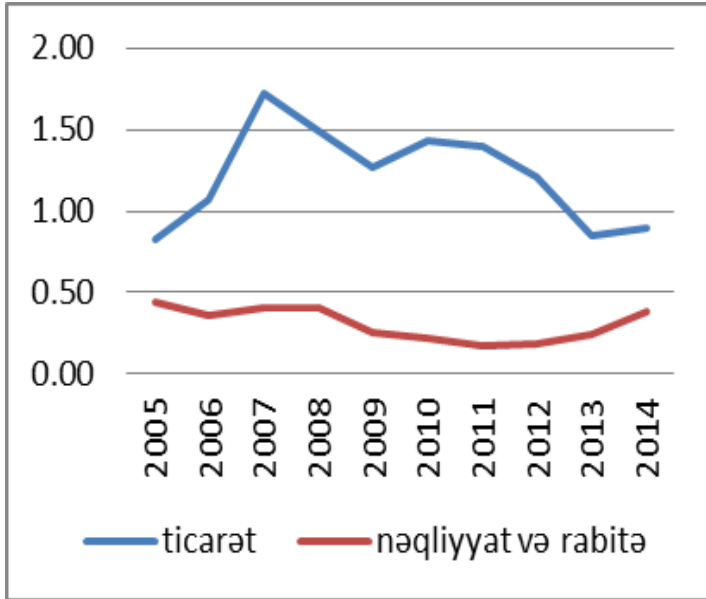
Diaqram 3. Kredit həcmi, mln. manat

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı

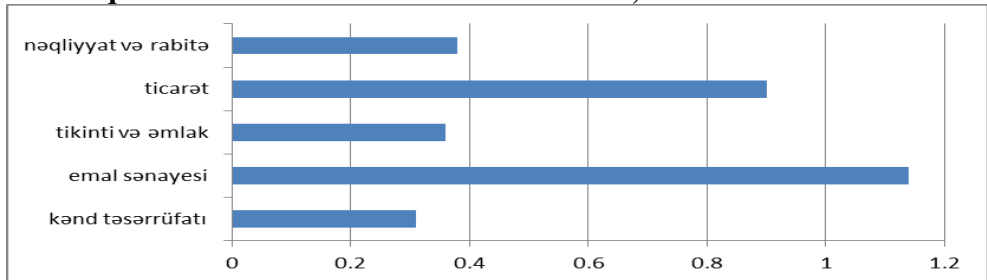
Diagram 4. Kreditin xalis mənfəətə nisbəti

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı və Azərbaycanın milli hesabları

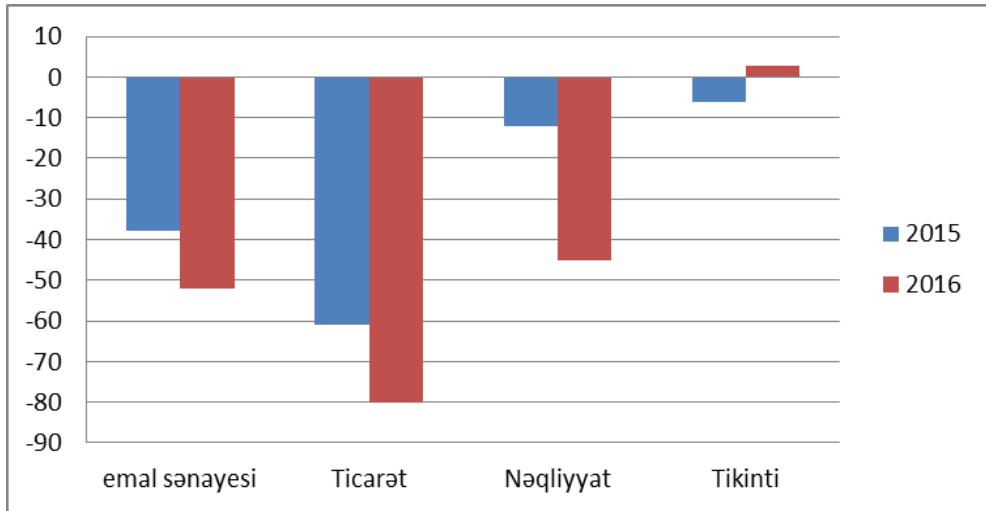
Diaqram 5. Kreditin xalis mənfəətə nisbəti, 2014-cü il

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı və Azərbaycanın milli hesabları

Firmaların üzləşdiyi maliyyə problemləri həmçinin investisiyaların azalmasını gücləndirmişdir. Belə ki, kreditlərin mənfəətə nisbəti yüksək olan sahələrdə (ticarət sektoru və emal sənayesi) investisiyalar daha çox azalmışdır (diaqram 6). Qeyd edək ki, investisiyaların azalması firmaların gələcək gəlirlərini azaldaraq onların gələcəkdə kredit qaytarmaq qabiliyyətini daha da azaldacaqdır.

Diaqram 6. Müxtəlif sahələrdə investisiya qoyuluşlarının dinamikası, %

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

İqtisadiyyatın tsikliliyinin zəiflədilməsi yolları

Beləliklə, iqtisadiyyatın tsikliliyinə təsir edən amillərdən biri firmaların mənfəətliliyi ilə kreditlər üzrə faiz dərəcəsi arasındakı fərkdir. Firmaların gəlirliliyi ilə kreditlər üzrə faiz dərəcəsinin arasındakı fərq artdıqda onlar daha çox kredit çəlb edir və bu, iqtisadi bumu gücləndirir. Böhran dövründə isə mənfəətlilik ilə kreditlər üzrə faiz dərəcəsi arasındakı fərqi azalması kreditləşmənin azalmasını sürətləndirərək iqtisadi böhranı dərinləşdirir.

İqtisadiyyatın tsikliliyini zəiflətmək üçün firmaların mənfəətliliyindən asılı olaraq faiz ödəmələrinin dəyişkənliyini təmin etmək zəruridir. Bu halda mənfəətlilik artdıqda firmaların faiz ödəmələri də artacaqdır ki, bu da öz növbəsində firmaların kreditə olan tələbini azaldaraq iqtisadi bumu zəiflədəcəkdir. Firmaların mənfəətliliyi azaldıqda isə onların faiz ödəmələri də azalacaqdır ki, bu da böhranın zəifləməsinə gətirib çıxaracaqdır.

Mənfəətliliyindən asılı olaraq faiz ödəmələrinin dəyişkənliyi mənfəətdə iştirak maliyyə alətlərində (səhm, layihə maliyyələşməsi, vəkalətli idarəetmə) nəzərdə tutulub. Beləliklə, hesab edirik ki, mənfəətdə iştirak maliyyə alətlərinin inkişafı ölkə iqtisadiyyatının tsikliliyini zəiflədərk onun dayanıqlı inkişafını təmin edəcəkdir.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Bernanke B. The Financial Accelerator and the Credit Channel//At the The Credit Channel of Monetary Policy in the Twenty-first Century Conference, Federal Reserve Bank of Atlanta, Atlanta, Georgia, June 15, 2007,
<https://www.federalreserve.gov/newsevents/speech/bernanke20070615a.htm>
2. Bernanke B., Gertler M. Agency Costs, Net Worth and Business Fluctuations // American Economic Review, 1989, vol. 79. – P. 14 – 31
3. Hall S. Financial Accelerator Effects in UK Business Cycles // Bank of England Working Paper, 2001
4. Hawtrey R. The Monetary Theory of the Trade Cycle and its Statistical Test // Quarterly Journal of Economics, 1927, vol. 41. – P. 471 – 486.
5. Ichiro Fukunaga. Financial Accelerator Effects in Japan's Business Cycles//Bank of Japan Working Paper 02-6, 2002
6. Sarabia A. The Financial Accelerator from a Business Cycle Accounting Perspective // Bank of Mexico Working Paper, 2007

Роль кредита в экономическом цикле в Азербайджане

Наджафов Салман Али оглы

Резюме

В статье рассматривается роль кредита в деловом цикле, и отмечается, что одним из факторов, способствующих цикличности экономики, является разница между прибыльностью фирм и процентной ставкой по кредитам. В статье утверждается, что амплитуда бизнес-циклов может быть уменьшена за счет развития финансовых инструментов участия в прибыли (акций, проектного финансирования, доверительного управления).

Ключевые слова: процентная ставка, прибыльность, кредит, цикличность экономики.

Role of credit in economic cycle in Azerbaijan

Salman Ali Najafov

Abstract

The paper explores the role of credit in *business* cycle and it is noted that one of the factors contributing to the *cyclicity* of economy is the difference between firms' profitability and interest rate on loans. The paper argues that the amplitude of *business cycles* may be decreased through the growth of profit sharing financial instruments (shares, project financing, trust management).

Keywords: interest rate, profitability, credit, *cyclicity of economy*.

**SƏNAYE , DÖVLƏT VƏ UNİVERSİTET ƏLAQƏLƏRİ.
ÜÇ SPİRAL-TRİPLER HELİX MODELİ**

**Xalid Ramiz oğlu Cavadov,
İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutu, doktorant,
e-mail: xalidcavadov88@gmail.com**

Xülasə

Məqalədə sənaye, dövlət və universitet əlaqələri tədqiq edilmişdir. Sənaye dövlət və universitet əlaqələrinin innovasiya infrastrukturunun inkişafda rolu öyrənilmişdir. Azərbaycanda sənaye, dövlət və universitet əlaqələrinin inkişafına dair təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: *helix modeli, innovasiya infrastrukturu, texnopark, İnnovasiya aktivliyi*

1.Giriş

Gələcək iqtisadi inkişafın əsasını sənaye, dövlət və universitetlərin qarşılıqlı əlaqəsinin təmini təşkil edir. İnnovasiya getdikcə elmlə biznesi birləşdirir. Sənayenin əsas innovasiya infrastrukturlarından biri də universitetlərdir. Universitetlər biliyi zamanla kapitalla çevirir. Müasir iqtisadi şəraitdə universitetlərdən sənaye sektoruna yeni ideya və texnikaların axını artmışdır. Bununla yanaşı artıq universitetlər sənayenin əsas ideya mərkəzlərinə çevrilmişdir. Dünyanın ən böyük sənaye korporasiyaları universitetlərlə dərin iqtisadi tərəfdaşlıqlar qurmuşdur. Burada əsas məqsəd, universitetlər tərəfindən aparılan elmi-tədqiqatlardan maksimum yararlanmaqla yeni sənaye məhsulları, yeni istehsal üsulları, yeni xidmət və idarəetmə vasitələri yaratmaqla rəqabətdə üstünlük əldə etməkdir. Dövlət isə iqtisadi artıma nail olmaq və ölkənin iqtisadi inkişafını təmin etmək, yeni sənaye sahələrinin yaradılması və ölkənin rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə sənaye sahibkarlığına lazımı kapital və informasiya dəstəyi göstərməkdə maraqlı olur.

Dövlət və sənaye sahibkarlığının elm və iqtisadi sahədə fəaliyyətini aşağıdakı formada göstərmək olar.

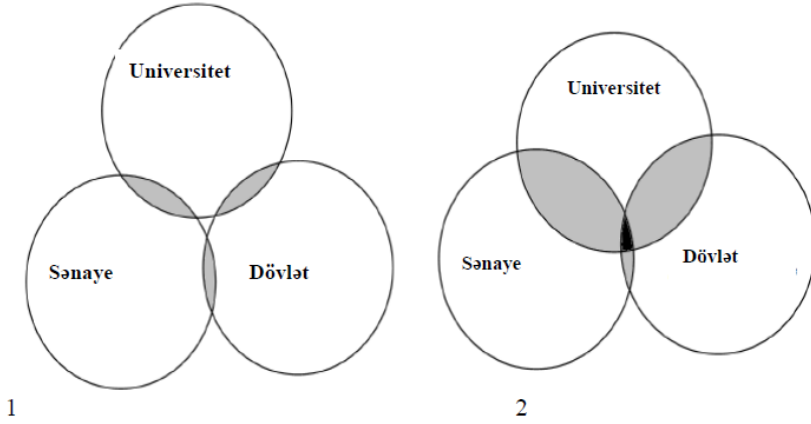
Sektorlar	Elm	İqtisadiyyat
Dövlət	Elmlər Akademiya, Universitetlər.	Patent və müəlliflik hüquqlarının qeydiyyatı. Elm, texnologiya və İnnovasiya siyasəti.
Özəl	Sənaye tədqiqatları, Biznes Universitetləri.	Ticarət və Sənaye

Burada elmi potensiala iqtisadi imkanların birləşdirilməsi və iki potensialdan effektiv istifadə nəticəsində ümumi inkişafa nail olmaq əsas məqsəddir. Həm də vençur kapitalından istifadə mühüm rol oynayır. İlk dəfə 1930-cu ildə ABŞ-da istifadə edilən vençur kapitalı anlayışı yenilikçi texnika və texnologiyaların istehsalı, yeni ideyaların formalaşdırılması və həyata keçirilməsi sahəsində fəaliyyət göstərən firmaların fəaliyyəti ilə əlaqədar yaranmışdır.

2. Sənaye və Unversitet əlaqələri, Helix Modeli

Dövlət , sənaye və universitet üçlü əlaqəsi də iqtisadi artımın təmin edilməsində əsas məqsəddir. Sənaye, universitet əlaqəsi olduqca mürəkkəb lakin, texnoloji inkişafın təmin edilməsində olduqca effektiv bir vasitədir. Sənayenin istehsal zəncirində yer alan tədqiqat, formalaşdırma, yoxlama, istehsal və inkişaf etdirmə addımlarının lazımı şəkildə planlaşdırılması və həyata keçirilməsi sənayenin inkişafının əsasını təşkil edir.

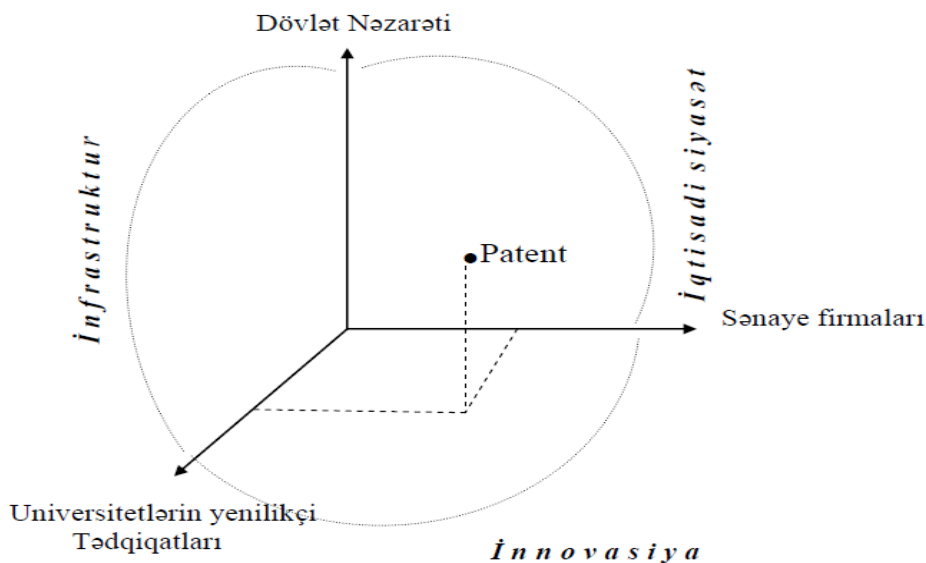
Müasir dövrdə sənaye , dövlət və universitetin qarşılıqlı əlaqəsinin formalaşdığı iqtisadi model olan bilik iqtisadiyyatı modeli inkişaf etmiş ölkələrin milli iqtisadiyyatlarında əsas götürüdükləri bir modelə çevrilir. İqtisadi inkişafda danılmaz faktora çevrilən innovasiya faktoru məhz bu iştirakçıların qarşılıqlı fəaliyyəti nəticəsində tam formalaşa bilər. Bu əlaqələri özündə birləşdirən modelə “Triple Helix” modeli deyilir. Bu model Etzkovitz Henri və Loet Leydesdorff tərəfindən 1995-ci ildə “Triple Helix – Unversitet-Sənaye-Dövlət əlaqələri” əsərində öz əksini tapmışdır. Bu modelin əsasında üç ünsür olan sənaye, universitet və dövlət dayanır. Bu modeldə hər bir subyekt öz fəaliyyəti zamanı qarşılıqlı əlaqədə olur və fəaliyyət zamanı onların kəsişdiyi və ya bir-birinə inteqrasiya olunduğu sektorlar yaranır [1]. Bu fəaliyyət iki tərəfli və ya üç tərəfli koordinasiyalı şəkildə həyata keçirilir.

Şəkil 1. Üç spiral (Triple Helix) modeli.

Mənbə: Loet Leydesdorff “The Triple Helix of University-Industry-Government Relations” s. Amsterdam 2012 3 s (Universitet, sənaye və dövlət əlaqələrinin Üç spiral modeli) əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Birinci modeldə ikili inteqrasiya əks olunmuşdur, bu model inkişaf etməmiş inteqrasiyanı özündə əks etdirir. Çünkü burada hər bir iştirakçı öz inkişafını tamamlamayıb. Burada hər bir sistem arasında inteqrasiya inkişaf etdirilməlidir. İkinci modeldə isə inteqrasiyanın tamamlanmış forması əks olunur, burada artıq hər üç iştirakçının ortaq kəsişmə sektoru formalaşır. Bu inteqrasiya özünü texnologiya transfer ofisləri, biznes universitetləri, sənaye-universitet ofisləri kimi göstərir. Müasir dövrdə sənaye-universitet ofisləri yeni texnika və texnologiya biliklərinin sənayeyə ötürülməsinin əsasını təşkil edir. Biznes universitetləri tripler helix modelinin mərkəzini təşkil edir. Burada Helix modelinin hər üç ünsürünün müəyyən iştirakı vardır. Bu universitetlər sənayenin texnoloji səviyyəsini yüksəltmək, onların təlim və bilik qabiliyyətini artırmaq üzərində qurulmuş yeni model universitetləridir.

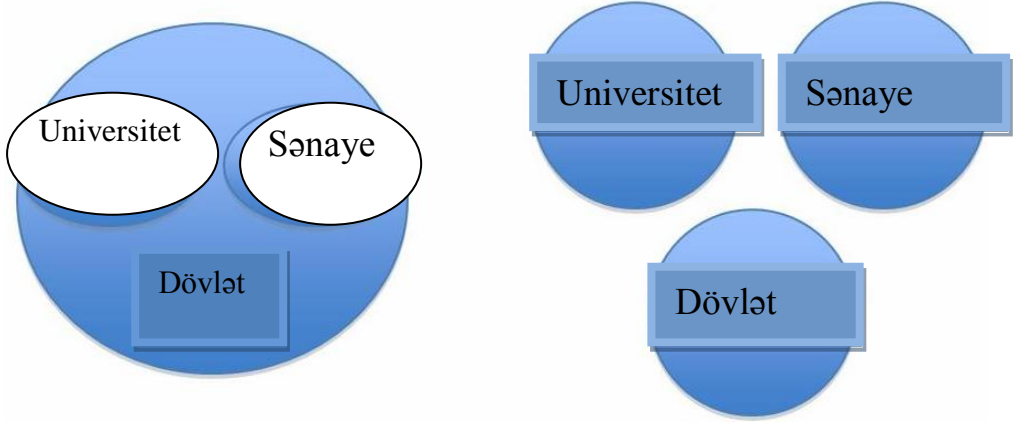

Şəkil 2. Triple Helix modeli.

Mənbə: Helen Lawton Smitha, Loet Leydesdorff “The Triple Helix in the context of global change” s. Amsterdam 5 s (Qlobal dəyişikliklər kontekstində Üç spiral modeli) əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Burada üç ölçülü məkanda Sənaye firmalarının və universitetlərin qarşılıqlı fəaliyyəti və bu fəaliyyətə dövlət nəzarəti və dəstəyinin təmin olunması öz əksini tapmışdır. Əsas rol dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi və infrastruktur siyasəti oynayır, məhz bu siyasət nəticəsində İnnovasiya fəaliyyəti təmin olunur, lazımı innovasiya ifrastrukturu formalaşdırılır[2]. Dövlətin iqtisadi siyasəti innovasiya fəaliyyətini stimullaşdırmağa yönəlməlidir. Əgər innovasiya fəaliyyətinin dəstəklənməsi dövlətin iqtisadi siyasətində öz əksini tapmazsa bu zaman sənaye üçün lazımı innovasiya infrastrukturunu formalaşdırmaq bilməz və bu da öz növbəsində sənayenin rəqabət qabiliyyətini aşağı salır. Bu modeldə Universitetlərin yenilikçi tədqiqatları daxil olma göstəricisidir və bu fəaliyyətin çıxış göstəricisi isə patentləşmədir. Helix modeli universitetlərin yenilikçi tədqiqatları ilə sənayenin yenilik axtarışlarını birləşdirir. Universitetlər bilik iqtisadiyyatında mühüm rol oynamağa başlamışdır. İnnovasiya fəaliyyətinin ayrı-ayrı iştirakçılarının qar-

şılıqlı əlaqəsini özündə əks etdirən bu model ayrı-ayrı iqtisadi sistemlərdə özünü müxtəlif şəkillərdə ifadə edir.

Şəkil 3. Triple Helix modeli.

Mənbə: Henry Etzkowitz “The Triple Helix Model of Innovation” s. Newcastle University 15 s (İnnovasiyanın Üç spiral modeli) əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Planlı iqtisadi sistemdə helix modelində əsas rolu dövlət oynayır, digər iştirakçılar isə dövlət tərəfindən formalaşdırılır və onların fəaliyyəti də dövlət tərəfindən idarə olunur[3].

3.Sənaye Universitet əlaqələrinin müasir formaları.

Universitet sənaye əlaqələri iqtisadi inkişafın innovasiya fəaliyyətinin əsas elementlərindən birinə çevrilmişdir. Regional iqtisadi inkişafda sənaye və universitet işbirliyi mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Regionların sənaye potensialının onun elmi potensialı ilə birləşdirilməsi hər iki potensialdan effektiv istifadənin təmini bu əlaqələrin səmərəli təşkilindən asılıdır. Artıq dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində xüsusilə də ABŞ-da universitetlər öz ənənəvi profili olan təhsil və tədqiqatlardan başqa yeni bir profil olan biznes profilini də özündə birləşdirir və bunun nəticəsində biznes universitetləri formalaşır. Biznes Universitetləri iqtisadiyyatın real sektoru xüsusilə də sənaye sektoru üçün akedemik tədqiqatlar aparır.

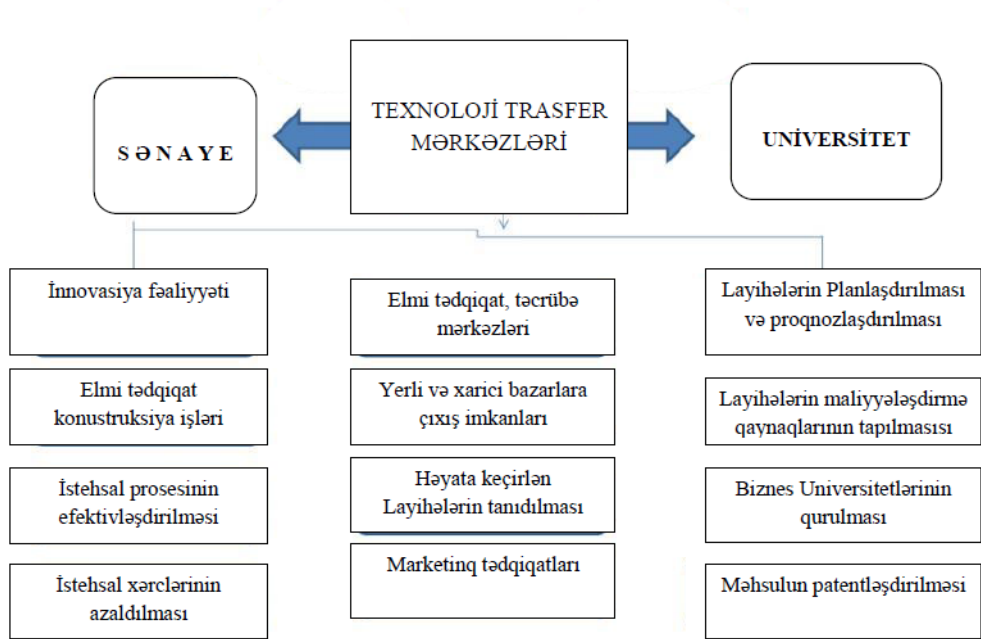

Şəkil 4. Universitet sənaye əlaqələri.

Mənbə: www.turkteknoloji.com.tr saytının məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Texnoparklar, texnoloji trasfer mərkəzləri, AR-GE fəaliyyəti sənaye və universitetlərin qarşılıqlı fəaliyyət göstərdikləri sahələrdir. Texnoparklar elmi-tədqiqat universitetlərində toplanan elmi biliklərin kommersləşməsini təmin edir. Burada o yeniliklərin, yeni ideyaların universitetdən sənayeyə, yəni tədqiqatdan istehsala keçidini təmin edir. Texnoparkların bu zəncir üzrə hərəkətini hər iki istiqamətə təmin edir. Hər dəfə texnologiyaların alıcıları müxtəlif şirkətlər ola bilər. Texnopark birbaşa texnologiyaların satışı məsələlərində iştirak etmir, ancaq innovasiyaların mübadiləsi prosesinə vasitəçilik edir, başqa sözlə mübadilə üçün əlverişli şərait yaradır. Texnoparklar bəzən isə universitet ilə sənaye müəssisəsinin strateji əməkdaşlığının nəticəsində yaradılırlar. Universitet texnoparklarının yaradılmasının 3 əsas məqsədi olur: toplanmış elmi biliklərin kommersləşdirilməsi, ali məktəbdə elmi işlərin cəlbediciliyinin artırılması və praktiki məsələlərin nəticəsi olan yeni biliklərin axınının təmin edilməsi [4].

Texnoloji trasfer mərkəzləri universitetlərlə sənaye arasında körpü rolunu oynayır. Texnoloji trasfer mərkəzləri texnoloji rəqabət nəticəsində yaradılan yeniliklərin sənayedə istifadəsi üçün universitetlərin tərkibində formalaşdırılan mərkəzlərdir.

Şəkil 5. Texnoloji trasfer mərkəzlərinin fəaliyyət mexanizmi.

Mənbə: www.turkteknoloji.com.tr saytının məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Texnoloji trasfer mərkəzlərində layihə planlaşdırılması və onun marketinq tədqiqatlarının aparılması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Burada universitet bazar araşdırması aparır və sənayenin mövcud ehtiyacına uyğun elmi-tədqiqatlar aparır. Ümumilikdə texnoloji trasfer mərkəzlərinin əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

- sənaye sahibkarları ilə universitetlərin əlaqəsini təmin etmək;
- innovasiya fəaliyyətinin təşkili və idarə edilməsini təmin etmək;
- ixtisaslı kadrlarla firmaları əlaqələndirmək;
- yenilikçi layihələrin tanınması və reallaşdırılmasının həyata keçirilməsi;

➤ innovasiya əsaslı yeni şirkətlərin qurulması və biznes universitetlərinin formalaşdırılması.

Texnoloji transfer mərkəzləri dünyanın qabaqcıl universitetlərinin hər birinin bazasında formalaşdırılmışdır və artıq burada əldə olunan yeniliklərin sənaye sektoruna ötürülməsində mühüm rol oynayırlar.

3. Azərbaycanda sənaye universitet əlaqələrinin regional innovasiya infrastrukturunun inkişafında rolu.

Milli innovasiya sisteminin formalaşmasında mühüm əhəmiyyətə malik olan dövlət, sənaye və universitet əlaqələrinin təmin edilməsində dövlətin həyata keçirdiyi innovasiya siyasəti mühüm rola malikdir. Sənaye firmalarının innovasiya aktivliyinin artırılması, onların daha keyfiyyətli və rəqabətqabiliyyətli məhsullar istehsal etməsi üçün universitetlərlə qarşılıqlı əlaqələrin qurulması vacibdir. Bu əlaqələrin qurulmasında hər iki tərəf maraqlı olmalıdır. Bunun üçün dövlət tərəfindən lazımı stimullaşdırıcı fəaliyyət həyata keçirilməlidir. Azərbaycanda innovasiya fəaliyyətinin inkişafının sürətləndirilməsi, sənaye sahibkarları üçün lazımı innovasiya infrastrukturunun formalaşdırılması üçün bizneslə elmi-tədqiqat işlərinin koordinasiyası vacibdir. Regionların sənaye potensialı və elmi potensialı müəyyənləşdirilməli və potensialdan istifadə üçün lazımı infrastruktur formalaşdırılmalı və regional inkişaf təmin edilməlidir. Sənaye bölgələrində elmi-tədqiqat universitetləri formalaşdırılmalı və ya bu ərazilərdə olan universitetlər regional inkişafın təmini məqsədilə sənayelə birgə layihələrini həyata keçirməlidir.

2014-cü ilin statistik məlumatlarının təhlilinə baxdıqda regionlardakı sənaye müəssisələri ilə universitetlərin ərazi üzrə yerləşdirilməsinin optimallaşdırılmasının vacib olduğu müəyyən edilir.

Bakı şəhəri və iqtisadi rayonlar	Sənaye müəssisələrinin sayı	Universitetlərin sayı	Sənaye İstehsalının həcmi (milyon manatla)
Bakı şəhəri	1225	43	28 179
Abşeron iqtisadi rayonu	235	2	543.8
Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	271	3	329.3

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	116	-	87.246
Lənkəran iqtisadi rayonu	77	1	70.995
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	79	-	77.683
Aran iqtisadi rayonu	321	1	958.9
Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu	31	-	23.913
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	39	-	18.672
Naxçıvan iqtisadi rayonu	135	3	891.5
Cəmi	2529	53	3002.009

Cədvəl 1.Sənaye və universitetlərin regional yerləşmə statistikası.

Mənbə: *www.stat.gov.az- Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.*

Cədvəlin təhlili bizə regionlarda sənayenin əsas innovasiya infrastruktur elementlərindən olan universitetlərin tam formalaşmadığı və yetərli sayda olmadığı və ya mövcud universitetlərin çoxunun pedoqoji yönümlü olmasının sənayeyə yetərinə innovasiya dəstəyi göstərilməsinə imkan vermədiyini göstərir [5]. Bununla yanaşı artıq dünyada sənaye sahibkarlığının inkişafında mühüm rola malik olan texnopark və texnoloji trasfer mərkəzlərinin regionlarda formalaşdırılması sənaye sahibkarlığının inkişafında mühüm rola malik olacaqdır.

Universitet sənaye əlaqələri universitetlər üçün aşağıdakı üstünlükləri yaradır:

- təhsil və tədqiqat işləri üçün maliyyə qaynaqları yaratmaq;
- tələbələrini təcrübə mərkəzləri yaratmaq;
- regional iqtisadi inkişafa köməklik etmək;
- məzunlarına iş sahələri yaratmaq.

Nəticə

Regionların sosial-iqtisadi inkişafda mühüm rola malik sənaye sektorunun inkişafını təmin etmək məqsədilə onun innovasiya infrastrukturunun

mühüm hissəsi olan universitet sənaye və dövlət əlaqələrinin təşkili formaları təhlil edilməli, regional iqtisadi sosial struktura uyğun əlaqə formaları təşkil edilməlidir.

Regionların sənaye potensialı və infrastrukturunu nəzərə alaraq sənaye universitet iş birliyinin əsas formalarından olan texnoparkların, texnoloji transfer mərkəzlərinin formalaşdırılması ilə bağlı fəaliyyətlər həyata keçirilməlidir.

Regional innovasiya infrastrukturunun formalaşmasında dövlətin innovasiya siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsi həlledici rola malikdir. Sənaye sahibkarlığının innovativ layihələrinin dövlət tərəfindən stimullaşdırılması və dəstəklənməsi sənayenin regional innovasiya infrastrukturunun formalaşması prosesini gücləndirəcəkdir. Sənaye Universitet biznes əlaqələrinin qurulmasında hər iki tərəf maraqlı hala gətirilməlidir.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Helen Lawton Smitha, Loet Leydesdorff “The Triple Helix in the context of global change” s. Amsterdam 5 s (Global dəyişikliklər kontekstində Üç spiral modeli)

2. Henry Etzkowitz “The Triple Helix Model of Innovation” s. Newcastle University 15 s (İnnovasiyanın Üç spiral modeli).

3. Loet Leydesdorff “The Triple Helix of University-Industry-Government Relations” s. Amsterdam 2012 3 s (*Universitet sənaye və dövlət əlaqələrinin Üç spiral modeli*).

4. www.economy.gov.az -İqtisadiyyat Nazirliyi

5. www.stat.gov.az- Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi.

6. www.turktekteknoloji.com.tr

СВЯЗИ ИНДУСТРИИ, ГОСУДАРСТВА И УНИВЕРСИТЕТОВ. МОДЕЛЬ ТРОЙНОЙ СПИРАЛИ

Джавадов Халид Рамиз оглы
докторант Научно-исследовательского
Института Экономических Реформ при
Министерстве Экономики
Азербайджанской Республики

Резюме

В статье исследованы связи индустрии, государства и университетов. Были изучены развитие инновационной инфраструктуры в связях индустрии, государства и университетов. Были внесены предложения по развитию индустриальных, государственных и университетских связей в Азербайджане.

Ключевые слова: *модель helix, инновационная инфраструктура, технопарк, Инновационная активность*

Industry, government and university relations. Triple helix model

Javadov Khalid Ramiz oglu
PhD student of the Scientific Research Institute
of Economic Reforms under the Ministry
of Economy of the Republic of Azerbaijan

Abstract

The article explores the industry, government and university relations. Studied the role of industry, government and university relations improve innovation infrastructure. Proposals were made on the development of the industry, government and university relations in Azerbaijan.

Keywords: *Triple helix model, innovation infrastructure, technopark, innovation activities*

KOMMERSİYA BANKLARININ FƏALİYYƏTİNİN ƏSAS PRİNSİPLƏRİ VƏ ÖLKƏ İQTİSADİYYATINDA ROLU

Nərminə Allahverdi qızı Quliyeva, İN İİETİ, baş mütəxəssis,
narminacabbarova@gmail.com

Xülasə

Bankların yaranması və inkişafı bütün dünyada cəmiyyətin və mədəniyyətin inkişafı ilə bərabər getmişdir. Bank sistemi bazar iqtisadiyyatının ən vacib və ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Müasir dünyanın əksər ölkələrində ikipilləli bank sistemi mövcuddur. Birinci pillədə Mərkəzi bank (Azərbaycanda Mərkəzi Bank), ikinci pillədə isə kommersioniya bankları dayanır.

Açar sözlər: bank, bank sistemi, bank xidmətləri, kommersioniya bankları, fəaliyyət prinsipləri.

Banklar əsas iqtisadi institutlardır. Banklar haqqında yazarkən ilk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, hələ ilk banklar orta əsrlərdə yaranmışdır. Uzun müddət ərzində bank sistemi yalnız Kommersioniya bankları kimi fəaliyyət göstərmişdir. Lakin sonralar bir sıra səbəblərlə, ilk növbədə isə pul emissiyasının tənzimlənməsi ilə əlaqədar mərkəzi bankların yaranması vacib məsələ kimi ortaya çıxmışdır. Beləliklə, ikipilləli bank sistemi yaradılmışdır. Bu sistemdə birinci pilləyə mərkəzi banklar, ikinci pilləyə isə, Kommersioniya bankları və digər kredit institutları daxildir.

Dünya bank sistemində kommersioniya bankları mühüm rol oynayır. Əgər mərkəzi banklar bankların bankı olaraq banklara və hökumətə xidmət edirsə, kommersioniya bankaları anlayışı bank işinin ilk yarandığı dövrlərdən istifadə olunmağa başlanmışdır. Əslində “kommersioniya” sözü “commerce” sözündən götürülüb, mənası “ticarət” deməkdir. Kommersioniya bankları anlayışı Azərbaycan dilində “ticari” banklar kimi tərcümə olunur.

Bank sisteminin fəaliyyət mexanizmində əsas rol kommersioniya banklarına məxsusdur. Məhz kommersioniya bankları ölkədə kredit resurslarının əsas hissəsinin toplanmasına xidmət göstərir və müştərilərə maliyyə-kredit xidmətlərinin bütöv kompleksini təqdim edir.

Kommersioniya bankları – sənaye və ticarət qurumlarına qısa müddətli kredit açmaq üzrə pul bazarında fəaliyyət göstərən banklardır [3]. Bu gün

kommersiya bankları müştəriyə 200 növə qədər müxtəlif bank xidmətləri göstərmək qabiliyyətinə malikdirlər. Başqa bir tərəf kimi, kommersiya bankı bank-kredit sisteminin borc kapitalının gəlir əldə etmək məqsədi ilə hərəkətini təşkil edən institutdur.

Kommersiya banklarının fəaliyyətinin əsas prinsipləri:

- real mövcud olan ehtiyatlar hüdudunda iş prinsipi. Bu prinsipə görə kommersiya bankı vəsaiti qısa müddətə (qısamüddətli əmanət və ya tələb olunanadək) cəlb edərək, uzunmüddətli borclara sərflərsə onun öz borcları üzrə ləngimədən hesablaşmaq qabiliyyəti təhlükə altına düşə bilər. Bankın aktivlərində riski artırmış borcların böyük miqdarda olması bankdan da nizamnamə kapitalının artırmasını tələb edir. Siz əmanət qoyarkən həmişə bankın balansı haqqında məlumatlandırılmanızı tələb edə bilərsiniz. Bu prinsipin əks tərəfi ondan ibarətdir ki, malik olduğu vəsait hüdudunda bankın aktiv əməliyyatlarının həcmi inzibati metodlar vasitəsilə məhdudlaşdırıla bilməz.

- öz fəaliyyətinin nəticələrinə görə tam iqtisadi məsuliyyət və yüksək dərəcəli azadlıq. Bu ikinci prinsip cəlb edilmiş şəxsi vəsaitin azad bölüşdürülməsi, müştəri və əmanətçinin azad seçilməsi, vergilər ödənildikdən sonra yerdə qalan gəlirin bölüşdürülməsində müstəqilliyi nəzərdə tutur. Bu gün Azərbaycanda olan bütün kommersiya banklarına özünün fond və gəlirinin bölüşdürülməsində kifayət qədər iqtisadi azadlıq verilib. Kommersiya bankının iqtisadi məsuliyyəti onun cari gəlirləri ilə məhdudlaşmır, onun kapitalına da aid olur. Öz öhdəliklərinə görə bank ona məxsus olan üzərinə cərimə qoyula bilən bütün əmlak və vəsaiti ilə cavab verir. Öz əməliyyatlarına görə bütün ziyanı bank öz üzərinə götürür.

- maliyyə ehtiyatları bazarının vəziyyətinə istiqamətlənmiş müstəqil kredit, faiz və depozit siyasətinin aparılması. Fəaliyyətinin nəticələrinə görə tam məsuliyyət daşması üçün bank yalnız vəsaitinin bölüşdürülməsində deyil, borcun müddətinin və şərtlərinin müəyyənləşdirilməsində də müxtəlif bank əməliyyatlarının icra edilməsində də və s. azad olmalıdır. Kommersiya bankları öz fəaliyyətində yuxarıdan gələn təlimatları əsas götürə bilməz və müəyyənləşdirilmiş faiz stavkalarından çıxış edə bilməz.

- kommersiya banklarının fəaliyyətinin dördüncü prinsipi ondan ibarətdir ki, onların müştəriləri ilə qarşılıqlı münasibətləri bazar münasibətləri əsasında qurulmalıdır. Borc verərkən bank öz kredit vəsaitinin yerləşdirilməsinin faydalılığından çıxış edir. Ümumdövlət maraqlarına istiqamətlənmə kommersiya bankı üçün hökmən likvidlik böhranı və ya müflisləşmə ilə nəticələnər.

Bütün kommersiya banklarının iki funksiyası vardır: borc almaq və borc vermək. Borc almaq çox zaman əmanət şəklində, borc vermək isə kredit şəklində ortaya çıxır. Kommersiya banklarının bank sistemi içərisində ən önəmli fəaliyyətlərindən birisi də bank pulunu yarada bilməməsidir. Bank pulu banka qoyulan əmanətin məcburi ehtiyat normalarına ayrılan miqdarı çıxıldıqdan sonra, təkrar kredit olaraq verilməsi nəticəsində olur. Bank pulu çek sisteminin uyğunlaşdığı ölkələrdə böyük bir rola sahibdir. Lakin Azərbaycanda isə çeklə ödəmələr inkişaf etməmişdir. Bunun bir sıra səbəbləri vardır. Xalq ödəmə məqsədi ilə tutduğu pulu banka qoymağa alışmamışdır. Bundan başqa bank menecmentinin zəifliyi və onlara qarşı inamın yoxluğu və s. səbəbləri göstərmək olar.

Geniş şəkildə banklar aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirirlər.

1. Kapitalın yığılması və səfərbər edilməsi funksiyası: Kommersiya banklarının bu funksiyasının köməyi ilə hüquqi və fiziki şəxslərin müvəqqəti sərbəst qalan pul vəsaitlərinin bir yerdə, yəni kredit təşkilatlarında cəmlənməsi və onların kapitala çevrilməsi baş verir.

2. Vasitəçilik: Kommersiya banklarının ən vacib funksiyalarından biri də vasitəçilik funksiyasıdır. Bu funksiyamı onlar dövriyyə prosesi nəticəsində müvəqqəti sərbəst qalan xüsusi şəxslərin pul gəlirləri və müəssisələrin fondu olan pul vəsaitlərinin yenidən bölüşdürülməsi nəticəsində həyata keçirirlər.

3. Depozit funksiyası: Bu funksiya bankın çeklər, plastik kartlar və elektron pulların köməyi ilə bank depozitləri formasında kredit pulların yaranması üzrə bankların xüsusi funksiyasıdır.

Kommersiya bankları pulun bir növündən (banknot) başqasına (depozit) keçməsilə öz müştərilərindən nağd pullar qəbul edərək depozitlər yaradırlar. Bank depozitləri müştərilərdən qiymətli kağız, xarici valyuta və qızıl qəbul etməsi nəticəsində bank kreditləri verməklə də yarada bilər. Bu halda pulun əks hərəkəti baş verir. Yəni, nağdsız formadan nağd formaya keçir.

4. Pul ödəmə və hesablaşma funksiyası: Söhbət nağdsız hesablaşma əməliyyatlarının aparılmasına xidmət edən çek və başqa hesabların açılmasından gədir.

5. Qiymətli kağızların buraxılması və yerləşdirilməsinin təşkili funksiyaları: Bu funksiya vasitəsilə kommersiya banklarının ölkənin ilkin və ikinci qiymətli kağız bazarının təşkilində rolu müəyyənləşir.

6. Bankların konsultasiya xidməti funksiyası: Bu funksiya bankların öz müştərilərinin işlərini sabit, effektiv və gəlirli aparılmasında maraqlı

olmasından irəli gəlir. Bununla bağlı banklar müştərilərinin kredit qabiliyyətinin qaldırılması, onların hesablaşmalarının optimallaşması, vergi planlaşdırmaları, hesabatların təşkili və s. məsələlər üzrə konsultasiyalar vermə ilə məşğul olurlar.

Sadalanan bu funksiyalardan başqa kommersiya bankları müştərilərə həmçinin digər maliyyə xidmətləri də göstərirlər. Banklar korporasiyalar və ayrı-ayrı şəxslər üçün qiymətli kağızların alınması, istiqraz buraxılışları üzrə təminatlı funksiyalar və s. kimi müxtəlif növ əməliyyatlar yerinə yetirirlər.

Kommersiya bankları ölkə iqtisadiyyatında mühüm əhəmiyyət daşıyan, özünəməxsus xüsusiyyətə malik olan iqtisadi təşkilatlardır. Kommersiya bankları Mərkəzi bankların göstərişi əsasında ölkə büdcəsinin icrasını yerinə yetirirlər. Kommersiya bankları müqavilə əsasında biri digərindən depozitlər, kreditlər şəklində vəsaitlər cəlb edə bilər, yerləşdirə və həmçinin nizamnamədə nəzərdə tutulan digər qarşılıqlı əməliyyatları apara bilərlər. Müştərilərə kredit vermək üçün onların tələbatlarına uyğun olaraq vəsait çatışmadıqda, həmçinin digər öhdəlikləri icra etmək üçün kommersiya bankları Mərkəzi banklardan kredit almaq hüququna malikdirlər.

Kommersiya banklarının resurslarının böyük əksəriyyəti cəlb olunan vəsaitlər hesabına yaradılır və banklar əsasən özgənin vəsaitləri hesabına fəaliyyət göstərirlər [6].

Ümumiyyətlə, kommersiya banklarının apardığı əməliyyatlar öz xarakterinə görə 3 qrupa bölünürlər:

- passiv əməliyyatlar (vəsaitlərin cəlbi);
- aktiv əməliyyatlar (vəsaitlərin yerləşdirilməsi);
- aktiv-passiv əməliyyatlar (vasitəçilik, trast və b.)

Kommersiya bankları tərəfindən həm aktiv, həm passiv, həm də vasitəçilik əməliyyatlarının aparılması xüsusi quruluşa malikdir.

Kommersiya banklarının passiv əməliyyatları bankın balansının passivində göstərilir və vəsaitlərin mənbəyinin bankın resurslarının formalaşması üzrə aparılan əməliyyatlardır.

Kommersiya banklarının aktiv əməliyyatları – Öz adından cəlb olunan və xüsusi vəsaitlərin uyğun gəlirin əldə edilməsi üçün istifadə olunmasıdır. Kommersiya banklarının əsas aktiv əməliyyatlarına fiziki və hüquqi şəxslərə müxtəlif müddətə və müxtəlif şərtlərlə kreditin verilməsi aiddir.

Aşağıdakı cədvəldə ölkə iqtisadiyyatına kredit qoyuluşları və verilən kreditlərdə kommersiya banklarının iştirak səviyyəsini aşkarlayan göstəricilər verilmişdir. Bu cədvəldən də kommersiya banklarının əsas fəaliyyət istiqamətlərindən birinin kredit olduğu görünür.

Cədvəl 1

İqtisadiyyata kredit qoyuluşları (ilin axırına, mlyn.manat)

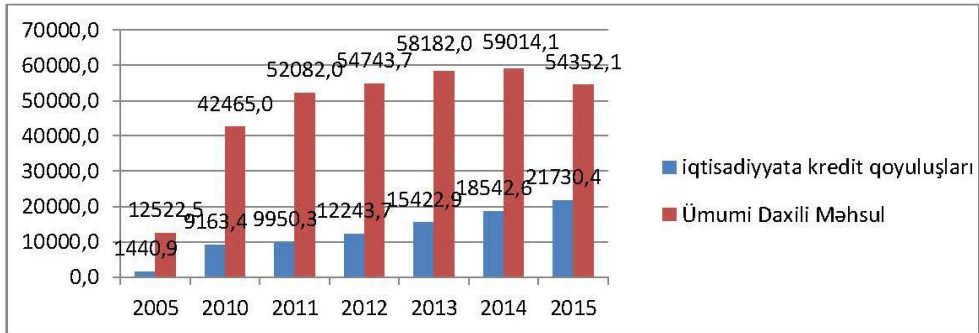
	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015
İqtisadiyyata kredit qoyuluşları	1440.9	9163.4	9950.3	12243.7	15422.9	18542.6	21730.4
onlardan							
Qısa müddətli	913.2	2567.1	3051.2	3508.3	3335.4	3931.4	5297.3
Yekuna görə, faizlə	63.4	28.0	30.7	28.7	21.6	21.2	24.4
Uzun müddətli	527.7	6596.3	6899.1	8735.4	12087.5	14611.2	16433.1
Yekuna görə, faizlə	36.6	72.0	69.3	71.3	78.4	78.8	75.6

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi “Azərbaycanın statistik göstəriciləri” Bakı 2016 [1].

Cədvəl 1- də göründüyü kimi 2005-ci ildən 2015-ci ilə kimi iqtisadiyyata kredit qoyuluşları 15 dəfə artmışdır. Belə ki, onlardan qısa müddətli kredit qoyuluşları 913.2 mlyn. manatdan 5297.3 mlyn. manata qədər, uzunmüddətli kredit qoyuluşları 527.7 mlyn. manatdan 16433.1 mlyn. manata qədər artmışdır.

Cədvəl 2

(ilin axırına, mlyn.manat)

Yuxarıdakı diaqramda ÜDM-un artım tendensiyasının iqtisadiyyata kredit qoyuluşları tendensiyasına uyğunluğu göstərilmişdir. Məlum olmuşdur ki, qoyulmuş investisiyalar nəticəsində ÜDM-in həcmi 12522.5 mlyn. manatdan 54352.1 mlyn. manata kimi artmışdır. Banklar hüquqi və fiziki şəxslərdən depozitlər cəlb edir, bu vəsaitlər hesabına kreditlər verir, vasitəçilik funksiyalarını həyata keçirmək məqsədilə nağdsız ödənişlər aparır və qismən müştərilərin likvidliyinin təmin olunmasını həyata keçirirlər [5]. Bu baxımdan banklarda idarəetmənin bazar iştirakçıları üçün nə dərəcədə vacib və şəffaf olması aydın görünür. Kommersiya bankları Azərbaycan bank sisteminin inkişaf edən halqasıdır, onların sayı azalır, nizamnamə kapitalı artır, onlar aktiv və passiv əməliyyatların sürətini getdikcə artırır, iqtisadiyyatda mütərəqqi qurumların inkişafına şərait yaradır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi “Azərbaycanın statistik göstəriciləri” Bakı 2016.
2. Bəşirov R.A. “Bank işi”, Bakı 2007.
3. Ələkbərov Ə.H., Vəliyev M.Ə., Məmmədov S.M. “Beynəlxalq İqtisadi Münasibətlər”, Bakı 2010.
4. Əsgərova R. “Pul, Kredit və Banklar”, Bakı 2007.
5. Məmməd Z. F. “Pul kredit banklar”, Bakı 2010
6. Orucov İ. “Pərakəndə bank xidmətləri”, Bakı 2008.

Основные принципы деятельности коммерческих банков и их влияние на экономику страны

Кулиева Нармина Аллахверди кызы

Резюме

Создание и развитие банков шло параллельно с развитием мирового сообщества и мировой культуры. Банковская система является наиболее важной и неотъемлемой частью рыночной экономики.

Во многих странах современного мира существуют системы двухступенчатого банка. На первом месте Центральный банк (В Азербайджане - Центральный Банк), а на втором месте стоят коммерческие банки.

Ключевые слова: Банк, банковская система, банковские услуги, коммерческие банки, принципы работы

The basic principles of activity of commercial banks and impact on the country's economy

Narmina Allahverdi Guliyeva

Abstract

Foundation and developing of banks and development of world society and world culture have gone side by side. Banking system is the main and an integral part of market economy.

In the most countries of modern world there exists banking system of two stages. In the first stage stands the Central bank (Azerbaijan Central Bank) and in the second stage stands commercial banks.

Key words: bank, banking system, banking services, commercial banks, the principles of activity

**AZƏRBAYCAN – AVROPA İTTİFAQI MÜNASİBƏTLƏRİ:
MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ PERSPEKTİVLƏRİ**

Rəvan Zakir oğlu Əhmədov, İN yanında ASİHMDX, sektor müdiri, e-mail: revan.ahmedov.1991@gmail.com

Xülasə

Azərbaycan Respublikası 1993-cü ildən xarici siyasətində Avropaya inteqrasiyanı prioritet istiqamətə çevirmiş və bu kontekstdə beynəlxalq təşkilat kimi Avropa İttifaqı ilə fəal əməkdaşlığa başlamışdır. Avropa və Asiyanın kəsişmə nöqtəsində yerləşən Azərbaycanın strateji mövqeyi Avropa İttifaqına üzv dövlətlərin də eyni zamanda, ölkəmizlə siyasi və iqtisadi münasibətləri inkişaf etdirmək marağını daha da artırmışdır. Azərbaycan Respublikası və Aİ iqtisadi inteqrasiya baxımından kifayət qədər çoxsaylı ortaq maraqlara malikdir və bu maraqlar tərəflər arasında iqtisadi əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsini və dərinləşdirilməsini zəruri edir. Azərbaycanın Avropa Birliyi ilə iqtisadi əməkdaşlığının mövcud vəziyyətinin təhlil edilərək qiymətləndirilməsi, Avropa Birliyi ilə Azərbaycan arasında tərəfdaşlığın hüquqi bazasının perspektivlərinin öyrənilməsi, o cümlədən xarici iqtisadi əməkdaşlıqda prioritetlərin seçilməsinin nəzəri və metodoloji əsaslarının araşdırılması tədqiqatın əsas məqsədi olmuşdur.

Ölkəmizin xarici siyasətində Avropa İttifaqına daxil olan ölkələrə inteqrasiya mühüm yer tutur. Belə ki, 1994-cü ildən Azərbaycan Respublikası xarici siyasətində Avropa İttifaqına inteqrasiyanı əsas istiqamətə çevirmiş və bu kontekstdə beynəlxalq təşkilat kimi Avropa Birliyi ilə ikitərəfli əməkdaşlığın inkişafına səy göstərmişdir. Azərbaycanın Avropa və Asiya qitələrinin kəsişmə nöqtəsində, geoiqtisadi və əlverişli mövqedə, həmçinin nəqliyyat yollarının üzərində yerləşməsi həm Avropa Birliyinin həm də digər ölkələrin maraq dairəsində olmasına əsas yaradır.

Hazırki dövrdə ölkəmiz Avropa Birliyi ilə əlaqələrində öz xarici prioritetlərinə əsasən daha çox ikitərəfli münasibətlərə üstünlük verir. Azərbaycan Avropa Birliyinin regional layihələrində iştirak etməklə yanaşı, Cənubi Qafqazda iqtisadi və siyasi gücünə görə lider dövlət kimi Avropa Birliyinin xarici əlaqələrində müəyyən mövqə tutmağa çalışır. Ölkəmiz Avropa Birliyi ilə ikitərəfli münasibətlərin tam yeni formatlarını yaradır, həmçinin inteqrasiya üçün labüd olan hər bir nüansları inkişaf etdirərək Birliyin təhlükəsiz,

iqtisadi və siyasi məkanına daxil olmaq istəyini nümayiş etdirir.

Bu gün dövlətlərarası həm regional həm də beynəlxalq müstəvidə bir çox sahələrdə ikitərəfli əlaqələr qurulur və inkişaf etdirilir. Regional səviyyədə həm siyasi, həm də iqtisadi əməkdaşlıq xüsusi ilə qonşu ölkələr və regional təşkilatlar vasitəsi ilə qurulan əlaqələri xarakterizə edir. Beynəlxalq səviyyədə isə siyasi və iqtisadi əməkdaşlıq dünyanın müxtəlif dövlətləri ilə həm ikitərəfli həm də beynəlxalq təşkilatlar vasitəsi ilə qurulan əlaqələrin cəmi kimi başa düşülür. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, iqtisadi təşkilatlar istər regional, istərsə də beynəlxalq səviyyədə iqtisadi (siyasi) əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulması üçün lazımı şəraitin yaradılmasında mühüm rol oynayır. Bu gün dünyada bir çox beynəlxalq təşkilatlar fəaliyyət göstərir. Bu təşkilatların ən ümdə vəzifəsi isə üzv ölkələr ilə hərtərəfli iqtisadi və siyasi əlaqələrin həm regional həm də beynəlxalq səviyyədə qurulmasına nail olmaqdır.

Xarici ölkələrlə iqtisadi sferada əməkdaşlıq ölkəmizin milli iqtisadiyyatının hərtərəfli inkişafına və iqtisadiyyatımızın diversifikasiyasına (şaxələnməsinə) çox böyük imkanlar yaradır. Elə buna görə də, xarici dövlətlərlə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrin qurulması Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının formalaşmasına zəmin yaradır.

Azərbaycan Respublikasının Avropa İttifaqına inteqrasiyası, həmçinin ikitərəfli əlaqələrinin mövcud vəziyyəti və gələcək perspektivliliyinin öyrənilməsini təşkil edir.

Azərbaycan ilə Avropa İttifaqı münasibətləri xüsusi proqramlar ilə qurulmuş və bir çox başqa sahələr üzrə, istər iqtisadi istər sosial islahatlara yardım, infrastrukturaların inkişafı, həmçinin nəqliyyat dəhlizlərinin yaradılması və s. aspektlərdə aparılır.

Açar sözlər: Avropa İttifaqı ölkələrinin inteqrasiyası, Avropa İttifaqının inkişaf xüsusiyyətləri və onların dünya iqtisadiyyatında yeri və rolu, Azərbaycan və Avropa İttifaqı ilə münasibətləri və Azərbaycanın Avropa İttifaqına inteqrasiyası.

AVROPA İTTIFAQININ MÜASİR DÜNYA İQTİSADİYYATINDA YERİ VƏ ROLU

Hazırda Dünya İqtisadiyyatında öz yerini itirmiş və artıq sözün əsl mənasında köhnəlmiş geosiyasət modeli öz mövqeyini beynəlxalq münasibətlərin yeni modelinə geoiqtisadiyyata buraxmışdır. Bildiyimiz kimi, XXI

əsr Dünya İqtisadiyyatında yeni integrasiya qruplarının, həm regionl, həm də beynəlxalq təşkilatların yaranmasında, yeni çağırışların, yeni texnologiyaların, integrasiya birliklərinin əsri hesab edilir . Biz belə hesab edirik ki, bu fikirlər müstəqil və azad Azərbaycanın xarici iqtisadi strategiyası və siyasətində də, açıq şəkildə özünü büruzə verir. Azərbaycanın uğurlu geoiqtisadi strategiyası və geoiqtisadi siyasəti ölkəmizi regionda lider dövlətə çevirmişdir. Azərbaycanın hərtərəfli və çoxsahəli integrasiya siyasəti nəticəsində geoiqtisadi və geosiyasi əlaqələrimizin diversifikasiyasını, müvafiq olaraq zaman keçdikcə beynəlxalq aləmdə nüfuzumuzu daha da artırır və gücləndirir. Məhz bu integrasiya vektorları arasında Avropa İttifaqına yaxınlaşma və əlqələrin gücləndirilməsi, yaranmış fərqliliklərin və problemlərin aradan qaldırılması Azərbaycan üçün şübhəsiz ki, çox əhəmiyyətlidir. Məhz buna görə də, Azərbaycan 2020 gələcəyə baxış kosepsiyasında əsas məqsədlərdən biri kimi öz dəyərlərimizin bazasında İEÖ-yə çevrilməkdən ibarətdir. Bu gün Azərbaycanın Avropa ilə əlaqələrinin güclənməsi geoiqtisadi və geosiyasi potensialını ən yüksək səviyyədə həyata keçirməyə imkan yaradır. Hazırda Avropa İttifaqına daxil olan ölkələrin əldə etdiyi böyük nailiyyətlər bunun əsas isbatı kimi göstərmək olar. Məhz buna görə Avropa İttifaqına daxil olan ölkələr ilə geniş əlaqələrin yaradılması, həm dünyada, həm də regionda iqtisadi və siyasi nüfuzumuzu artırılması deməkdir. Hazırda Avropa İttifaqı dünyada aparıcı iqtisadiyyatlardan biridir. Bu inkişaf isə əsasən XX əsrin II yarısından sonra ölkələrin integrasiya prosesinə başlaması, genişlənməsi və dərinləşməsi ilə də dünyada öz mövqeyini tutmuş və bu integrasiya isə öz növbəsində Avropa İqtisadi Məkanının (AİM) formalaşmasının təməlini qoymuşdur.

Hazırda AİM Avropa İttifaqına daxil olan 28 ölkə ilə yanaşı, Avropa Azad Ticarət Assosiasiyasına üzv-ölkələr İslandiya, Lixtenşteyn və Norveçə də əhatə edir. Hazırda Avropanın Aİ-yə daxil olmayan İsveçrə, Albaniya, Serbiya və Bosniya və Herseqovina kimi ölkələri AİM üzrə Sazişə qoşulmasalar da, Aİ ilə ikitərəfli müqavilələr əsasında sıx əməkdaşlıq edirlər. Avropa İqtisadi Məkanı haqqında Saziş 1994-cü ilin yanvarında qüvvəyə minmişdir. Bu Saziş üzv-ölkələrin “daxili bazara” sərbəst girişini (malların, xidmətlərin, kapitalın və işçi qüvvəsinin sərbəst hərəkətini), qanunvericiliyin uyğunlaşdırılmasını (qaydalar AİM Komitəsində təsdiq olunur), Avropa inkişafının dəstəklənməsini, elmi tədqiqatlar, təhsil, ətraf mühitin mühafizəsi, mədəniyyət, sosial məsələlər, hüquq bərabərliyi, turizm və s. bu kimi digər sahələrdə əməkdaşlığı, müəyyən balıqçılıq məhsulları üzrə gömrük rəsmiləşdirilməsinin sadələşdirilməsini və onların bazara

girişinin asanlaşdırılmasını, müəyyən kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə ticarətin sadələşdirilməsini nəzərdə tutur. Avropa İttifaqı AİM-də 28 (İngiltərənin 23.06.2016-cı il tarixdə referendum ilə ayrılmasından sonra 27) üzv dövləti özündə birləşdirir. Avropa Birliyi hazırda VİM (vahid iqtisadi məkana) və VVM (vahid valyuta sisteminə), iqtisadi təşkilat kimi inteqrasiyanın ən yüksək pilləsinə çatması ilə vahid (sabit) iqtisadi, sosial, təhlükəsizlik və .s. kimi dünyada çox əsas rola malikdir. Məhz Avropa Birliyi həm ÜDM-nin həcminə, həm çoxşaxəli iqtisadi-siyasətinə həm də ümumi bazarın həcminə görə dünyada aparıcı mövqeyə sahibdir. Müasir dövrdə Avropa Birliyi inteqrasiyanın elə bir pik həddinə çatmışdır ki, bu gün dünyada onun başqa bir bənzəri yoxdur. Uğurlu şəkildə reallaşdırılan inteqrasiya proseslərinin nəticəsi kimi Avropa İttifaqını müasir dünyanın iqtisadi, mədəni və inkişaf mərkəzi kimi xarakterizə etmək mümkündür. Avropa İttifaqının öz məkanı çərçivəsində yaratdığı yüksək həyat səviyyəsi, həmçinin beynəlxalq rəqabətdə və yüksək texnologiyalar sahəsində innovasiyalar və üstünlükləri hər keçən gün Avropa Birliyinin nüfuzunu daha da artırmaqdadır.

Bu gün dünya iqtisadiyyatında Avropa Birliyi böyük əhəmiyyətli rola malikdir. 2014-cü ilin göstəricilərinə əsasən, dünya əhalisinin təxminən 7,4 %-nin yaşadığı Avropa Birliyində ÜDM-nin dünya üzrə çəkisinə görə 24,1 %-i məhz Avropa Birliyinin payına düşür. Avropa Birliyi hələ də öz üstün mövqeyini dünya iqtisadiyyatında qoruyub saxlamaqdadır. Statistika nəzər yetirsək, 2014-ci ilin məlumatına əsasən, dünyanın əsas aparıcı iqtisadi-siyasi güc mərkəzləri hesab edilən ABŞ, Çin və Yaponiyanın dünya üzrə ÜDM-də xüsusi çəkiləri müvafiq olaraq 24%, 12,1% və 8,4%, əhalinin sayı isə müvafiq olaraq 4,9 %, 20 %, 2 % təşkil etmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, son vaxtlar Aİ yeni üzvlər hesabına öz ərazisini 1,3 dəfədən çox artıraraq 4,4 mln. kv.kilometrə çatmasına nail olmuşdur. Bu dövrlər ərzində Aİ-nin əhalisi 1,3 dəfədən çox artaraq 507 milyon nəfərə çatmışdır. Aİ-nin müasir beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemindəki əhəmiyyətini əks etdirən digər mühüm göstərici kimi ittifaqın dünya ixracındakı payını xüsusi qeyd etmək vacibdir. Belə ki, Aİ-nin ümumi ixracı 2005-c- ildəki 1109 milyard dollardan 2010-cu ildə 2174 milyad dollara, 2013-cü ildə isə 2302 milyard dollara yüksəlmişdir. Bununla da, 2013-cü ildə dünya ixracında 32,6% paya sahib olan Aİ digər aparıcı güc mərkəzləri - ABŞ (8,8%), Çin (12,3%) və Yaponiya (4%) ilə müqayisədə bu göstəriciyə görə böyük fərqlə üstünlüyünü qoruyub saxlamışdır.

Dünya təsərrüfat əlaqələri sistemində inteqrasiyanın mühüm göstəricilərindən biri hesab olunan və "ikinci iqtisadiyyatı" xarakterizə edən xaricə birbaşa investisiya axınları da Aİ-nin global iqtisadi gücünü təzahür etdirir. 2003-2008-ci illərdə bu göstərici üzrə mütləq liderlik nümayiş etdirir. Belə ki, 2013-cü ildə Aİ-nin dünya üzrə birbaşa xarici investisiya qoyuluşu göstəricisində xüsusi çəkisi 14.2% təşkil etmişdirsə, bu göstərici üzrə ABŞ-nin payı 23,6% olmuşdur. Aİ xarici sərmayəni əsasən quruma daxil olan ölkələrə yönəltməyə maraqlıdır. Bununla belə Aİ Azərbaycana sərmayə qoyuluşunda fəal iştirak edir. 2014-cü ildə Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilən xarici sərmayənin 57,6%-i Avropa İttifaqına daxil olan 3 ölkənin, o cümlədən 32,4%-i Böyük Briyanıyanın, 18,5%-i Norveçin, 6,7%-i Fransanın payına düşüb.

Aİ iqtisadiyyatı yüksək kəmiyyət göstəriciləri ilə bərabər, postsənaye cəmiyyətinə məxsus rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat strukturuna malikdir. Belə ki, ittifaq ərazisində 2013-ci ildə yaradılan əlavə dəyərin 73 %-i xidmətlər, 25, %-i sənaye və cəmi 2 %-i kənd təsərrüfatı sektorunun payına düşmüşdür. Avropa İttifaqında vətəndaşlarına yüksək səviyyəli həyat səviyyəsini təmin etməsində iqtisadi inkişaf əsas rola malikdir. Avropa Birliyində 2014-cü ildə adambaşına düşən ÜDM-nin göstəricisi demək olar ki, 33.125 dollar təşkil etmişdir ki, (dünya üzrə göstərici isə 10. 000 dollardır) yəni, 3,3 dəfə çoxdur. Bu dediklərimizi əsas götürərək demək olar ki, məhz buna görə də Avropa Birliyinə inteqrasiya daha cəlbedicidir. Ancaq, bütün bu dediklərimizə və göstəricilərə rəğmən 2008-ci ildə başvermiş böhran Avropada da yan keçməmiş və çox ağır iqtisadi böhranla üzləşmişdir. Böhranın nəticəsi kimi Avropa Birliyinin iqtisadi inkişafı, gücü və insanların yaşayış səviyyəsi, rifahı zəifləməyə başlamışdır. Həmçinin bu zaman xarici borclar artmış, işsizlik çoxalmış iqtisadi artım tempi isə azalmışdır. Hətta xarici borcun həcmi ÜDM-in həcmindən xeyli yüksək olmuşdur. Buna misal kimi İspaniyada – 171%, İtaliyada – 111 %, Yunanıstanda – 169 %, Portuqaliyada – 213 % və sair göstərmək olar. Məhz bu böhrandan çıxmağın yollarını axtaran Avropa Birliyinə üzv ölkələr çıxış yolu kimi bütün imkanların və səylərin birləşdirilməsində görürdülər. Bunun məntiqi ardı kimi yeni bir strategiya və yanaşma olan Euro 2020 strategiyası qəbul edildi. Məhz bu qərarın 2008-ci ildə olan və gələcəkdə ola biləcək böhranların qarşısının alınması kimi də, başa düşmək olar. Məhz bu yeni strategiya həm də təhsil, yoxsulluğun azaldılması və işsizliyin azaldılması, sosial yardımların ayrılması, yeni texnologiyaların yaradılması və inkişafında və sair digər bütün məsələlərdə ən əsas məqsədləri və konkret

hədəfləri müəyyənləşdirdi. Əsas hədəflər kimi 18-62 yaşlarında olan vətəndaşların 74%-nin işlə təmin edilməsi (bu gün 67 %-dir), ÜDM-nin 4 %-nin elm və təhsilə yönləndirilməsi (bu gün 2.1 %-dir), aşağı sinif (yəni ibtidai məktəbdən) yayınmaların çəkisi 9%-dən daha aşağı salınması, 32-36 yaşında olan əhalinin ən azı 42%-nin tam ali təhsilli olması (bu gün 36,2%-dir), yoxsulluq riski olan insanların sayının ən azı 21 milyon azaldılması (bu gün 119 mln. nəfərdir), bərpa olunan enerjinin xüsusi çəkisinin 22 %-ə çatdırılması və sair xüsusi qeyd olunmalıdır. Bunlara əlavə olaraq Avropa Birliyinin gələcəkdə genişlənməsi və öz iqtisadi-siyasi məkanını artırması, daha geniş bazar, daha çox kapital, daha çox resurs və insan kapitalı, nəqliyyat yollarına nəzarət etmək, bu zaman digər dövlətlərdən xüsusi ilə də, Rusya Federasiyasından asılılığı nəzərə cərpacaq dərəcədə azaltmaq, və sair kimi əsaslı qərarlar almış və mühüm addımlar atmışdır.

AVROPA QONŞULUQ SİYASƏTİ (ASQ), ŞƏRQ TƏRƏFDAŞLIQ (Ş.T) PROQRAMI VƏ ONLARIN İŞTİRAKÇI ÖLKƏLƏR ÜÇÜN ƏHƏMİYYƏTİ

1991-ci ildə Avropa Birliyinin Müstəqil Dövlətlər Birliyinə (MDB) aid olan keçmiş postsovet ölkələri ilə qarşılıqlı əlqələrinin qurulmasında, xüsusi islahatların reallaşdırılmasında və bazar iqtisadiyyatına keçid prosesinin daha da rəvan olmasına köməklik göstərilməsi üçün "MDB ölkələrinə Texniki Yardım" (yəni, TACİS) proqramı tərtib olunmuşdur. Bundan sonra isə 1993-cü ilin may ayında Brüseldə Orta Asiyadan 5 ölkənin və Cənubi Qafqazdan isə 3 ölkənin təmsil olduğu konfransda " Avropa - Qafqaz - Asiya Trans - Nəqliyyat Dəhlizi " (yəni, TRACECA) layihəsi təklif olundu. 1996-cı ilin may ayında imzalanan, rəsmi şəkildə isə 1999-cü ildən qüvvəyə minən və MDB dövlətləri üçün nəzərdə tutulan, "Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi", 2004-cü ilin iyununda isə həyata keçən "Avropa Qonşuluq Siyasati" (AQS) və 2009-cu ildə Avropa Qonşuluq Siyasati çərçivəsində irəli sürülmüş "Şərqi Tərəfdaşlığı" (ŞT) Proqramı xüsusi şəkildə qeyd olunmalıdır. Avropa İttifaqı tərəfindən qonşu dövlətlərə ikitərəfli əlqələrin yaradılması üçün irəli sürülmüş Avropa Qonşuluq Siyasati (AQS) və Şərqi Tərəfdaşlığı (ŞT) proqramlarının Azərbaycan üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini qeyd etmək lazımdır. Xüsusi qeyd olunmalıdır ki, ötən əsrin 90-cı illərinin ortalarından başlayaraq Aİ-nin yeni üzvlər hesabına Şərqi doğru genişlənməsi ittifaqın daxili və xarici, eləcə də regional və qlobal siyasətinə ciddi təsir etmiş oldu. Belə ki, bu vaxta qədər əsas diqqət namizəd ölkələrə,

üzvolma meyarlarının (Kopenhagen meyarları) yaradılmasına, üzvolma strategiyasının inkişaf etdirilməsinə, açıq üzvolma danışıqlarının hansı ölkə ilə və nə zaman aparılması haqqında qərarların verilməsinə yönəldilirdisə, bundan sonra Aİ üçün yeni qonşuların əhəmiyyəti Kopenhagen meyarlarından daha üstün oldu. Bunun məntiqi nəticəsi olaraq 1999-cu ildə Avropa Komissiyası Aİ-nin qonşularını ən geniş kontekstdə üç qrupda birləşdirdi. Sonradan edilmiş əlavələri də nəzərə alsaq, həmin ölkələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) Aİ-yə üzvolma tələblərini ödəyən, lakin buna maraq göstərməyən ölkələr (İsveçrə, Norveç);

2) "Potensial namizəd" hesab olunan ölkələr (Qərbi Balkan ölkələri);

3) "Yaxın qonşu" ölkələr ("Şərqi Yeni Müstəqil Dövlətlər", "Cənubi Aralıq Dənizi Hövzəsi Ölkələri" və "Cənubi Qafqaz Ölkələri").

2000-ci ildən başlayaraq, "Aİ-nin yaxın qonşuları" anlayışının məzmunu daha da konkretləşdi və Aİ-yə üzvolma perspektivinə malik olmayan ölkələr də bu ad altında birləşdirildi. Yaranmış yeni geosiyasi situasiya Aİ üçün qonşu ölkələrlə əməkdaşlığın daha innovativ formalarının yaradılmasının əhəmiyyətini artırır və nəticədə, Avropa Komissiyasının "Daha Geniş Avropa" adlanan Kommunikəsi (2003-cü il) qəbul olundu. Qeyd olunan bütün ideyalar Avropa Komissiyasının 2004-cü ilin mayında qəbul edilən və həmin ilin iyununda şura tərəfindən təsdiq olunan "Avropa Qonşuluq Siyasəti" (AQS) haqqında strateji sənəddə daha geniş və sistemli şəkildə öz əksini tapmış oldu. Aİ ilə onun qonşuları arasında iqtisadi inkişaf fərqi azaldılması ittifaqın ən ümdə vəzifələrindən biri kimi bəyan edilmişdir. Bu baxımdan, Aİ üçün həm iqtisadi təhlükəsizlik, həm də siyasi təhlükəsizlik mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Daha konkret desək, təhlükəsizlik inkişafın ilkin şərti hesab olunur. AQS çərçivəsində tərəfdaş ölkələrə təklif olunan iqtisadi əməkdaşlığın əsas elementlərinə aşağıdakılar aid edildi:

- Aİ bazarının tərəfdaş ölkələr üçün açılmasını nəzərdə tutan "bazara çıxış"ın təmin olunması, tərəfdaş ölkələr üçün ticarətin liberallaşdırılması və preferensial ticarət rejiminin tətbiq olunması;

- İttifaqın daxili bazarında pay (Stake in the Internal Market) əldə edilməsi imkanının yaranması, istehsal amillərinin (işçi qüvvəsi və kapitalın) sərbəst hərəkətinin təmin edilməsi, nəqliyyat, enerji və telekommunikasiya sahəsində əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi;

- iqtisadi əməkdaşlığın əsas aləti qismində əmtəələr və xidmətər üzrə ticarəti, eləcə də, milli qanunvericiliyin Aİ qanunvericiliyinə uyğunlaşdırılmasını əhatə edən azad ticarət sazişləri nəzərdə tutulur.

AQS-in həyata keçirilməsi məqsədilə Aİ tərəfindən müvafiq maliyyə və texniki dəstək mexanizmləri də yaradılmışdır. Belə ki, AQS çərçivəsində tərəfdaş ölkələrə bir çox sahələr üzrə yardımlar edilmiş, birgə layihə və təşəbbüslər təklif olunmuş və reallaşdırılmışdır. Bu məqsədlə 2000-2006-cı illər ərzində AQS-yə daxil olan ölkələrə 8,5 mlrd. avro həcmində maliyyə yardımları göstərilmiş, 2007-2013-cü illərdə isə bu yardımların həcmi 12 mlrd. avroya çatdırılmışdır.

Ölkəmizin AQS-ə qoşulması Azərbaycan üçün bir sıra imkanlar yaratmışdır Bunlar aşağıdakı kimidir:

- dəyərlərə hörmət edilməklə islahatlar aparmaq və inzibati, siyasi və iqtisadi sahələrdə inkişafa nail olmaqla Avropa birliyinin daxili bazarında müəyyən dərəcədə paya sahib olmaqla iştirak etmək:

- kapitalın sərbəst dövriyyəsinə təmin etmək həmçinin vətəndaşların, əmtəələrin, xidmətlərin də sərbəst hərəkətinə şərait (mühit) yaratmaq:

- Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv olmağın dəstəklənməsi, bundan başqa Avropa Birliyinə üzv ölkələr ilə hərtərəfli əlaqələrin qurulması və sair:

Avropa Qonşuluq Siyasətində tərəfdaş ölkə kimi çıxış edən Azərbaycana həm mədəni, həm sosial, həm iqtisadi və sair kimi sahələr üzrə texniki yardımlar göstərilir.

AQS-in mərkəzi elementi isə Aİ ilə hər bir tərəfdaş ölkə arasında razılaşdırılmış və ölkə üzrə bir sıra qısa və orta müddətli prioritetlərin əks olunduğu Fəaliyyət Planlarıdır. AQS Strategiya Sənədinə əsasən, Aİ-nin tərəfdaş ölkələrlə münasibətlərini yaxın gələcək üçün tənzimləyən əsas sənəd Fəaliyyət Planlarıdır. 3-5 illik müddət üçün nəzərdə tutulan bu sənədlər hər bir ölkənin ehtiyac və imkanları, o cümlədən qarşılıqlı dəyər və maraqlar nəzərə alınaraq hazırlanmışdır.

Bu göstərilənlərlə yanaşı, AQS ilk dəfə olaraq qonşu ölkələr arasında Aİ-yə üzv olmaq iqtidarında olan və olmayan ölkələr kimi bölgünün aparılmasının lüzumsuz olduğunu müəyyənləşdirdi. Bununla belə, AQS qonşu ölkələrə birmənalı olaraq üzvolma vədi verməsə də, üzvolmanı da qəti şəkildə istisna etmir.

Aİ-nin "Şərq Tərəfdaşlığı" Proqramı. Aİ-nin yeni layihələrindən biri olan və AQS-nin məntiqi davamı hesab edilən "Şərq Tərəfdaşlığı" Proqramının əsas məqsədi Aİ ilə tərəfdaş ölkələrin inteqrasiyasını yüksək pilləyə qaldırmaq, sabitlik və inkişaf üçün səyləri birləşdirmək, siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni, hüquqi sahələrdə əməkdaşlığın səmərəliliyini artırmaq və tərəfdaş ölkələrin təhlükəsizliyini gücləndirmək kimi çox vacib

məsələləri əhatə edir. Ş.T Proqramı Aİ ilə şərqdəki qonşular arasında yeni sazişlərin bağlanmasına, bu müstəvidə qarşılıqlı və çoxşaxəli Azad Ticarət Zonalarının(ATZ) yaranmasına tam şəkildə fəaliyyət göstərməsinə yönəlmişdir. "Şərq Tərəfdaşlığı" Proqramı uzunmüddətli dövrdə tərəfdaş ölkələrin öz aralarında da geniş və çoxtərəfli ATZ yaranmasını və fəaliyyətini stimullaşdırır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanla Aİ arasında bu istiqamətdə danışıqların yekunlaşdırılması üçün ölkəmizin ən azı ÜTT-yə üzv olması prosesinin başa çatdırılması zəruridir.

Çoxtərəfli formada Şərq Tərəfdaşlığına qoşulan ölkələr arasında qarşılıqlı əlaqələrin yaraması, islahatlar sahəsində tədbirlərin həyata keçirilməsi və təcrübə mübadiləsinin aparılması həmçinin Ş.T-na daxil olan ölkələrin gələcək inkişafına dair dialoqların aparılması və sair nəzərdə tutulur. Bu minvalla hər 2 ildən bir Ş.T-na qoşulan ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının görüşü nəzərdə tutulur. Məhz bu Ş.T çərçivəsində ikitərəfli səviyyədə aşağıda qeyd olunan tədbirlər nəzərdə tutulur. Bunlar aşağıdakılardır:

✓ ŞT-yə qoşulan hər bir ölkənin bu proqramın Assosiasiya Sazişini imzalaması (Azərbaycanla bu prosedur artıq 2010-cu ildə başlamışdır) və AZT-nin yaradılması:

✓ ölkələrin Avropa Birliyinə viza rejiminin sadələşdirilməsi son nəticə kimi viza rejiminin ləğv olunmasının perspektivliyi:

✓ ŞT-na qoşulan bütün ölkələrin çoxşaxəli inkişafına nail olmaq.

Ümumiləndirəndə qeyd olunan bütün sazişlər və tədbirlər tərəfdaş ölkələri Avropa Birliyinə daha da yaxınlaşdıracaq və inteqrasiya prosesini sürətləndirəcəkdir.

Çoxşaxəli əməkdaşlıq prinsipinin məntiqi ardıcılığı kimi altı aparıcı təşəbbüsü Ş.T proqramına əlavə olunmuşdur. Həmçinin bu bir çox beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının maliyyələşməsinə və digər özəl sektordan investisiyaların cəlb edilməsinə münbit şərait yaradır. Sonda onu da qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmiz Avropa Birliyinə üzv olan ölkələrlə ikitərəfli formada əməkdaşlıq edir. Azərbaycanla Aİ-na üzv olan ölkələr arasında çoxsaylı memorandum, sazişlər və digər razılaşmalar bağlanmışdır. Bu haqda məlumat Cədvəl 1-də ətraflı şəkildə verilmişdir.

Dövlətlər	Cəmi əldə olunan razılaşmalar	Sosial-iqtisadi sferələr üzrə razılaşmalar
1.Almaniya	47	35
2.Avstriya	28	23
3.Çexiya	7	6
4.İtaliya	28	12
5.Belçika	8	6
6.Bolqarıstan	32	21
7.Britaniya	19	13
8.Danimarka	2	2
9.Estoniya	7	4
10.Finlandiya	3	3
11.Fransa	29	16
11.Latviya	23	15
12.Lüksemburq	6	3
13.Litva	19	17
14.Macarıstan	14	8
15.Niderland	6	4
16.Polşa	21	11
17.Rumıniya	44	24
18.Slovekiya	3	2
19.Sloveniya	5	3
20.Yunanıstan	9	7

Cədvəl 1. Azərbaycan və Aİ arasında bağlanmış müqavilələrin sazişlərin və razılaşmaların sayı

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Xərici İşlər Nazirliyi

Yuxarıda göstərilən Cədvəl 1-dən görüldüyü kimi Azərbaycan Respublikası ilə Avropa Birliyinə daxil olan ölkələr arasında rəsmi şəkildə təqribən 400-dən çox razılaşma imzalanmışdır.

Həmçinin onu da qeyd etmək lazımdır ki, Avropa Birliyinin 11 ölkəsi ilə Azərbaycan Respublikası arasında iqtisadi əməkdaşlıq üzrə Hökumətlərarası Komissiya fəaliyyət göstərir. Bunlar aşağıdakılardır.

- 1.Polşa
- 2.Latviya
- 3.İtaliya
- 4.Fransa

- 5.Yunanistan
- 6.Bolqarıstan
- 7.Almanya
- 8.Fransa
- 9.Rumıniya
- 10.Litva
- 11.Avstriya

AZƏRBAYCANIN AVROPA İTTİFAQI İLƏ ƏMƏKDAŞLIĞININ YARANMASI VƏ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

1991-ci il oktyabr ayının 18-də Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdi və məhz bundan sonra Avropa İttifaqı ilə əlaqələrin qurulmasına can atırdı və bundan sonra əlaqələrin həm ikitərəfli həm də çoxşaxəli inkişafının əsasları qoyulmağa başlandı. Məhz bunun üçün Aİ-na daxil olan ölkələrlə qarşılıqlı siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələr yaratmaq üçün bir sıra addımlar atıldı və müxtəlif müqavilələr imzalandı. Azərbaycanın Aİ-na inteqrasiyası bir sıra mərhələlərdən keçdi. Bu əməkdaşlığı xarakterinə görə 4 əsas dövrə, yəni mərhələyə ayırmaq olar. Hər bir mərhələ öz xüsusiyyətlərinə imzazalanan razılaşmalara və inteqrasiya səviyyələrinə görə bir- birindən fərqlənir, məhz buna görə də bir-birindən ayrılırlar.

I mərhələ (1992 - 1998) - Bu mərhələ 1992-ci ildən Avropa Birliyi ilə ilk əlaqələrin qurulmasından sonra başlamış və ölkəmizlə AB arasında 1999-cu ildə Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişinin qüvvəyə minməsinə qədərki dövrə aid edilir. Məhz bu I mərhələdə 1991-ci ildə yaradılmış MDB ölkələrinə Texniki Yardım (yəni, TACİS) Proqramı ilə Azərbaycanda həyata keçirilən islahatların dərinləşməsində kməkliyin göstərilməsi. TACİS, çərçivəsində Avropa Birliyi Azərbaycana I mərhələdə 1992-1998-ci illərdə 202mln.avro dəyərində yardım göstərmişdir.

Bununla yanaşı, 1992-1998-ci illəri əhatə edən dövr ərzində Azərbaycan Aİ-nin üzv-dövlətləri ilə ikitərəfli ticarət-iqtisadi əlaqələrini də inkişaf etdirmişdir. Belə ki, bu dövrdə Azərbaycanın Aİ ilə xarici ticarət dövriyyəsi 23,4% artmışdır. Bu artıma 1995-ci ildə Aİ-nin əlavə 3 ölkənin - Avstriya, İsveç və Finlandiyanın hesabına genişlənərək üzv-ölkələrinin sayının 12 ölkədən 15 ölkəyə çatması ilə yanaşı, Aİ-dən ölkəmizə idxalın həcmnin çoxalması da ciddi təsir göstərmişdir. 1992-ci illə müqayisədə 1998-ci ildə Azərbaycanın ixracında Aİ-nin xüsusi çəkisi təqribən 9 faiz bəndi artaraq 22%-ə, idxalda isə 11 faiz bəndi artaraq 21%-ə yüksəlmişdir. Bununla belə,

bu mərhələdə MDB-nin ölkəmizin xarici ticarət dövriyyəsində xüsusi çəkisi 37,8% təşkil etmişdir.

Azərbaycanın Aİ ilə investisiya əməkdaşlığı məlum olduğu kimi, Azəri-Çıraq-Günəşli yataqlarının işlənməsi üzrə Avropanın bir sıra iri neft şirkətlərinin də iştirakı ilə "Əsrin müqaviləsi" adlanan neft kontraktının imzalanmasından sonra inkişaf etməyə başlamışdır. Bu dövrdən etibarən ölkəmizin iqtisadiyyatına Avropa ölkələri tərəfindən qoyulan birbaşa xarici investisiyaların həcmi davamlı olaraq artmağa başlamışdır. 1995-1998-ci illər ərzində Aİ tərəfindən (əsasən Böyük Britaniya, Almaniya və İtaliya) ümumilikdə Azərbaycan iqtisadiyyatının qeyri-neft sektoruna təqribən 121 mln. ABŞ dolları həcmində birbaşa xarici investisiya qoyulmuşdur ki, bunlar da müvafiq olaraq həmin sektora ümumi sərmayə qoyuluşlarının 13%-ni təşkil etmişdir. Onu da əlavə etmək lazımdır ki, sözügedən dövrdə bu göstəriciyə görə, Aİ yalnız Türkiyədən (25%) geri qalmışdır.

II mərhələ (1999 - 2003) – Bu dövr yəni II mərhələ 1999-cu ildə Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi (yəni, TƏS) qüvvəyə mindikdən sonra başlayır. TƏS istər siyasi, istər iqtisadi, istərsə də mədəni sferada geniş aspektli və irimiqyaslı əməkdaşlığı nəzərdə tutan böyük bir proqramdır. Həmcinin bu mərhələdə ölkəmizin qanunvericiliyinin AB qanunvericiliyinə ineqrasiyası baş verdi. Bu dövr ərzində bir sıra sosial-iqtisadi proqramları həyata keçirmək üçün AB Azərbaycana 117mln.avro dəyərində yardım ayırmışdır. Bu mərhələni əhatə edən dövr ərzində Aİ ilə xarici ticarət əlaqələri dinamik olaraq inkişaf etmişdir. Belə ki, Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrində, xüsusilə ixracda Aİ-nin xüsusi çəkisi 4 dəfədən də çox artaraq ümumi ixracın 65,7%-ni təşkil etmişdir. Aİ-dən Azərbaycana idxal isə 4,4 dəfə artaraq idxalın ümumi həcmnin 32%-ni təşkil etmişdir. Bütövlükdə, qeyd edilən dövrdə Azərbaycanın Aİ ilə xarici ticarət dövriyyəsi ümumi dövriyyənin yarısına qədərini təşkil etmişdir ki, bununla da Aİ Azərbaycanın ən mühüm ticarət tərəfdaşına çevrilmişdir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, 2003-cü ildə Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsində MDB-nin xüsusi çəkisi xeyli azalmış 23% etmişdir. Bununla yanaşı, sözügedən dövrdə MDB-dən fərqli olaraq ölkəmizin Aİ ilə ticarət əlaqələri hər il müsbət saldo ilə yekunlaşmışdır. Xarici ticarət əlaqələrinin, xüsusilə ixracın dinamik artımına "Əsrin müqaviləsi" çərçivəsində hasil olunan neftin Bakı-Novorossiysk və Bakı-Supsa neft kəmərləri vasitəsilə Avropa bazarlarına nəqlinə başlanılması, ölkənin neft sektoruna qoyulan investisiyaların həcmnin əhəmiyyətli dərəcədə artması, yeni texnologiyaların, maşın və avadanlıqların, idarəetmə sistemləri və digər vasitələrin gətirilməsi ciddi

təsir göstərmişdir.

Bu dövrdə Aİ ilə Azərbaycanın investisiya əməkdaşlığının artan dinamika ilə inkişafı davam etmişdir. 1999-2003-cü illərdə Aİ (Almaniya, Böyük Britaniya, Fransa) Azərbaycanın iqtisadiyyatının qeyri-neft sektoruna 296 mln. dollar həcmində birbaşa investisiya qoymuşdur ki, bu da əvvəlki dövrlə (1992-1998) müqayisədə 2,5 dəfə çoxdur. 2003-cü ildə Azərbaycan iqtisadiyyatının qeyri-neft sektoruna qoyulan birbaşa xarici investisiyaların ümumi həcmində Aİ-nin xüsusi çəkisi 38% təşkil etmiş və bu göstəriciyə görə o, Türkiyəni (24%), ABŞ-ı (14%) üstələyərək lider mövqeyinə yüksəlmişdir. Eyni zamanda qeyd olunan dövrdə əsas kapitalla yönəldilən xarici investisiyalarda da Aİ üstün mövqeyə sahib olaraq 40%-dən çox xüsusi çəkiyə malik olmuşdur.

III mərhələ (2004 - 2008) – Bu mərhələ isə Azərbaycanın AQS-ə daxil edilməsi ilə başlamış hesab olunur. Avropa Birliyi 2004-cü ildə 10 ölkəni daha qəbul edərək Şərqi tərəf genişləndi. Bundan sonra isə yeni qonşuluq strategiyasına keçid başladı və AB həm Azərbaycana, həm də digər ölkələrə qarşı tam yeni bir yanaşmanın əsasını qoydu. 14.06.2004-cü ildə Azərbaycan Respublikası Avropa Qonşuluq Siyasətinə daxil olmaqla irəliləyən tərəf vacib addım atmış oldu. AQS-ə daxil olan ölkələr üçün bir sıra güzəştlər və imkanlar əldə olundu. Məhz bunlara aşağıdakıları göstərmək olar:

1) ölkələr müəyyən islahatlar həyata keçirərək AB-nin daxili bazarında iştirak etmək və müəyyən pay sahibi olmaq imkanı qazandılar;

2) ölkələrin kapitalının sərbəst dövriyyəsi və vətəndaşların sərbəst hərəkət etməsinin təmin edilməsi;

3) müəyyən tələbləri ödəyən ölkələrin ÜTT-ə üzv olmasının dəstəklənməsi və sair.

Ümumilikdə isə bu dövr ərzində yuxarıda göstərilən tədbirlərin həyata keçirilməsi və digər başqa məsələlərin həll edilməsi istiqamətində Azərbaycana 73mln.avro məbləğində pul ayrılmışdır. 2004-2008-ci illəri əhatə edən 5 il ərzində Azərbaycanın Aİ-nin üzv-dövlətləri ilə xarici ticarət əlaqələri xeyli artmışdır. Xüsusilə dünya bazarında neftin qiymətinin sürətlə yüksəlməsi ilə əlaqədar olaraq 2008-ci ildə Azərbaycanın Aİ-yə ixracı özünün pik nöqtəsinə - təqribən 27 milyard dollar həcminə çatmışdır. Başqa sözlə, 2004-2008-ci illərdə Azərbaycanın Aİ-yə ixracı 15 dəfədən də çox artmışdır. Bu dövrdə Azərbaycanla Avropa Birliyi arasında əsas ticarət partnyoru kimi əlaqələr daha da möhkəmləndirildi və bütövlükdə xarici ticarət dövriyyəsində 52,8%, o cümlədən ixracda 56,5%, idxalda isə 28,4% xüsusi çəkiyə malik olmuşdur. 2007-ci il istisna olmaqla sözügedən

mərhələnin bütün illəri üzrə ticarət əlaqələri müsbət saldo ilə nəticələnmişdir. Bunun əksinə olaraq, MDB ölkələri ilə xarici ticarət dövriyyəsinin xüsusi çəkisi xeyli azalaraq 2008-ci ildə cəmi 6,2%, o cümlədən ixracda 2,4%, idxalda 31,9%, 2008-ci ildə Azərbaycanın ümumi idxalında Aİ-nin xüsusi çəkisi MDB-dən 3,5% aşağı olsa da, qeyd edilən mərhələdə onun mütləq həcmi 71% artmışdır.

Aİ-nin Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrində, xüsusilə ixracda rolunun belə sürətlə yüksəlməsi əsasən Bakı-Tbilis-Ceyhan boru kəmərinin 2005-ci ildən fəaliyyətə başlaması ilə əlaqədar olmuşdur. BTC Azərbaycanın açıq dənizlərə çıxışını asanlaşdırdı. Həmçinin Orta Asya ölkələrinin yanacaq ehtiyatlarının AB-yə icracına zəmin yaratdı. Bu isə BTC-nin əhəmiyyətinin yalnız region üçün nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu göstərdi. Belə ki, bu layihədə BP şirkəti (Böyük Britaniya) 30,1%, "Statoil" (Norveç) 8,71%, "Total" (Fransa) 5% və ENI (İtaliya) 5% paya malikdir.

Əhəmiyyətinə görə Azəri-Çıraq-Günəşli neft yatağı ilə müqayisə oluna biləcək, Şahdəniz mavi yanacaq yatağının işlənilməsində Avropa ölkələri çox böyük maraq göstərmiş və bu layihənin iştirakçısına çevrilmişlər. Məhz buna görə də, bu böyük layihənin həyata keçirilməsində Norveçin Statoil şirkəti 25,5 %, İngiltərənin B.P şirkəti 25,5 % və Fransanın Total şirkəti 10 % paya malik olmuşdular. Bundan sonra isə 2007-ci ildən fəaliyyət göstərən Bakı - Tbilisi - Ərzurum qaz kəməri Şahdəniz yatağından hasil edilən qazı dünya bazarlarına çıxarır və Azərbaycan artıq qaz idxal edən yox ixrac edən bir ölkə kimi tanınmağa başlayır.

01.01.2009-cu ildən etibarən Azərbaycan AB-yə güzəştli ticarət sisteminin ən yuxarı pilləsi kimi bilinən GSP+ proqramından faydalanan ölkə statusu ilə daxil edilmişdir. Bundan sonra isə Azərbaycan AB ilə 7200 fərqli əmtəə ilə güzəştli şərtlərlə ticarət etməyə başladı. Bu gün isə Azərbaycanlı sahibkarlar Türkiyə, Yaponiya, Kanada, ABŞ, İsveçrə və Norveçdə GSP proqramı çərçivəsində Azərbaycan məhsullarını bu ölkələrin bazarlarına güzəştli şərtlərlə çıxara bilirlər. Lakin buna baxmayaraq Azərbaycanın güzəştli ticarət siyasətindən tam olaraq bəhrələnmə bilmədiyini də qeyd etmək lazımdır. Sadə bir fakt kimi onu göstərmək olar ki, Azərbaycan bu güzəştlərin təqribən 58,5%-ni istifadə edir. Bu göstərici isə çox aşağıdır.

Həmçinin qeyri-neft məhsulları ixracı üzrə Aİ-nin GSP sistemi çərçivəsində böyük güzəştlər əldə etmək hüququna malik olsaq da, hazırda bu güzəştlərdən istifadə səviyyəsinin xeyli aşağı olmasının bir sıra səbəbləri var. Şübhəsiz ki, Azərbaycan mallarının Avropa bazarlarına çıxışı yolunda ən böyük maneə standartlaşdırma sahəsindəki vəziyyətlə əlaqədardır. Yerli

istehsalçılar Avropa bazarlarında bir çox sektorlar üzrə mövcud olan keyfiyyət, texniki standartlar, sağlamlıq və təhlükəsizlik məsələlərinə istənilən dərəcədə əməl etməkdə aciz qalırlar. Habelə malın mənşəyinin müəyyən edilməsi, texnoloji tələblərə riayət olunması və tələb olunan sənədlərin əldə edilməsindəki çətinliklər, eləcə də bunun üçün lazım olan xərclərin yüksək olması kimi problemlər də qeyd olunmalıdır.

Aparılan təhlillər göstərir ki, Azərbaycan Respublikası Avropa İqtisadi Məkanına(yəni, AİM) daxil olan zaman bir sıra , o cümlədən ticarət əlaqələri zamanı aşağıda sadalanan problem və maneələrlə qarşılaşır:

1) ölkəmiz tərəfindən ixrac olunan məhsulların kəmiyyət və çeşid cəhəddən az olması. Xüsusi ilə yanacaq məhsullarının üsünlük təşkil etməsi;

2) Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun və yüksək elmtutumlu məhsullarının sayının az olması;

3) rəqabət qabiliyyətliliyinin aşağı olması;

4) marketing tədbirlərinin zəif olması;

5) neft məhsullarının ixracdakı payının hər il artması belə ki, ən əsas partnyor hesab edilən İtaliya və Fransadır ;

6) bazarlarda qeyri-sağlam rəqabətin olması;

7) qeyri-neft məhsullarının ixraçına görə Azərbaycana güzəştlər tətbiq olunsada bundan tam istifadə edə bilməməsi;

8) Azərbaycanın ixrac etdiyi məhsullara standartların tətbiq edilməsi və bu tələblərə tam cavab verilməməsi.:

Yuxarıda sadalananlardan belə qənaətə gələmək olar ki, Azərbaycan ona verilmiş güzəştlərdən maksimum dərəcədə istifadə etməli, məhsullarının keyfiyyətin artırılması və qeyri- neft sektorunu inkişaf etdirməlidir.

Bu dövrdə Aİ ölkələri tərəfindən əsas kapitalla yönəldilən birbaşa xarici investisiyaların həcmi təqribən 8 mlrd manatdan çox olmuşdur ki, bu da ölkə iqtisadiyyatına yatırılan ümumi investisiyaların 51% - ni təşkil etmişdir. Bu mərhələyə daxil olan 5 illik bir dövr ərzində Avropa Birliyi ölkələri - Niderland, Almaniya, Böyük Britaniya, Fransa və İtaliya tərəfindən Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün 531 mln dollar xarici investiya qoyulmuş, bu da əvvəlki 5 illə müqayisədə 1,8 dəfə çoxdur. Bu dövrdə sözügedən göstərici üzrə Aİ 33% paya sahib olmaqla əsas investor kimi liderliyini qoruyub saxlamışdır.

IV mərhələ (2009 – 2013) – Bu mərhələ, 2009-cu ildən etibarən Avropa Birliyini AQS çərçivəsində əməkdaşlıq etdiyi Azərbaycan, Ukrayna, Gürcüstan, Moldova, Belarusa və Ermənistan ilə əlaqədə vahid əməkdaşlığın tətbiq edilməsini nəzərdə tutan Şərq Tərəfdaşlığı(Ş.T)

proqramı qəbul etdikdən sonra Avropa Birliyi Azərbaycan ilə münasibətlərin inkişafında tam yeni bir mərhələyə qədəm qoydu. Ş.T Proqramı ilə Azərbaycanla Avropa Birliyi münasibətləri daha da genişləndi. Bu proqramın əsas məqsədi Avropa Birliyi ilə proqrama qoşulmuş ölkələr arasında inteqrasiya prosesinin sürətləndirilməsi və əlaqələrin genişləndirilməsidir. Ş.T proqramı bir sıra ümumi dəyərlərə əsaslanır(məsələn qanunun aliliyi, bazar iqtisadiyyatı, davamlı inkişaf və sair). Məhz bu proqram çərçivəsində ölkələri ÜTT-ə üzv olma prosesinin dəstəklənməsi və üzv olduğdan sonra isə ATZ-nin yaradılması və sair məsələlər ön plana çəkilir.

Azərbaycan hər bir sahədə AB ilə səmərəli əməkdaşlıq nümayiş etdirmiş və hərətəfli əlaqələrin genişləndirilməsinə səy göstərmişdir. Məhz bu mərhələdə Azərbaycana 180 mln.avrodan çox yardım göstərilmişdir. Avropa Birliyi qeyri-neft sektoruna isə 1.milyard dollar (əvvəli mərhələyə nisbətdə 2.6 dəfə çox) BXİ qoymuşdur (42% təşkil edib).

Bu 4 illik mərhələ ərzində Azərbaycanın Avropa Birliyi ilə ticarət əlaqələri 90 %, həmçinin ixrac 79 %, idxalda isə 2,4 dəfə artmışdır. IV mərhələdə Azərbaycan Avropa ittifaqı ilə ticarətdə müsbət saldo ilə yekunlaşmış həmçinin ticarət tərəfdaşlığı üzrə üstünlüyünü qoruyub saxlamışdır. Bu dövrdə ölkəmizdə müxətəlif sahələr üzrə 1122 Avropa şirkəti bazara daxil olaraq fəaliyyət göstərmişdir. Buna bankçılıq, ticarət, sığorta, kənt təsərrüfatı və sair aiddir. Ən böyük nailiyyət kimi Azərbaycanın AB-nin 20 ölkəsi ilə 2 qat vergitutmanın aradan qalxmasını göstərmək olar. Avropa İttifaqı ümumilikdə 60 mln.avroy miqdarında Azərbaycana maddi yardım göstərmişdir. Avropa Birliyi qeyri-neft sektorunda investisiyaların payına görə 36%, əsas kapitalla yönəlmiş investisiya qoyuluşuna görə isə 51% təşkil edir.

2013-cü il 28-29 noyabr tarixlərində Şərq Tərəfdaşlığı çərçivəsində keçirilən III Vilyus Sammitində sadələşdirilmiş viza rejiminin tətbiqinə dair xüsusi Sazişin bağlanması da Aİ ilə Azərbaycan arasında qarşılıqlı əlaqələrin daha da inkişaf etdirilməsinə şərait yaratdı. Sadələşdirilmiş viza rejiminə keçidi Azərbaycan Aİ münasibətlərində keyfiyyətə yeni mərhələnin başlanğıcı hesab etmək olar. 01.09.2014-cü ildən isə Avropa Birliyi ilə sadələşdirilmiş viza rejiminə keçildi. Bu sazişin imtiyazları isə aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) uzunmüddətli vizalarda Şengen ölkəsində qalmaq müddəti 90 gündən 180 günədək artırılıb;
- 2) uzunmüddətli vizaların maksimum müddəti 3 ildən 5 ilədək uzadılıb;
- 3) Azərbaycan vətəndaşlarının müəyyən kateqoriyaları - 12 yaşından

kiçik olan uşaqlar, təqaüdçülər, dövlət qulluqçuları, əlil insanlar, Şengen ölkəsində yaşayanların yaxın qohumları, jurnalistlər, konfrans və elmi tədbirlərdə iştirak edən vətəndaş cəmiyyəti nümayəndələri, alimlər, müəllimlər, mübadilə proqramında iştirak edən tələbələr üçün Şengen vizaları pulsuz olub;

4) Şengen vizasının rəsmiləşdirilməsi üçün tələb olunan rüsum 60 avrodan 35 avroya endirilib;

5) vizaların verilməsi üçün tələb olunan müddət 2 dəfə azaldılıb. Güzəştli kateqoriyalar üçün bu müddət cəmi 2 günə endirilib;

6) artıq diplomatik pasporta malik olan Azərbaycan vətəndaşları üçün Şengen vizası tələb olunmur;

7) viza alınması üçün tələb edilən sənədlərin sayı xeyli azalıb;

8) Şengen ölkəsində olan və viza müddəti başa çatan Azərbaycan vətəndaşları texniki baxımdan ölkəyə qayıdaraq səfirliyə müraciət etmək imkanları olmadığı halda Avropa İttifaqında həmin vizanın müddətini uzatmaq imkanına malik olacaqlar. Sadələşdirilmiş viza rejiminə keçid bu sahədə indiyə qədər mövcud olan süni maneələr, bürokratik yanaşmalar, vaxt itkisi və s. tam aradan qaldırılacaq, vizaların alınması proseduru asanlaşacaq və sadələşdiriləcək, viza rüsumlarının qiymətləri xeyli dərəcədə aşağı endiriləcək və vizaların alınması üçün tələb olunan müddət iki dəfəyə qədər qısaldılıb.

Azərbaycanla AB arasında Readmissiya haqqında imzalanmış saziş hal-hazırda qüvvədədir və bu saziş tərəflərin ərazisində qanunsuz olaraq daxil olmuş insanların nə zaman və necə yığılmasını tənzimləyir Həmçinin leqal və ya qeyri-leqal yaşamaq barədə münasibətlərə də aydılıq gətirilir. Bu sazişin İnsan Hüquqları üzrə Avropa Konvensiyasında nəzərdə tutulduğu tətbiq edilir.

Cədvəl 2. 2014-cü ildə Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsində Avropa İttifaqının payı

	CƏMİ		İXRAC		İDXAL	
	Milyon dollar	Faiz	Milyon dollar	Faiz	Milyon dollar	Faiz
Avropa ittifaqı	14671,2	47,3	11567,6	53	3103,6	33,8
MDB	2921,3	9,4	838	3,8	2083,2	22,7
Digər	13423,8	43,3	9422,9	43,2	4000,9	43,5

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

Rəsmi statistika məlumatlarına görə, 2014-cü ildə Azərbaycanın 31 milyard dollardan artıq xarici ticarət dövriyyəsinin 14,7 milyard dollara yaxını və ya 47,3%-i, o cümlədən 21,8 milyard dollarlıq ixracın 11,6 milyard dollara yaxını və ya 53%-i, eləcə də 9,2 milyard dollarlıq idxalın 3,1 milyard dolları və ya 33,8%-i Avropa İttifaqının payına düşür. Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsində Avropa İttifaqının aparıcı dövlətlərindən olan İtaliyanın payı 16,4%, Almanıyanın payı- 8,5%, Fransanın payı-5,4%, Böyük Britaniyanın payı-2,8% təşkil edir. Hazırkı dövrdə Azərbaycan 92% ixracı neftin payına düşür və bunun əsas idxalçısı isə AB ölkələridir. İxracımızın 22%-i İtaliyanın, 8%-i Almanıyanın, 7%-i Fransanın, 3,6%-i İspaniyanın payına düşür. İdxalın 10,7%-i Böyük Britaniyanın, 7,7%-i Fransanın, 3%-i İtaliyanın payına düşür.

AZƏRBAYCANIN AVROPA İTTİFAQI İLƏ ƏMƏKDAŞLIĞININ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ VƏ ƏMƏKDAŞLIĞIN GENİŞLƏNDİRİLMƏSİ İMKANLARI

Bu gün Avropa Birliyinin Cənubi Qafqazda ən böyük ticarət tərəfdaşı Azərbaycan Respublikasıdır. Məhz buna görə də Avropa Birliyi Azərbaycanın hərtərəfli dinamik inkişafına maraq göstərir və istər sahibkarlığın istərsə də özəl sektorun inkişafında lazımi şəraitin yaradılması qanunvericilik sahəsinin də bu siyasətə təkmilləşdirilərək uyğunlaşdırılması və sair məsələlərdə çox maraqlıdır və bu istiqamətdə istər, maddi istərsə də texniki yardım etməkdən çəkinmir.

**Cədvəl 3. AR-nın xarici ticarətinin dinamikası(2005-2014 illər üzrə)
(mlrd. dollar ilə)**

İllər üzrə	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
İdxal	4.5	5.8	5.8	7.6	6.2	6.3	9,7	9,4	10.1	10.3
İxrac	4.2	6.2	6.3	47.1	14.5	21.2	26,1	23,1	25.3	26.1
Dövriyyə	8.7	12	12.1	54.7	20.7	27.5	35,8	32,5	35.4	36.4
Balans	0.3	0.4	0,5	39.5	8.3	14.9	16.4	13,7	15.2	15.9

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi.

Azərbaycan 1991-cı ildə müstəqillik əldə etdi və sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünə qədəm qoydu. Daha sonra ölkəmiz dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya yolunu seçdi və ticarət dövrüyyəsinin daima yüksək templə artmasına nail oldu. Buna görə də, son 9 il ərzində Azərbaycanın idxal və ixracının dinamikasını nəzərdən keçirdik(Cədvəl 3.).

XTD dövrüyyəsinin artması nəticəsində, son 9 il ərzində ölkəmizin dünya ixracatında payı əhəmiyyətli şəkildə artaraq 2009-cu ildə təqribən 0.21% təşkil etmişdir. Sadəcə müqayisə üçün deyək ki, bu göstərici 2000-2004-cü illərdə orta hesabla 0.037% olmuşdur. Məhz buna görə də, hətta 2008-ci ildə global iqtisadi böhran dövründə də Azərbaycanın xarici ticarət göstəriciləri böhrandan əvvəlki dövrlə müqayisədə daha da yüksəlmişdir. Bunu əsas səbəbi isə, 2008-ci ildə dünya bazarında neftin qiymətinin kəskin şəkildə yüksəlməsini göstərmək olar.

Azərbaycanın xarici ticarətində qeyri-neft və neft-qaz əmtəə qrupları üzrə araşdırmalar göstərir ki, son zamanlarda Azərbaycanda XTD-nin həcmnin artması əsasən ixracın, xüsusilə də yanacaq məhsullarının bazarda böhranla əlaqəli olaraq qiymətinin kəskin yüksəldilməsi kimi nəticəyə gəlmək olar. Onu da demək yerinə düşər ki, Azərbaycanın ixracında neft sektorunun payı 2008-ci ildə 97.02%, 2009-cu ildə 91.6% və 2010-cu ildə 94.12% təşkil etmişdir ki, bu da Azərbaycan iqtisadiyyatının təksahəli inkişafının əsas göstəricisidir.

Statistikaya nəzər yetirsək görərik ki, 2010-cu ildə Azərbaycanın Avropa Birliyinə daxil olan ölkələr ilə ümumi ticarət dövrüyyəsinin həcmi 12.6 mlrd.dollar, həmçinin idxalın həcmi 1.2 mlrd.dollar, ixracın həcmi isə 11.6 mlrd.dollar olmuşdur. Bu dövr ərzində Avropa Birliyinə daxil olan ölkələr ilə XT saldosu müsbət 10.4 mlrd. dollar olmuşdur. Demək olar ki, axır 6 illik dövr ərzində Avropa Birliyi ilə Azərbaycan arasında xarici ticarətin həcmnin nəzərə çarpacaq dərəcədə artımını görmək mümkündür. Bu dövr ərzində orta illik artım ticarət dövrüyyəsi üzrə 238.9%, ixrac üzrə 379.9% və idxal üzrə 102.3% təşkil etmişdir.

Təbii ki, Avropa Birliyinin iqtisadiyyatı ilə Azərbaycan iqtisadiyyatının həcmi müqayisəyə gəlməz və çox fərqlidir, həmçinin Avropa Birliyinin XT-də Azərbaycanın xüsusi çəkisi olduqca aşağıdır.

Statistikaya nəzər yetirsək görərik ki, bu günün göstəriciləri əsasən Azərbaycan Avropa Birliyinin idxalında 32-cü, ixracında 58-ci və ümumi ticarət dövrüyyəsinə 40-cı yeri tutur. Həmçinin, MDB ölkələrindən Avropa Birliyinə edilən ixracın 6 %-i və MDB ölkələrinin Avropa Birliyindən idxalının 1,8%-i Azərbaycan Respublikasının payına düşür.

Cədvəl 4. 2014-cü ildə AR-nın XTD-də Avropa iqtisadi məkanına daxil olan xüsusi çəkisi(faizlər)

Ölkənin adı	İxrac%	İdxal%	XDT ,%
1. İtaliya	33.17	1.66	34.1
2. Fransa	7.69	2.17	5.44
3. İspaniya	0.64	0.21	0.78
4. Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Birləşmiş Krallığı	0.11	4.51	2.4
5. Yunanıstan	1.57	0.22	0.44
6. Bolqarıstan	0.39	0.31	0.58
7. Almaniya	1.57	0.14	2.29
8. Niderland	0.73	0.75	0.67
9. Sloveniya	0.1	0.4	0.01
10. Rumıniya	0.66	0.31	0.45
11. Lüksemburq	0.2	0.14	0.01
12. Portuqaliya	1.41	0.08	0.86
13. Belçika	0.32	0.68	0,14
14. Avstriya	0.12	1.38	0.39
15. Polşa	0.13	0.38	0.14
16. İsveç	0.01	0.67	0.19
17. Latviya	0.04	0.11	0.08
18. Çexiya	0.5	0.54	0.18
19. Litva	0.11	0.45	0.14
20. Kipr	0.27	0.12	0.14
21. Slovakiya	0.1	0.33	0.09
22. Danimarka	0.5	0.21	0.04
23. Estoniya	0.9	0.14	0.08
24. Finlandiya	0.6	0.65	0.19
25. Macarıstan	0.7	0.26	0.44
26. İrlandiya	0.5	0.15	0.11
27. Xorvatiya	3.69	0.04	2.98
Cəmi AB üzrə-27 ölkə	56.73	17.01	53.22
1. Lixtenşteyn	0.02	0.5	0.1
2. Norveç	0.04	0.15	0.04
3. İslandiya	0.04	0.4	0.5
Avropa iqtisadi məkanı üzrə cəmi	56.84	17.25	54.22

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi.

Cədvəl 5. 1994-2014-cü illərdə AR-nın AB ölkələri ilə ticarət münasibətlərinin inkişaf dinamikası (mln. dolları)

İllər	Ümumi ticarət dövriyyəsi	O cümlədən:		
		İxrac	İdxal	Saldo +; -
1994	146.0	84.6	66.4	18,2
2000	1270,9	1043,7	217,2	681,0
2010	11819,0	10148,0	1661,0	8467,0
2012	14212,5	11519,5	2613,0	8816,5
2013	15276,2	11513,4	3762,8	7750,6
2014	16335,3	11688,7	3931,5	8142,4

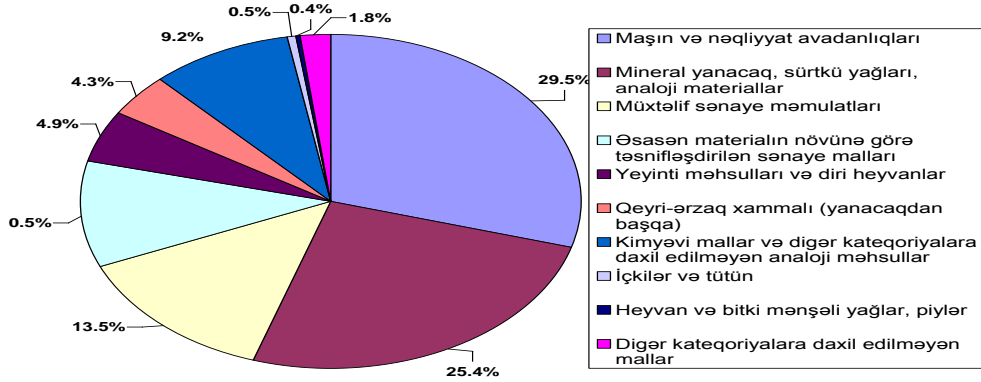
Mənbə: www.azstat.org AR DSK rəsmi saytı

Cədvəl 6. 2014-cü ildə AR-nın XTD-də Avropa Birliyinin payı

	Xarici ticarət dövriyyəsi		İxrac		İdxal	
	mln.dollar	%	mln.dollar	%	mln.dollar	%
Avropa Birliyi	15.276,3	44,0	11.513,4	48,0	3.762,9	35,1
MDB	4.062,4	11,7	1.509,2	6,3	2.553,4	23,8
Digər ölkələr	15.348,5	44,3	10.952,9	45,7	4.396,6	41,1

Mənbə: www.azstat.org AR DSK rəsmi saytı

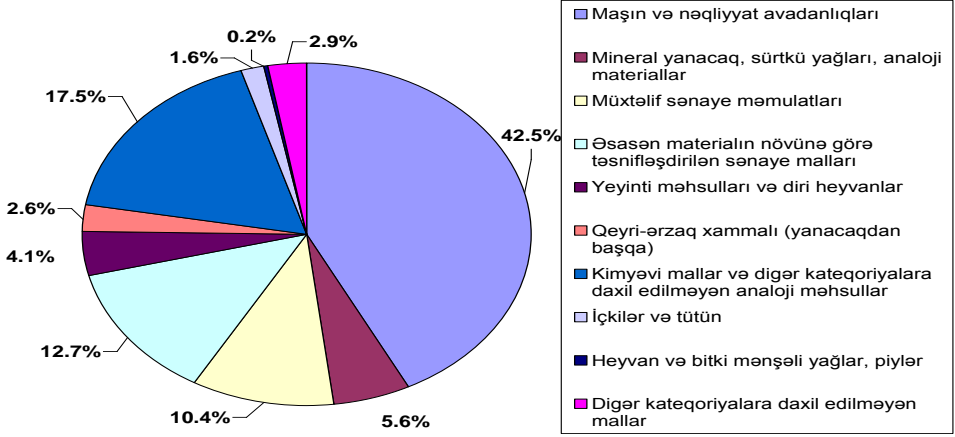
**Beynəlxalq Standart Ticarət Təsnifatı üzrə Aİ-nin idxalının əmtəə
strukturu
(Şəkil 1.)**

Mənbə: Eurostat.

Avropa Birliyi ilə AR arasında idxal və ixracın mal strukturunun təhlil qiymətləndirilməsi üçün Avropa Birliyinin bütövlükdə idxal və ixracının mal dövriyyəsinə nəzər salmaq məqsədəuyğundur. Şəkil 1-də baxdıqda Avropa Birliyinin idxalının mal strukturunda aparıcı və birinci yeri maşın və nəqliyyat avadanlıqları (29.5%), mineral yanacaq və sürtkü və analogi məhsullar (25.4 %), müxtəlif sənaye məmulatları (13.5 %), kimya məhsulları (9.2 %) tutur. Umimilikdə götürüldükdə isə, Avropa Birliyinin ixracının da əsas aparıcı yerini məhz sadalanan məhsullar təşkil edir. Həmçinin, Şəkil 2-də olan informasiyaya əsasən Avropa Birliyinin ixracında maşın və nəqliyyat avadanlıqları 42.5 %, kimya məhsulları 17.5 %, əsasən materialın növünə görə təsnifləşdirilən sənaye malları 12.7 %, müxtəlif sənaye məmulatları 10.4 %-dir. Bütün bunları ümumiləşdirsək deyə bilərik ki, Azərbaycan Respublikası Avropa Birliyinə ixracında (Avropanın Azərbaycandan idxalında) da yanacaq və mədəncixarma məhsulları, Azərbaycan Respublikasının Avropadan idxalında (Avropanın Azərbaycana ixracında) isə maşın və nəqliyyat avadanlıqları üstünlük təşkil edir. Bunu Şəkil 1 və Şəkil 2-də açıq-aydın şəkildə müşahidə etmək mümkündür.

**Şəkil 2. Beynəlxalq Standart Ticarət Təsnifatı üzrə
Avropa Birliyinin ixracının mal (yəni əmtə) strukturu**

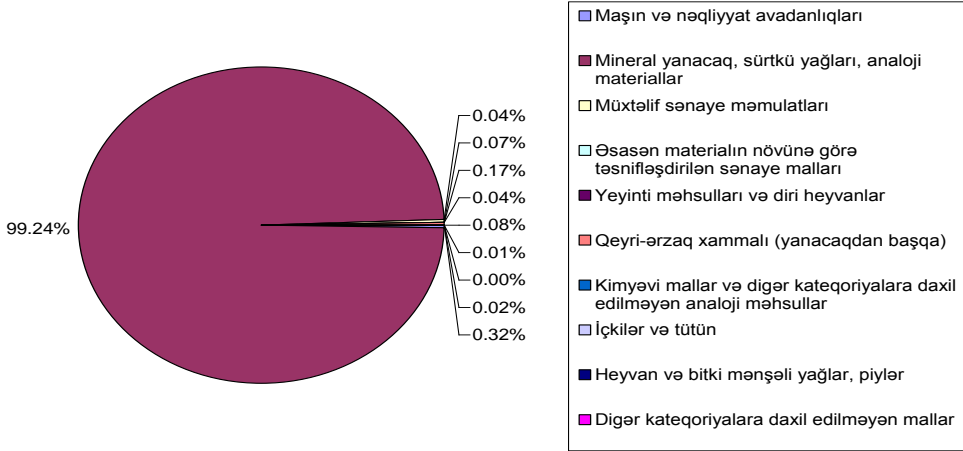

Mənbə: Eurostat.

Həmçinin onu da demək zəruridir ki, Azərbaycan Respublikası Avropa birliyinin ümumi idxalında 0,7 %-lik paya malik olmasına baxmayaraq, mineral yanacaq məhsulları üzrə idxalında isə 2,6 %-lik bir paya malikdir. Avropa Birliyi yanacaq məhsullarına görə idxalında AR öz çəkisinə görə 7-ci yerdə olan dövlətdir. Bu faktlar iqtisadiyyatının ümumi həcminə görə kiçik ölkə hesab olunan AR-nın Avropa Birliyinin enerji məhsullarına olan tələbatının ödənilməsində aparıcı rol oynaması bir daha əyani açıq-aydın görünür. Bununla bərabər, bu fakt bu gündə AR-nın Avropa Birliyinin tətbiq edilən imtiyazlı ticarət siyasətindən bu günədək kifayət qədər istifadə etmədiyini göstərir.

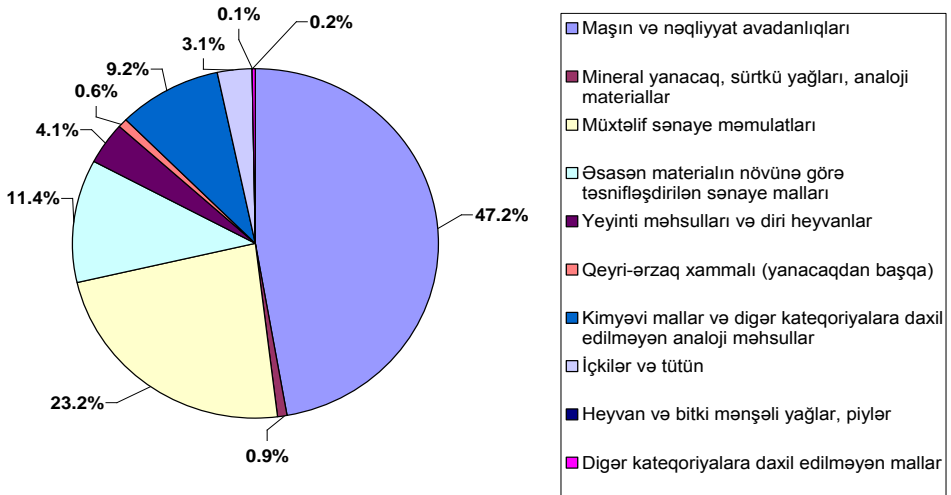
Şəkil 3.

Aİ-nin Azərbaycandan idxalının ömtəə strukturu

Şəkil 4

Aİ-nin Azərbaycana ixracının ömtəə strukturu

Mənbə: Eurostat.

Məhz AR Müasir dövrdə nəinki ümumi iqtisadi artıma görə hətta BXİ cəlb edilməsi baxımından da regionda yəni Cənubi Qafqazda lider ölkədir. Onu da qeyd etmək istəyirəm ki, ölkəmiz səhmdar kapitalının cəlb edilməsinə görə dünyada ilk 20 dövlətin arasında öz yerini tutmuşdur. Azərbaycanda nef-qaz və ümumiyyətlə yanacaq məhsullarının ixracı bunun

başlıca səbəblərindəndir. Ancaq son illərdə qeyri-neft sektorunun inkişafı və təkmilləşdirilməsi üçün bir çox işlər həyata keçirilir. Sahibkarlığın inkişafı üçün böyük pullar ayrılır investisiya fəaliyyəti üçün hüquqi çərçivənin müəyyən qədər təkmilləşdirilməsi işləri aparılır. Cədvəl 7-də Azərbaycan iqtisadiyyatına Avropa ölkələri tərəfindən yönəldilmiş xarici investisiyaların dinamikası və sutrukturu əks olunmuşdur.

Diqqətlə cədvələ nəzər yetirsək görürük ki, hər il növbəti ilə nəzərən investisiyaların həcmi artmışdır. Ölkəmizin sabit şəkildə inkişafı, maliyyə resursları, infrastruktur və biznes mühitinin günü-gündən təkmilləşdirilməsi bu inkişafın əsas prioritetlərindəndir.

Cədvəl 7. AR iqtisadiyyatına Avropa və digər ölkələr tərəfindən qoyulmuş xarici investisiyalar(*mln. dolları ilə*)

	2011	2012	2013	2014
1. Türkiyə	86,8	177,5	99,1	195,9
2. ABŞ	137,6	47,0	87,8	88,5
3. İran	9,8	7,2	51,2	52,3
4. Almaniya	39,8	19,0	42,5	47,6
5. Rusiya	55,3	18,7	75,0	31,8
6. Böyük Britaniya	166,0	184,0	178,8	159,3
7. Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri	47,2	39,3	95,3	72,4
8. İsveçrə	18,0	19,7	36,7	74,4
9. Fransa	7,5	9,2	44,3	15,4
10. Kipr	0,1	6,6	0,3	4,6
10. Çin	27,9	33,9	30,3	6,7
11. İtaliya	36,8	10,4	10,5	25,1
12. Yaponiya	8,8	2,4	3,5	9,4
15. Niderland	32,1	143,5	178,3	187,0

Mənbə: Dünya İqtisadiyyatı dərslisi

Onu da xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, AR-ə xaricdən cəlb edilən investisiya qoyuluşlarında Avropa Birliyinin maliyyə institutları da əhəmiyyətli rol oynayır. Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının(yəni, AYİB) fəaliyyətini nümunə kimi göstərmək olar. AYİB AR ilə əməkdaşlıq etdiyi dövr ərzində ölkədə bütün sahələrdə (istər enerji, istər infrastruktur, istərsə də digər sahələrdə) 105-dən çox layihənin reallaşması üçün 940 milyon avro kredit ayırmışdır. Avropa Birliyinin maliyyə institutları əsasən dövlətin zəmanəti və köməyi ilə reallaşdırılan xidmət (infrastruktur) sahələrində iştirak etməkdə daha çox maraqlıdır. Bu isə onu göstərir ki, həmin bu kreditlərin neft sektorunun inkişafına ayrılması mümkün deyil.

Bütövlükdə sadaladığımız fikirləri ümümləşdirsək təhlillər bu qənaətə gəlməyə imkan verir ki, AR Avropa Birliyi ölkələri ilə iqtisadi əməkdaşlığı çərçivəsində potensialından tam olaraq istifadə edə bilmir. Bunu başqa şəkildə desək, AR-nın Aİ-nin güzəştli ticarət rejimindən və nəhəng investisiya imkanlarından minimum səviyyədə istifadə etməsi və lazımınca yararlanmaması əlaqələrin daha da dərinləşməsinə və inteqrasiya prosesinin sürətlənməsinə mane olur.

AZƏRBAYCANIN AVROPA İTTİFAQINA İNTEQRASIYA PERSPEKTİVLƏRİ VƏ QARŞIDA DURAN BAŞLICA PROBLEMLƏR

Dissertasiya işi araşdırılan zaman aydın oldu ki, AR və Avropa Birliyinin arasında iqtisadi inteqrasiya nöqteyi-nəzərindən çoxlu orta maraqları var və məhz bu maraqların təmin edilməsi üçün qarşılıqlı əlaqələrin dərinləşməsi və inkişaf etdirilməsi zəruri bir hala çevrilib. Məhz həmin kəsişən orta nöqtələr aşağıdakılardır:

- 1) hazırkı vəziyyətdə sosial və iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün qarşılıqlı əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi;
- 2) AR-nın Avropa Birliyi ilə eyni müstəvidə yerləşməsi və məhz buna görə də iqtisadi və siyasi maraqların birbaşa əlaqəli olması;
- 3) Avropa birliyinin nüfuzunun və gücünün artması;
- 4) AR Avropa birliyinə daxil olan ölkələr üçün əhəmiyyətli olan çox geniş ixrac potensialını özündə cəmləşdirmişdir;
- 5) Azərbaycanın öz iqtisadiyyatını inkişaf etdirməsi üçün Avropadan yüksək texnika və texnologiyaların alınmasının zəruriliyi;
- 6) Avropa Birliyi ölkələrində tətbiq edilən idarəetmə sisteminin AR tərəfindən mənimsənilməsinin zəruriliyi;

7) Azərbaycanda yeni sahələrin inkişafı üçün Avropa İttifaqının iri həcmli investisiyalarının qoyulmasının böyük əhəmiyyət kəsb etməsi;

8) Avropa Birliyinin həm cənubi Qafqazda, həm də Xəzər regionunda siyasi və iqtisadi maraqlarının kəsişməsi;

9) ölkəmizdə elmtutumlu məhsullara artan tələbat və Avropa birliyinin bu məhsulları AR bazarına çıxarması.

Yuxarıda sadaladıqlarımızdan aydın olur ki, AR-nın Avropa Birliyinə iqtisadi əlaqələrin dərinləşməsinə can atmasında həm tarixi ənənələrin, həm geoiqtisadi mövqeyin və sair təsiri böyükdür. AR Avropa Birliyinə inteqrasiya vasitəsi ilə, həm əhalinin tələbatını daha yaxşı ödəyəcək, həm də iqtisadiyyatın bir çox sahələrini sosial, kənt təsərrüfatı sığorta və sair bu kimi tələblərin ödənilməsində və yaranmış problemlərinin aradan qaldırılmasına daha etibarlı şəkildə nail olacaqdır.

Azərbaycan da öz növbəsində təbii ki, regionun yanacaq resursları ilə zəngin ölkəsi kimi, Avropa Birliyinin enerjiyə olan tələbatının ödənilməsində öz töhfəsini verəcəkdir. Avropa Birliyinin neft və qaz resurslarına artan tələbatı məcbur edir ki, regionun digər dövlətlərindən fərqli olaraq Azərbaycana xüsusi yanaşma olsun. Həmçinin, enerji resurslarının təchizatı ilə bağlı diversifikasiyası baxımından Avropa Birliyinə daxil olan ölkələrə məxsus bir çox enerji şirkətləri Azərbaycanı (xüsusilə, BP, ENI, Shell və s.) əsas partnyor kimi hesab edirlər. Bundan başqa, qeyd etməliyəm ki, Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti (SOCAR) Avropa Birliyi bazarında hər il öz fəaliyyətini genişləndirir.

Bu təbiidir ki, enerji ehtiyatları və başqa təbii ehtiyatlarla zəngin olan AR Avropa Birliyi ölkələrinin investorlarını daha asan cəlb edə bilər. Lakin AR Avropa Birliyi investorlarını qeyri-neft sektoruna cəlb etməyə daha çox maraqlıdır. Bütün bunlarla yanaşı, əlavə etmək zəruridir ki, Avropa Brliyinə üzvlük məsələsində AR-na güclü sosial dəstək də vardır. Həmçinin yaxın gələcəkdə AR-nın ən böyük strateji tərəfdaşı olan Türkiyənin Avropa Birliyinə üzv olması AR-nın da Avropa Birliyinə inteqrasiya prosesinin sürətlənməsinə öz töhfəsini verəcəyi qəti şəkildə gözlənilir.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. “Avropa Qonşuluq Siyasətinin 2007-ci ildə icrası” Azərbaycan üzrə tərəqqi haqqında Hesabat. Avropa Komissiya heyətinin işçi sənədi. Brüssel, 2008.
2. “Azərbaycan beynəlxalq arenada” Azərbaycan Respublikası Prezident Kitabxanası (http://files.preslib.az/projects/republic/az/azr2_4.pdf)
3. “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 iyun 1997-ci il tarixli 609 nömrəli Fərmanı.
4. “Azərbaycanın xarici ticarəti” və “Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələri” statistik məcmuələr, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Bakı, 2013.
5. “Bəzi fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi qaydalarının təkmilləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 2 sentyabr tarixli 782 nömrəli fərmanı..d
6. “Elektron ticarət haqqında” 10 may 2005-ci il
7. “İxrac nəzarəti haqqında” 26 oktyabr 2004-cü il tarixli, 772 –II Q nömrəli Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
8. “İxracatçılar üçün təlimat kitabı” (2013). Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu.
9. EBRD (European Bank for Reconstruction and Development) (2010), “Strategy for Azerbaijan 2010-2013”.
10. Abdullatif Çeviker və İsmail Taş “Türkiyə’de ihracat çeşitləndirməsi və böyümə ilişkisi”. Gaziantep, Türkiyə, 2011.
11. Ayaz Orucov və Cəlil Kərimov “Beynəlxalq İqtisadi Münasibətlər”
12. Azərbaycan Respublikasının Avropa İttifaqı ilə münasibətləri, www.mfa.gov.az;
13. Commission of the European Communities (2004): Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council. Brussels, September 29, 2004. (http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/strategy_paper_en.pdf);
14. European Commission, External Relations Directorate General (2010), “European Neighbourhood and Partnership Instrument: Azerbaijan National Indicative Programme 2011-2013”.
15. Əzimli A. Azərbaycan-NATO münasibətləri, Bakı, 2001.
16. Fasano U and Iqbal Z. GCC Countries from Oil Dependence to Diversification (Washington DC: IMF, 2003).

17. Herzer D. and F. Nowak-Lehmann (2004), "Export Diversification, Externalities and Growth", Ibero-America Institute for Economic Research, Gottinger, Germany.

18. Həsənov Ə. M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, 2005.

19. <http://az.trend.az/news/politics/foreign/1641465.html>;

20. http://eeas.europa.eu/delegations/azerbaijan/about_us/welcome/index_az.htm

21. <http://www.azstat.org>;

22. Kənan Aslanlı, Zöhrab İsmayılov, Rövşən Ağayev, Azər Mehtiyev (2013) "İqtisadiyyatın və ixracın şaxələnməsinin qiymətləndirilməsi", Azad İqtisadiyyata Yardım İctimai Birliyi.

23. № 908-IIQ nömrəli Azərbaycan Respublikasının Qanunu.

24. www.azpromo.az

25. www.cabmin.gov.az

26. www.customs.gov.az

27. www.doingbusiness.org

28. www.economy.gov.az

29. www.eeas.europa.eu/delegations/azerbaijan

30. www.heritage.org/index

31. www.president.az

32. www.stat.gov.az

33. www.tanap.com

34. www.traceca.org

35. www.trademapp.org

Отношения Азербайджан – Европейский Союз: Современное Состояние И Перспективы

Ахмедов Раван Закир оглы

Резюме

С 1993-го года Азербайджанская Республика выбрала интеграцию в Европу как приоритетное направление своей внешней политики и в этом контексте начала активное сотрудничество с Европейским Союзом. Стратегическое расположение Азербайджана, который находится на стыке Европы и Азии, также повысил интерес членов Европейско-

гоСоюза к развитию политических и экономических отношений с нашей страной. Азербайджанская Республика и ЕвропейскийСоюз имеют многочисленныеообщие интересы в плане экономической интеграции, и эти интересы делают необходимым развитие и углубление экономического сотрудничества сторон. Главной целью данного исследования является анализ и оценка экономического сотрудничества между Азербайджаноми ЕвропейскимСоюзом, изучение перспектив развития правовых основ партнерства, а также исследование теоретических и методологических основ выбора приоритетных направлений внешнеэкономического сотрудничества. Для достижения данной цели в исследование работе были поставлены и последовательно решены ряд задач.

В соответствии со своими внешними приоритетами Азербайджан отдает предпочтение двусторонним отношениямсо странамиЕвропейскогоСоюза. Естественно, Азербайджан как богатая нефтью и газом-страна региона заинтересована в развитии сотрудничества с ЕвропейскимСоюзомв сфере энергетики. Также сотрудничество с Азербайджаном способствует обеспечению энергетической безопасности на пространстве Европы. Поэтому, в энергетическом меморандуме, где также отражена официальная позицияЕвропейскогоСоюза, увеличение возможностей энергетического обеспечения и развитие энергетической инфраструктуры были оценены как факторы, предусматривающие совместную энергетическую политику. По этой причине, расширение отношений Азербайджана и ЕвропейскогоСоюза имеет большое значение для обеих сторон.

Azerbaijan - European Cooperation Relations: Modern Situation And Perspectives

Ravan Zakir Ahmadov

Abstract

Essence of modern situation and perspectives of relations between Azerbaijan and EC revealed in this research. Azerbaijan developed the economical, cultural and political contacts with EC after gaining it's freedom. Nowadays, our country gives superiority to bilateral relations properly to it's foreign priorities with EC. Relations between Azerbaijan and EC has a big role

in establishing of economical contacts with foreign countries, so exploring and analysis of this relations is an actual theme. Main goals of this research are estimating via analyzing the situation of partnership between Azerbaijan and EC, studying perspectives of legal base of this relations, analyzing theoretical and methodological basis on choosing priorities about foreign political contacts. For achieving these goals, key positions has been set and fulfilled by logical consistency in this research.

In general, Azerbaijan- EC relations are carried out within diverse spheres including economic and social reforms, aid, building East-West transport communication corridor, as well as infrastructure development established within the framework of special programs.

Obviously, Azerbaijan, as a country rich in oil and gas is keen on the development of cooperation with the EC in energy field. As the EC's growing demand necessitates deepening of the very energy cooperation, it stipulates the Union to take special attitude towards Azerbaijan on South Caucasus policy. Therefore, it will enable Azerbaijan to widen its opportunities in the provision of energy security.

Note that, it is highly expected that Azerbaijan is interested in broadening relations with the EC in oil and non-oil sectors.

AQRAR İSLAHATLAR VƏ ONLARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

**Ülviyyə İbrahim qızı Mehdiyeva, İN İİETİ, doktorant, Azərbaycan
Universitetində müəllim, e-mail: e-mail: ulya9031@rambler.ru**

Xülasə

Məqalədə aqrar sektorun və kənd təsərrüfatının məzmunu və mahiyyəti verilmişdir. Müəlliflər aqrar sektor məsələsinə regional inkişafın və qida məhsullarının təhlükəsizliyinin əsas amili nöqtəyi-nəzərindən yanaşmışlar. Məqalədə aqrar sektorun dayanıqlı inkişafına təsir edən amillər göstərilmişdir. Hazır məhsulun satış məsələsi aqrar sektorun dayanıqlı inkişafının vacib şərti kimi nəzərdən keçirilmişdir. Ona görə də məqalədə yeni aqrar təsərrüfatın yaradılması və fermerə aqrar torpağın təqdim edilməsinin səmərəli üsulları təklif edilmişdir. Hazır məhsulun satılması məsələsi kənd təsərrüfatı sektorunun dayanıqlı inkişafının vacib şərti kimi nəzərdən keçirilmişdir.

Açar sözlər: ərzaq proqramı, kəndli (fermer) təsərrüfatı, kənd təsərrüfatı xammalı, texniki, bitkilərin məhsulları, yağlı bitkilər, toxumluq, şəkər çuğunduru istehsalı, pambıq, tütün və s.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişafı əhalinin ərzağa olan tələbatının ödənilməsində başlıca rol oynayır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının hazırlanması, emalı, əhaliyə çatdırılması və onların satış qiymətdərinin tələb və təklifin nəticəsində dəyişməsi əhalinin ərzağa olan tələbatının ödənilməsi yolunda ən mühüm mərhələdir. [1]

Əhalinin ərzaqla təmin edilməsi kənd təsərrüfatının inkişafından asılıdır. Belə ki, yeyinti sənayesinin əsasını təşkil edən ərzaq proqramı öz xammalını kənd təsərrüfatı məhsullarından alır. Kənd əhalisinin (fərdi və şəxsi) həyatı təsərrüfatı ilə yanaşı torpaq islahatı nəticəsində aldığı pay torpaqları da vardır, ailəyə daimi və yaxud müvəqqəti istifadə üçün verilmiş torpaq sahəsində bitkiçilik və heyvandarlıq məhsulları istehsal edilir.[2]

«**Kəndli (fermer) təsərrüfatı**»- sərbəst fəaliyyət göstərən hüquqi təsərrüfat formasıdır. Fermer mülkiyyəti və icarəsində olan torpaq və mülkdə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, emalı və satışı ilə məşğul

olur. Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu faktiki qiymətlərlə bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının dəyərini özündə əks etdirir

Əhalinin ərzağa olan tələbatını ödəmək üçün Respublika Prezidentinin bir sıra qərarları mövcuddur. Onlardan, əsasən pambıqçılığın, baramaçılığın inkişafı diqqət mərkəzindədir. [3]

Bitkiçilik məhsullarına cari ildə yığılmış xam məhsulların: taxıl, texniki bitkilərin məhsulları (yağlı bitkilər toxumu, şəkər çuğunduru, pambıq, tütün və s.), kartoq, tərəvəz və ərzaq üçün bostan məhsulları, meyvə və giləmeyvə, yem bitkiləri (yemlik kökümeyvəli, birillik və çoxillik otlar, yaşıl kütlə və s.), dərman bitkiləri (biyan və s.) efir yağlı bitkilər, gül, kənd təsərrüfatı bitkilər və çoxillik əkmələr salınması və becərmə dövrünə qədərki becərmə xərcləri, ilin əvvəlindən axırına kimi bitkiçilikdə bitməmiş istehsal xərcləri daxil edilir. [2]

Respublikamızda tərəvəz istehsalı 2008-2015- ci illər ərzində müvafiq olaraq (aşağıdakı diaqramda göstərilmişdir) aşağıdakı kimi olmuşdur :

- kartof – 1077,1 – 839,8
- tərəvəz – 1228,3 -275,3
- bostan məhsulları – 407,7 – 484,5 (1000t) olmuşdur. [4]

Bu məhsulların respublikamızda istehsalının azalmasına səbəb ölkəmizə xaricdən gətirilən bostan məhsullarının çox olması və onların gömrük qiymətlərinin az olması ilə əlaqədardır. [3]

Heyvandarlıq məhsullarına kənd təsərrüfatı heyvanları və quşlarının saxlanması və təsərrüfat daxili istifadələri zamanı alınmış xam məhsulların (süd, yun, yumurta və s.) yetişdirilmiş mal-qara və quşların (bala alınması, çəki artımı), baramaçılıq, balıqçılıq, arıçılıq, atçılıq və sair məhsullarının dəyəri daxildir.

Kənd təsərrüfatı maddi istehsalın aparıcı sahəsidir. Bu, elə bir sahədir ki, əhalinin iasehlik fondunun 80%-dən çoxu onun hesabına formalaşır. Aqrar sənaye kompleksi kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, emalı, saxlanması və istehlakçılara çatdırılması ilə məşğul olan sahələrin məcmusudur. Onun tərkibində mühüm rol kənd təsərrüfatına məxsusdur. [1]

Kənd təsərrüfatı istehsalı xalq təsərrüfatının digər sahələrindən fərqlənir ki, bu da əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

- kənd təsərrüfatının əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada başlıca istehsal vasitəsi torpaqdır;

- digər bir xüsusiyyəti onun bitkicilik və heyvandarlıqla əlaqədar olmasıdır ki, burada iqtisadi proseslər bioloji proseslərlə qarışır, ondan asılı olur;

- kənd təsərrüfatının mühüm xüsusiyyətlərindən biri də onun təbii iqlim

şəraitindən asılı olmasındır;

- digər bir xüsusiyyəti, əməyin mövsümi xarakter daşmasıdır ki, bu da onu maddi istehsalın digər sahələrindən fərqləndirir.

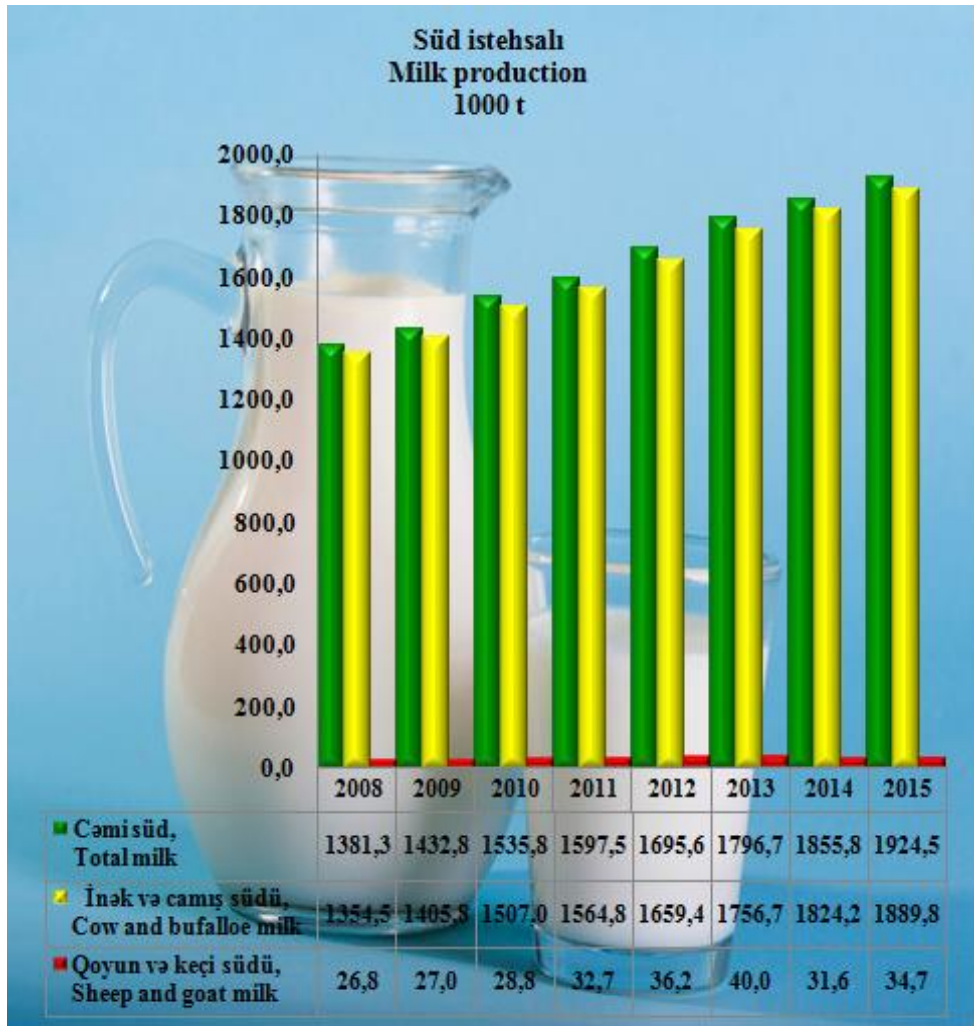
Heyvandarlıq məhsulları içərisində süd istehsalı 2008-2015-ci illər ərzində (aşağıdakı diqaramda verilmişdir) müvafiq olaraq, 1381,3 və 1924,5 (1000t) olmuşdur.[4]

Aqrar bölmənin bazar münasibətləri şəraitində tənzimlənməsi, hər şeydən əvvəl istehsal proseslərinə kompleks yanaşmaqla fermer təsərrüfatının sürətli inkişafını təmin etmək və emal müəssisələri şəbəkəsinin inkişafına şərait yaratmaqdır

Kənd təsərrüfatı məhsullarının fiziki həcm indeksinin hesablanması üçün həcm göstəricilərindən istifadə edilmişdir.

Kənd təsərrüfatına **yararlı torpaq** sahəsinə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı məqsədi ilə sistemativ istifadə olunan torpaqlar daxil edilmişdir.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrində **kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi yığımı** həm əsas, təkrar və cərgələrarası əkinlərdən məhsul yığımına dair **statistik hesabatların** məlumatlarına əsasən müəyyən edilmişdir; kəndli (fermer) və əhali təsərrüfatları üzrə isə məlumatlar bu təsərrüfatlardakı **əkin sahələri** və məhsul yığımına dair uçot və **seçmə müayinə** məlumatlarına əsasən müəyyən edilir. [2]

Mal-qaranın baş sayı, heyvandarlıq məhsullarının istehsalı, ət, süd, yun, yumurta istehsalı kənd təsərrüfatının müasir dövrdə istehsalının artırılması və əhalinin bu məhsullara olan tələbatının ödənilməsi xaricdən bu məhsulların idxalının azalmasına səbəb olmuşdur. [5]

2015-cü ilin məlumatına görə respublikamızda kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı aşağıdakı kimi olmuşdur: (faktiki qiymətlərlə, milyon manat):

- bitkiçilik – 2761,1

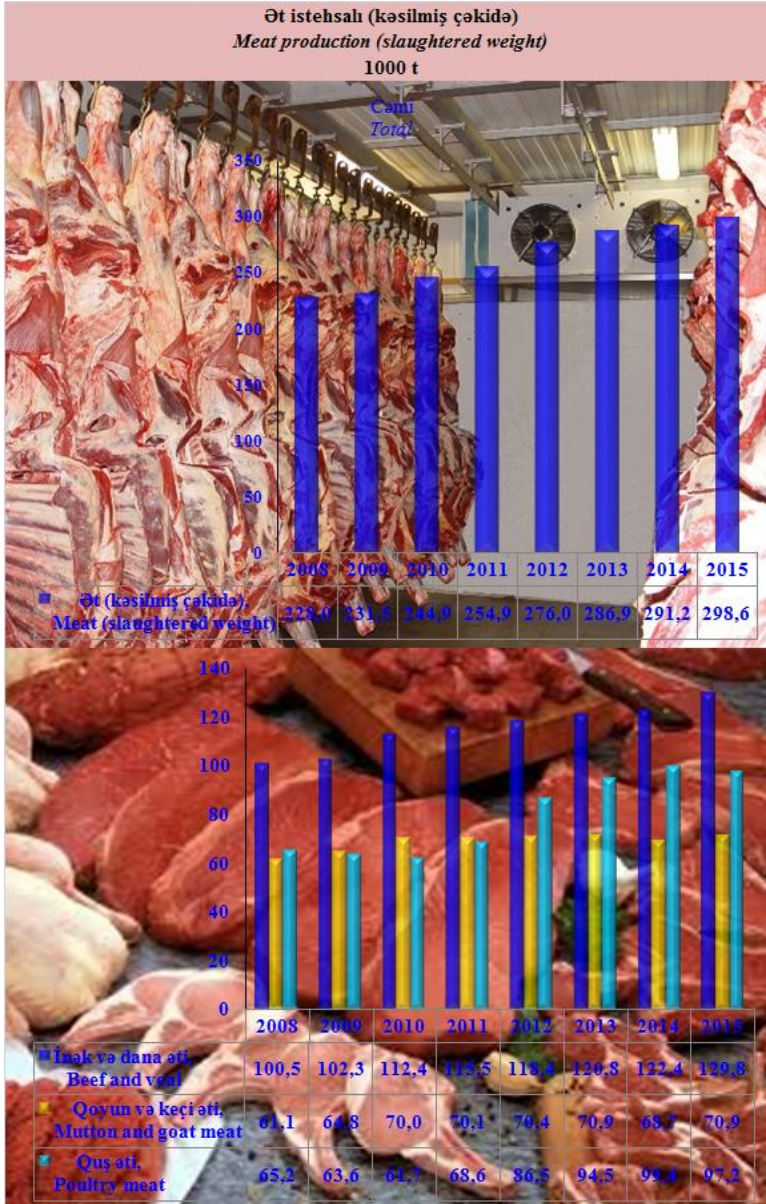
- heyvandarlıq – 2874,2

Fərdi sahibkarlıq, ailə, kəndli və ev təsərrüfatları: cəmi – 5225,2

O cümlədən: bitkiçilik – 2628,6

heyvandarlıq – 2596,6

Heyvandarlıq məhsulları icərisində ət istehsalı (kəsilmiş çəkiddə) 2008 – 2015 ci illər ərzində müvafiq olaraq, 100,5%-dən, 129,9%-ə qədər artmışdır. [4]

Bütün dünya iqtisadiyyatı elə inkişaf edir ki, ərzaq məhsullarının istehsalı istehlakçının tələblərinə maksimum dərəcədə yaxınlaşsın. Bütün

qərb ölkələri kənd təsərrüfatının inkişafı hesabına əsas qida məhsullarına olan öz ehtiyatlarını praktiki olaraq tam təmin edirlər. Bizim respublikamız texniki bitkilərə ixtisaslaşmışdır. Bunlar xammal kimi keçmiş SSRİ-nin digər regionlarına olduqca ucuz qiymətə satılırdı, əldə edilmiş vəsaitə isə ərzaq alınır. Bu imperiya «planlaşdırılması»nın əyani misalıdır. [6]

Gələcəkdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılmasını kənd təsərrüfatının intensivləşdirilməsi, məhsuldarlığın yüksəldilməsi hesabına artırmaq lazımdır. Bunun üçün torpaqdan istifadəni köklü surətdə yaxşılaşdırmaq, məhsuldarlığı artırmaq, torpaqların eroziyaya və şoranlaşmaya məruz qalmasını qarşısını almaq, qeyri-kənd təsərrüfatı, torpaqların ayrılmasını azaltmaq, torpağı çirklənmədən və digər zəhərlənmələrdən qorumaq lazımdır.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı zamanı da itkilərin baş verməsi mənfi bir hal kimi qiymətləndirilməlidir. İtkilərin azalması hesabına ərzaq məhsulları istehsalının 2-30% artımını təmin edə bilərik. Məhsulun itkisinin qarşısını almaq üçün saxlama anbarlarının, regionlarda emal zavodlarının tikilməsi, meyvələrin bazara daha tez çatdırılması üçün nəqliyyatın işinin yaxşılaşdırılması yerinə düşən tədbirlərdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aliyev İ. Aqrar sahənin idarəetmə problemləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Humanitar və İctimai Elmlər Seriyası (İqtisadiyyat), Bakı 2005(1), səh. 131-138;

2. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı, 2016
<http://www.stat.gov.az/source/agriculture/>

3. 2015-ci ilin Azərbaycan Respublikasında “Kənd təsərrüfatı ili” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı
<http://www.president.az/articles/14015>

4. “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı” (15 sentyabr 2008-ci il);

5. Səmədzadə Z.Ə. Azərbaycan iqtisadiyyatı XXI əsrdə: inkişaf mərhələləri, problemlər, XXI əsrin birinci onilliyində iqtisadi inkişaf konsepsiyası haqqında düşüncələr / Azərbaycan XXI əsrin astanasında Elmi-Praktik konfransının materialları. Bakı: 1997, s. 78;

6. Vəliyev D.Ə. , Əsədov A. M. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər 2012 səh 340s

Аграрные реформы и их характеристики. **Мехтиева Улвия Ибрагим кызы**

Резюме

В статье была дана социально-экономическая сущность и содержание сельского хозяйства и аграрного сектора. Авторы подошли к вопросу аграрного сектора с точки зрения основного фактора безопасности пищевых продуктов и регионального развития. В статье приведены факторы, влияющие на устойчивое развитие аграрного сектора. Вопрос о продаже готовой продукции рассматривались как необходимое условие устойчивого развития аграрного сектора. Поэтому, в этой статье было предложено создание новых аграрных хозяйств и эффективных способов доставки аграрной почвы к крестьянину. Вопрос о продаже готовой продукции рассматривались как необходимое условие устойчивого развития сельскохозяйственного сектора.

Ключевые слова: *продовольственная программа* (программа продукты питания), сельское хозяйство, сельскохозяйственное сырье *продукция*, технология продукты растения, масличные растения, семена, производство сахарной свеклы, хлопка, табака и так далее.

Agrarian reforms and their characteristics. **Ulviyye İbrahim Mehdiyeva**

Abstract

Keywords: *food program, the peasant (farmer), agricultural raw materials, technology, products, plants, oil plants, seeds, sugar beet production, cotton, tobacco and so on.*

In the article was given socio-economic essence and content of the agriculture and of the agrarian sector. The authors were approached to agrarian sector as a main factor of food safety and regional development. The article shows the factors that influence to sustainable development of the agrarian sector. The issue of sale of finished products were considered as a necessary condition for sustainable development of the agrarian sector. Therefore, in the article have been suggested creation of new agrarian farms and effective delivery ways of agrarian soil to the peasant. The issue of sale of finished products were considered as a prerequisite of sustainable development of the agricultural sector.

YENİ SƏNAYELƏŞMİŞ ÖLKƏLƏRİN İQTİSADI İNKİŞAFININ MODELLƏRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

**Rəvan Zakir oğlu Əhmədov, İN yanında ASİHMDX , sektor
müdiri, e-mail: revan.ahmedov.1991@gmail.com**

Xülasə

Müasir dünya özünün mürəkkəbliyi və rəngarəngliyi ilə səciyyələnir. Yer kürəsində yaşayan 6 milyardan artıq əhali 2796 dildə danışır. Hazırda 200-dən çox milli dövlət qurumları fəaliyyət göstərir. Ölkələr arasında iqtisadi münasibətlər özünün ən yüksək səviyyəsinə çatmışdır. Dünya iqtisadiyyatının formalaşması, dünya bazarının təşəkkülü, eyni zamanda qlobal problemlərin kəskinləşməsi və onların həllinin yalnız ümumbəşəri səviyyədə mümkünlüyü beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin bir sistem halında bərqərar olmasına gətirib çıxarmışdır.

Müasir qloballaşan dünya iqtisadi sistemində ölkələrin və eyni zamanda onların iqtisadiyyatlarının bir-birinə inteqrasiya etməsi və bu prosesin həddindən artıq sürətlə getməsi danılmazdır. Bu prosesdə əsas ölkələr kimi inkişaf etmiş ölkələr çıxış etsə də, inkişaf etməkdə olan ölkələrin də bu prosesə qoşulmaq cəhdləri inteqrasiyanın qısa bir zamandakı yüksək həddindən xəbər verir. Hal-hazırda YSÖ-in İnkişaf Etmiş Sənaye ölkələrinin kəskin rəqabətinə qarşı dözümlülük nümayiş etdirərək, dünya konyukturasında boşluqların doldurulması və ya yaranmış kəsiklərə reaksiya göstərilməsi istiqamətində yeni siyasət həyata keçirmələri öz aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Dünya bazarlarında YSÖ – in oynadığı rolun ikinci dərəcəli mövqe nümayiş etdirməsinə baxmayaraq, hər hansı qrup məhsul istehsalı üzrə ölkələrin ixtisaslaşması və bəzi hallarda dünya miqyasında liderə çevrilməsi, sənayenin kapitaltutumlu və elmtutumlu sahələrinin inkişaf etdirilməsi, əməktutumlu istehsalın formalaşdırılması və insan resurslarının inkişaf etdirilməsi ölkələrin potensial inkişafına səbəb olmuşdur. Bu məsələdə dünyanın nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarının rolunu da nəzərə alsaq, onda məsələnin tam mahiyyətini anlamış olarıq.

Dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya prosesində ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadi inkişaflarına və onların dünya iqtisadiyyatındakı roluna və təsirinə həm ölkələrin özləri həm də dünya iqtisadiyyatı maraqlı göstərir. Hər bir ölkə öz iqtisadi gücünü artırmaqla öz əhalisinin sosial-iqtisadi rifahını yaxşılaşdırmaqla bərabər, dünya iqtisadi sistemində də öz nüfuzunu artırır

və təsir etmə qabiliyyətini gücləndirir. Bu səbəbdən də ölkələr iqtisadi vəziyyətlərini daha da yaxşılaşdırmaq və maksimum səviyyəyə gətirmək üçün müxtəlif metodlardan istifadə edirlər. Bu metodların (iqtisadi, siyasi və s.) müəyyən müddət ərzində fəaliyyət göstərməsi və müsbət nəticə əldə edilməsi nəticəsində iqtisadi inkişaf modelləri formalaşır. Belə iqtisadi inkişaf modellərinin içərisində “dünya möcüzəsi” adlanan bəzi yüksək artım tempi ilə xarakterizə olunan modellər fərqlənir.

Tədqiqatda qarşıya qoyulan məsələ yüksək artım tempi ilə müşahidə olunan yeni sənaye ölkələrinin iqtisadi inkişaf modelləridir. Bu işin araşdırılmasında əsas məqsəd bu ölkələrin dünyada bənzəri olmayan iqtisadi inkişafının əsasını təşkil edən modelləri tədqiq etmək, bu ölkələrin inkişaf istiqamətlərini araşdırmaq və onların dünya iqtisadiyyatındakı yerinə və roluna nəzər salmaqdır.

İnformasiya mənbəyi kimi mövzu ilə əlaqədar mövcud milli və xarici elmi və dərslik ədəbiyyatından, yerli və xarici alimlərin və mütəxəssislərin araşdırmalarından və müxtəlif internet saytlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatda ölkələrin İqtisadi inkişaf modelinin mahiyyəti və əsas elementlərindən, iqtisadi sistem və iqtisadi inkişaf modellərindən, sənayeləşmə və sənayeləşmə strategiyalarından, idxal və ixrac yönümlü sənayeləşmədən, dünya iqtisadiyyatında əsas iqtisadi inkişaf modellərindən, ölkələrin iqtisadi inkişaf modellərinin fərqləndirici xüsusiyyətlərindən bəhs edir.

Həmçinin yeni sənaye ölkələrinin sənayeləşmə siyasətləri və onun əsas istiqamətlərindən, Yeni sənayeləşmiş ölkələrin yaranma mərhələləri, inkişaf xüsusiyyətləri və bu ölkələrin dünya təsərrüfat sistemlərində baş vermiş dəyişikliklər zamanı mövqeyidən, yeni sənaye ölkələrinin beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində yeri, rolu və digər bir neçə məsələlər nəzərdən keçirilmişdir. O cümlədən tədqiqatda istər Latin Amerikanın YSÖ-ləri istərsə də, Cənub-Şərqi Asianın YSÖ-lərinin iqtisadi inkişaf modelləri və xüsusiyyətləri də tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: Yeni sənayeləşmiş ölkələrin iqtisadi inkişaf modelləri və onların xüsusiyyətləri, YSÖ-in dünya iqtisadiyyatında yeri və rolu, YSÖ-in iqtisadi artım tempi və onların ixrac potensialı.

YENİ SƏNAYELƏŞMİŞ ÖLKƏLƏRİN İQTİSADI İNKİŞAFININ ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Son illərdə bütün dünyada gedən proseslər içərisində YSÖ-lərin sürətlə inkişaf etməsi maraqlıdır. Bu ölkələrin son 20 ildə demək olar ki, bütün sahələrdə əldə etdikləri uğurlar inanılmazdır. Bu qrupa daxil olan ölkələrin iqtisadiyyat sahəsində əldə edikləri nailiyyətləri onlara artıq dünya bazarında ABŞ, Yaponiya və Avropa İttifaqı ölkələri ilə liderlik uğrunda mübarizə aparmağa belə imkan yaratmışdır.

Tarixə nəzər salsaq görərik ki, XX əsrin 60-80-ci illərində dünya iqtisadiyyatında və həmçinin ayrı-ayrı ölkələrin milli iqtisadiyyatında qlobal dəyişikliklər baş vermişdir. Bu cür dəyişikliklər də son nəticə olaraq bir sıra ölkələrin həddindən artıq sürətlə inkişaf etmələrinə səbəb oldu. Bu cür ölkələr qrupuna sonradan yeni sənaye ölkələri (YSÖ) adı verildi. Mahiyyət etibarı ilə əslində inkişaf etməkdə olan ölkələr olan YSÖ-lər öz iqtisadi-inkişaf göstəricilərinə görə bəzi mənbələrdə hətta inkişaf etmiş ölkələr qrupuna aid edilir. Lakin, bu tip ölkələrin aralıq mövqə təşkil etməsi, başqa sözlə desək, yeni sənaye qrupuna aid edilməsi fikri BMT-nin xüsusi olaraq təklif etdiyi və qərara aldığı müəyyənləşmiş kriteriyalardan sonra reallaşdı.

Beləliklə, YSÖ-lərin ümumi xarakteristikası ilə tanış olaq. Lakin YSÖ-lərin ümumi xarakteristikasına nəzər yetirməzdən əvvəl artıq dünyanın bir çox iqtisadçısı tərəfindən qəbul edilmiş YSÖ-lərin qruplaşdırılması ilə tanış olaq. Bu qruplaşdırmaya əsasən dünyada mövcud olan yeni sənaye ölkələrini aşağıdakı şəkildə 4 qrupa ayırmaq olar:

I qrup: Bu qrupa Asiyanın “Kiçik Əjdahaları” kimi adlandırılan ölkələri – Cənubi Koreya, Tayvan, Sinqapur, Honq Konq və həmçinin Latın Amerikasının YSÖ-ləri – Argentina, Brazilya və Meksika aiddir.

II qrup: Bu qrupa Malayziya, Hindistan, Çili xə Tayland aiddir.

III qrup: Bu qrupa Kipr, Tunis, Türkiyə, və İndoneziya aiddir.

IV qrup: Bu qrupa isə Filippin, Misir və s. ölkələr aiddir.

İlk növbədə Asiyanın YSÖ-lərinin ümumi xarakteristikası ilə tanış olaq:

Ümumiyyətlə, Asiyanın Ysö-ləri çox maraqlı inkişaf tarixi keçmişlər. əsasən ixrac yönümlü sənayenin inkişafına yönəlmiş strategiya seçmiş bu ölkələr dünya inkişaf tarixində hələ görünməmiş bir iqtisadi sıçrayışa nail olmuşlar. Belə ki, əgər Böyük Britaniyada XVII əsrin 80-ci illərində ümumi istehsalın artırılmasına 60 il, Yaponiyada keçən əsrin 80-ci illərində eyni məqsədə nail olmaq üçün 34 il lazım gəlmişdirsə, YSÖ qrupuna aid olan Cənubi Koreyaya isə analoji məqsədə çatmaq üçün 1966-cı ildə cəmi 11 il

lazım olmuşdur. Bu ölkələrin yüksək iqtisadi inkişafa çatmalarının bir sıra səbəbləri vardır. Əsas faktorlar kimi isə aşağıdakılar götürülür:

- təhsilin inkişafına diqqətin artırılması;
- iqtisadi inkişafa yönəlmiş dövlət siyasəti;
- beynəlxalq sənaye ixtisaslaşması və kooperasiyalaşmasına qoyuluşların edilməsi və s.

Bir sıra iqtisadçılar Asiyanın YSÖ-lərinin Yaponiyanın bir sıra təsərrüfat metodları üzrə adaptasiya olunduğunu, yapon təsərrüfat modelini təkrarladıklarını düşünürlər. Onlar həmçinin bu ölkələri məcazi olaraq Yaponiyanın başçılıq etdiyi “durna qatarı”na bənzədirlər.

Xüsusi olaraq onu da qeyd etməliyik ki, Asiyanın YSÖ-lərinin inkişafında TMK-ların da rolu böyük olmuşdur. Belə ki, TMK-ların köməyi ilə bu ölkələrdə milli sərhədlərdən kənara çıxmış ixrac potensialının yaradılması və eyni zamanda İEO-dən enerji, əmək və material tutumlu sahələrin buraya köçürülməsinə nail olundu.¹³

Bəs bu ölkələrin TMK-lar üçün maraqlı olmalarına səbəb nə idi? İqtisadçıların fikirincə buna əsas səbəb kimi bu qrup ölkələrdə ucuz işçi qüvvəsinin mövcudluğu və ondan intensiv istifadə edilməsinin mümkünliyü, əlverişli coğrafi mövqe, əlverişli bazarın olması və s. götürülür.

Hal-hazırda TMK-ların qrup ölkələrində fəaliyyəti nəticəsində burada sənayenin müxtəlif sahələri inkişaf etmişdir. Lakin, Asiyanın yeni sənaye ölkələrinin dünya bazarında “vizit kartı” rolunda məişət elektronikasısı və kompüter sənayesi çıxış edir.¹⁴

Bildiyimiz kimi Asiyanın YSÖ-ləri daha çox sənaye mallarının ixracına yönəlik bir iqtisadiyyat qurmuşlar. Ümumiyyətlə, Asiyanı yeni sənaye ölkələri (hamısı birgə) illik məcmu ixracının dəyərində görə də dünyada

¹³ Bir sıra məlumatlara əsasən TMK-lar YSÖ-lərdə ümumiistehsalın və sənaye ixracının 1/3-dən çoxuna nəzarət edir.

¹⁴ Televizor istehsalına görə, məsələn, 1999-cu ildə C.Koreya dünyada 2-ci yeri, Honq Konq isə 4-cü yeri tuturdu. Radio aparatlarının istehsalına görə isə 1998-ci ildə Honq Konq 1-ci yeri, Sinqapur 3-cü yeri, C.Koreya isə 5-ci yeri tuturdu.

Kompüter sənayesinin inkişafı nəticəsində Tayvan “elektron ada”-ya çevrildi. Hərada ki, 2000-ci ilin məlumatına əsasən, dünya kompüter bazarında ana plata və klaviatura istehsalının 65%-i, skaner istehsalının 64%-i, monitor istehsalının 57%-i, noutbuk istehsalının 27%-i cəmlənmişdir.

Eyni zamanda 2003-cü ilin məlumatına əsasən Hard Disk (yaddaş qurğusu) istehsalına görə dünya bazarının 45%-nə nəzarət edir.

Malayziya isə EHM-in müxtəlif elektron hissəciklərinin istehsalına və ixracına görə dünyada yalnız ABŞ və Yaponiyadan geri qalır.

özünəməxsus yerlərdən birini tutur. Belə ki, bu ölkələr adı çəkilən göstəriciyə əsasən yalnız ABŞ və Almaniyadan geri qalır. Baxmayaraq ki, onların ixracında sənaye məhsullarının ümumi çəkisi 71%-dən (Tayland) 96%-ə (Tayvan) kimidir. (2000-ci ilin məlumatına əsasən)

Asiyanın YSÖ-ləri haqqında danışarkən bu ölkələrin 1997-1998-ci illərdə beynəlxalq maliyyə böhranının mərkəzində olmalarını qeyd etmək xüsusi ilə önəmlidir. Belə ki, bu böhran qrup ölkələrinin iqtisadiyyatına çox güclü zərbə vurdu. Böhrandan daha çox zərər görən ölkələr isə Cənubi Koreya və Tayland idi. Bu dövrdə artıq “Asiyanın iqtisadi möcüzəsi”nin sona çatdığı haqda fikirlər irəli sürülürdü. Lakin YSÖ-lər iqtisadiyyatlarını tez bir zamanda bərpa emək bacarığını sübut etdilər. Belə ki, ölkələrin BVF ilə birlikdə keşirdikləri devolvasiya və anti-inflyasiya tədbirləri nəticəsində artıq 1999-cu ildən başlayaraq nəzərə çarpacaq irəliləyişlər oldu – ÜDM yüksələn xətlə artmağa başladı və indi də artmaqdadır, fond birjalari bərpa edildi, qızıl-valyuta rezervlərinin artımına nail olundu (hal-hazırda da yüksələn xətlə inkişaf edir), milli valyutaların ABŞ dollarına nisbətə artımı baş verdi və s. Böhran eyni zamanda Asiya modelinin zəif cəhətlərini üzə çıxardı. Bütün bunları nəzərə alan bəzi iqtisadçıların fikirincə Asiyanın YSÖ-ləri bir daha bu tipli böhrana tutulmamaq üçün artıq Avropa Birliyi ölkələrinə oxşar bir iqtisadi inteqrasiya formasının yaradılması haqda düşünülməlidirlər.

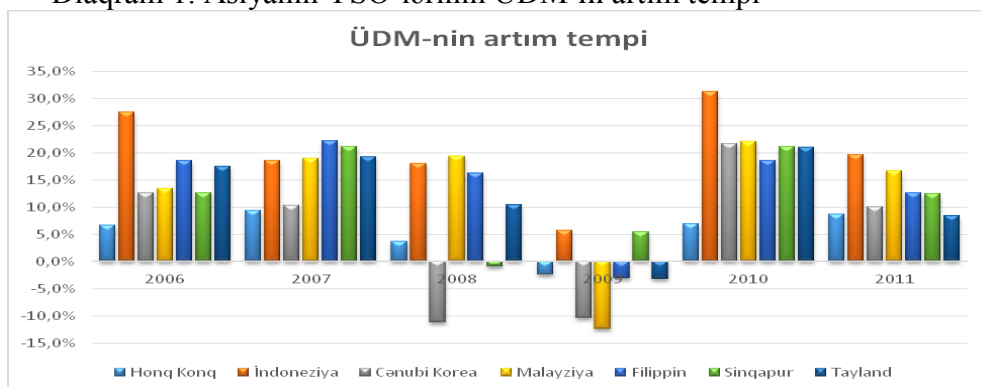
Asiyanın yeni sənaye ölkələrinin iqtisadiyyatı, onların inkişaf tarixi, xüsusiyyətləri və eyni zamanda dünya iqtisadiyyatında rolu haqqında danışarkən ilk öncə qrup ölkələri arasında bir sıra xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən, Asiyanın “kiçik əjdahalar” adını almış 4 ölkəsi - Cənubi Koreya, Tayvan, Sinqapur, Honq Konq haqqında daha geniş məlumatın verilməsi məqsədəuyğun olardı. Çünki, bu qrup ölkələrin son illərdə əldə etdikləri uğurlar artıq onların bəzi iqtisadçı ekspertlər tərəfindən YSÖ-ləri kimi deyil İEÖ kimi təqdim edilmələrinə səbəb olmuşdur. Bunun da bir sıra səbəbləri vardır. Elementar olaraq onu göstərmək olar ki, son illərin göstəricilərinə görə bu ölkələrdə adambaşına düşən ÜDM 1500 ABŞ dolları, ÜDM-in orta illik artım tempi aşağı-yuxarı 7% olmuşdur. Bu ölkələrin iqtisadi inkişaflarının müxtəlif mərhələlərində onların ÜDM göstəriciləri ilə tanış olmaq üçün Cədvəl 1-ə və Diaqram 1-ə nəzər yetirək.

Cədvəl 1. Asiyanın YSÖ-lərində ÜDM-in artım tempi

Ölkələr	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Honq Konq	1.32%	-1.80%	-2.98%	4.78%	7.37%	6.59%	9.33%	3.63%	-2.39%	6.90%	8.65%
İndoneziya	2.77%	21.95%	19.99%	9.40%	11.30%	27.53%	18.56%	18.05%	5.75%	31.22%	19.60%
Cənubi Koreya	5.40%	14.14%	11.78%	12.15%	17.02%	12.65%	10.24%	11.23%	10.45%	21.68%	9.99%
Malayziya	1.07%	8.69%	9.28%	13.20%	15.06%	13.35%	18.97%	19.34%	12.44%	22.04%	16.66%
Filippin	5.88%	6.68%	3.13%	8.89%	12.80%	18.58%	22.22%	16.23%	-3.04%	18.57%	12.62%
Sinqapur	4.98%	-0.62%	3.07%	17.11%	12.96%	12.65%	21.07%	-0.97%	5.48%	21.16%	12.45%
Tayland	5.86%	9.82%	12.42%	13.11%	9.30%	17.43%	19.26%	10.37%	-3.25%	20.93%	8.39%

Mənbə: Die aussichten der internationale wirtscaft statistic məcmuə, Berlin 2002 və World Development Indicators 2011. – Dünya Bankı <http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD>

Diaqram 1. Asiyanın YSÖ-lərinin ÜDM-in artım tempi

Mənbə Dünya bankı.

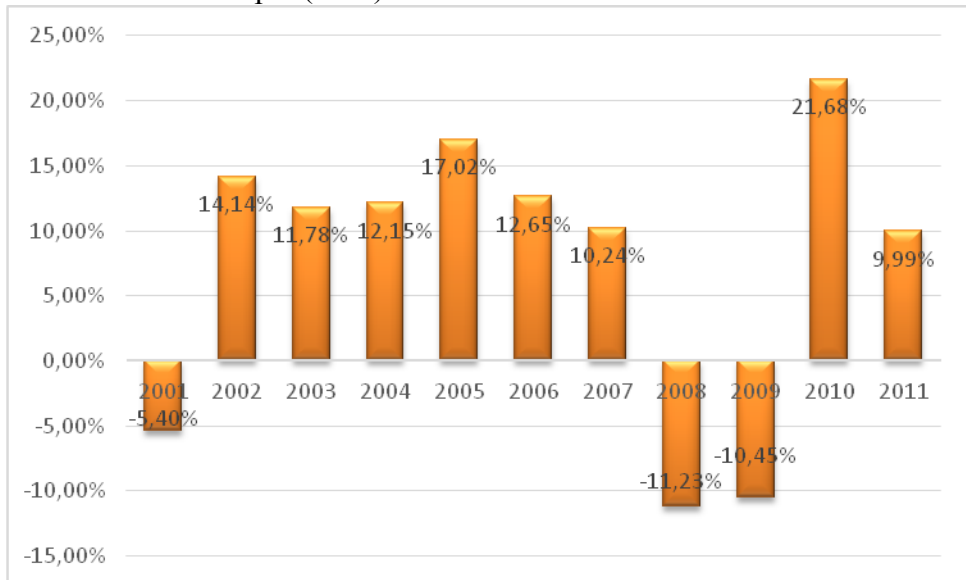
<http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD>

İndi isə YSÖ-lərin ayrı-ayrılıqda və daha geniş xarakteristikasını verək: Cənubi Koreya --- Sahəsi 99.6 min km², əhalisi 50 mln. nəfərdir. Paytaxtı Seul şəhəridir. ÜDM-nin artım tempi 7%-dir. Asiyanın inkişaf etmiş YSÖ-sidir. Bu ölkənin adambaşına ÜDM-un gəlirlərinə müqayisəli şəkildə baxsaq görərik ki, əgər 60-cı illərin əvvəllərində bu rəqəm 1500 ABŞ dolları civarında idisə, artıq 2009-cü ilin məlumatına görə isə 17,074 ABŞ dollarına, ölkə ÜDM-si isə 2009-cu ildə 832,512 mlrd. ABŞ dollarına bərabərdir. Ölkənin iqtisadi siyasəti əsasən elm və texnikanın, eyni zamanda

sənayenin inkişafına yönəlmişdir. Prioritet təşkil edən sahələr arasında mikroelektronika və avtomatizasiyanı, həmçinin biotexnologiyanı, materiaşünaslığı və s. göstərmək olar.

Ölkədə təsərrüfatın ümumi xarakteristikasına və inkişaf tarixinə nəzər yetirsək, onda Cənubi Koreyanın iqtisadi inkişafının bütün mərhələlərində ÜDM-nin yüksələn xətlə inkişafının şahidi ola bilərik. Bunun üçün sadəcə olaraq diaqram 2-ə nəzər yetirmək lazımdır.

Diaqram 2. Cənubi Koreyada iqtisadi inkişafın müxtəlif mərhələlərində ÜDM-nin artım tempi” (%-lə)

Mənbə: www.adb.org (Asiya İnkişaf Bankı)

Yuxarıdakı diaqramdan görüldüyü kimi Cənubi Koreyada müxtəlif dövrlərdə ÜDM-nin artan xətlə inkişafı müşahidə edilmiş, lakin yalnız 90-cı illərdə baş verən iqtisadi böhran nəticəsində adı çəkilən göstərici aşağı düşmüşdür. ÜDM-nin yüksələn xətlə artım tempi adambaşına düşən real gəliri hər 10-12 ildən bir 2 dəfəyədək artırır. Aydınır ki, iqtisadiyyatın bu cür sürətlə inkişaf etməsi inflyasiyadan da yan keçə bilməzdi. Bu, hökumətin bir sıra anti-inflyasiya tədbirlərinə əl atmasına səbəb oldu. Bunun nəticəsində ölkədə köklü struktur dəyişiklikləri oldu. Həyata keçirilən bu tədbirlər nəticəsində 1960-2010-cu illərdə ÜDM-də kənd təsərrüfatının payı 40%-dən 6%-ə endirilərkən sənayenin payı 30%-dən

45%-ə qaldırıldı. İnflyasiyanın aradan qaldırılması üçün xarici ssuda kapitalından və eyni zamanda beynəlxalq bankların köməyindən istifadə edildi.

Yüksək iqtisadi inkişafa səbəb olan əsas amillərdən biri də xarici texnologiyaların alınmasıdır. Bu yola ilk öncə sənayeləşmə proqramından başlanılmışdır. Xaricdən yüksək texnologiyalı avadlıqların gətirilməsi, ilk dövrlərdə onların öyrənilməsi və yerli istehsalda tətbiqi baxımından müəyyən çətinliklər törətməsinə baxmayaraq, daha sonralar bu, yüksək texnologiyalı məhsulların istehsal edilməsinə, eyni zamanda yeni-yeni sənaye sahələrinin yaradılmasına səbəb oldu. Belə ki, bunun nəticəsində ölkədə atom energetikasının əsası qoyuldu. Hazırda Cənubi Koreyada istehsal olunan elektrik enerjisinin 54%-ni verən 10 atom enerjisi stansiyası fəaliyyət göstərir.

Cənubi Koreya iqtisadi inkişaf modelini bəzi iqtisadçılar Yapon modelinə bənzədirlər. Bəli, onların arasında müəyyən qədər oxşarlıq olsa da, iqtisadiyyatın idarə edilməsi baxımından bu modellər bir-birindən köklü surətdə fərqlənir. Belə ki, Yapon modelindən fərqli olaraq C. Koreya modelində daha çox diktator tədbirlərindən istifadə edilirdi. Məsələn, 1978-ci ildə bir sıra firmalar öz xarici borclarını verə bilmədikləri zaman ölkə prezidentinin qərarı ilə həmin firmalar daxili investora olan faizlərin ödənilməsindən və borcların qaytarılmasından azad edildilər. Ancaq C.Koreyanın inkişafında Yapon texnologiyasının təsiri danılmaz bir faktır

Cənubi Koreyanın iqtisadi inkişafının ümumi xarakteristikasını verərəkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə ölkədə keçirilən iqtisadi siyasətin xüsusiyyətlərinə həmçinin orta və kiçik sahibkarlığın inkişafına yardım göstərmək, kredit sahəsində xüsusi kapitalın rolunu artırmaq, uçot stavkalarının idarə olunmasında dövlətin rolunu azaltmaq və s. daxildir. Ölkədə eyni zamanda müxtəlif təyinatlı məhsulların istehsalına və ixracına da xüsusi önəm verilir. Belə ki, bunun nəticəsində hazırda Cənubi Koreya firmaları müxtəlif məhsullarla dünya bazarında uğurla çıxış edirlər (məsələn: tekstil məhsullarına görə 7.0%, gəmiçiliyə görə 15%, personal kompüterlərə görə 1.3% və s.). lakin ixracda üstünlük baxımından əsas yerləri müxtəlif sənaye avadanlıqları, xammal və ərzaq məhsulları ixracı təşkil edir.

Sinqapur. Sahəsi 0.6 min km², əhalisi 4,5 mln. nəfərdir. Paytaxtı Sinqapur şəhəridir. 50-yə yaxın adanı əhtə edir. Əhalinin 76,8%-ni Çinlilər, 13,9% Malaylılar, 7,9%-ni isə digər (azlıqlar) xalqlar təşkil edir. Ölkənin 2008 ci ildəki ÜDM-i 239,45 mlrd. dollar, adambaşına ÜDM isə 56,226 min

ABŞ dolları təşkil edir. Ölkə təbii resurslarla çox zəif təmin olunmuşdur (hətta içməli su belə cənub-şərqi Asiya ölkələrindən alınır). Ölkə iqtisadiyyatı əsasən gəmi istehsalına, bankçılığa, elektron sənaye və beynəlxalq ticarətə əsaslanır. Yük dövriyyəsinin həcminə görə Sinqapur dəniz limanı (ildə 200 mln. tona yaxın) dünyada yalnız Roterdamdan geri qalır, lakin gəmilərin dövriyyəsinə görə (ildə 45000 gəmi) isə o dünyada birinci yeri tutur. Neft emalına görə Sinqapur dünyada Hyuston və Roterdam şəhərlərindən sonra 3-cü yeri tutur.

Sinqapurun əsas strukturunu müəyyənləşdirən sahələrdən biri də elektronika və elektrotexnikadır (personal kompüterlər, böyük inteqral sxemlər, periferik sistemlər, avtomatlaşdırılmış proyektləşdirmə avadanlıqları, rabitə vasitələri istehsalı və s.). Ölkədə ixracda da xüsusi önəm verilir. Struktur baxımdan ixracda əsas yeri sənaye məhsulları ixracı təşkil edir (ümumi ixracın 80%-ə qədəri).

Sinqapur beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində eyni zamanda yeni yaranmış bir maliyyə mərkəzi kimi də çıxış edir. Hazırda Sinqapur valyuta birjası dünyada 10-larla mlrd. ABŞ dolları həcmində maliyyə əməliyyatları həyata keçirən 10 ən iri valyuta birjası siyahısına daxildir.

Ölkə iqtisadiyyatının xarakteristikasından bəhs edərkən həmçinin onu da qeyd etmək lazımdır ki, hazırda Sinqapur dünyada bir turizm mərkəzi kimi də çıxış edir. İldə buranı təxminən 5 mln. -a yaxın turist ziyarət edir (2008-cü ilin məlumatına əsasən).

Ölkədə inkişafın əsas perspektivləri sırasında həyata keçirilən informasiya texnologiyalarını da qeyd etmək lazımdır. 2005-ci ilin məlumatına görə Sinqapur dünyada hər min nəfərə düşən kompüter təbiiqinə əsasən ilk onluğa daxildir. Ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən sahələrin demək olar ki, hamısı kompüterləşmişdir. Məsələn: ildə 20 mln. nəfər sənişin dövriyyəsi olan Çangi beynəlxalq aeroportunda sənişinlərin enib-minmə vaxtı saniyəsinə kimi kompüter vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bundan başqa bütün gömrük və sərhəd xidməti də kompüterləşdirilmişdir.

Honq Konq. Bu ölkə bir sıra xüsusiyyətlərinə görə Sinqapuru xatırladır. Ölkənin ÜDM-i 293,311 mlrd ABŞ dolları, adambaşına ÜDM isə 44,413 min dollar təşkil edir. Honq Konq eyni zamanda dünyada ən iri portların yerləşdiyi məkandır. Burada illik yük dövriyyəsi 80 mln. ton, gəmi dövriyyəsi isə 20 mln. tona bərabərdir.

Honq Konqda bir sıra sənaye sahələrinin mövcud olmasına baxmayaraq, beynəlxalq əmək bölgüsündə ölkənin “simasını” elektronikadan başqa həm də tikiş, tekstil və saat istehsalı da müəyyən edir. Hazırda Honq Konq saat

istehsalına görə dünyada 1-ci, cins şalvar istehsalına görə isə (ildə 65 mln. cüt) ABŞ-dan sonra 2-ci yerə sahibdir.

Ölkə həmçinin ən böyük maliyyə mərkəzlərindən biridir. Burada 560 bank fəaliyyət göstərir ki, onlardan 365-i xarici banklardır (50 ölkədən). Amma əsas etibarlı ilə buraya daha çox maliyyə müqavilələrinin bağlandığı tranzit zona kimi baxılır. Honq Konq Çinə və Çindən həyata keçirilən investisiyalar və ticarət kapitalı üçün giriş qapısı rolunu oynayır. Ölkədə turizm də inkişaf etmişdir. Gələcəkdə bu sahənin daha çox inkişaf etdirilməsi üçün hazırda dövlət tərəfindən xüsusi tədbirlər planı da hazırlanır.

Tayvan. Sahəsi 36 km², əhalisi 22 mln nəfərdir. Paytaxtı Taybey şəhəridir. Son illərdə ölkədə həyata keçirilən iqtisadi siyasət nəticəsində demək olar ki, bütün sahələrdəki göstəriciləri 10-15 dəfə artırmışdır. Dünyada iqtisadiyyatın və eyni zamanda ixracın ən yüksək artım tempinə malik olan Tayvan Asiya-Sakit okean regionunda xüsusi yerlərdən birini tutur. Bir sıra iqtisadi göstəricilərlə bərabər ÜDM-nin artımı yüksəlir və hazırda o, 8.3% təşkil edir ki, bu da dünyanın sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələri arasında yüksək göstəricidir. Ölkədə ticarət də çox yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir. Tayvanın dünyada əsas ticarət partnyorları qismində ABŞ, Yaponiya, Honq Konq, Almaniya və Cənubi Koreya çıxış edir.

Ölkə sənayesinin əsas sahələri kimi mikroelektronika və kompüter sənayesini, həmçinin neft-kimya sənayesini, maşınqayırma və tekstil sənayesini göstərmək olar. Dünyada kompüter və onun baza elementlərinin istehsalına görə Tayvan YSÖ-lər içində 1-ci, dünyada isə Yaponiya, Almaniya, Böyük Britaniya və Fransadan sora 6-cı yeri tutur. Mikroelektronika ÜDM-in yarıya qədər olan hissəsini təşkil edir.

İqtisadiyyatında əsas inkişaf etmiş sahələrindən biri də kiçik və orta sahibkarlıqdır. Ölkədə onların inkişafının vacibliyi onunla sübut edilir ki, bu cür müəssisələr ölkə ixracının 65%-ni, məşğulluğun isə 70%-ni təmin edir.

Tayvan iqtisadiyyatı haqqında bəhs edərkən burada ailə biznesinin də xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini qeyd etmək lazımdır. Ailə ənənələrinə əsaslanan bu biznes sahəsinin ölkədə inkişaf etməsi burada yüksək rəqabət qabiliyyətli bazarın yaranmasına gətirib çıxardı və bu da nəticədə uğurlu ixrac bazarının yaradılması üçün bir zəmin yaratdı.

Bütün YSÖ-lər kimi Tayvan da iqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərini həyata keçirməyi qarşısına məqsəd kimi qoymuşdur. Həyata keçirilən bu struktur dəyişiklikləri ölkədə əsasən elmtutumlu və eyni zamanda dünya

bazarında rəqabət qabiliyyətli sənaye məhsulları istehsal edən sahələrin inkişaf etdirilməsinə xüsusi ilə iqtisadiyyatın inkişafı üçün yaradılan xüsusi iqtisadi zonaları və elmi-sənaye parklarını göstərmək olar. Tayvanda həmçinin Asiyanın yeni sənaye ölkələri arasında ən iri elmi-sənaye parkı fəaliyyət göstərir (o, 1980-ci ildə Sinçju adlanan yerdə yaradılmışdır. Parkın nəzdində sənaye texnologiyalarının elmi-araşdırma mərkəzi, mikroelektronikanın təkmilləşdirilməsi sahəsində birləşmiş korporasiya və həmçinin elektronika elmi-tədqiqat institutu da fəaliyyət göstərir).

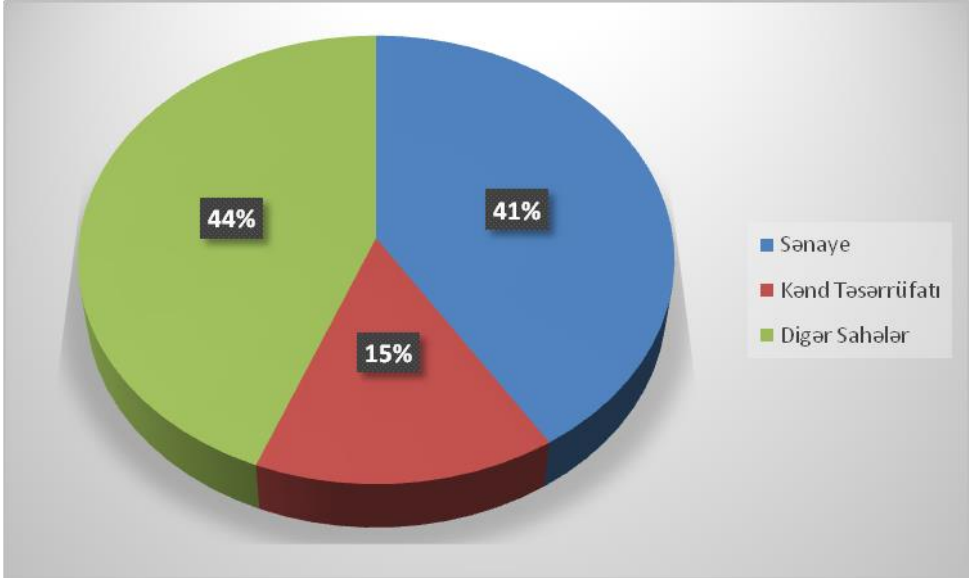
YSÖ-lərin digər qrupuna aid Latın Amerikasını YSÖ-lərə aid edilir. Buraya xüsusi ilə Braziliya, Meksika və Argentina daxildir. İlk dövrlərdə həyata keçirdikləri xarici siyasətdə əsasən idxala üstünlük verən bu ölkələr qrupu son zamanlar xüsusilə nəzərə çarpacaq dərəcədə inkişaf etmişlər. Buna bir sıra amillər təsir göstərmişdir. Buraya ilk növbədə rəqabət qabiliyyətli sənaye məhsullarının istehsalını göstərmək olar. Bundan başqa Latın Amerikasını YSÖ-lərinin əlverişli iqtisadi-coğrafi mövqedə yerləşməsi onların xarici siyasətdə və eyni zamanda xarici ticarətdə də üstün mövqedən çıxış etmələrinə şərait yaradır. Belə ki, bunun nəticəsində hal-hazırda Latın Amerikasının YSÖ-ləri ixrac olunan malların ümumi dəyərinə görə bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdən (Almaniya, ABŞ) irəlidedir. Bütün YSÖ-lərin və həmçinin Latın Amerikasını YSÖ-lərinin ixracında əsasən emaledici sənayenin məhsulları üstünlük təşkil edir.¹⁵

İndi isə Latın Amerikasını YSÖ-lərinin ayrı-ayrılıqda xarakteristikası ilə tanış olaq.

Braziliya. Sahəsi 8.5 mln. km², əhalisi 166.5 mln. nəfər, paytaxtı Barzil şəhəridir. Latın Amerikasının YSÖ-ləri arasında ən böyüyü olan Braziliya əsasən sənaye-aqrar ölkə kimi tanınır. Ölkənin ÜDM-i 2010-cu ilin məlumatına görə 2,144 trln ABŞ dolları, adambaşına düşən ÜDM isə 12,788 min ABŞ dolları təşkil edir. ÜDM-də 2012-ci ilin məlumatına əsasən sənayenin payı 41%, kənd təsərrüfatının payı isə 15%-dir. (Diaqram 3.)

¹⁵ Dünya bazarında bir sıra məhsulların istehsalı və ixracında (xüsusi ilə, ayaqqabı istehsalı, geyim, tekstil, elektron məhsulların bir sıra növləri üzrə və s.) Latın Amerikasının YSÖ-ləri bir çox İEO-lərdən irəlidedir.

Diaqram 3. Braziliyanın ÜDM-ində sənayenin və kənd təsərrüfatının payı 2012-ci il.

Mənbə: www.latin-focus.com

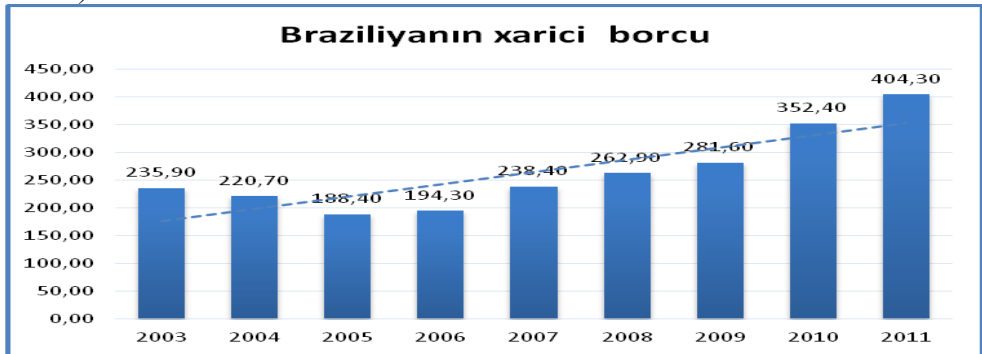
Yuxarıdakı diaqramdan da aydın görünür ki, ölkə iqtisadiyyatının əsas hissəsini və demək olar ki, dayağını sənaye təşkil edir. Burada xüsusilə maşınqayırmanı (avtomobil, təyyarə, gəmi və müxtəlif avadanlıq istehsalı, elektrotexnika), neft-kimya və qara metallurjiya sahələrini göstərmək olar. Ölkə eyni zamanda bir sıra göstəricilərinə görə dünyada qabaqcıl yerləri tutmaqdadır.¹⁶

Barziliya elektronika sahəsində də yüksək nailiyyətlər əldə etmişdir. Belə ki, Braziliyanın televizor, moqintofon və mini kompüterləri heç də dünya standartından geri qalmır. Lakin, Braziliyanın dünya YSÖ-ləri arasında “Möcüzəli ölkə” adını alması ona çox baha başa gəlmişdir. Təəccüblü deyil ki, ölkə indiyədək dünyanın borclu ölkələri arasında liderdir. Buna əsasən 1960-cı illərdən etibarən ölkənin xarici ölkə və beynəlxalq təşkilatlardan kütləvi borc və kreditlər alması səbəb oldu. Belə ki, əgər 1965-ci ildə ölkənin xarici borcu 3 mlrd. təşkil edirdisə, artıq 1990-

¹⁶ 2005-ci ilin məlumatına əsasən Barziliya dünyada dəmir filizi hasilinə görə 2-ci, boksit hasilatına görə 4-cü, pambıq-parça istehsalına görə 6-cı, qarğıdalı istehsalına görə 1-ci, şəkər qamışı istehsalına görə 1-ci, pambıq ixracına görə 20ci, qəhvə istehsalına görə 2-ci və kakao yığımına görə 4-cü yeri tutur.

cu ildə bu rəqəm 22 mlrd. Dollara, müasir rəqəmlərə nəzər yetirsək görürük ki, 2003-cü ildə 235,9 mlrd. 2011ci ildə isə 404,3 mlrd dollara bərabərdir. Bu haqda daha geniş izahı Diaqram -4ddə və Cədvəl 2-də tapmaq olar.

Diaqram 4. Braziliyanın xarici borcu (2003-2011-ci illər, mlrd. ABŞ dolları)

Mənbə: <http://search.worldbank.org/data?qterm=brazil+external+debt+statistics&language=&format=>

Cədvəl 2. (2000-2010-ci illər, mlrd. ABŞ dolları)

BORCUN XARAKTERİ	2000-cı il	2010-ci il
Ümumi	123837	121110
Uzunmüddətli	106200	99247
Qısa müddətli	13661	21064
Dövlət tərəfindən zəmanətli borclar	91765	86251
ÜDM-də borcların yeri (%-lə)	43.8	31.3
Borcun ixraca yönələn hissəsi	41.9	24.4

Mənbə: “Mirovaya ekonomika i mejdunarodniye ekonomičeskie otnoşeniye” Akopova E. S., Rostov-Na-Donu – 2010

Lakin, bütün bunlara baxmayaraq Braziliya bu gün də dinamik inkişaf edir və YSÖ-lər arasında qabacıl mövqelərdən birini tutmaqdadır. Belə ki, təkcə 1965-2010-ci illər ərzində ölkədəki ÜDM-in artım tempi illik təxminən 6% olmaqla 11.5 dəfə artmışdır. Bu da ölkə əhalisinin artım tempini üstələmiş və nəticədə ÜDM-in adambaşına düşən artımı 2.5 dəfəyə çatmışdır. (Cədvəl 3.)

Cədvəl 3. Braziliyada adambaşına düşən ÜDM-in artım tempi

ÖLKƏ	1965-1975	1975-1985	1985-1995	1995-2005	2005-2010
Braziliya	3.1%	2.4%	-2.0%	0.9%	1.6%
LA YSÖ-ləri (ümumi)	2.8%	3.1%	-0.4%	1.6%	1.9%

Mənbə: “Percpectives Economiques”, december 2012.

Yuxarıdakı cədvələ əlavə olaraq onu da qeyd edə bilərik ki, Braziliya 2005-2010cu illərin məlumatına əsasən adambaşına düşən ÜDM-nin artım tempinə görə İEOÖ-lərdən 2.3 dəfə irəlidedir.

Braziliyada kənd təsərrüfatı da kifayət qədər inkişaf etmişdir. İri kapitalist təsərrüfatına əsaslanan bu sahə əsasən xarici bazar üçün ixtisaslaşdırılmış tropik bitkilər becərilməsi ilə məşğul olur. Buraya qəhvə, kakao, şəkər qamışı, sizal, soya, portağal, banan, ananas və s. daxildir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracında əsas yerləri ABŞ, Avropa Birliyi ölkələri, Latın Amerikasının digər ölkələri, Yaponiya və Kanada tutur.

Ölkədə iqtisadiyyatın inkişafı üçün dövlətin rolu danılmazdır. Burada dövlət demək olar ki, iqtisadiyyatın lokomotivi rolunda çıxış edir. Özəl sahələrlə yanaşı dövlət müəssisələri də qabaqcıl mövqedədirlər. Belə ki, 90-cı illərin sonunda dövlət müəssisələri təsərrüfatın əsas sahələrində dominant mövqeyində idilər. Prioritet sahələr kimi, neft-kimya sənayesi, kommunal xidmətlər (98%), nəqliyyat (90%), faydalı qazıntıların çıxarılması (70%), metallurgiya (65%), kimya və farmasevtika sahələri (54%), xidmət (60%) təşkil edirdi.

Dövlət müəssisələri həmçinin bank və kredit sahəsində də üstün mövqedədirlər. Təkcə dövlətə məxsus olan 108 bank və kredit təşkilatları ölkənin 50%-ə qədər kredit-maliyyə aktivlərinə nəzarət edir. Bundan başqa, onu da qeyd edə bilərik ki, 2008-cı ilin məlumatına əsasən Braziliyanın ən böyük dövlət bankı olan “Banku Du Brazil”-a ölkə üzrə bütün kommertiya banklarının depozitlərinin ¼-i məxsus idi.

Meksika. Sahəsi 1958.2 min km², əhalisi 100 mln. nəfər, paytaxtı Mexikodur. Ölkənin 2010-cu ildə ÜDM-i 1,143 trld ABŞ dolları, adambaşına düşən ÜDM isə 10,212 min ABŞ dolları təşkil edir. Sənaye-aqrar ölkəsidir. 2002-ci ilin məlumatına əsasən Meksikanın ÜDM-ində sənayenin payı 39%, kənd təsərrüfatının payı isə 61%, digər sahələrdə 10% olmuşdur. Ölkədə sənayenin demək olar ki, bütün sahələri inkişaf etmişdir. Buraya neft, qaz, daş kömür, sink, filiz, gümüş və s. faydalı qazıntıların

hasilatı, kimya və neft-kimya sənayeləri, maşınqayırma (xüsusi ilə avtomobilqayırma və sənaye avadanlıqları istehsalı aiddir.

Kənd təsərrüfatı da son zamanlar yüksələn xətlə inkişaf edən sahələrdəndir. Daha çox yayılan sahələr sırasına pambıq, kofe, şəkər qamışı, qarğıdalı, buğda və s. daxildir.

Ölkənin əsas ixrac məhsullarını əlvan metallar, neft və neft məhsulları, yarımfabrikatlar və hazır məhsullar, kofe və pambıq təşkil edir. Meksikanın əsas ixrac partnyorları ABŞ, Avropa Birliyi ölkələri və Yaponiyadır.

Meksika iqtisadiyyatı haqda danışarkən, sözsüz ki, qeyd olunası məqamlardan biri də burada baş verən iqtisadi böhranlardır. Belə ki, 1970-ci illərdən başlayaraq bütün Latın Amerikasına ölkələrini bürüyən əvvəlcə inflyasiya və borc böhranları, daha sonra isə neft böhranı Meksikadan da yan keçməmişdir. Lakin hökumətin həyata keçirdiyi davamlı siyasi tədbirlər bəlli bir zamandan sonra öz nəticələrini verməyə başladı. Belə ki, 1987-ci ildən etibarən hökumət iqtisadiyyatın stabilləşdirilməsini, iqtisadi islahatların həyata keçirilməsini nəzərdə tutan tədbirlər planı hazırladı və onu həyata keçirməyə başladı. Elə həmin ildə ölkənin QATT-a üzv olması ilə ticarətin liberallaşdırılması istiqamətində inadlı addım atılmış oldu.

Həyata keçirilən islahatlar çox keçmədi ki, öz müsbət nəticəsini verməyə başladı. Belə ki, artıq 1988-ci ilin sonlarından etibarən milli valyuta olan pesonun dollarla arasındakı fərq minimuma endirildi, inflyasiyanın səviyyəsi 1987-ci ildəki 15%-dən 2002-ci ildə 7%-ə endirildi, ÜDM-in artım tempi 2001-ci ildə 6%-ə çatdırıldı. Bundan başqa onu da qeyd etməliyəm ki, ölkədə həyata keçirilən islahatlar artıq müəyyən bir dövrdən sonra ölkəyə xarici sərmayə və kapitalın axınına da səbəb oldu. Bu da öz növbəsində iqtisadiyyatın inkişafına təkan verdi.

Argentina. Sahəsi 2.8 mln. km², əhalisi 35.2 mln. nəfər, paytaxtı Buenos-Ayres şəhəridir. Ölkənin 2008-ci ildəki ÜDM-i 324,767 mlrd ABŞ dolları, adambaşına düşən ÜDM isə 8,171 min ABŞ dolları təşkil etmişdir. Latın Amerikasına YSÖ-ləri içərisində kifayət qədər inkişaf etmişdir. Müqayisə üçün onu da qeyd edək ki, Argentinada adambaşına düşən ÜDM-in miqdarı, urbanizasiya səviyyəsi, qida standartı və digər bu tip xüsusiyyətlərə görə bir çox İEOÖ-lərdən irəlidedir.

Son illərdə ölkədə iqtisadiyyatın dirçəldilməsi və eyni zamanda inflyasiyanın aradan qaldırılması üçün kütləvi tədbirlər həyata keçirilir. Belə ki, bu tədbirlərin həyata keçirilməsinə əsas səbəb artıq məlum olan iqtisadi böhranlar idi. Deməli, həyata keçirilən tədbirlər burada da öz müsbət nəticəsini verdi. Artıq 1998-ci ildə ölkədə ÜDM-in artım tempi 6%-ə

çatdırıldı. Sənaye də dirçəlməyə başladı. Belə ki, təkcə 2005-ci ildə Argentinada 1.6 mlrd. ton çuqun, 3.2 mlrd. ton dəmir, 175 min avtomobil, 49.5 mlrd. kv/saat elektrik enerjisi istehsal edilmişdir.

YSÖ-lər arasında Argentina öz aqrar potensialı və bu sahədə ixrac etdiyi məhsulların həcminə görə qabaqcıl yerlərdən birini tutur.

Ümumiyyətlə götürdükdə Argentinanın əsas ixrac etdiyi məhsulları taxıl, ət və ət məhsulları, şərab, meyvə, dəri məmulatları və emaledici sənaye məhsulları təşkil edir. Ölkənin ixrac portnyorlarına Avropa Birliyi ölkələri, ABŞ, Peru, Braziliya, Uruqvay və Çili daxildir.

Beləliklə, bütün bu yuxarıda deyilənlərdən sonra nəticə olaraq onu qeyd edə bilərik ki, bütün YSÖ-lər ilkin dövrlərdə müəyyən şətinliklərlə üzləşsələr də sonradan onların həyata keçirdikləri düzgün və məqsədyönlü iqtisadi islahatlar müasir dövrdə onları YSÖ möcuzəsinin iştirakçısı etmişdir. Bu da onların gələcəkdə dünya bazarının liderləri olacaqları fikrinin bir daha nə qədər real ola biləcəyindən xəbər verir.

YSÖ-lərdə sənayeləşmə siyasəti və onun əsas istiqamətləri

Həqiqətən də, son otuz ildə YSÖ-lər əvvəllər mövcud olduqları acınacaqlı vəziyyətdən müasir yüksək inkişaf səviyyəsinə inqilabi sıçrayışla qalxa bilmişdilər. Bu cür sıçrayışa hər şeydən əvvəl bu dövlətlərdə qeydə alınmış ÜDM-nin yüksək artım tempi səbəb olmuşdur. Misal üçün qeyd edərk ki, son illərdə qeydə alınmış statistik məlumatlara əsasən YSÖ-lərdə ÜDM-nin artım tempi 10%-ə qədərdir. İqtisadi inkişafın bu cür yüksək artım tempi YSÖ-lərin dünya bazarlarındakı yerlərini gücləndirmiş və paylarını daha da artırmışdır. Bu zaman xüsusilə onu da qeyd edə bilərik ki, ölkələrin inkişafı onların dünya ixracında aparıcı dövlətlər sırasında yer almalarına da gətirib çıxarmışdır.

İqtisadi inkişafın belə sürətlə artması Sinqapur və Honq Konq kimi YSÖ-lərdə adambaşına düşən ÜDM-in bəzi İEÖ-lər (Böyük Britaniya, İtaliya, Niderland və Belçika) səviyyəsinə gəlib çatmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, son məlumatlara əsasən YSÖ-lərin ÜDM-lərinin artım tempi “orta” dünya artım tempini xeyli üstələmişdir. (Cədvəl 4-ə və Diaqram 5-ə bax)

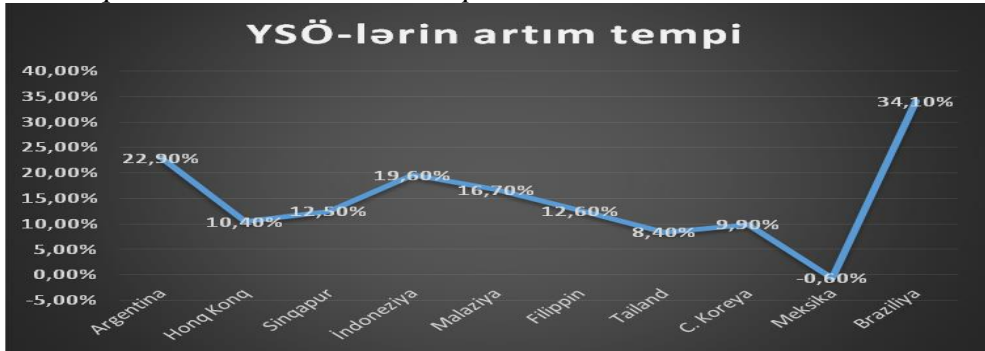
Cədvəl 4. Dünya ilə YSÖ-lərin artım tempi arasında fərq (2011-ci ildə)

YSÖ-lərin adı	ÜDM-nin artım tempi (%-lə)	Dünya ilə müqayisədə (%-lə)
Argentina	22.9%	+13.9%
Honq Konq	10.4%	+1.4%

Sinqapur	12.5%	+3.5%
İndoneziya	19.6%	+10.6%
Malayziya	16.7%	+7.7%
Filippin	12.6%	+3.6%
Tailand	8.4%	-0.6%
C. Koreya	9.9%	+0.9%
Meksika	-0.6%	-9.6%
Braziliya	34.1%	+25.1%

Mənbə: www.cia.gov “The World Factbook – 2011”

Diqram 5. YSÖ-lərin artım tempi

Mənbə: www.cia.gov “The World Factbook – 2011”

Hələ ötən əsrin 60-cı illərindən etibarən YSÖ-lərə daxil olan dövlətlərin hökumət başçıları ölkə iqtisadiyyatında yenidənqurma tədbirlərini həyata keçirməyi irəli sürdülər. Yenidənqurmanın əsas hədəflərindən biri sənaye idi. Amma YSÖ-lərdə sənayenin yenidən qurulmasını klassik avropa və yaxud amerika modeli ilə deyil, yeni bir forma ilə - ETT-nin nəliyyətlərindən istifadə edərək etmək istəyirdilər. Onun üçün də bu yolda həyata keçirilən siyasət təkcə sənayenin yüksək sürətli artımına nail olmaqdan ibarət deyil, həmçinin də, hər şeydən öncə, xarici bazarlara istiqamətlənmiş, yüksək rəqabət qabiliyyətli texnika və texnologiya məhsulları istehsal etməkdən ibarət idi.

YSÖ-lərin gələcək inkişafını təmin edəcək adı çəkilən strategiya daha çox təbii resurslarla deyil, işçi qüvvəsinin hesabına həyata keçirilməyi nəzərdə tuturdu (xüsusilə də Asiyanın YSÖ-lərində). Bu ölkələrdə, demək olar ki, nizamlı və eyni zamanda kifayət qədər ixtisaslaşmış işçi qüvvəsi

daxili iqtisadi-sosial inkişafın əsası kimi çıxış etdi. Bu sıralamaya biz həmçinin YSÖ-lərin əlverişli iqtisadi-coğrafi mövqələrini daxil edə bilərik.

YSÖ-lərdə sənayeləşmə siyasəti haqqında danışarkən qeyd olunacaq faktorlardan biri də, bu ölkələrdə mövcud olan elm və təhsilin səviyyəsidir. Yüksək iqtisadi inkişafa nail olan YSÖ-lər bunu hər şeydən öncə təhsilin yüksək səviyyəsi (bu məqamda dövlətin təhsilə qaygısını da göstərmək lazımdır) və eyni zamanda onun yüksək dünya standartlarına çatdırılmasının köməyi ilə etmişlər.

YSÖ-lərdə ilk dövrlərdə təhsilin aşağı səviyyədə olmasının prioritet məsələlər sırasında olması və bu problemin ayrı-ayrılıqda, hökumətlər səviyyəsində, yüksək dərəcədə həll edilməsi, onları “təhsil partlayışı” ilə üz-üzə qoydu ki, bu da nəticədə, bu ölkələrdə işçi qüvvəsinin keyfiyyət nöqtəyi-nəzərindən inkişafına gətirib çıxardı. Bundan başqa, ölkələrdə həyata keçirilən siyasət nəticəsində bacarıqlı tələbələr yüksək səviyyədə təhsil almaları üçün Avropa ABŞ-in qabaqcıl və dünya səviyyəli universitetlərinə göndərildi ki, bu da gələcəkdə onların öz ölkələri üçün əvəzolunmaz ixtisaslı kadrlara çevrilmələrinə şərait yaradırdı.

Xüsusilə qeyd edək ki, son illərdə YSÖ-lərdə təhsilin daha da inkişafını təmin etmək üçün bu sahəyə ayrılmış xərclər artırılaraq, ÜDM-in 1-2%-nə gəlib çatdırılmışdır ki, bu da İEÖ-lərdəki göstəricilərlə demək olar ki eynidir.

Sənayeləşmə siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri də ölkəyə birbaşa investisiyaları artırmaqdır. Bu sahədə ölkələrin həyata keçirdiyi tədbirlər xüsusilə maraqlıdır. Belə ki, ölkələrə xarici investorların maraqlarını artırmaq üçün burada azad iqtisadi zonalar yaradıldı ki, bu da bu yolda atılmış ən önəmli addımlardan biri də onların çoxşaxəli olmaları idi.(bu haqda daha ətraflı Sxem 1-də)

Sxem 1. Azad ticarət zonalarında sahə müxtəfliyi

Mənbə: E. F. Avdokuşin “MEO” Moskva-2010

Lakin biz sənayeləşmə siyasəti haqda danışarkən sənayeləşmənin YSÖ-lər üçün gətirdiyi fəsadlara da diqqət yetirməliyik. Belə ki, YSÖ-lərdə iqtisadi böhranın baş verməsi, Asiya YSÖ-ləri üçün 1997-ci ilə, Latın Amerikasının YSÖ-ləri üçün isə 1994-cü ilə təsadüf etdi. Böhranın mənbəyində sürətli sənayeləşmə nəticəsində yığılıb qalan məsrəflər dayanırdı. Həm Asiyada həm də Latın Amerikasında baş verən iqtisadi böhranlar struktur etibarilə eynilik təşkil edirdilər. Çünki, hər iki böhran əsas etibarilə bank və valyuta sisteminə zərbə vurmuşdu.

Maliyyə böhranının sxemi təxminən eyni idi: daxili kapitalın güclü axını milli valyutanın kursu üçün təhlükə törədirdi. Buna görə də yerli bazarda fəaliyyət göstərən investorlar daha çox kapitallarını ölkə sərhədlərindən kənara çıxarmağa meyil edirdilər. Nəticədə isə, böhran get-gedə genişlənərək iqtisadiyyatın digər sahələrinə də inteqrasiya etməyə başladı.

Böhranın meydana gəlməsi və sonradan genişlənməsində ölkənin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətin də öz rolu var idi. Belə ki, həyata keçirilən yanlış iqtisadi siyasət aşağıdakı elementləri özündə əks etdirirdi:

-iqtisadi tsikldə baş verən enmə haqqında təhrif edilmiş informasiyaların verilməsi;

-yüksək defisit şəraitində valyutanın yüksək qiymətləndirilməsinin qorunması;

-müflislik şəraitində büdcə siyasətinin davam etdirilməsi;

-bütün maliyyə sahəsində baş verən çətinliklərin beynəlxalq maliyyə təşkilatları və yerli spekuliyantlar – möhtəkirlər tərəfindən həyata keçirildiyini iddia edən dövlət bəyənətlirinin verilməsi.

Bütün bu yuxarıda göstərilən təhriflər maliyyə əməliyyatları iştirakçılarının həqiqətən bu dövlətin hadisələrinin inkişafına nəzarət etmək bacarığında olduğunu sübhə altına almağa şərait yaradırdı.

Yüksək sürətli sənayeləşmənin yartdığı böhran nəticəsində YSÖ-lərdə sürətlə artan valyuta kursu, əsasən İEÖ-lərin (burada əsas yeri ABŞ tutur – 80%) valyutalarını özündə əks etdirən “səbətdən” asılı idi. Faktiki olaraq valyuta kursunda fiksasiya olunan xarici kapital axını daxili ehtiyatların sürətli artımına səbəb oldu. Bununla belə, iqtisadi inkişafdakı ləngimələr daxili borcların ödənilməsini ləngidirdi və bu da öz növbəsində maliyyə sahəsində baş verən böhranda zəncirvari reaksiyanın gətməsi ilə nəticələndi.

Getdikcə dərinləşən böhran şübhəsiz ki, bank sektorundan da yan keçə bilməzdi. YSÖ-lərdə baş vermiş bu böhranı analiz edən bəzi iqtisadçı ekspertlər bank sahəsində baş verən böhranı ümumi böhranın kulminasiya nöqtəsi hesab edirlər. Çünki, elə əsas zərbə də bank sektoruna dəymişdi.

Böhranın bu etasında meydana çıxan əsas problemləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- ödəmələrin artımı şəraitində “pis” ssudaların payının sürətli artımı;
- maliyyə və valyuta böhranı şəraitində yeni maliyyə mənbələrinin əldə olunması problemi;
- banklar tərəfindən əldə olunmuş qiymətli kağızların qiymətdən düşməsi sonradan bank aktivlərinin dəyərlərinin itirilməsi ilə nəticələndi;
- qiymətli kağızlar bazarında market-maykerlərin müflisləşməsi. Bu da öz növbəsində ənənəvi olaraq böhranın dərinləşməsindən xəbər verirdi;
- 1995-ci ildən sonra qiymətlərin düşməsi ilə əlaqədar olaraq, əmlak alqı-satqısı ilə məşğul olan insanların müflisləşməsi;
- milli valyutanın devolvasiyası da bank sahəsində çətinliklərin yaranması ilə nəticələndi.

Bank sahəsindəki böhranın genişlənməsi get-gedə bankların bir-birinin ardınca bağlanması ilə nəticələnirdi (1997-ci ildə C. Koreyada 14 kommersiya bankı, İndoneziyada 16 ödəniş qabiliyyəti olmayan bank, Taylandda isə 58 özəl bank bağlanmışdır). Bu da sənayeyə və ümumiyyətlə sənaye sahəsindəki inkişafa mane olan amillər sırasına daxil idi. Məşhur amerikan iqtisadçılarında biri 1997-ci ilin sonlarında Asiyanın YSÖ-dəki təsərrüfatının vəziyyətini belə qiymətləndirdi: fantastik dərəcədə sərfəli ixrac şəraitinin yaranmasını özündə şərtləndirən təxminən 60%-ə qədər valyutanın devolvasiyasına baxmayaraq, hətta iri müəssisələr belə öz məhsullarının ixraclarını genişləndirmək qabiliyyətlərində deyildilər. Belə ki, bu dövrdə onlar hətta qısa müddətli ticarət kreditlərini belə ala bilmirdilər.

Ölkələrin maliyyə-bank sahəsindəki böhranı aradan qaldırmaq üçün həm hökumət və həm də mərkəzi bank çox böyük resurslardan istifadə etməli oldular. Hesablamalar göstərir ki, məsələn, Malayziyada özəl bankların pozisiyalarının möhkəmləndirilməsi üçün dövlətin ayırdığı vəsait ÜDM-nin 10%-nə bərabər oldu (müqayisə üçün göstərək ki, analoji göstərici Meksika üçün 15%-ə bərabər idi).

Təbii ki, YSÖ-lərdə yuxarıda bəhs etdiyimiz böhran dünya iqtisadiyyatına təsirdən də yan keçə bilməzdi. Bunu daha aydın başa düşmək üçün digər ölkələrə olan təsiri aşağıdakı kanallara ayırmaq olar:

1) qiymətli kağızlara olan inamın azalması və analoji halın həm bank siyasətində, həm də birjalarda mövcudluğu. Bu cür dəyişikliklər hər şeydən öncə Emerging Markets-də yerli qiymətli kağızlar vasitəsi ilə yatırımların ixtisarına və onların daha çox inkişaf etmiş ölkələrin istiqrazlarına

yatırılması ilə nəticələndi.

2) fond aktivlərinin qiymətinin düşməsi və YSÖ valyutalarının devolvasiyası bu regionla sıx maliyyə və ticarət əlaqələri olan ABŞ və digər inkişaf etmiş ölkələrin fond birjalarının vəziyyətində özünü göstərdi. 28 oktyabr 1997-ci il tarixində bir sıra fond birjalari öz işlərini bir neçə saatlığa dayandırdılar. Bu zaman Dow Jones Industrial Average indeksi 554.41 punkt enməyə məruz qaldı (bu 7.18% təşkil edirdi). Bununla belə, amerika birjalarındakı kursların sürətlə enməsi heç də uzun çəkmədi. Yuxarıda adı çəkilən Dow Jones Industrial Average indeksinin isə yeddi faizli göstərici ilə enməsi daha çox cənubi-şərqi Asiyanın kompaniyalarıyla əlaqələrin olması nəticəsində baş vermişdi. Bu kompaniyalar sırasına İntel, İBM, Motorola, Compaq, Dell, Hawlett Packard və s.-ni aid etmək olar.

3) ticarət və iqtisadi artım tempinin zəifləməsi. Bu da ilk növbədə böhranın baş verdiyi ölkələrə aid edilir. İnkişaf etmiş ölkələrin valyutaları ilə effektiv mübadilə kursu ticarətin də strukturunu nəzərə alaraq 6%-ə qədər azaldı.

Xüsusilə Asiyanın YSÖ-lərinə daxil olan “Əjdaha” ölkələrdə valyutanın devolvasiyasından sonra xarici ölkələrə ixrac olunan məhsulların vəziyyəti daha da pisləşdi. Bunun nəticəsində Asiyanın YSÖ-lərinin iqtisadi artım sürəti zəiflədi və bu da öz növbəsində inkişaf etmiş ölkələrin bu regiona olan ixraclarının zəifləməsinə gətirib çıxardı. Zaman keçdikcə isə bu təsir digər sahələrdə də özünü göstərməyə başladı.

4) YSÖ-lərdə maliyyə və bank sahəsindəki dayanıqlığın aşağı düşməsi. Maliyyə resurslarının əldə olunmasının əlverişli olmaması, təşkilatlanmış maliyyə bazarlarına daxil olma imkanları olmayan kiçik müəssisələrin vəziyyətlərinə mənfi təsir etdi.

Böhranın meydana gəldiyi YSÖ-lərin getdikcə zəiflədiyini görən beynəlxalq ictimaiyyət qrup ölkələrinə yardım etməyə başladı. 1997-ci il dekabrın 3-də Beynəlxalq Maliyyə Təşkilatları və İEÖ-lər tərəfindən böhrandan əziyyət çəkən ölkələrdə iri banklara 57 mlrd. ABŞ dolları həcmində yardım ayrıldı. Lakin, bu proqram müəyyən bir proqram altında həyata keçirilirdi. Proqrama əsasən maliyyə vəsaiti iqtisadiyyatın yüksəldilməsinə, işsizliyin və inflyasiyanın aradan qaldırılmasına, bank sahəsində islahatların həyata keçirilməsinə, siyasi dəyişikliklərə və s.-ə yönəldilməli idi.

Ümumiyyətlə, böhranın aradan qaldırılması çərçivəsində YSÖ-lərə (bu halda xüsusilə Asiyanın YSÖ-lərinə) edilən yardımlarla tanış olmaq üçün Cədvəl 5.-ə nəzər yetirək:

Cədvəl 5. Asiyanın YSÖ-lərinin iqtisadiyyatının böhrandan azad edilməsi üçün həyata keçirilən maliyyə planları . (mlrd. dollar)

	Tayland planı. Kredit müddəti 2.5 ildir
BVF	23.4
BYİB	9
Asiya İnkişaf Bankı	7
Yaponiya	24
Digər ölkələr	39.6
Ümumi	103

	İndoneziya planı. Kredit müddəti 3 ildir
BVF	60.8
BYİB	27
Asiya İnkişaf Bankı	21
Yaponiya	30
Digər ölkələr	71.7
Ümumi	210

	Koreya planı. Kredit müddəti 3 ildir
BVF	126
BYİB	60
Asiya İnkişaf Bankı	24
Əsas sənaye ölkələri	132
Ümumi	342

Mənbə: R. Entova “ Mirovoy finansoviy krizis 1997-1998q.” Moskva-1999.

Beləliklə, cədvəldən görüldüyü kimi böhrandan sonra Asiyanın YSÖ-lərində iqtisadi yüksəlişə nail olmaq üçün bu ölkələrə kifayət qədər vəsait ayrılmışdır. Bundan sonra adı çəkilən ölkələrdə hökumətlərin əsas vəzifəsi ayrılan vəsaitlərdən səmərəli istifadə etmək idi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu proses uğurla başa çatdırıldı və müasir dövrdə də bu sahədə yüksələn xətlə işlər davam etdirilir.

Böhrandan sonra həyata keçirilən tədbirlər YSÖ-lərin həyata heçirdiyi

iqtisadi strategiyanın digər bir tərəfini də özündə əks etdirirdi. Bu, sənayenin nəinki çoxtərəfli inkişafını təmin etmək, həmçinin də burada istehsal olunmalarına gətirib çıxardı (ayrı-ayrı YSÖ-lərin sənaye məhsulları və sahələri üzrə ixtisaslaşması göstəriciləri ilə tanış olmaq üçün cədvəl 8-ə nəzər yetirək). Artıq XX əsrin əvvəllərində YSÖ-lərdə istehsal olunan sənaye məhsullarının ixracı ümumilikdə İEOÖ-lərdəki analoji göstəricinin 55%-nə bərabər idi (bu zaman maşın və avadanlıqların ixracı isə 60%-i keçmişdir). Onu da qeyd edək ki, bu dövrdə təkcə ABŞ-a Tayvan və Cənubi Koreya ixracının 1/3-i, Sinqapur və Honq Konqun isə ¼-i daxil idi. Bu nöqtəyi-nəzərdən qrup ölkələri üçün ikinci bazar qismində Yaponiya çıxış edirdi.

Cədvəl 6. Ayırı-ayrı YSÖ-lər üzrə sənaye sahələrinin siyahısı (2010)

YSÖ-lərin adları	Sənaye sahələrinin adları
Honq Konq	Tekstil, geyim, turizm, bank, elektronika, oyuncaq, saat və plastik məhsullar istehsalı
İndoneziya	Neft və təbii qaz, tekstil, sement istehsalı, turizm, cod parça istehsalı, geyim və s.
Malayziya	Elektronika, manufaktura məhsulları istehsalı, neft sənayesi, müxtəlif sahələr üzrə “ağıllı” avadanlıqlar istehsalı
Cənubi Koreya	Elektronika, telekommunikasiya, avtomobil istehsalı, kimya, gəmiqayırma və polad istehsalı
Meksika	Tütün, kimya məhsulları istehsalı, neft, tekstil, maşınqayırma avadanlıqları, turizm.
Argentina	Maşınqayırma avadanlıqları, kimya və neftayırma avadanlıqları, çap avadanlıqları, metallurgiya, polad, yeyinti məhsulları emalı
Tayland	Turizm, tekstil, kənd təsərrüfatı avadanlıqları, tütün, sement istehsalı, avtomobil ehtiyat hissələri istehsalı, qurğuşun istehsalı, zinət əşyaları istehsalı

Mənbə: “Central Intelligence Agency”-nin nəşri olan “The World Factbook-2011”

Tədricən YSÖ-lərin dünya bazarındakı vizit kartını əsasən texnika və elektronika məhsulları təşkil etməyə başladı (təbii ki burada üstünlük Asiya YSÖ-lərinin payına düşdü). Təkcə onu deyə bilərik ki, ötən əsin sonlarında YSÖ-lərin bu tip məhsullar üzrə dünya bazarındakı payları ¼-i keçmişdi. Eyni zamanda sənayenin bu sahəsindəki çeşid müxtəlifliyi də ilbəl

genişləndirdi. Belə ki, YSÖ-lər bu tip məhsul istehsalının ilkin mərhələlərində ucuz kütləvi məhsulla istehsal edirdilərsə (buraya elektron saatlar, mikrokalkulyatorlar, video oyunlar və s. daxil idi), istehsalın sonrakı mərhələlərində onlar daha mürəkkəb məhsulların istehsalına başladılar (rəngli televizor, videomaqnitafon, personal kompüter).

Onu da qeyd edək ki, əgər elektronika və texnika məhsullarının İkinci dövrlərində YSÖ-lər daha çox ABŞ, Yaponiya, Qərbi Avropada istehsal olunmuş detalların yığımları ilə məşğul olurdularsa, sonrakı dövrlərdə onlar artıq texnoloji istehsalın bütün mərhələlərini bilavasitə özəl həyata keçirməyə başladılar. Bu məqamda onu da vurğulayaq ki, artıq bu sahədə ayrı-ayrı dövlətlərin ixtisaslaşması da baş vermişdir. Məsələn: radioqəbuledicilərin istehsalına görə Malayziya və Sinqapur, televizor istehsalına görə Cənubi Koreya, elektron saat istehsalına görə Honq Konq, ümumi elektronika məhsullarına görə Tayvan, neftayırma avadanlıqları üzrə Argentina və Braziliya və s.

Artıq bu gün əminliklə deyə bilərik ki, YSÖ-lər atıq ABŞ, Avropa Birliyi ölkələri, Yaponiya kimi dünya nəhənglərinin keçdikləri yolun çox hissəsini keçmişlər. Amma burada bir şeyi nəzərə almaq lazımdır ki, YSÖ-lər üçün bu yolu qət etmək zaman etibarlı ilə çox qısa olmuşdur. Elə məhz bu da “Yeni Sənaye Ölkəsi” anlamının məğzini təşkil edir. YSÖ-lər artıq dünya nəhənglərinə çevrilməyə başlamışlar. Belə ki, artıq onların əksəriyyəti bir sıra məhsulların istehsalına görə dünya liderləridirlər. Bu baxımdan gəlin, YSÖ-lərin timsalında Cənubi Koreyanın bəzi məhsullar üzrə dünya təsərrüfatındakı mövqeyinə baxaq. (Cədvəl 7. Nəzər yetirək)

Cədvəl 7. Cənubi Koreyanın dünyada ayrı-ayrı sənaye məhsulları istehsalı üzrə mövqeyi” (2010)

Məhsulun adı	C. Koreyanın dünyada yeri
Gəmi və gəmiçilik	I yer
Televizor	II yer
Plastmas	IV yer
Sintetik lif	IV yer
AES-də enerji istehsalı	VI yer
Polad	VI yer
Avtomobil	VIII yer
Dəzgah	IX yer

Mənbə: T.E. Lourens “Changes in the East” 2010.

YSÖ-lərin həm sənaye nöqteyi-nəzərindən, həm də ümumilikdə iqtisadiyyatlarının inkişaf təcrübəsinin əsas elementləindən biri də həmçinin bu ölkələr tərəfindən aktiv surətdə müqayisəli istehsal xərcləri qanunundan istifadə etmələridir. Bu təcrübənin əsas xüsusiyyətləri sırasında aşağıdakıları göstərmək olar:

1) YSÖ-lərin həyata keçirdikləri ixrac siyasəti onların dünya bazarındakı tərəfdaşlarının istehlak tələbatlarına yönəlmişdir;

2) istehsal olunan məhsulların daim yeniləşməsi və istehsalda yeni vasitələrdən istifadə edilməsi;

3) ilk dövrdə həyata keçirilən ixrac siyasəti daha çox inkişaf etmiş ölkələrə yönəldilir (bu həmin ölkələrin bazarlarının daha dayanıqlı və çoxsahəli olmaları ilə əlaqədardır). Daha sonra iş inkişaf prosesi nəticəsində bazarların tədrici diversifikasiyası baş verir və ixrac həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrə yönəldilir;

4) azad iqtisadi zonaların investisiya, vergi və digər xüsusiyyətlərindən məqsədyönlü şəkildə istifadə edilir.

Beləliklə, bütün bu yuxarıda sadalanan elementlərdən belə aydın olur ki, YSÖ-lər müasir dövrdə, özünün çox yüksək səviyyəsi ilə seçilən sənaye siyasəti həyata keçirirlər. Məhz elə bu da onların gələcək iqtisadi imkanlarının parlaqlığından xəbər verən amil kimi çıxış etməkdədir.

DÜNYA İQTİSADI SİSTEMİNDƏ DƏYİŞİKLİK MEYİLLƏRİ VƏ YENİ SƏNAYELƏŞMİŞ ÖLKƏLƏRİN MÖVQEYİ

Dünya təsərrüfat sistemində dəyişikliklər dedikdə ilk növbədə beynəlxalq əmək bölgüsü yada düşür. Eyni zamanda onu da qeyd edək ki, bu dəyişikliyə BƏB-in struktur dəyişikliyi fonunda baxa bilərik.

Beynəlxalq əmək bölgüsündə struktur dəyişiklikləri və YSÖ-lərin bu sahədəki mövqeyi haqda danışımdan əvvəl beynəlxalq əmək bölgüsünün anlayışı, mahiyyəti ilə tanış olaq.

Beynəlxalq əmək bölgüsü, ümumiyyətlə, demək olar ki, kapitalizmin “məhsuludur”. Çünki, onun inkişafı kapitalizm dövrünə təsadüf etmişdir. Belə ki, bunun nəticəsində ayrı-ayrı dövlətlər bu və ya digər təbii resurslardan, iqtisadi göstəricilərindən, işçi qüvvəsinin vəziyyətindən və s.-dən asılı olaraq qruplaşdırılmağa başladılar.

BƏB-i sosializmə aid etmək olmaz. Beynəlxalq əmək bölgüsünün əsas qanununa görə burada istehsal olunan məhsullar, hər şeydən öncə, tələbata uyğun olmalıdır və bazarda rəqabət nəticəsində reallaşdırılmalıdır. Bütün

bunlar isə sosializmə yaddır.

Bəs, beynəlxalq əmək bölgüsünün ölkələrə xeyri nədir? Ayrı-ayrı ölkələri beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirak etmələrinə sövq edən nədir? Bunun üçün gəlin aşağıdakılara nəzər salaq.

1. Mövcud daxili bazarın həcmi. İri dövlətlər üçün bu, istehsal və istehlak mallarının əldə edilməsi üçün əvəzedilməzdir.

2. Ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi. İqtisadi potensial nə qədər aşağı olarsa, ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündəki iştirakı bir o qədər artır.

3. Ölkənin təbii resurslarla təmin olunma dərəcəsi. Ölkənin təbii resurslarla həm yüksək dərəcədə təmin olunması və həm də zəif təmin olunması onun beynəlxalq əmək bölgüsündəki iştirakını labüd edir.

4. Sənayenin bazis sahələrinin iqtisadiyyatda yeri. Ölkənin iqtisadiyyatında baza sahələrinin payı nə qədər çox olarsa, onun bir o qədər beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakı azalır.

İndi isə gəlin BƏB-in strukturuna nəzər salaq. Onda biz bu zaman görürük ki, bu sahə çox mürəkkəb bir quruluşa malikdir. Xüsusən də müasir dövrdə.

Ümumiyyətlə, alimlərin fikrinə görə beynəlxalq əmək bölgüsü struktur nöqtəyi-nəzərindən iki yerə ayrılır.

1. Ümumi sahə --- buraya sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, telekommunikasiya və s. aid edilir.

2. Xüsusi sahə --- buraya maşınqayırma, heyvandarlıq, bitkiçilik, əlvan metallurgiya və s. daxildir.

Son dövrlərdə isə bütün dünyada baş verən qlobal iqtisadi dəyişikliklər sözsüz ki, BƏB-in strukturundan da yan keçməmiş, burada da müəyyən dəyişikliklər baş vermişdir. Dəyişikliklər əsasən ETT-nin inkişafı ilə əlaqədar olaraq yeni-yeni sahələrin yaradılması ilə bağlıdır. Buraya texnika və texnologiya sahəsindəki yenilikləri, telekommunikasiyanı, müxtəlif xidmət sahələrini (məsələn, satışdan sonra servis xidmətinin bəzi nəhsullar üzrə dünyanın istənilən yerində həyata keçirilə bilmə imkanı), robot sənayesini, aerokosmik sənayeni, bank və maliyyə sahəsindəki yenilikləri və s. göstərmək olar.

Dünyada baş verən bu cür qlobal dəyişikliklər fonunda sözsüz ki, bütün ölkələr kimi YSÖ-lər də kölgədə qala bilməzdi, ən azından onların iqtisadi inkişaf göstəriciləri və eyni zamanda sosial-iqtisadi proqresləri buna mane ola bilər.

BƏB-in strukturuna daxil olan sahələrdən biri də beynəlxalq ticarətdir. Məlumdur ki, tarixən dünyada ən iri ixracatçılar və idxalatçılar qismində

ABŞ və Qərbi Avropa ölkələri çıxış edirdilər. Lakin XX əsrin sonlarından etibarən YSÖ-lərin meydana gəlməsi bu sahədə dəyişikliklərin əmələ gəlməsinə gətirib çıxardı. Belə ki, əsasən xarici bazara yönəlmiş məhsul istehsal edən bu dövlətlər (xüsusi ilə də Asiya YSÖ-ləri) artıq müasir dövrdə sənaye məhsullarının nəhəng ixracatçılarına çevrilmişlər. (Cədvəl 8-ə və Diaqram 6-ya nəzər salaq)

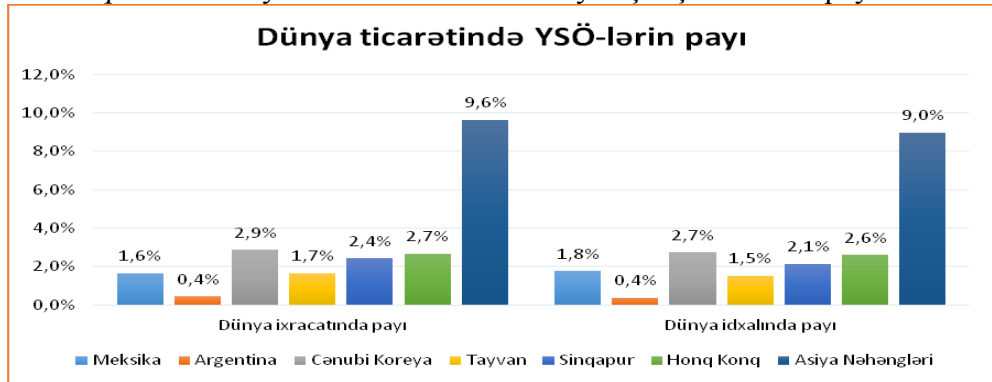
Cədvəl 8. Dünya ticarətində YSÖ-lərin payı (2010) (%-lə)

YSÖ-nün adı	Dünya ixracatında payı	Dünya idxalında payı
Meksika	1.6%	1.8%
Argentina	0.4%	0.4%
Cənubi Koreya	2.9%	2.7%
Tayvan	1.7%	1.5%
Sinqapur	2.4%	2.1%
Honq Konq	2.7%	2.6%
Asiya Nəhəngləri	9.6%	9.0%

Mənbə:

http://www3.weforum.org/docs/GETR/2012/GlobalEnablingTrade_Report.pdf

Diaqram 6. Dünya ticarətində Yeni Sənayeləşmiş Ölkələrin payı

Mənbə:

http://www3.weforum.org/docs/GETR/2012/GlobalEnablingTrade_Report.pdf

YSÖ-lərin beynəlxalq əmək bölgüsündən danışarkən, xüsusən, onu da qeyd etməliyik ki, artıq bu dövlətlər beynəlxalq ticarətdə konkret məhsullar üzrə də ixtisaslaşmışlar. Bu baxımdan da ayrı-ayrı YSÖ-lərin dünya

bazarına çıxardığı məhsullarla tanış olaq. (Cədvəl 9.)

Cədvəl 9. Ayrı-ayrı YSÖ-lərin dünya bazarına çıxardığı məhsulların siyahısı (2010)

YSÖ-nün adı	Dünya bazarına çıxardığı məhsullar
Honq Konq	Elektrik maşınqayırma avadanlıqları, tekstil, oyuncaq, plastik məmulatlar və s.
İndoneziya	Neft və qaz, elektrik avadanlıqları, tekstil və s.
Malayziya	Elektron avadanlıqları, benzin və sıxılmış qaz, yun və yun məhsulları, tekstil, kimya məhsulları və s.
Cənubi Koreya	Yarımkeçiricilər, simsiz telekommunikasiya avadanlıqları, kompüter, polad və s.
Argentina	Yeyinti yağı, yanacaq və energetika məhsulları, kimya materialları və s.
Meksika	Sənaye məhsulları, neft ə neft məhsulları, gümüş, meyvə və tərəvəz, kofe və s.
Tayland	Tekstil və yun məhsulları, dənizçilik məhsulları, düyü, kauçuk, avtomobil, kompüter və s.

Mənbə: “Central Intelligence Agency”-nin nəşri olan “The World Factbook” (2006)

Bundan başqa YSÖ-lərin BƏB-dəki mövqeyini təşkil edən amillərdən bəhs edərkən xüsusi ilə qeyd etməli olduğumuz amillərdən biri də bu ölkələrin dünya sənaye məhsulları istehsal edən nəhənglər kimi çıxış etmələridir. Burada bir amili nəzərə almaq lazımdır ki, əgər Asiya YSÖ-ləri “nou-hau”, ETT məhsulları, elektron avadanlıqlarının istehsalında dünya “nəhənglərinə” çevrilə bilmişlərsə, Latın Amerikasına YSÖ-ləri bu baxımdan xammal məhsullarının ixracı, eyni zamanda avtomobilqayırma və s. sahələr üzrə ixtisaslaşmışlar.

Daha əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, YSÖ-lərin müasir iqtisadiyyat formalaşdırılmasını və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasını “təmin edən” amillərdən biri də birbaşa xarici investisiyalardır. Statistika nəzər salsaq görərik ki, 1980-ci illərin II yarısında YSÖ-lərə cəlb edilmiş birbaşa xarici investisiyaların həcmi, o illərdə inlişaf etmiş ölkələrə yönəldilmiş xarici investisiyaların 42%-nə çatmışdır. Onu da qeyd etməliyik ki, YSÖ-lər üçün birbaşa investor ölkə simasında lider mövqedə ABŞ durur. Belə ki, 2005-ci ilin məlumatına əsasən ABŞ-ın həyata keçirdiyi bütün investisiyaların 18%-i YSÖ-lərin payına düşür. Bu sahədə ikinci yeri isə Yaponiya tutur.

YSÖ-lərə yönəlmiş Yapon investisiyaları haqqında danışarkən onu qeyd etməliyik ki, təyinat nöqtəyi=nəzərindən bu investisiyalar əsasən YSÖ-lərdə

ixracın rəqabət qabiliyyətliliyini artırmaq və ölkələrdə sənayeləşdirilməyi gücləndirməyə yönəldilmişdir. Elə məhz bu tip investisiyalar bu gündə yeni sənaye ölkələrini emaledici sənaye məhsulları ixrac edən dünya nəhənglərinə çevirmişdir. Təkcə 1982-1985-ci illərdə bu cür investisiyalar Tayvanda 2 dəfəyə qədər, Honq Konqda 61% artmışdır. Elə bu müddət ərzində, Yaponiyanın birbaşa investisiyaları YSÖ-ləri dünya iqtisadiyyatında artıq sənaye məhsulları ixrac edən ən böyük dövlətlərə çevirmişdi. Misal üçün onu göstərə bilərik ki, artıq 80-ci illərdən başlayaraq Cənubi Koreyada yapon investisiyalarının ümumi həcmi o dövrdə ölkəyə cəlb olunan ümumi investisiyaların cəminin yarısına bərabər idi.

YSÖ-lərin iqtisadiyyatına yönəldilmiş birbaşa xarici investisiyalardan danışarkən xüsusilə bir məqama diqqət yetirməliyik. Belə ki, bu zaman Asiya və Latın Amerikasına YSÖ-lərinə yönəldilən sahibkar kapitalının təyinat sahələrini fəqləndirmək lazımdır. Əgər Asiya YSÖ-lərinə yönəldilmiş investisiyalar daha çox emaledici sənayenin və hazır məhsul istehsalının inkişafına yönəldilsə, Latın Amerikasında isə bu xidmət sahəsinin inkişafına, ticarətin inkişaf etdirilməsinə və həmçinin emaledici sənayenin inkişafına yönəldilirdi.

Davamlı xarici kapitalla “bəhrələnən” YSÖ-lərin iqtisadiyyatına bu gün nəzər salsaq görərik ki, bu ölkələrdə faktiki olaraq xarici kapitalın iştirak etmədiyi sahə qalmamışdır.

Onu da qeyd edək ki, YSÖ-lərdə xarici investisiyaların gəlirliliyi çox yüksəkdir. Misal üçün gəlin YSÖ-lərdə 2000-2010-cu ilin ortalarına yatırılan xarici investisiyaların gəlirliliyinin statistik göstəricilərinə nəzər salaq. (Cədvəl 10.)

YSÖ-lərə investisiya axınları bu gün də davam edir və əgər müxtəlif illər üzrə onlara baxsaq, görərik ki, bu göstəricilər ildən-ilə artan xətlə inkişaf edir.

Cədvəl 10. YSÖ-lərdə 2000-2010-cu illər ərzində investisiyaların gəlirlilik göstəricisi

YSÖ-nün adı	İnvestisiyanın gətirdiyi gəlir (%-lə)
Cənubi Koreya	26.3
Braziliya	83.5
Meksika	89.9
Tayvan	104

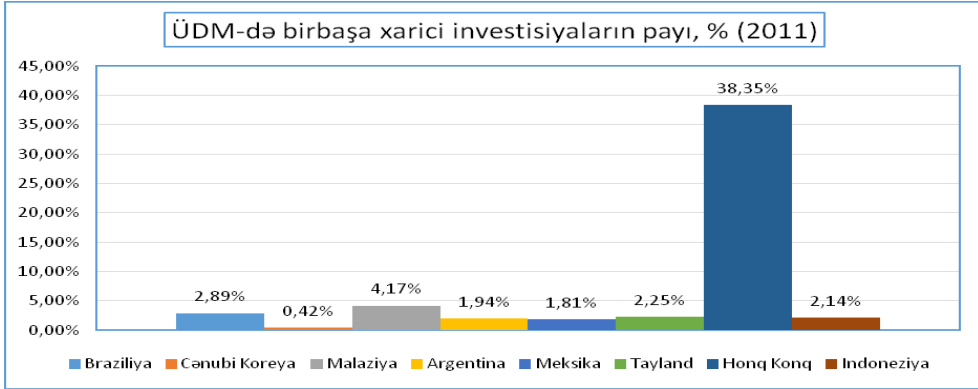
Tayland	121.3
İndoneziya	78.7
Argentina	57.96

Mənbə: Dünya İqtisadiyyatı. Dərslik Bakı 2010-cu il və Dünya Bankı---
www.worldbank.org

Yuxarıdakı cədvəldən də aydın oldu ki, investisiyaların gəlirliliyi səviyyəsinə görə Asiyanın YSÖ-ləri Latın Amerikasının YSÖ-lərini üstələyir.

İndi isə 2011-cı ildə ayrı-ayrı YSÖ-lər üzrə xarici investisiyaların ÜDM-də faiz dərəcələrinə baxaq. (Diaqram 7.)

Diaqram 7. Ayrı-ayrı YSÖ-lər üzrə birbaşa xarici investisiyaların ÜDM-dəki payı (2011) (%-lə)

Mənbə: Dünya Bankı

<http://data.worldbank.org/indicator/BX.KLT.DINV.CD.WD/countries?display=default>

Göründüyü kimi, xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına təsiri daha çox Asiyanın YSÖ-lərində qeydə alınmaqdadır və bu da onların Latın Amerikasının YSÖ-lərinə nisbətən daha çox inkişaf etməsinə səbəb kimi göstərilə bilər.

YSÖ-lərin beynəlxalq münasibətlər sistemindəki rolundan danışarkən qeyd olunması lazım olan amillərdən biri də onların xarici ticarət əlaqələridir. Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş bu ölkələr qrupuna beynəlxalq ticarətdə “simasını” təşkil edən sahələr əsasən texnika və texnologiya məhsulları, məişət avadanlıqları, yeyinti məhsulları, xammal (bu daha çox

Latın Amerikasının YSÖ-lərinə xasdır) və digər elmtutumlu sahələrdir. Lakin məlumdur ki, hər bir inkişaf etmiş ölkələr kimi bu ölkələr qrupu da müasir vəziyyətlərinə çatana qədər müəyyən bir inkişaf tarixi keçmişlər. Onların beynəlxalq ticarət sahəsində keçirdikləri tarixi inkişaf yolu da xüsusən maraqlıdır. Bunun üçün də YSÖ-lərin beynəlxalq ticarətdəki müasir vəziyyəti haqqında bəhs etməzdən əvvəl, fikirimcə onların bu sahədə keçdikləri yola qısa nəzər salmağımız məqsədəuyğu olardı.

İlk dövrlərdə daha çox yerli bazara meyil edən YSÖ-lər daha sonra ixracı genişləndirməyə başladılar və bu da onların qısa bir vaxtda beynəlxalq ticarətdəki və eyni zamanda dünya bazarındakı paylarının artmasına gətirib çıxardı. (müasir üçün göstərək ki 1950-ci ildə beynəlxalq ticarətdə Honq Konqun payı 3.7%, Sinqapurun 2.3%, Cənubi Koreyanın payı 2.4%, Tayvanın payı isə 2.2% idi)

Sürətli inkişaf nəticəsində artıq 90-cı illərin əvvəllərində Asiya “əjdaha”-ları və ASEAN üzvləri (Filippini çıxmaq şərtilə) dünyada sənaye məhsulları ixrac edən ölkələrin ilk onluğuna daxil idilər. Bəzi göstəricilərə görə isə onlar hətta liderlik mövqelərini də tuturdular. Belə ki, yalnız Sinqapur dünyada maşınqayırma məhsullarının ixracının 10.4%-nə, telekommunikasiya avadanlıqları ixracının 4.2%-nə, lampa və tranzistor ixracının 6.6%-nə, televizor ixracının 8%-nə, radioqəbuledici ixracının 14%-nə, musiqi avadanlıqları ixracının 7.7%-nə nəzarət edir. Bu dövrdə Cənubi Koreya isə dünya bazarında analoji göstəricilərlə müvafiq olaraq 2.9; 3.4; 9.6; 9.3; 11.1; 9.6% paya sahib idi. Eyni zamanda bundan başqa Koreya gəmiçilik sənayesi məhsullarına görə 13.1% paya sahib idi.

YSÖ-lərinin yüksək sürətlə inkişaf edən xarici ticarəti haqqında danışarkən xüsusilə onu qeyd etmək lazımdır ki, həmişəki kimi bu ölkələrin onlar üçün əsas təşkil edən məhsullar üstünlükdədir, digər məhsullar isə daha çox yerli bazara xidmət edir. Belə ki, 90-cı illərdə Cənubi Koreya ixracında 2-ci yeri ayaqqabı, 4-cü yeri sintetikadan olan tekstil məhsulları təşkil edirdisə, Tayvanda isə 2-ci yeri oyuncaq və idman malları, 7-ci yeri isə ayaqqabı tuturdu.

Aktiv xarici iqtisadi siyasət yürüdən YSÖ-lər arasında təkə Asiya YSÖ-ləri 1990-cı illərin əvvəllərində ABŞ və Sakit okean regionu ölkələri ilə olan qarşılıqlı mal dövriyyəsinə 128.4 mlrd. ABŞ dollarına çatdırdılar. Bu da öz növbəsində Qərbi Avropa ilə həyata keçirilən qarşılıqlı mal dövriyyəsiyədən çox idi (belə ki, bu rəqəm 117.1 mlrd. ABŞ dollarına bərabər idi). Bununla belə hazırda Asiyanın YSÖ-ləri ABŞ bazarında avtomobil və texnika satışının 30%-nə, tekstil və toxuma məhsullarının isə 50%-nə nəzarət

edirlər.

Cədvəl 11. İEOÖ-lərin və YSÖ-lərin beynəlxalq ticarətdə payı (2005)
(%-lə)

Bütün məhsullar üzrə

	1950	1970	1980	1990	1998	2005
Asiyanın YSÖ-ləri (ümumi)	2.83	2.13	3.81	7.65	9.72	10.56
ASEAN dördlüyü	3.93	1.44	2.29	2.51	3.78	4.42
KXDR	0.89	0.73	0.91	1.78	3.39	4.96
Meksika	0.86	0.44	0.77	1.17	2.17	3.31
Hindistan	1.85	0.64	0.38	0.52	0.61	0.77
Argentina	0.90	0.59	0.41	0.37	0.47	0.58
Həmçinin ümumi	34.84	18.99	30.05	23.70	27.84	32.20

Sənaye məhsulları üzrə

Argentina	0.15	0.18	0.17	0.15	0.21	0.30
Asiyanın YSÖ-ləri (ümumi)	1.93	2.26	5.47	7.85	11.88	16.72
ASEAN dördlüyü	0.1	0.12	0.53	1.89	3.59	5.11
KXDR	0.43	0.58	0.80	1.85	3.99	6.68
Meksika	0.18	0.20	0.17	1.06	2.48	3.83
Hindistan	0.52	0.55	0.40	0.52	0.64	0.79
Həmçinin ümumi	5.16	6.46	11.13	20.92	27.1	35.24

Maşın və avadanlıqlar üzrə

Asiyanın YSÖ-ləri (ümumi)	0.75	0.79	3.65	8.19	11.89	14.89
ASEAN dördlüyü	0.01	0.03	0.47	1.49	3.59	5.01
KXDR	0.06	0.03	0.10	0.89	2.30	3.86
Meksika	0.15	0.14	0.13	1.33	3.13	4.89
Hindistan	0.09	0.10	0.12	0.11	0.12	0.18
Argentina	0.02	0.03	0.01	0.06	0.21	0.37
Həmçinin ümumi	1.36	2.26	6.07	13.57	21.15	30.33

Mənbə: www.cia.gov internet saytı "The World Fact book"

İqtisadçı alimlər tərəfindən son illər xüsusilə önəmli olan bir faktor kimi o irəli sürülür ki, artıq bu ölkələr son illərdə bir-biriləri üçün maraqlı olmağa başlamışlar. Amma bu heç də YSÖ-lərin rəqabət qabiliyyətliliklərinin aşağı düşməsinə dəlalət etmir. Sübut olaraq onu göstərmək olar ki, 90-cı illərdə

dünya üzrə öz məhsullarının rəqabət qabiliyyətliliklərini müəyyən edən ilk beşlikdə Sinqapur, Honq Konq, Tayvan kimi ölkələrin adlarını görmək olar.

Müasir dövrdə isə YSÖ-lərin beynəlxalq ticarətdə və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemindəki rolu haqqında danışdıqda onu da qeyd edə bilərik ki, əsasən ixrac və qismən də idxal yönümlü (LA YSÖ-ləri) bu ölkələr qrupunun beynəlxalq ticarətdə özünəməxsus yeri vardır. Daha geniş başa düşmək üçün gəlin dünya iqtisadiyyatının regional strukturu nəzərsəlsək. (Cədvəl 12, 13, 14)

Cədvəl 12. Dünya ticarətinin regional strukturu (2012)

Region, Ölkə	İxrac		İdxal	
	mlrd. dollar	Ümumi ixraca nəzərən %-lə	mlrd. Dollar	Ümumi ixraca nəzərən %-lə
Şimali Amerika	898	16.5	1151	20.7
LA YSÖ-ləri	374	6.9	439	7.9
Meksika	218	4.0	229	4.1
LA-nın digər ölkələri	257	4.7	298	5.3
Avropa Birliyi	2371	41.3	2463	42.4
Keçid iqtisadiyyatlı ölkələr	278	5.1	307	5.5
Mərkəzi və Şərqi Avropa	109	2.1	153	2.7
Afrika	139	2.5	164	2.9
CAR	36	0.6	39	0.7
Yaxın şərq	138	2.5	139	2.5
Asiya və Okeaniya (yaxın şərq çıxmaq şərti ilə)	1294	23.7	1290	23.2
Yaponiya	488	8.9	381	6.8
Çin	184	3.3	140	2.5
Asiyanın YSÖ-ləri	904	18.2	738	16.9

Mənbə: www.unctad.org internet saytı (2012)

Cədvəl 13. Ayrı-ayrı YSÖ-lərin dünya ixracında payı (1990-2010) (%-lə)

Ölkə	İxrac					
	İl	1990	1995	2000	2005	2010
Honq Konq		1.5	3.8	4.2	4.8	5.1
İndoneziya		0.4	0.9	1.0	1.3	1.7
Cənubi Koreya		1.2	3.5	4.1	4.6	5.7
Malayziya		0.5	1.7	2.0	2.3	3.4
Filippin		0.04	0.09	0.1	0.2	1.2
Sinqapur		1.1	2.9	3.1	3.3	3.8
Tayland		0.4	1.1	1.4	1.7	2.2
Meksika		0.6	1.5	1.7	1.9	2.3
Braziliya		0.3	0.8	0.9	1.1	1.6
Argentina		0.1	0.28	0.3	0.4	0.7
Ümumi YSÖ-lər		6.14	16.57	18.8	21.6	27.7

Mənbə: www.cia.gov world facebook 2011

Cədvəl 14. Ayrı-ayrı YSÖ-lərin dünya idxalında payı (1990-2011) (%-lə)

Ölkə	İdxal				
	1990	1995	2000	2005	2010
Honq Konq	1.5	3.6	4.2	4.9	5.2
İndoneziya	0.4	0.6	0.7	0.9	1.4
Cənubi Koreya	1.3	3.2	3.6	4.0	2.7
Malayziya	0.5	1.0	1.3	1.8	2.3
Filippin	0.2	0.4	0.5	0.7	1.1
Sinqapur	1.1	1.9	2.3	2.9	3.2
Tayland	0.6	1.0	1.4	1.7	1.9
Meksika	1.2	2.8	3.2	3.8	4.3
Braziliya	0.4	1.0	1.2	1.4	2.1
Argentina	0.14	0.3	0.4	0.5	0.9
Ümumi YSÖ-lər	7.34	15.8	18.8	22.6	25.1

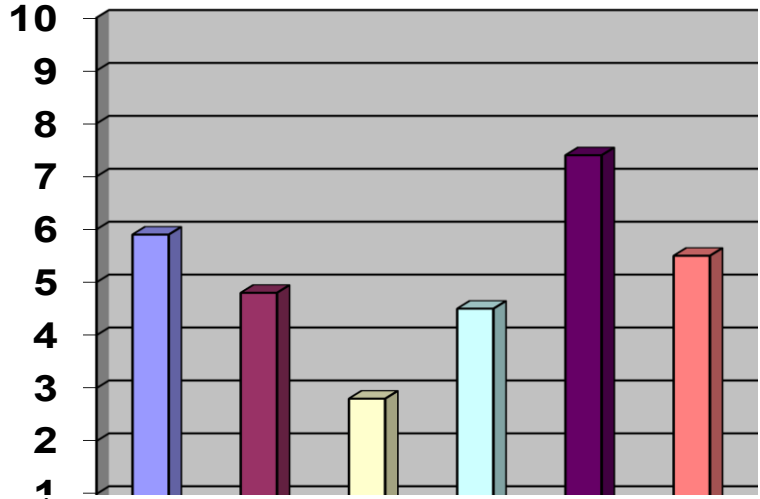
Mənbə: www.unctad.org və www.cia.gov internet saytıları və World Development Indicators.

Ümumiyyətlə, artıq bəzən YSÖ-lərin həyata keçirdikləri idxal-ixrac əməliyyatlarının həcmi ABŞ-la da müqayisə etməyə başlamışlar.

Müasir dövrdə YSÖ-lərdə ÜDM-in artım tempinin durmadan inkişafı öz

növbəsində onların beynəlxalq münasibətlər sistemində və eyni zamanda beynəlxalq ticarətdə daha böyük uğurlar qazanmalarına imkan verir. Real ÜDM-in artım tempinə baxsaq görürük ki, təkcə 2012-ci ilin birinci yarısında YSÖ-dəki ÜDM keçən ilə nəzərən 5.9% artmışdır. Məlumat üçün qeyd edək ki, 2001-ci ildə bu rəqəm 2.9% olmuşdur. YSÖ-lərin 2011-ci ildə ÜDM-nin artım tempi diaqram 8.-də.

Diaqram 8. YSÖ-lərdə ÜDM-nin artım tempi (2011) (%-lə)

Mənbə: “Central Intelligence Agency”-nin nəşri olan “The World Factbook” (2011)

Yuxarıdakı diaqram 8-ə əlavə olaraq onu da qeyd edə bilərik ki, burada Honq Konq-5.9%, C. Koreya- 4.8%, Braziliya-2.8%, Meksika-4.5%, Sinqapur-7.4%, Malayziya-5.5%, Argentina-8.5%, Tayvan-4.4% təşkil edir.

Bəzi iqtisadçıların fikrincə YSÖ-lərin beynəlxalq arenadakı uğurlu çıxışı bu ölkələrin həyata keçirdiyi daxili və xarici siyasətlə də sıx bağlıdır. Belə ki, əsasən müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsinə əsaslanan bu siyasətin bir sıra xarakterik xüsusiyyətləri vardır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. YSÖ-lərin beynəlxalq ticarətdə həyata keçirdikləri ixrac siyasəti əsasən dünya bazarındakı partnyor ölkələrin istehlakçı tələbatlarının ödənilməsinə yönəlmişdir.

2. İxrac məhsullarının nomenklaturasının tədricən dəyişdirilməsi həyata keçirilir.

3. Yeniliklərə meyl göstərilir.

4. Azad iqtisadi zonalardan lazımca istifadə olunur.

YSÖ-lərin iqtisadi möcüzələrini vaxtı ilə həyata keçirmiş alman, italyan, yapon möcüzələri ilə də müqaisə edirlər. Lakin digərlərindən fərqli olaraq qısa bir vaxtda və eləcə də iqtisadiyyatlarının ağır bir dönəmlərində həyata keçirdilər. YSÖ-lər bu inkişaf yolunu həmin ölkələrə nisbətən daha sürətlə keçirlər. Məsələn, bu prosesi ABŞ-dan 8, Yaponiyadan isə 4 dəfə tez həyata keçirdilər.

Artıq dünyanın nəhəng dövlətləri olan ABŞ, Almaniya və Yaponiya kimi dövlətlər müasir iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün indiki YSÖ-lərin keçdiyi yolu keçmişlər. Lakin xüsusi ilə bir məqama diqqət yetirmək lazımdır. Belə ki, əgər yuxarıda adı çəkilən ölkələr (yəni İEÖ) bu səviyyəyə çatmaq üçün yüzilliklərlə vaxt sərf etmişlərsə, YSÖ-lərə bunun üçün cəmi bir neçə onilliklər lazım olmuşdur.

Beləliklə, YSÖ-lər müxtəlif sahələr üzrə ixtisaslaşmalarına və dünya üzrə beynəlxalq əmək bölgüsündəki bəzi sahələr üzrə üstünlükləri bu gün də davam etdirir və onların müasir inkişaf templəri gələcək prespektivlərdən xəbər verir.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Авдокушин Е.Ф. «Международные экономические отношения»
2. Bədəlov Ə.M., Ağayev A.M. , Tağızadə S.J. - Dünya İqtisadiyyatı
3. Əliyev Adil, Şəkəraliyev Arif, Dadaşov İdris - Dünya İqtisadiyyatı müasir dövrün problemləri 2003
4. Кругман П.Р., Обстфельд М. «Международная экономика» Ст.Петербург- 2004
5. Məmmədov Zahid “Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələri”. Bakı-2004
6. «Межгосударственные региональные организации Азии в международных отношениях» Москва-1993
7. «Страны мира» справочник, Москва-1998.
8. Терехов А.Б. «Свобода торговли» Москва-1994
9. “The economist” journal 16/10/2002

Особенности Моделей Экономического Развития Новых Индустриализированных Стран

Ахмедов Раван Закир оглы

Резюме

Современный мир характеризуется своей сложностью и разнообразием. Более 6 миллиардов населения проживающих на земном шаре говорят на 2796 языках. В настоящее время действуют более 200 национальных правительственных учреждений. Экономические отношения между странами достигли самого высокого уровня. Формирование мировой экономики, становление мирового рынка, в то же время, обострение глобальных проблем и возможность их решения на всемирном уровне привело к созданию системы международных экономических отношений.

Современная глобализация в системе мировой экономики стран, в то же время интеграция их экономики друг другу, стремительное прохождение этого процесса неоспоримо. Развитые страны в этом процессе выступают как основные страны, попытки развивающихся стран присоединиться к этому процессу также указывают на высокий уровень интеграции за короткий промежуток времени. В настоящее время Индустриально Развитые страны НИС (Новые Индустриализированные страны, вызывая устойчивую терпимость к острому соперничеству, восполняя пробелы в мировой конъюнктуре или реагируя на возникающий отрыв, осуществляют проведение новой политики, привлекающей внимание своей актуальностью. Несмотря на то, что роль, которую играет НИС на мировых рынках демонстрирует второстепенную позицию, специализация стран по производству какого-либо продукта и в некоторых случаях лидирующих в мировом масштабе, развитие капиталоемких и наукоёмких отраслей промышленности, формирование трудоёмкого производства и развитие людских ресурсов, приводят к потенциальному развитию страны. Принимая во внимание роль влиятельных международных организаций в этом вопросе, тогда суть задачи полностью понятна.

В процессе интеграции в мировую экономику страны и мировая экономика также заинтересованы в экономическом развитии отдельных стран, их роли и влиянии в мировой экономике. Каждая страна, с увеличением своей экономической мощи наравне с улучшением социально-экономического благосостояния населения, повышает свой авторитет и укрепляет свое влияние в мировой экономической системе.

По этой причине страны используют разные методы для улучшения своего экономического положения и доведения их до максимального уровня. В течение определенного времени функционирования этих методов (экономических, политических и т. д.) и приобретения положительных результатов формируются модели экономического развития. Среди таких моделей экономического развития различаются модели, называемые «мировым чудом», характеризующиеся высокими темпами роста.

Задача исследования - модели экономического развития новых индустриальных стран с высокими темпами роста. Основная цель этого исследования изучить не имеющих аналогов в мире модели составляющие основу экономического развития этих стран, изучить тенденции развития этих стран и обратить внимание на их роль и место в мировой экономике.

По теме, как источники информации, были использованы национальная и зарубежная научная и учебная литература, исследования местных и зарубежных ученых и специалистов и различные интернет-сайты.

В исследовании говорится о сущности и основных элементах модели экономического развития стран, индустриализации и стратегии индустриализации,

индустриализации ориентированной на импорт и экспорт, основных моделях экономического развития в мировой экономике, отличительных чертах моделей экономического развития стран.

А также были рассмотрены вопросы политики индустриализации новых индустриальных стран и ее основных направлениях, этапах возникновения новых индустриальных стран, особенностях развития и положении этих стран в мировой хозяйственной системе во время произошедших изменений, места, роли, новых индустриальных стран в системе международных экономических отношений и несколько других вопросов. В исследовании, в том числе изучены модели экономического развития НИС как Латинской Америки, так и Юго-Восточной Азии.

Features Of Economic Development Models Of New Industrial Countries

Ravan Zakir Ahmadov

Abstract

The modern world is characterized by its complexity and diversity. More than 6 billion people in the world speak 2796 languages. At present, there are more than 200 national government organizations. Economic relations among countries have reached its highest level. Formation of the world economy, the formation of the world market, as well as the global problems aggravation and the universal accessibility of their solution have led to the establishment of a system of international economic relations. In the globalized economic system of modern world, countries and at the same time their economies are mutually integrated and that this process goes beyond the limits. Although developed countries such as main countries are involved in this process, attempts by developing countries to join the process also indicate a high level of integration in a short period of time. Presently, CES (YSÖ) implements a new policy towards filling gaps or responding to emerging trends in the global conjuncture by drawing the enduring tolerance against the sharp competition of the Developing Industries. Despite the fact that the role played by CEC in world markets shows a second position, specializing in the production of countries and, in some cases, becoming the worldwide leader, the development of industry-specific and industry-driven industries, the formation of commodity production and the development of human resources lead to the potential development of countries. Taking into account the role of influential international organizations in this case, we will understand the full meaning of the issue.

In the integration process to the global economy, boss countries and world economy are interested in the economic development of each country and their role and influence in the world economy. Each country, along with improving its socio-economic well-being, increases its economic power and strengthens its influence in the global economic system. According to this reason, countries are using different methods to improve their economic situation and bring them to the maximum level. As a result of these methods (economic, political, etc.) being active for a certain period of time and achieving positive results, economic development models are formed. Among such models of economic development, models characterized by some high growth rates, called the "world miracle", differ.

The problem in the research is the model of economic development of new industrialized countries, with a high growth rate. The main purpose of this research is to explore the models that constitute the basis of economic development of these countries in the world, to explore the development trends of these countries and to look at their role and place in the global economy.

As a information source, it is used national and foreign scientific and textbook literature, research by local and foreign scholars and experts, and various internet sites.

The research deals with the essence and key elements of economic development and economic development models, industrialization and industry strategies, import and export-oriented industrialization, key economic development models in the global economy, and the distinctive features of economic development models of countries.

At the same time, role of new industrial countries in the system of international economic relations, as well as the role of the new industrial countries in industrialization policies and its main directions, emerging stages of development of new industrialized countries and changes in these countries' global economic systems have been considered. As well as, both the CEC of Latin America and the economic development models in the CEC of Southeast Asia were described in the study.

AVIASİYADA İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN PROBLEMLƏRİ

Şəhla Əsədulla qızı Hüseynova, Milli Aviasiya Akademiyası,
magistrant, shakhla.huseynova@mail.ru

Xülasə

Aviasiya təhlükəsizliyi Respublikamızın rəhbərliyinin hər zaman diqqət mərkəzində saxladığı sahədir. Məqalədə aviasiyanın təhlükəsizliyinin hüquqi əsasları və həyata keçirilməsi qaydaları, belə ki, bu əsaslar olmadan dəqiq və birmənalı olaraq qanunsuz müdaxilə aktları üzrə xəbərdarlıq, onların aradan qaldırılması (o cümlədən, terrorçuluq istiqamətli cinayət) və hava hərəkətinin təhlükəsizliyini təmin edən subyektlərin fəaliyyətini möhkəmləndirmək mümkün olmaz, eləcə də məqalədə Azərbaycan Respublikasının normativ hüquqi bazası haqqında geniş məlumat verilmiş və təhlili aparılmışdır.

Açar sözlər: aviasiya təhlükəsizliyi, informasiya məxfiliyi, inzidati xəta, dövlət proqramı.

Aviasiya informasiya sistemlərinin təbii və süni xarakterli təsadüfi və məqsədli təsirlərdən mühafizə edilməsi problemi, bu sahədə aparılan tədqiqatların əsas istiqamətlərinə aiddir. Mülki aviasiya obyektlərinin informasiya təhlükəsizliyinin etibarlı təminatı bütövlükdə uçuşların yüksək təhlükəsizlik səviyyəsinin təminatıdır. Təhlükəsizlik amillərinə, mümkün risklərə və onların idarə olunması ilə əlaqədar tərtib olunmuş standartların tədqiq olunması bu problemin xüsusi diqqət mərkəzində olmasını sübut edir.

Respublikamızda aviasiya təhlükəsizliyi daim diqqət mərkəzində olan bir sahədir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 613 nömrəli Fərmanı ilə 2012-ci il 24 aprel tarixində təsdiq edilmiş “Aviasiya təhlükəsizliyi üzrə Dövlət Proqramı” və “Aviasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi Qaydaları” xüsusi diqqətin bariz nümunəsidir [5].

Aviasiya təhlükəsizliyi üzrə Dövlət Proqramı “Aviasiya haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu,[3] Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatının (ICAO), Avropa Mülki Aviasiya Konfransının (ECAC) və digər beynəlxalq mülki aviasiya təşkilatlarının standartları və tövsiyə olunan təcrübəsi, habelə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar olduğu beynəlxalq müqavilələr nəzərə alınmaqla hazırlanmışdır. Proqrama əsasən aviasiya

təhlükəsizliyi dedikdə, mülki aviasiya sahəsində hava limanlarının, hava gəmilərinin və mülki aviasiyanın digər obyektlərinin mühafizəsi, ekipaj üzvlərinin, xidmət personalının və sərnişinlərin həyat və sağlamlığının qorunması, əl yüklərinin, baqajın, poçtun, digər yüklərin və hava gəmilərindəki bort ehtiyatlarının yoxlanılması, hava gəmilərini zəbt etmək və qaçırmaq cəhdlərinin qarşısının alınması, təhlükə mənbələrinin və risk faktorlarının müəyyən edilməsi yolu ilə şəxslərə və əmlaka zərər vurulması riskinin minimuma endirilməsi məqsədi ilə həyata keçirilən, habelə uçuşların təhlükəsizliyinin, müntəzəmliyinin və səmərəliliyinin təmin edilməsinə xidmət edən kompleks tədbirlər məcmusu nəzərdə tutulur.

Sərnişin və yük daşınmasında təhlükəsizliyin təmin edilməsi dövlətin əsas vəzifələrindən biri olduğundan, bu Proqram aviasiya təhlükəsizliyinin və uçuşların təhlükəsizlik səviyyəsinin daha da yüksəldilməsinə yönəlmiş strateji məqsədləri müəyyən edir.

Aviasiya informasiya sistemlərinin məxfiliyinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün yarana biləcək təhlükə sistemini daha dəqiq araşdırmaq üçün məlumat axınına səbəb ola biləcək neqativ prosesləri araşdırmaq lazımdır. Məlumatların mübadiləsinin elektronlaşdırılmış sisteminin təhlükəsizliyinə təhdidləri məqsədlərinə görə 3 tipə bölmək olar:

- informasiyanın məxfiliyinin pozulması təhdidləri;
- informasiyanın tamlığının pozulması təhdidləri;
- informasiya sisteminin səmərəliliyinin pozulması təhdidləridir.

Hal-hazırda dünyada elektron məlumatların emalı, saxlanması və ötürülməsi texnologiyaları yüksək sürətlə inkişaf edir. Məlumatların mübadiləsi texnologiyalarının tətbiqi bu sahə üzrə məsələlərə yüksək diqqətin ayrılmasını tələb edir. Məlumatların əldə edilməsi və mübadiləsi zamanı başlıca prinsip olaraq dövlətin müstəqilliyi, təhlükəsizliyi, fiziki və hüquqi şəxslərin hüquq və azadlıqları, qanuni maraqları qorunmalı və lazım olandan çox məhdudlaşdırılmamalıdır.

İnformasiya təhlükəsizliyi üzrə problemləri xarakterinə görə üç qrupa ayırmaq olar, onlara: vətəndaşlar barədə fərdi məlumatların nəzarətsiz istifadə edilməsi və yayılması, özəl həyata müdaxilə, iftira ilə əlaqədar yaranan problemləri (hüquqi problemləri), kommersiya sirlərinin sızması, təhrifi və itirilməsi, müəllif hüquqlarının və intellektual mülkiyyətin mənim-sənilməsi, sənaye casusluğu və şirkətlərin nüfuzuna zərər gətirən məlumatların yayılması nəticəsində yaranan problemləri (iqtisadi problemləri) və kibermüharibə, dövlət sirlərinin yayılması, dövlət qurumlarının və obyektlərinin informasiya sistemlərinə hücumlar nəticəsində yaranan

informasiya təhlükəsizliyi problemlərini (siyasi problemləri) aid etmək olar.

Yuxarıda qeyd edilən fikirləri ümumiləşdirsək, aviasiyada informasiyanın təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə qarşı olan bütün təhdidləri: daxili və xarici olmaqla iki qrupa bölmək olar. İşçi heyətinin məxfi informasiyalarla (fərdi məlumatlarla) işləyən işçiləri informasiya axınına səbəb olan neqativ hallara təşəbbüs edə bilirlər. Rəhbərliklə münasibətdən və ya əmək haqqından narazı, özü haqqında yüksək fikirdə olan əməkdaşlar məxfi informasiyaları almaq istəyən maraqlı şəxslərə ötürmək kimi hərəkətlərə yol verə bilirlər. Konkret fəaliyyət aşağıdakı üsullarla həyata keçirilə bilər: informasiyanın yazılması və saxlanması üçün istifadə edilən elektron daşıyıcıda (flaş-kart) mətn, səs və ya təsvir formasında qeydə alınan, rekvizitli məlumat mənbəyindən, müxtəlif informasiya daşıyıcılarından gizli yolla məxfi məlumatların götürülməsi, sürətinin çıxarılması, informasiya-kommunikasiya proseslərində və ya rabitə şəbəkəsi üzərindən verilən informasiyanın çıxarılması, informasiyanın məhv edilməsi və ya onun daşıyıcılarının zədələnməsi, məxfi informasiyaya malik sənəd və vəsaitlərin ehtiyatsızlıqdan və ya qəsdən ötürülməsi. Hər bir kəs özü və ya nümayəndəsi vasitəsilə səlahiyyətli orqanı, informasiyanın növünü və informasiya ilə işləmə formasını sərbəst

“İnformasiya əldə etmək haqqında” və “İnformasiya azadlığı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunları (30 sentyabr 2005-ci il) informasiya azadlığının həyata keçirilməsi üçün qaydaları, vətəndaşların informasiya əldə etmək hüququnun təmin edilməsi sahəsində dövlət orqanlarının, bələdiyyələrin, mülkiyyət növündən asılı olmayaraq bütün hüquqi şəxslərin vəzifə və funksiyalarını tənzimləyir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 50-ci maddəsinə uyğun olaraq hər kəsin istədiyi məlumatı qanuni yolla axtarmaq, əldə etmək, ötürmək, hazırlamaq və yaymaq azadlığı vardır. Lakin alınması məhdudlaşdırılan məlumatlar da vardır ki, onlara: dövlət, bank, kommertiya, istintaq və məhkəmə sirləri, şəxslərin şəxsi və ailə həyatına, terror aksiyalarına aid olan məlumatlar, habelə, müvafiq qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hallarda ətraf mühitə dair informasiya alınması da aiddir. Bundan əlavə əməliyyat-axtarış tədbirləri keçirilən hallar istisna olmaqla, şəxsin onun xəbəri olmadan və ya etirazına baxmayaraq kütləvi informasiya vasitələrinin nümayəndələri və başqa şəxslər tərəfindən izlənməsi, video və foto çəkilişinə, səs yazısına və digər bu cür hərəkətlərə məruz qalması qanunvericiliklə müəyyən edilmiş məsuliyyətə səbəb olur. İnformasiyanın ötürülməsi zamanı məxfiliyin qorunmaması arzuolunmaz halların baş verməsinə gətirib çıxara bilər. Fərdi

məlumatlar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu 2010-cu il 11 may tarixində qəbul olunmuşdur[4]. Bu Qanun fərdi məlumatların toplanılması, işlənməsi və mühafizəsi ilə bağlı münasibətləri, milli informasiya məkanının fərdi məlumatlar bölümünün formalaşdırılması, habelə fərdi məlumatların transsərhəd ötürülməsi ilə əlaqədar məsələləri tənzimləyir, bu sahədə fəaliyyət göstərən dövlət və yerli özünüidarə orqanlarının, hüquqi və fiziki şəxslərin hüquq və vəzifələrini müəyyən edir. Qanunun əsas məqsədi fərdi məlumatların toplanılmasının, işlənməsinin və mühafizəsinin qanunvericilik əsaslarını və ümumi prinsiplərini, həmin sahədə dövlət tənzimləməsinin qayda və tələblərini, fərdi məlumatların informasiya ehtiyatlarında formalaşdırılması, informasiya sistemlərinin yaradılması, informasiyanın verilməsi və ötürülməsi qaydalarını, bu prosesdə iştirak edən şəxslərin hüquqlarını, vəzifələrini və məsuliyyətinin əsaslarını müəyyən etməkdən, əsas insan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını, o cümlədən şəxsi və ailə həyatının sirrini saxlamaq hüququnu müdafiə etməkdən ibarətdir. Bu Qanunun pozulmasında təqsirli olan şəxslər qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydada məsuliyyət daşıyırlar.

Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 32-ci Fəslə ("İnformasiyadan istifadə edilməsi, onun yayılması və mühafizəsi qaydaları əleyhinə olan inzibati xətalər") İnformasiya ehtiyatlarından istifadə qaydalarının pozulması halları ilə bağlı inzibati xəta törətmiş şəxsin tənbeh edilməsini nəzərdə tutan maddələrin məcmusunu əks etdirir[2]. Xüsusilə 375-ci maddə fərdi məlumatlar haqqında qanunvericiliyin pozulması ilə bağlı inzibati xəta törətmiş şəxsin tənbeh edilməsini nəzərdə tutur.

Müasir informasiya texnologiyalarının yaratdığı yeni məlumat mübadiləsi mühitində insanlar bir sıra problemlərlə qarşılaşır. Müxtəlif informasiya axınlarının insanın və cəmiyyətin fəaliyyətində yaratdığı olduqca mürəkkəb problemlərdən biri müasir məlumat-axtarış sistemlərinin təqdim etdiyi böyük həcmdə müxtəlif informasiyaları istifadəçilərin heç də hamısı müstəqil şəkildə qavramaq iqtidarında deyil. Müəyyən qrup məlumatların məxfiliyinin təmin olunması üçün informasiya mədəniyyətinin formalaşması vacib amillərdən biridir. İnformasiyanın yazılması və saxlanması üçün istifadə edilən elektron daşıyıcısının yaranması və istifadə olunması bu məsələnin həllini xeyli asanlaşdırır. Bundan əlavə, kompüterdə saxlanılan və şəbəkələr vasitəsilə ötürülən məlumatları şifrləməklə onun məxfiliyinin təhlükəsizliyini təmin etmək olar.

Şəxsi və ailə həyatının sirri olan məlumatların, belə məlumatları əks etdirən sənədlərin yayılması, habelə satılması və ya başqasına verilməsi,

qanunsuz toplanması Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 156-cı maddəsinin 156.1-ci bəndinə əsasən şərti maliyyə vahidi məbləğinin yüz mislindən beş yüz mislinədək miqdarda cərimə və ya iki yüz qırx saatadək ictimai işlər və ya bir ilədək müddətə islah işləri ilə cəzalandırılır, 156.2.-ci bəndə əsasən eyni əməllər vəzifəli şəxs tərəfindən öz qulluq mövqeyindən istifadə etməklə törədildikdə üç ilədək müddətə müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum edilməklə iki ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır[1].

İnformasiyanın ötürülməsi əməlini törətmiş şəxs Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 308-ci maddəsində göstərilmiş “vəzifəli şəxs” kriteriyasının əlamətlərini özündə əks etdirirsə, o zaman bu şəxs törətdiyi əməlin ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə görə CM-nin 309-cu maddəsi (“Vəzifə səlahiyyətlərini aşma”) ilə məsuliyyətə cəlb oluna bilər [1].

Aviasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması dövlətin prioritet vəzifələrindən biri olması Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 22 dekabr 2016-cı il tarixində imzaladığı “Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Aviasiya Təhlükəsizliyi üzrə Respublika İdarələrarası Komissiya haqqında Əsasnamə”nin və “Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Aviasiya Təhlükəsizliyi üzrə Respublika İdarələrarası Komissiyanın tərkibi”nin təsdiq edilməsi barədə fərmanla öz təsdiqini tapmışdır. Fərmanda mülki aviasiyanın hava gəmilərinin zəbt edilməsi və qaçırılması cəhdlərinin qarşısının alınması üzrə fəaliyyətə operativ rəhbərliyi həyata keçirmək üçün “Təbil planı”na əsasən Komissiya yanında Dövlət Təhlükəsizliyi Xidməti rəisinin sədrliyi və Daxili işlər nazirinin, Müdafiə nazirinin, Nəqliyyat nazirinin, Səhiyyə nazirinin, Dövlət Gömrük Komitəsi sədrinin, Dövlət Sərhəd Xidməti rəisinin, Xarici Kəşfiyyat Xidməti rəisinin müavinlərinin və Dövlət Mülki Aviasiya Administrasiyası direktorunun iştirakı ilə İdarələrarası Əməliyyat Qərar-gahının yaradılacağı, Nazirlər Kabineti yanında Aviasiya Təhlükəsizliyi üzrə Respublika İdarələrarası Komissiyasının sədri Baş nazirin müvafiq sahəyə cavabdeh olan müavininin olacağı, Komissiya üzvləri isə Daxili işlər naziri, Fövqəladə hallar naziri, Xarici işlər naziri, Müdafiə naziri, Nəqliyyat naziri, Rəhbərlik və yüksək texnologiyalar naziri, Səhiyyə naziri, Dövlət Gömrük Komitəsinin sədri, Dövlət Sərhəd Xidmətinin rəisi, Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin rəisi, Xarici Kəşfiyyat Xidmətinin rəisi, Dövlət Mülki Aviasiya Administrasiyasının direktoru və “Azərbaycan Hava Yolları” Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin prezidenti olacağı göstərilmişdir[6].

Cəmiyyətin müasir inkişaf mərhələsi olan müəyyən texnologiyaya əsaslanan tarixi inkişaf mərhələsinə keçid dövründə, bütün fəaliyyət sahələrinin elektronlaşdırılması prosesləri çox sürətlə cərəyan edir. Lakin insanların bu mərhələdə qarşılaşdıqları həyat şəraitinə hazırlanması həmin proseslərdən xeyli geridə qalır. İnformasiyanın toplanması, saxlanması, emalı və ötürülməsi fəaliyyəti ilə məşğul olanlar daha çox yeni tip təhlükələrlə üz-üzə qalırlar və onlar bu təhlükələrlə mübarizə üsullarını bilmirlər. Yalnız yüksək informasiya mədəniyyətinə malik olan insan özünü belə təhlükələrdən sığortalaya bilər. İnformasiya təhlükəsizliyi mədəniyyətinə informasiya cəmiyyəti şəraitində yaşayan hər kəsə kiçik yaşlardan başlayaraq aşılanmalıdır.

İnformasiya mədəniyyətinin formalaşdırılması zamanı həmçinin onun etik aspektlərinə diqqət yetirilməsi çox vacibdir. Qlobal informasiya məkanı insanlarda yeni davranış düşüncələrinin yaranmasına səbəb olur. Bəziləri, xüsusi ilə də gənclər elmi biliklərin, işgüzar, əyləncəli və s. məlumatların azad mübadiləsi üçün qlobal kompüter şəbəkəsində olarkən öz fikir və düşüncələrini sərbəst şəkildə ifadə etdiklərindən və cəzasızlıq şəraiti hiss etdiklərindən özlərini “təsdiq” etmək üçün hakerlik edir, müxtəlif virus proqramları yaratmaq həvəsinə düşürlər. Eyni anda, müxtəlif informasiya xidmətlərinin təklif edilməsi, məsələn, elektron kommersiondan (məhsulların və xidmətlərin ödənişinin elektron üsulla aparılması), elektron poçtdan, məlumat bazası və informasiya resurslarından müstəqil istifadə və s. kibercinayətkarlığa şərait yaradır. Müxtəlif dövlət qurumlarının fəaliyyətinin daha şəffaf və açıq olması vətəndaşlar üçün müsbət cəhət kimi görünsə də, bəzi insanların məlumatların rahatlıqla əldə edilə bilən olmasından, öz çirkin niyyətlərini həyata keçirmək məqsədilə istifadə etməsi təhlükəsi yaranır. Bu problemin həllinin texniki və hüquqi normalarla tənzimlənməsinə qədər etik davranış qaydaları gözlənilməlidir. Bu səbəbdən də, təhsil sistemində cəmiyyətin hər bir fərdini kiçik yaşlarından başlayaraq informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadənin kütləvi hal aldığı, sosial və iqtisadi fəaliyyətlərin yeni formalarının yarandığı cəmiyyətə hazırlamalı – onlarda informasiya mədəniyyəti, informasiya etikası formalaşdırılmalıdır.

Son illərdə məlumatların mübadiləsinin təhlükəsizliyi üzrə problemlərin həlli istiqaməti, etibarlı elektron imza, elektron seçki, alış və ödəniş sistemlərinin, simsiz birləşmələrin “bulud” texnologiyalarının, innovasiya texnologiyalarının tətbiqi, biometrik vasitələrin yaradılması müəyyən müəssisələrə qarşı istiqamətləndirilən virus və haker hücumlarından

müdafiənin hazırlanması və yeni şifrələnmə sistemlərinin hazırlanması kimi mürəkkəb quruluşda inkişaf edir.

Qeyd olunan informasiya təhlükəsizliyi sahəsində problemlərin həlli ictimaiyyət və dövlət hakimiyyətinin nümayəndələrinin bu məsələlərə diqqətinin ayrılması və müvafiq, məqsədəuyğun işlərin görülməsi, informasiya təhlükəsizliyinin standartlaşdırılması və kibercinayətlə mübarizə sahəsində fəaliyyət göstərən milli və beynəlxalq orqanların razılaşdırılmış fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsi ilə mümkün ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı, Qanun 2015.
2. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsi. Bakı, Qanun 2015.
3. “Aviasiya haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu 22 fevral 2011-ci il tarixli, 69-IVQD nömrəli Qanunlara əsasən dəyişikliklərlə.
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 613 nömrəli Fərmanı ilə 2012-ci il 24 aprel tarixində təsdiq edilmiş “Aviasiya təhlükəsizliyi üzrə Dövlət Proqramı” və “Aviasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi Qaydaları”.
5. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 22 dekabr 2016-cı il tarixində imzaladığı “Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Aviasiya Təhlükəsizliyi üzrə Respublika İdarələrarası Komissiya haqqında Əsasnamə”.
6. Fərdi məlumatlar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu 2010-cu il 11 may.

Проблемы Информационной Безопасности В Авиации

Гусейнова Шахла Асадулла

Резюме

Авиационная безопасность – является областью, которая всегда находится в центре внимания руководства нашей страны. В статье рассмотрены вопросы, связанные с правовыми основами и правилами транспортной и авиационной безопасности как центрального элемента, т.к. без этих норм и правил невозможно точно обеспечивать безопасность воздушного движения, предупреждать о действиях

незаконного вмешательства и их устранения (террористические акты), а также рассмотрены и проанализированы различные положения, указы и законы в сфере авиационной безопасности Азербайджанской Республики.

Ключевые слова: авиационная безопасность, конфиденциальность информации, административные нарушения, государственная программа.

INFORMATION SECURITY PROBLEMS IN AVIATION.

Huseynova Shakhla Asadulla

ABSTRACT

Aviation security is an area which is the center of attention in our country. In the article the questions related to legal bases and rules of transport and aviation safety as the central element are considered. Without these rules and regulations, it is impossible to accurately ensure the safety of air traffic, to warn about the actions of illegal interference and to eliminate terrorist acts. Various regulations, decrees and laws in the field of aviation security of the Republic of Azerbaijan are also examined and analyzed.

Key words: aviation security, confidentiality of information, administrative violation, state program.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
İQTİSADİYYAT NAZİRLİYİNİN
İQTİSADİ İSLAHATLAR ELMİ TƏDQİQAT İNSTİTUTU

AZƏRBAYCANDA İQTİSADİ İSLAHATLARIN
HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ PROBLEMLƏRİ

Elmi əsərlər toplusu,
XVI buraxılış

Bakı – 2016

Əlaqə üçün məlumat:

İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutu,
AZ 1011, Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri,
H.Zərdabi prospekti, 88a
Telefon: (+99412) 430 01 70;
Faks: (+99412) 430 03 06
Elektron poçt: office@ier.az
İnternet səhifəsi: [http:// www.ier.az](http://www.ier.az)

Yığılmağa verilib:12.09.2016. Çapa imzalanıb: 5.12.2016.

Formatı: Sifariş Tirajı: 300 nüsxə.

“ÇAP ART” Nəşriyyat Evinin mətbəəsində çap edilib.

Qiyməti müqavilə ilə.